

## **Schirm Anita**

Diskurzusjelölök szövegeken innen és túl



**Schirm Anita**

**Diskurzusjelölök szövegeken innen és túl**

## **Pragmatika 6.**

Schirm Anita

### **Diskurzusjelölők szövegeken innen és túl**

© Loisir Könyvkiadó, 2021

#### **A sorozat szerkesztője:**

Nemesi Attila László

#### **Lektorálta:**

Furkó Bálint Péter  
Nemesi Attila László

#### **ISBN**

978-963-89655-8-5

#### **ISSN**

2060-7105

#### **Kiadó:**

Loisir Könyvkiadó Kft.  
kiado@loisir.hu  
Felelős vezető  
Gáspár Kinga ügyvezető

#### **Tipográfia:**

Gáspár Mikós

#### **Borítóterv:**

Gáspár Kinga

# Tartalomjegyzék

<b>Előszó</b> .....	9
<b>1. Bevezetés</b> .....	11
1.1. A kötet témája, célja.....	11
1.2. A felhasznált korpusz .....	12
1.3. A kötet felépítése .....	14
<b>2. A diskurzusjelölők a szinkronia és a diakronia szemszögéből</b> .....	15
2.1. A diskurzusjelölők jellegzetességei .....	15
2.2. A diskurzusjelölők mint nyelvtörténeti adatok.....	26
<b>3. Négy diskurzusjelölő (a <i>hát</i>, <i>az -e</i>, <i>a vajon</i> és <i>a szóval</i>) története és jelenkori szinkrón státusza</b> .....	33
3.1. A <i>hát</i> diskurzusjelölő története és mai státusza .....	33
3.1.1. A <i>hát</i> története a kezdetektől a XVI. századig .....	33
3.1.2. A <i>hát</i> az 1660-as sárospataki hitvitában .....	40
3.1.3. A <i>hát</i> a XVIII. századtól napjainkig .....	45
3.1.4. A <i>hát</i> napjaink megnyilatkozásaiban .....	50
3.2. Az <i>-e</i> diskurzusjelölő története és mai státusza .....	58
3.2.1. Az <i>-e</i> kérdő partikula története .....	58
3.2.2. Az <i>-e</i> kérdő partikula szórendi helyére vonatkozó nyelvhelyességi szabályok .....	61
3.2.3. Az <i>-e</i> kérdő partikula a Huszita Bibliában .....	66
3.2.4. A nyelvjárások <i>-e</i> kérdő partikulás adatai.....	69
3.2.5. Napjaink köznyelvi nem sztenderd <i>-e</i> kérdő partikulás szerkezetei .....	72
3.2.6. A többszörös <i>-e</i> kérdő partikulát tartalmazó szerkezetek ....	79
3.3. A <i>vajon</i> diskurzusjelölő története és mai státusza.....	85
3.3.1. A <i>vajon</i> története .....	85
3.3.2. A <i>vajon</i> napjaink országgyűlési beszédeiben .....	93
3.4. A <i>szóval</i> diskurzusjelölő története és mai státusza.....	96
3.4.1. A <i>szóval</i> története .....	96
3.4.2. A <i>szóval</i> a Twitter szövegeiben .....	103

<b>4. A diskurzusjelölökhöz kötődő nyelvi babonák</b> .....	109
4.1. A <i>hát</i> -hoz kötődő nyelvi babona gyökerei .....	112
4.2. A <i>hát</i> -hoz kapcsolódó vélekedések az internet szövegtípusaiban .....	114
<b>5. A diskurzusjelölökkel kapcsolatos attitűdök mérése</b> .....	123
5.1. A diskurzusjelölök kérdőíves vizsgálata: anyag, módszer, hipotézisek .....	123
5.1.1. A <i>hát</i> megítélése, valamint az elem funkciói a kérdőíves felmérés eredményei alapján .....	128
5.1.2. A <i>vajon</i> és az <i>-e</i> megítélése, valamint az elemek funkciói a nyelvhasználók adatai alapján .....	138
5.1.3. A <i>szóval</i> megítélése, valamint az elem funkciói a kérdőív válaszai alapján .....	145
5.1.4. A kérdőíves felmérés eredményeinek összegzése .....	151
5.2. A fókuszcsoport mint a nyelvi attitűdöket mérő módszer .....	153
5.3. Az iskolai tanórák mint a diskurzusjelölökhöz kötődő nyelvi ideológiák és attitűdök szinterei .....	159
<b>6. A diskurzusjelölök és a szövegtípusok kapcsolata</b> .....	163
6.1. A diskurzusjelölök az osztálytermi kommunikáció szövegtípusaiban ...	167
6.1.1. A tanári megnyilatkozások diskurzusjelölői .....	172
6.1.1.1. A tanári magyarázatok diskurzusjelölői ( <i>ugye, hát, egyébként</i> ) .....	172
6.1.1.2. A tanári kérdések diskurzusjelölői .....	178
6.1.1.3. A tanári értékelő megnyilatkozások diskurzusjelölői ( <i>aha, ugye</i> ) .....	182
6.1.2. A tanulói válaszok diskurzusjelölői ( <i>hát, mondjuk, ugye</i> ) .....	183
6.2. A diskurzusjelölök a nyelvi interjú szövegtípusában .....	187
6.2.1. A terepmunkások által használt diskurzusjelölök .....	191
6.2.2. Az adatközlők által használt diskurzusjelölök .....	193
6.2.3. Az életkor és a diskurzusjelölő-használat összefüggései a SZÖSZI-interjúkban .....	198
6.2.3.1. A legfiatalabb korcsoport diskurzusjelölői .....	200
6.2.3.2. A fiatal felnőttek és a középkorúak által használt diskurzusjelölök .....	202
6.2.3.3. A 60 és 70 év közöttiek diskurzusjelölői .....	203
6.2.3.4. A 70 év fölöttiek diskurzusjelölői .....	205
6.2.3.5. Összegzés az életkor és a diskurzusjelölök kapcsolatáról .....	207

6.3. A diskurzusjelölők a televíziós politikai vitaműsorokban.....	207
6.3.1. A műsorvezetők diskurzusjelölő-használata.....	210
6.3.2. A vitapartnerek diskurzusjelölő-használata.....	211
6.4. A diskurzusjelölők a stand-up comedyben .....	214
6.4.1. A konferansziék korszakának diskurzusjelölői .....	216
6.4.2. A humoristák korszakának diskurzusjelölői .....	218
6.4.3. A kortárs stand-up comedy diskurzusjelölői.....	220
6.5. A diskurzusjelölők a telefonos ügyfélszolgálati beszélgetésekben ....	225
6.5.1. Az ügyfelek diskurzusjelölő-használata.....	227
6.5.2. Az operátorok diskurzusjelölő-használata .....	233
<b>7. Összegzés .....</b>	<b>237</b>
7.1. Diskurzus a diskurzusjelölőkről .....	237
7.2. Hát a <i>hát</i> ? .....	238
7.3. Itt az <i>-e</i> , hol az <i>-e</i> ? <i>Nem-e?!</i> .....	239
7.4. Vajon a <i>vajon</i> ?.....	240
7.5. Szóval a <i>szóval</i> ?.....	240
7.6. Megbabonázva – nyelvi babonák bővületében.....	241
7.7. Mi a mérce? Attitűdök és nyelvi ideológiák .....	241
7.8. Diskurzusjelölők szövegeken innen .....	242
<b>Felhasznált irodalom .....</b>	<b>243</b>
<b>Függelék.....</b>	<b>273</b>
I. A felhasznált kérdőív .....	273
II. A kérdőíves vizsgálat résztvevőinek adatai .....	276
III. A kutatás forrásanyagának összetétele.....	278
<b>Név- és tárgymutató.....</b>	<b>281</b>





# Előszó

A diskurzusjelölőkkel egyetemista koromban kezdtem el foglalkozni: általános nyelvészet szakon Lerch Ágnes témavezetésével a szakdolgozatomat a kérdéseknek a verbális konfliktusban betöltött szerepéről írtam, s ekkor vettem észre, hogy vannak olyan szavak (pl. a *hát*, az *ugye*, a *vajon*), amelyek retorikai kérdésekben igen gyakoriak. Később PhD-hallgatóként szintaxis órán Kenesei Istvánnak köszönhetően került a látóterembe az *-e* kérdő partikula. Ezután kezdtem el sorra feltérképezni a különböző diskurzusjelölők történetét és jelenkori szinkrón státuszát, s így a 2011-ben a Szegedi Tudományegyetem Nyelvtudományi Doktori Iskolájában megvédett disszertációm (Schirm 2011d) is a diskurzusjelölőkről szól. Hálás vagyok a disszertáció opponenseinek, Dér Csilla Ilonának és Nemesi Attila Lászlónak alapos véleményeikért, a vita során tett észrevételeikért, valamint köszönöm a bizottság tagjainak (Kenesei Istvánnak, Ivaskó Líviának, Gécszeg Zsuzsannának) az építő jellegű hozzászólásaikat. A disszertáció anyagából – a kitüntetéses doktori cím ellenére – nem azonnal született monográfia, ugyanis még jobban el szerettem volna mélyedni a diskurzusjelölő-kutatás rejtelmeiben, amit először a Magyary Zoltán posztdoktori ösztöndíj, később pedig a Bolyai János kutatási ösztöndíj tett lehetővé. E kutatások a diskurzusjelölők és a szövegtípusok kapcsolatára irányították a figyelmemet, így született meg ez a könyv,<sup>1</sup> amely a doktori disszertációmól kezdve összefoglalja és rendszerezi a diskurzusjelölőkről tett megállapításaimat. A kötet megjelenését a Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszéke támogatta. Köszönöm lektoraimnak, Furkó Bálint Péternek<sup>2</sup> és Nemesi Attila Lászlónak a lelkiismeretes munkáját. Hálás vagyok a témában született korábbi cikkeim bírálóinak és idézőinek megjegyzéseikért, tanítványaimnak, szakdolgozóimnak és PhD-hallgatóimnak az inspiráló eszmecserékért, a Nyelvészet mindenkinek YouTube csatorna (<https://www.youtube.com/c/Nyelveszetmindenkinek>) körül formálódó közösségnek pedig azért, hogy mindig lelkesen fogadják a diskurzusjelölőkről (és nem csak a diskurzusjelölőkről) szóló videóimat. De mindenekelőtt családomnak: szüleimnek, férjemnek és nővéremnek szeretném megköszönni, hogy mindvégig hittek bennem, és támogattak.

Szeged, 2020. október 22.

a szerző

1 A monográfia a Bolyai János kutatási ösztöndíj támogatásával készült.

2 Furkó Bálint Péter lektori tevékenységét a Károli Gáspár Református Egyetem 20633B800 témaszámú „Diskurzusjelölők nyelv- és műfajközi kutatása” kutatási projekt keretében végezte.



# 1. Bevezetés

## 1.1. A kötet témája, célja

A diskurzusjelölők mind a nemzetközi, mind a hazai pragmatikai kutatások kedvelt témái, s egyre többen foglalkoznak e funkcionális szóosztállyal. A rájuk irányuló vizsgálatok azonban zömükben vagy csupán szinkrón, vagy csupán diakrón jellegűek, a jelenkori és történeti adatok együttes kezelése még nem vált általánossá a diskurzusjelölő-kutatásban.<sup>3</sup> E kötet a diskurzusjelölőket komplex megközelítésből kívánja bemutatni. Ez a komplexitás egyrészt abban nyilvánul meg, hogy szinkrón és diakrón nézőpontból is vizsgálja a diskurzusjelölőket, s a nyelvhasználati szempontokat a történeti adatokra is kiterjeszti, másrészt pedig ütközteti a szakirodalom állításait a laikus nyelvhasználóknak a diskurzusjelölőkre vonatkozó intuícióival és attitűdjeivel. Egy-egy diskurzusjelölő használati körét az elemek multifunkcionalitása és műveleti jelentése miatt csak kontextusban, szövegbe ágyazva lehet megadni, ezért a könyvben a szövegtípusok kiemelt figyelmet kapnak, ahogy azt a cím (*Diskurzusjelölők szövegeken innen és túl*) is jelzi.

A kötet négy diskurzusjelölőnek, a *hát*, az *-e*, a *szóval* és a *vajon* elemnek a történetét és jelenkori szinkrón státuszát más és más szövegtípuson (kódexeken, hitvita szövegeken, országgyűlési beszédeken, parlamenti vitákon, blogok és fórumhozzászólások szövegein, Twitter-bejegyzéseken) keresztül, azaz „szövegeken innen” vezeti végig, majd pedig különféle szövegtípusok (tanári magyarázatok, tanulói válaszok, nyelvi interjúk, politikai vitaműsorok, stand-up comedy előadások, telefonos ügyfélszolgálati beszélgetések) diskurzusjelölő-mintázatát térképezi föl. Emellett azonban a „szövegeken túl” is tekint, amikor egy kérdőíves felmérésen, fókuszcsoportos interjúkon, valamint iskolai tanórák megfigyelésén keresztül a nyelvhasználóknak a diskurzusjelölőkről való vélekedését, illetve a diskurzusjelölőkre vonatkozó nyelvi babonák működését tárja az olvasók elé.

---

3 A magyar szakirodalomból kivételnek tekinthetők a *lám* (Bakró-Nagy 2003), a *mellesleg* és a *más szóval* (Dér 2005b), valamint az *úgymond* (Dömötör 2008a) és a *hogy úgy mondjam* (Dömötör 2008b) diskurzusjelölőkkel foglalkozó munkák, amelyek ezeknek az elemeknek a történetét a kezdetektől napjainkig mutatják be.

A négy, részletesen is vizsgált diskurzusjelölő közül a *bát*-hoz és az *-e* kérdő partikula tagadószó utáni helyzetéhez, illetve többszörözéséhez a retorikai és nyelvújító hagyománynak, valamint az iskolai oktatásnak köszönhetően erős nyelvi megbélyegzés társul, s a *szóval*-hoz is előítéletek kapcsolódnak. Az elemekre vonatkozó előíró szabályok bemutatásával a kötet arra is választ kíván adni, mikortól bélyegzik meg ezeket a használati köröket, vagyis az adatok vélhetően a nyelvújítás-történetet is gazdagítják. Azt is hangsúlyozni kívánja a munka, hogy a vizsgált elemek diskurzusjelölői használata nem új keletű jelenség, hanem már a régműltből is adatolható. Nem titkolt célja a könyvnek továbbá, hogy a számos szövegtípusból származó gazdag példaanyag segítségével rávilágítson e funkcionális csoport sokszínűségére, valamint segítséget nyújtson a hozzájuk kötődő nyelvi babonák hatástalanításában, s a nyelvújítók és a laikusok által tölteléknek tartott szavak új tartalommal való megtöltésében.<sup>4</sup>

## 1.2. A felhasznált korpusz

A diskurzusjelölők létrejöttét a legtöbben (pl. Traugott 1999) grammatikalizációnak tartják, amelynek során implikatívák konvencionalizálódnak, s a nyelvhasználati stratégiák a kódolt jelentés részévé válnak. Ezeket a stratégiákat történeti és jelenkori korpuszok elemzésével, valamint egy kérdőíves és egy fókusz-csoportos vizsgálat eredményeinek a feldolgozásával mutatom be.

A történeti anyag relevanciáját a fentebb megjelölt célkitűzésen, azaz a diakrón és a szinkrón szempont együttes alkalmazásán túl az is indokolja, hogy már a kezdetektől fogva megfigyelhető a vizsgált elemeknek a diskurzusjelölői használata, azonban a nyelvtörténeti szótárakban, kézikönyvekben és történeti nyelvtanokban az elemek funkcióköre hiányosan van dokumentálva. A *bát*, az *-e*, a *vajon* és a *szóval* diskurzusjelölővé válásának a tanulmányozásához írott források álltak a rendelkezésemre. A diskurzusjelölők azonban elsősorban az élőszó jellegzetességének tekinthetők, még akkor is, ha írott formában jelennek meg, így az elemzéshez olyan történeti korpuszokra volt szükségem, amelyek írott

4 A vizsgált elemek történetének és mai szinkrón státuszának a megajzolásához a doktori disszertációm (Schirm 2011d) mellett több korábbi tanulmányom (Schirm 2006, 2007–2008, 2008a, 2008b, 2008c, 2009c, 2011b, 2012b, 2012c, 2013a, 2013b, 2013c) eredményeit is felhasználom. A diskurzusjelölőkre vonatkozó nyelvi attitűdök bemutatásánál, valamint az egyes szövegtípusok diskurzusjelölő-mintázatának a feltérképezésénél is alapul veszem a korábbi vizsgálataimat (l. Schirm 2011a, 2011c, 2011e, 2012d, 2013b, 2013d, 2013e, 2014a, 2015a, 2015b, 2016c, 2017a, 2017b, 2018, 2019a, 2019b, 2019c, 2019d, 2020).

voltuk ellenére is tükrözik a beszéd jellegzetességeit (vö. Haader 2009). Ezért a nyelvtörténeti kutatásokban használt nyelvemlékek, szótárak és nyelvtörténeti munkák adatai közül azokat részesítettem előnyben, amelyek beszélt nyelvi sajátosságokra utaltak. Emellett a történeti anyagom még az 1660-as sárospataki hitvitából (Kulcsár 1999) állt, valamint felhasználtam a Magyar Történeti Korpusz<sup>5</sup> (MTK) adatbázisát is, amely 1772-től tartalmaz szövegeket. A rendelkezésemre álló adatok alapján minden elemnél kísérletet teszek a diskurzusjelölői használat írott forrásokkal dokumentálható időpontjának a meghatározására.

Mai szinkrón korpuszként pedig televíziós és rádiós vitaműsorokat, a Parlamenti Napló 1990 és 2004 közti jegyzőkönyveit (ParlN.<sup>6</sup> és OrszN.<sup>7</sup>), a Magyar Nemzeti Szövegtár<sup>8</sup> (MNSz.) adatait, valamint internetes fórumhozzászólásokat és Twitter-bejegyzéseket vizsgáltam, s az eredményeket a nyelvhasználóknak ezekre az elemekre történő intuícióival, valamint a nyelvemlék szakirodalom megállapításaival és a szótárak jelentésmegadásaival vettem össze.

Már a négy választott diskurzusjelölő (a *hát*, az *-e*, a *szóval* és a *vajon*) történetének és jelenkori szinkrón státuszának a feltérképezéséhez is sokféle szövegtípust (pl. hitvitát, országgyűlési beszédeket, tweeteket, fórumhozzászólásokat) használtam föl, ám a diskurzusjelölők és a szövegtípusok kapcsolatának a vizsgálatához még további beszélt nyelvi anyagokkal: tanórákkal, szociolingvisztikai interjúkkal, politikai vitaműsorokkal, stand-up comedy előadásokkal és call centeres beszélgetésekkel bővítettem a korpuszt. A stand-up comedy szövegeket pedig szándékosan úgy választottam ki, hogy a magyar kabaré kezdetitől fogva napjaink stand-up produkcióiig legyenek benne felvételek, ugyanis a szövegtípus változását a diskurzusjelölőkön keresztül kívántam megragadni.

A kutatás nyelvi forrásanyagának a pontos összetételét és elérhetőségét a Függelék III. része tartalmazza. Az adatok közlésekor mindig meghagyom a példák eredeti helyesírását, s az internetről gyűjtött, illetve a kérdőívből származó adatoknál sem az elgépeléseket, sem a helyesírási hibákat nem javítom. A történeti, illetve a nyelvjárási adatoknál azonban a szöveg olvashatóságának a megkönnyítése érdekében csak a legszükségesebb mellékjeleket veszem át.

5 <http://www.nytud.hu/hhc/> (utolsó letöltés: 2020. szeptember 30.)

6 Arcanum DVD könyvtár V.

7 <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/OGYNaplo-orszaggyulesi-naplo-1990-2019-4/> (utolsó letöltés: 2020. október 3.)

8 <http://corpus.nytud.hu/mnsz> (utolsó letöltés: 2020. szeptember 30.)

### 1.3. A kötet felépítése

A könyv bevezető, elméleti részében (2.) a diskurzusjelölők szinkrón és diakrón jellegzetességeit mutatom be: tárgyalom az elnevezésük és a körülhatárolásuk problémáit, ismertetek néhány klasszikus diskurzusjelölő-meghatározást, majd a diskurzusjelölőknek mint nyelvtörténeti adatoknak az értelmezésével kapcsolatos elméleti tudnivalókra térek ki, érintve az adatproblémát és a grammatikalizáció kérdéskörét. A kötet egyik központi részét alkotó 3. fejezetben négy esettanulmányt közlök, amelyekből a *hát*, az *-e*, a *vajon* és a *szóval* diskurzusjelölők története és mai státusza rajzolódik ki. A diskurzusjelölők töltelékelemekként való azonosításával, használatuk tiltásával és megőrzésével a 4. fejezetben foglalkozom, míg az 5. részben a diskurzusjelölőkkel kapcsolatos attitűdöket különféle mérések: egy kérdőíves vizsgálat, fókuszcsoporthozos interjúk, valamint iskolai tanórai megfigyelések segítségével tekintem át. A könyv 6. fejezetében a diskurzusjelölők és a szövegtípusok kapcsolatát ötféle szövegtípusból (tanórákból, nyelvi interjúkból, televíziós politikai vitaműsorokból, stand-up comedy előadásokból és telefonos ügyfélszolgálati beszélgetésekből) álló alkorpusz elemzésén keresztül mutatom be. Végül a könyvet az eredmények összegzését tartalmazó 7. fejezet zárja.

## 2. A diskurzusjelölők a szinkrónia és a diakrónia szemszögéből

### 2.1. A diskurzusjelölők jellegzetességei

A diskurzusjelölők a nyelvi elemeknek egy nehezen meghatározható körét alkotják. Már maga a terminus is sok problémát vet fel (l. Dér 2009a), ezért mindegyelőre a terminológiai kérdéseket szükséges tisztázni. A kutatók abban egyetértenek, hogy a diskurzusjelölők a diskurzus szervezésében vesznek részt: diskurzusszegmenseket kötnek össze, és pragmatikai viszonyokat jelölnek, ahogy azt az alábbi beszélgetésrészletek is mutatják, amelyek egyúttal a diskurzusjelölők multifunkcionalitását is illusztrálják:

- (1) A beszélő úgy tudja barátjáról, B-ről, hogy az a másnapi munkahelyi megbeszélésen nem lesz ott, mivel beteg. Délután B felhívja A-t, és arról kérdezősködik, hogy a másnapi munkahelyi szóbeli beszámolóknak pontosan milyennek is kell lennie. Erre A a következőt mondja: **Hát** *eljössz?*
- (2) A beszélő elmeséli egy ismerősének, B-nek, hogy mit érzett, amikor a lakásába hazaérvén a családtagjai egy számára szervezett és titokban tartott születésnap összejövetellel várták: **Na de** *képzeld el, micsoda meglepetés volt!*
- (3) A beszélő elmeséli a szüleinek, hogyan keveredett egy egyetemi tüntetés kellős közepébe: *Bementünk a terembe, **szóval** én nem is akartam, de ő nagyon hívott.*
- (4) A beszélő a parlamentben az alábbi felszólalást teszi: *Miért nem kérte a magyar-román alapszerződéshez a parlament hozzájárulását? Egy szándék megvalósításához miért kéri? Egy szándék megvalósításához! **Hát** ez nem következetesség.* (OrszN., Dr. Isépy Tamás, 1996. szeptember 11.)

A fenti példák vastagon szedett elemei diskurzusjelölők. Nézzük, milyen pragmatikai viszonyokat jelölnek! Az (1)-ben a *hát* a diskurzusszegmens és a tárgyalásban résztvevők előfeltevése közti kapcsolatot jelöli. A *hát* a beszélő azon hitét jeleníti meg, hogy a szóban forgó személyről a beszélő nem feltételezte, hogy bemegy másnap dolgozni. Vagyis a példabeli *hát* szó itt 'mégis' jelentésben áll.

A (2) alatti példában a *na de* diskurzusjelölő-társulás a diskurzusszegmens és a beszélő közti viszonyt jelzi. A *na* érzelemkifejező funkcióját a *de* felerősíti, azaz a diskurzusjelölők itt attitűdöt fejeznek ki.

A (3)-as diskurzusrészlet esetén a *szóval* funkciója a mentegetőzés és a magyarázkodás. Alkalmazásával a beszélő saját felelősségét hátrítván az előzőleg elmondott megnyilatkozásrész erősségét tompítja, mintegy közbevetésszerűen használva a *szóval* elemet.

A (4)-ben pedig a *hát* a diskurzusszegmensek egymáshoz való viszonyát fejezi ki. A *hát* itt kötőszói értelemben, 'tehát' jelentésben szerepel, konklúziószóként viselkedik (vö. Ladányi 1961), azaz a mondanivaló részösszefoglalását jelzi.

A diskurzusjelölők nem kötelező elemei a megnyilatkozásoknak, elmarádásuk nem sérti a mondat jólformáltságát, ám megjelenésükkel számos dolgot képesek kifejezni. Ahogy a fenti (1–4) példák is mutatták, a diskurzusjelölők a diskurzus minden tényezője közt képesek kapcsolatot létesíteni: hiszen jelölhetik többek közt a diskurzusszegmensek egymáshoz való viszonyát, a diskurzusban részt vevő szereplők közti kapcsolatot, a diskurzusszegmens és a beszélő közti viszonyt, valamint a tágabb szituációra is utalhatnak. Emellett diskurzusrányító szerepük is lehet: jelölhetik a szóátadást, a beszédjog megtartását, valamint a szó átvételét is (Dér–Markó 2007: 63).

A fent idézett példák félkövérrrel szedett elemeivel a hagyományos leíró nyelvtanok (pl. Rácz 1985; A. Jászó 1997; Keszler 2000) nem tudnak mit kezdeni. Mivel ezek diskurzusrészeket kötnek össze, nem egyeznek meg a klaszikus kötőszói szófaji csoporttal, azok ugyanis „mondatrészek vagy mondatok összekapcsolására, illetőleg a közöttük levő szintaktikai viszony megjelölésére” szolgálnak (Velcsovne 1985: 78). A bemutatott példákban pedig a kiemelt szavak megnyilatkozásokat vagy más egységeket kötnek össze, és nem mindig jelölnek szintaktikai viszonyt sem. A diskurzusjelölők is rendelkeznek ugyan textuális funkcióval, azonban ezek a propozicionális tartalmak közti viszonyról adnak információt, ráadásul a diskurzusjelölőknek csak egyik, de nem az egyetlen funkciójuk a koherencia jelzése. Azok a kísérletek is kudarcot vallottak, amelyek más szófaji csoportok közé, például a módosítószók vagy a(z) interakciós mondatzók közé (A. Jászó 1997; Kugler 2000b), vagy a partikulákhoz (Kugler 2000a: 278; Péteri 2001) próbálták besorolni a diskurzusjelölőket. Ugyanis a diskurzusjelölőség nem szófaji, azaz nem grammatikai, hanem pragmatikai, funkcionális kategória (Schirm 2009a), így nem köthető egyetlen szófaji osztályhoz sem kizárólagosan.

Hogy mennyire nem azonosíthatók egyetlen szófajjal sem a diskurzusjelölők, azt az is bizonyítja, hogy a diskurzusjelölő elemek szófajtanilag igen válto-



zatosak. Főként kötőszók (*és, de, sőt, vagyis*), határozószók (*akkor, aztán*), igék (*érted?, tudod?, vágod?*), partikulák (*-e, csak*), módosítószók (*talán, persze*), névmások (*így, ilyen*) és interakciós mondatok (*ja, nos, naná*) tartoznak a diskurzusjelölők közé, de ide sorolható néhány állandósult szókapcsolat (*ezzel szemben*) is, valamint léteznek nonverbális diskurzusjelölők (pl. hümmögések, kézmozdulatok) is.

A diskurzusjelölői kategórián belül a kötőszói eredetű csoport különösen problematikus (vö. Markó–Dér 2009: 397–398), nehéz ugyanis elkülöníteni egy mástól ugyanannak az elemnek a kötőszói, illetve a diskurzusjelölői használatát, lévén, hogy a diskurzusjelölőknek is van kapcsoló funkciójuk. A különbségtételhez a szakirodalom sem ad egyértelmű útmutatást. Fraser (1999: 938–942) például csak akkor tartja a kötőszókat diskurzusjelölőknek, ha azok témákat vagy üzeneteket kötnek össze, míg Polanyi (2001: 266–267) minden kötőszót diskurzusjelölőnek tekint. Magam a Markó–Dér szerzőpárhoz (2009: 398) hasonlóan Fraser (1999) megközelítését követem, azaz a szintagmákat egymáshoz kapcsoló elemeket csak kötőszóknak tekintem, a mondatkapcsoló és a nagyobb szegmenseket összekötő egységeket pedig diskurzusjelölőknek is tartom. A kétféle használat különbségét jól mutatják az alábbi példák:

- (5a) *A jogsimba be van írva, hogy csak szemüvegben **vagy** kontaktlencsében vezethetek.*  
 (5b) *Most nagy fába vágjuk a fejszét, mert készül egy adatbázis. **Vagy** hát szeretnénk, hogy készüljön egy adatbázis.*

Az (5a)-beli mondat *vagy* eleme kötőszónak tekinthető, míg az (5b)-ben a *vagy* már diskurzusjelölőként funkcionál, ugyanis használatával a beszélő úgy javítja ki saját magát, hogy újrafogalmazza a jelölő előtt mondottakat. A diskurzusjelölők kapcsoló funkciója tehát a diskurzus szintjén működik. Sokszor azonban nehéz eldönteni, hogy kötőszó vagy pedig diskurzusjelölő szerepel-e egy mondatban. Ilyenkor a kontextus vizsgálata segíthet.

A diskurzusjelölők közé tartozó elemek többfunkciósak (vö. Furkó 2007, 2020: 8–9), ami tovább nehezíti az elemcsoport körülhatárolását. Mivel igen sokféle elem képes a diskurzusban diskurzusjelölőként funkcionálni, kimerítő felsorolást sem találunk róluk sem a hazai, sem a nemzetközi szakirodalomban. Abban sincs egyetértés, hogy ezt az elemcsoportot milyen kritériumok segítségével lehet meghatározni, s hogyan lehet elkülöníteni más pragmatikai jelölőktől (vö. Dér 2009a). Hiányzik továbbá a diskurzusfunkciók részletes felsorolása és egymástól való egzakt elkülönítése is. Emellett már maga a szócsoporthoz tartozás sem problémamentes, s igen változatos.

Dér Csilla Ilona (2009a) a magyar szakirodalomból 29, az angol nyelvű munkákból pedig 42 terminust számolt össze e funkcionális kategória alá tartozó elemekre. Nevezik őket például *pragmatikai kötőszóknak* (Németh T. 1998), *bevezető szóknak és kifejezéseknek* (Keszler 1998), *metainformációs operátoroknak* (Bańcerowski 2005), *társalgásszervező elemeknek* (Kugler 2000b), *konnektoroknak* (Csűry 2005), *árnyaló partikuláknak* (Péteri 2001), *modális partikuláknak* (Kiefer 1988), *diskurzuspertikuláknak* (Gyuris 2008) és *diskurzusjelölőknek* (Dér 2005b; Schirm 2009a; Dobos 2010). A nemzetközi szakirodalomban is a magyar terminológiához hasonló sokféleség uralkodik. A *diskurzusjelölő* műszó angol megfelelőjén, a *discourse marker*en (Fraser 1999) kívül a leggyakoribb angol megnevezések a következők: *discourse connective* 'diskurzuskötőszó' (Blakemore 2002), *discourse operator* 'diskurzusoperátor' (Redeker 2006), *discourse particle* 'diskurzuspertikula' (Fischer 2006), *pragmatic particle* 'pragmatikai partikula' (Foolen 1996), *cue phrase* 'kulcsfrázis' (Knott 1996). Természetesen nem csupán a megnevezések mások, hanem az eltérő elméleti alapok miatt a terminusok alá tartozó jelenségek is különböznek kissé egymástól, vagyis az elnevezések változatosságában a megközelítésmódok sokfélesége tükröződik. Ám még az azonos terminus sem garantálja az azonos szemléletet.

Még az ún. diskurzusjelölő tradíció képviselői (pl. Schiffrin 1987; Fraser 1999) is más és más módon közelítik meg e funkcionális csoportot (Furkó 2019: 19). Ezt mutatja Furkó Bálint Péter (2007: 13–17, 2019: 25–26, 2020: 5) összevetése is, aki a különféle szerzők definícióit az alábbi tíz kritérium mentén hasonlította össze: (1) koherencia elősegítése, konnektivitás, (2) kontextusfüggőség, (3) oralitás, (4) szintaktikai változatosság, (5) procedurális jelentés, (6) multifunkcionalitás, (7) attitűdjelölés, (8) változó hatókör, (9) nem-propozicionális jelentés, (10) állandó alak. Az összevetésből kiderült, hogy az egyes szerzők az előbb felsorolt jellemzőket eltérő mértékben tartják szükségesnek, illetve kizárólagos tulajdonságoknak. Az eltérő megközelítésmódokat a bővebb diskurzusjelölő-definíciók közül négynek a bemutatásával szemléltetem.

A diskurzusjelölők imént felsorolt 10 jellemzője (koherencia jelzése, kontextusfüggőség, procedurális jelentés stb.) közül a legtöbbet Maj-Britt Mosegaard Hansen definíciója tartalmazza. Hansen szerint a diskurzusjelölők „változó hatókörrel rendelkező, nem-propozíciós, konnektív elemek, melyek kizárólag procedurális jelentéssel bírnak és a beszélőnek a hallgató felé irányuló instrukcióiként funkcionálnak annak érdekében, hogy a hallgató sikeresen integrálja a gazdaegységet a diskurzus koherens mentális reprezentációjába” (Hansen 1998: 358; idézi Furkó 2019: 20).

Bruce Fraser (1999: 938) a diskurzusjelölőket (DJ) egy olyan kéthelyértékű viszony <S1. DJ+ S2> jelölőjének tekinti, amelyben az egyik argumentum (S2) az általuk bevezetett részben található, míg a másik (S1) a diskurzus korábbi részében, s a viszonyt a diskurzusjelölő (DJ) teszi explicitté. Fraser szerint (uo.) ugyanis a diskurzusjelölők fő funkciója az általuk bevezetett S2 szegmens és az azt megelőző S1 szegmens közti viszony jelzése. A diskurzusjelölők arról adnak információt, hogy hogyan értelmezzük az S2 által hordozott információt az S1 interpretációjához képest (Fraser 1998: 302). Például: *Kissé elaludtam reggel (=S1). Mégis (=DJ) beértem időben dolgozni (=S2)*. A példában a *mégis* szó viselkedik diskurzusjelölőként: funkciója a két megnyilatkozás összekötésén túl az ellentétességnek a kifejezése. Fraser definícióját azért szokták bírálni, mert viszonylag szűkre szabja a diskurzusjelölők körét és funkcióit. Ugyanis ugyanazt az elemet fordulokezdő pozícióban (6a) még diskurzusjelölőnek tartja, fordulóbelseji pozícióban (6b) azonban már nem, ahogy azt az alábbi példák mutatják (vö. Furkó 2019: 19):

- (6a) A: *Kérek még sütit!*  
 B: *Hát, három még van a tányéron.*
- (6b) A: *Kérek még sütit!*  
 B: *Van még ... hát .... három a tányéron.*

Így Fraser számos elemet kizár a diskurzusjelölők csoportjából azok helye és hangsúlya miatt. Továbbá nem foglalkozik azokkal az elemekkel sem, amelyek kapcsolatba hozhatók az igazságfeltételes jelentéssel (Furkó 2007: 14).

Frasertől eltérően Gisela Redeker (2006) tágabban értelmezi a diskurzusjelölő fogalmát. Funkciója felől közelíti meg a kategóriát, szerinte ugyanis ezek az elemek a diskurzusegység és a soron következő megnyilatkozás kapcsolatára hívják fel a hallgató figyelmét. Az általa diskurzusjelölőknek tartott nyelvi elemek (pl. *obviously* 'nyilvánvalóan', *frankly* 'őszintén') egy részét mások (pl. Fraser) kizárják a vizsgálandó egységek köréből, és inkább a pragmatikai jelölők<sup>9</sup> közé sorolják őket. Redeker nem tartja fontosnak a propozicionális tartalom kizárását, nála a fentebb idézett 10 kritériumból csupán a koherencia jelzése, a kontextusfüggőség és az attitűdjelölés érvényesül.

Még tágabb meghatározást találunk Deborah Schiffrinnél, aki úgy definiálja a diskurzusjelölőket, mint szekvenciálisan függő elemeket, amelyek beszélgetés-

9 A *diskurzusjelölő – pragmatikai jelölő* terminus viszonyáról l. Dér 2009a: 295–296.

részeket kapcsolnak össze (Schiffrin 1987: 31; idézi Furkó 2007: 14; Dér 2009a: 296). Ő sem zárja ki a fogalom köréből az igazságfeltételes jelentéssel rendelkező szavakat (pl. *és, mert, így*), sőt, a nonverbális eszközöket (kézmozdulatok, mimika) sem, hiszen ezeknek is diskurzusszektorozó szerepük van.

Kutatásaim során a szakirodalomban fellelhető terminusok közül mindvégig a *diskurzusjelölő* megnevezést használtam, ugyanis ezt tartottam a legsemlegesebb kifejezésnek, amely a vizsgált nyelvi elemek legszélesebb körét foglalja magában, hiszen az elnevezés nem tartalmaz szófajra utaló részt (mint a *pragmatikai kötőszó* vagy a *diskurzuspartikula* terminusok), valamint nem korlátozódik csupán a kapcsolóelemek vizsgálatára sem, ahogy azt a *konnektor* terminus teszi, továbbá nem a formális, hanem a funkcionális jellemzőik mentén ragadja meg a vizsgálandó nyelvi elemeket. A különféle diskurzusjelölő-definíciók közül pedig a diskurzusszegmensek közti kapcsolat hangsúlyozása miatt Bruce Fraser definícióját tekintettem alapnak. Annak ellenére, hogy Fraser sok elemet kizár a vizsgálódásból azok elhelyezkedése és propozicionális tartalma miatt, az empirikus kutatások számára jó kiindulópontot jelenthet a meghatározása. Ha ugyanis a diskurzusjelölők funkcióiról szeretnénk számot adni, akkor a diskurzusrészek közti kapcsolat jellege segíthet. A kötetben ezért Fraser megközelítését alkalmazom, azzal a két kiegészítéssel, hogy az attitűdjelölést is fontosnak tartom a diskurzusjelölőknél, továbbá a fordulókezdő pozíciótól eltérő helyzetű elemeket is diskurzusjelölőnek tekintem.

A diskurzusjelölő által összekötött diskurzusszegmenseknek nem szükséges szomszédosnak lenniük, és a diskurzusjelölő helye sem korlátozódik kizárólag az S2-es szegmens elé, ugyanis követheti is azt (pl. A: *Mit javasolsz?* B: *Mennünk hát!*), valamint közbeékelődve is állhat (pl. *Kint fagy. Én – ennek ellenére – nem fogok kabátot felvenni*). A diskurzusjelölők a megnyilatkozás bármely részén megjelenhetnek: az elején, a közepén vagy akár a végén is. Szórendi elhelyezkedésük diskurzusjelölőnként változhat, s a helyük összefügg a nyelv szórendjével is. Egy magyar spontánbeszédanyag elemzése például azt mutatta, hogy 2853 diskurzusjelölő-előfordulásból csupán 51% jelent meg beszédlépcskezdő pozícióban (Dér–Markó 2007: 66). Vagyis azt mondhatjuk, hogy a diskurzusjelölőknek kitüntetett, ám nem kizárólagos pozíciója a forduló eleji helyzet.

A diskurzusjelölők általában nincsenek hatással a megnyilatkozás igazságfeltételeire,<sup>10</sup> nem befolyásolják a megnyilatkozás propozicionális tartalmát,

<sup>10</sup> Vannak azonban olyan diskurzusjelölők, például a magyarban a *vagy* (vö. Spóring 2003) vagy a *mégsem* (vö. Szarvas 2004: 36), valamint a kérdésekben megjelenő, modalitást kifejező *hát* (3.1.4.), amelyek megváltoztatják az igazságfeltételeket.

azonban emocionális és expresszív funkciójuk van (Jucker 1993). Ezeknek a funkcióknak a feltérképezése azonban nem egyszerű, hiszen a diskurzusjelölők a használat során, sőt, gyakran még egy konkrét, aktuális megvalósulásban is multifunkcionálisak lehetnek (vö. Dér 2017).

Deborah Schiffrin *Discourse markers* című kötetében (1987) háromféle funkcióját különíti el a diskurzusjelölőknek: a textuális, az attitűdjelölő és az interakciós funkciót. A textuális funkció a szövegegységek közti viszonyt adja meg, azaz például a kapcsolást (pl. *és*), az újraformálást (pl. *pontosabban*), az összegzést (pl. *tehát, szóval*), a közbevetést (pl. *mellesleg, egyébként*) vagy az idézést (pl. *úgymond*). E funkció révén vesznek részt a diskurzusjelölők a szöveg koherenciájának a létrejöttében és fenntartásában. Az interakciós funkció a beszélő és a hallgató viszonyára utal: a beszédaktusok, a válaszok, a vélemények és értékelések, valamint a közös tudásra utaló elemek (pl. *mint tudjuk, mondhatjuk, ugye*) sorolhatók ide. Az interakciós funkció főként a figyelem irányítását szolgálja. Az attitűdjelölő funkció pedig a beszélőnek a mondanivalóhoz vagy a kontextus egyéb eleméhez való viszonyulását fejezi ki (pl. *azért, hogy úgy mondjam*). Fraser (1999) a diskurzusjelölőknek a textuális funkcióját emeli ki, míg mások (például a relevanciaelmélet keretei közt dolgozók) az interakciós funkcióban ragadják meg a diskurzusjelölők legfőbb szerepét. Az egyes funkciók azonban a gyakorlatban nem válnak el élesen egymástól. Például az *úgymond* egyfelől idézést jelöl, vagyis segít a hallgatónak tájékozódni a szövegsíkok váltakozásában, tehát textuális funkciója van, másfelől viszont kifejezheti a közlőnek a használt nyelvi elemtől való távolságát, s lehet az irónia eszköze is, vagyis attitűdjelző funkciója is van (vö. Dömötör 2008a).

A diskurzusjelölők funkciójának a megállapításához célszerű olyan minimálpárokat összevetni, amelyek egymástól csupán egy diskurzusjelölőben különböznek, így egy adott elem szerepéről könnyebben számot lehet adni, ahogy azt az alábbi, minimálpáros mondatok összehasonlítása is mutatja:

- (7a) *Olvasd el a vizsga anyagát!*  
 (7b) **Legalább** *olvasd el a vizsga anyagát!*  
 (8a) *Bence segítőkész.*  
 (8b) *Bence **ugye** segítőkész.*  
 (9a) *Induljunk!*  
 (9b) *Induljunk **hát!***

A (7b)-ben a *legalább* elem 'csak', 'mindössze' értelemben szerepel. A mondatba kerülve – kontextustól függően – kétféle olvasatot enged meg: az egyik

esetben gyengíti a felszólítás erejét, s általa tanácsná, kérésné szelődik a megnyilatkozás, a másik esetben pedig szemrehányást fejez ki. A (8b) példabeli *ugye* azt jelöli, hogy mind a beszélő, mind a hallgató számára nyilvánvaló, hogy Bence segítőkész. Míg a (9b)-ben lévő *hát* buzdítást, nyomatékosítást fejez ki.

A diskurzusjelölőkre sajátos intonációs mintázat és fonológiai redukció jellemző. Ezek az elemek szintaktikailag és prozódiaileg elkülönülnek a mondat többi részétől, amit írásban a központozás, szóban pedig a diskurzusjelölő előtt és után tartott szünet jelez (vö. Jucker–Ziv 1998: 3; Fraser 1999: 933). A szakirodalom megállapításától eltérően azonban egy 114 perces magyar nyelvű spontánbeszédkorpusz elemzése azt mutatta, hogy a szünettartás nem jellemző sem a diskurzusjelölők előtt, sem után (Dér–Markó 2007: 66).

Foolen (1996: 2) a diskurzusjelölőkkel kapcsolatban megjegyzi: nem arról van szó, hogy egy elem mindig diskurzusjelölő egy nyelvben, hanem arról, hogy képes diskurzusjelölőként viselkedni bizonyos feltételek mellett. A diskurzusjelölői és a nem diskurzusjelölői használat különbségét jól szemléltetik az alábbi példák:

- (10a) **Pontosabban** fogalmazz a dolgozatodban!  
 (10b) *Megjöttek a szüleim, pontosabban az édesanyám.*

A *pontosabban* jelentése a (10a) példában konceptuális, azaz fogalmi: a *jobban, ügyesebben* szavakkal egyenértékű; míg a (10b)-ben nem a konceptuális, hanem a procedurális jelentésében szerepel a szó, s két megnyilatkozást köt össze. A (10a) példabeli *pontosabban* szó nem diskurzusjelölőként viselkedik, csupán határozóként szerepel, míg a (10b) példában ugyanez az elem már diskurzusjelölőként funkcionál: használatával a beszélő tartalmi önjavítást végez, azaz újrafogalmazza a jelölő előtt elhangzottakat. Láthatjuk tehát, hogy ugyanaz a szó is képes konceptuális, illetve procedurális jelentésben is szerepelni, s egyik esetben diskurzusjelölőként viselkedik, míg a másikban nem. Többek között ezért sem lehet a diskurzusjelölőkről kimerítő felsorolást adni.

A magyarban a szakirodalom (Fábricz 1981, 1986; Kiefer 1988; Keszler 1995; Kugler 2000a; Péteri 2001; Dér–Markó 2007; Gyuris 2008) szerint leggyakrabban az alábbi elemek fordulnak elő diskurzusjelölőként: *aha, akár, azért, aztán, bár, bizony, csak, csakhogy, -e, egyáltalán, egyébiránt, egyébként, elvégre, ép-penséggel, és, de, hát, hiszen, hm, így, illetve, is, izé, jaj, lám, legalább, már, még, na, nemde, nehogy, netalán, no, pedig, persze, pláne, sőt, szóval, talán, tehát, tényleg, tudniillik, tulajdonképpen, úgy, ugyan, ugye, ugyebár, úgymond, vagyis, vajon, valóban, viszont, voltaképpen.*

A diskurzusjelölők gyakran nem magukban állnak, hanem összekapcsolódnak más diskurzusjelölőkkel. Az egymás mellett álló diskurzusjelölőkre, például az *ugye hát, hát ugye, hát mondjuk, csak hát* elemtársulásokra a különböző munkák eltérő terminusokat használnak (vö. Dér 2016). Nevezik őket diskurzusjelölők-kollokációknak (Schirm 2011d), többszavas diskurzusjelölőknek (Dér 2009b), diskurzusjelölő-kombinációknak (Fraser 2013), diskurzusjelölő-klasztereknek (Abuczki 2014), valamint diskurzusjelölő-társulásoknak (Dér 2016). Bruce Fraser (2013: 321) meghatározása szerint a társuláshoz két feltételnek kell teljesülnie. Egyrészt a diskurzusjelölőnek önmagában is meg kell tudnia jelennie azon a helyen, ahol társulva előfordul. Másrészt pedig a társulásban álló diskurzusjelölők jelentéseinek összeegyeztethetőeknek kell lenniük egymással.

A diskurzusjelölők nem konceptuális, hanem procedurális, vagyis művelti jelentéssel rendelkeznek (Fraser 1999: 944). A procedurális jelentésű nyelvi elemek propozicionálisan üresek, így a jelentésük megállapításakor a kontextusnak van kiemelt szerepe. A diskurzusjelölők jelentése kapcsán két fő elképzelés rajzolódik ki: a jelentésminimalizmus és a jelentésmaximalizmus (vö. Bell 1998: 519; Soares da Silva 2006: 2189; Furkó 2007: 34–38). A jelentésminimalizmus szerint a diskurzusjelölők minimális szemantikai jelentéssel rendelkeznek, amely az interpretációs folyamat során különféle következtetések által további jelentésekkel gazdagodik, s a jelölők használatát pragmatikai elvek irányítják. A jelentésmaximalizmus hívei viszont éppen fordítva képzelik el a folyamatot: az elemeket szemantikailag gazdag egységeknek tartják, amelyek a feldolgozás során elveszítik azokat a szemantikai jegyeiket, amelyek összeegyeztethetetlenek a kontextussal. Az aktuális jelentés tehát ebben az esetben szemantikai jegyek törlésével jön létre. A két elképzelést más névvel is illetik. A jelentésminimalizmusra a monoszémia-, míg a jelentésmaximalizmusra a homonímiamegközelítés terminust is szokták használni. Illetve harmadik alternatívaként a poliszémiamegközelítés is megjelenik a szakirodalomban. Eszerint a diskurzusjelölőknek inherens, kontextusfüggetlen jelentésük van, ez a jelentés azonban nem homonim és diszkrét, továbbá nem megjósolható, de motívált: a családi hasonlósággal és a prototípus kiterjesztésével hozható kapcsolatba (Furkó 2007: 36).

A jelentésminimalizmus és a jelentésmaximalizmus nézetének az összebékítésére alkotta meg Bell (1998) az ún. mag/periféria modellt, amely a jelölők multifunkcionalitását is kezelni tudja, és a szinkronia mellett a diakroniát is figyelembe veszi. Bell szerint a diskurzusjelölők egy magfunkcióval vagy inkább pragmatikai maginstrukcióval rendelkeznek. Az instrukció megnevezés arra utal, hogy a jelölő a hallgató számára utasítást ad a diskurzusszegmensek

kapcsolatára és értelmezésére vonatkozóan, s az instrukció segítségével vonja le a hallgató a megfelelő következtetéseket. Egy diskurzusjelölő interpretációja a maginstrukciónak, a jelölő szemantikai, szintaktikai és fonológiai tulajdonságainak, valamint a kontextusnak a kölcsönhatásából származik. A magfunkció a diskurzusjelölők legjellemzőbb használatát jelöli, az elemek ezen kívüli előfordulása pedig periférikus. A mag és a periféria közti különbséget az érvénytelenítő jelölők kapcsán Bell az alábbi példával szemlélteti (1998: 516):

(11) *Jack nyelvész, és/de nem tud olvasni.*

A (11)-ben mindkét elem, az *és* és a *de* is képes ellentétes jelölőként funkcionálni, ám amíg a *de*-nek ez a magfunkciója, azaz bármilyen kontextusban lehet az ellentét kifejezője, addig az *és* csupán periférikusan ellentétes, vagyis csak bizonyos szituációkban tud érvénytelenítő jelölőként viselkedni. A magfunkció Bell szerint az elem eredeti, legkorábbi jelentésével függ össze, amelyből az összes többi szerep levezethető.

A diskurzusjelölőket a diskurzusszegmensek összekötése miatt a diskurzus ragasztóanyagának is nevezik (Zhao 2014: 2108). Mivel nagymértékben hozzájárulnak a szöveg koherenciájának a fenntartásához (Lenk 1998), ezért gyakorlatilag nincs olyan szövegtípus, amelyben ne lennének diskurzusjelölők. A diskurzusjelölők előszóban gyakoribbak, de az írott nyelvben, újabban pedig a másodlagos írásbeliség szövegtípusaiban, például a blogokban, fórumhozzászólásokban, tweetekben is megjelennek (Dér 2008a). Siepman koherenciaelméleti megközelítése szerint (2005: 45; idézi Dér 2010a: 382) a diskurzusjelölők „elsődleges funkciója a koherenciaviszonyok jelzése a diskurzus egy adott egysége és más, környező egységek és/vagy a kommunikatív szituáció aspektusai között, hogy ezáltal elősegítsék a hallgató vagy a beszélő beszédfeldolgozását”.

A diskurzusjelölők által jelölt koherenciaviszonyok kognitív primitívumokkal is megadhatók, vagyis különböző jegyek segítségével jellemezhető az a viszony, amelyet a jelölők a különálló diskurzusszegmensekhez adnak hozzá (vö. Ficzere 2005). Knott és Sanders (1998) négy kategória mentén ragadták meg a koherenciajelölőket: vizsgálták a művelet fajtáját, a koherencia forrását, a szegmentumok sorrendjét és a polaritást (l. még Németh T. 1996).

A koherenciajelölők a diskurzusszegmenseket összekötő művelet alapján kifejezhetnek kauzális vagy additív viszonyt. Kauzális a művelet, ha logikai implikáció van a diskurzusszegmensek közt (pl. *Lekéstük a buszt, hát várunk kellett egy órát*), egyéb esetben (pl. *Lekéstük a buszt, de nem bánkódtunk miatta*) a viszony additív. A kauzális viszohnál fontos a szegmentumok sorrendje is, ez



alapján megkülönböztethetünk alapsorrendet és fordított sorrendet. Alapsorrend esetén az előzmény a jelölő előtt áll (pl. *Lekéstük a buszt, hát várunk kellett egy órát*), vagyis ok-okozat sorrendben következnek az események, míg fordított sorrend esetén (pl. *Várunk kellett egy órát, mivel lekéstük a buszt*) a jelölő után található az előzmény, azaz okozat-ok sorrendű a mondat. A koherencia forrása alapján szemantikai a viszony, ha a szegmensek a propozicionális tartalmuk alapján kapcsolódnak egymáshoz (pl. *János kimerült, mert futnia kellett a buszhoz*), ha pedig az illokúciós erő köti össze a részeket (pl. *János biztosan szereti a süteményt. A konyhában lévő süteményes doboz már majdnem üres*), akkor a viszony pragmatikai. A polaritás alapján pedig pozitív és negatív polaritást különböztethetünk meg. Pozitív a polaritás, ha a műveletben maguk a szegmentumok jelennek meg (pl. *János reggelre nagyon elfáradt, mert egész éjjel dolgozott*), míg ha a szegmentum tagadása szerepel (pl. *Bár János nem dolgozott egész éjjel, mégis nagyon elfáradt reggelre*), akkor negatív a polaritás.

A szövegkoherencia jelzése miatt a diskurzusjelölők gyakorlatilag mindenféle szövegtípusban megtalálhatók, s az anyanyelvi beszélők nyelvhasználata elképzelhetetlen nélkülük. Percepció vizsgálatok (pl. Markó–Dér 2009) azt mutatták, hogy a diskurzusjelölők azonosítását több tényező (pozíció, akusztikai jegyek, hangsúly, ejtэшossz, szemantikai és pragmatikai sajátosságok) együttes jelenléte teszi a nyelvhasználók számára lehetségessé. Különbőség van azonban az egyes diskurzusjelölők írott és beszélt nyelvi megvalósulása között, az élőbeszédben – annak spontaneitása és kevésbé tervezettségé miatt – ugyanis gyakrabban és többféle szerepkörben fordulnak elő. Elsajátításukról és a gyermekek nyelvben való használati köreikről még keveset tudunk, annak ellenére, hogy ezek az elemek a nyelvsajátítás során már igen korán megjelennek. Krómer Anna kutatása (2011) például azt mutatta, hogy hároméves korban bizonyos diskurzusjelölőket (pl. *az is, csak, de, majd, még* elemeket) már a kontextusnak megfelelően használják a gyerekek. Markó Alexandra és Dér Csilla Iлона (2011) a *hát*-nak az óvodások beszédében háromféle használati körét mutatták ki: az általános válaszelölő, a beszédtervező és a kérdésbevezető szerepet, Kondacs Flóra (2016) pedig szintén óvodásoktól a *hát*-nak még gazdagabb használati körét adatolta: a korábban már leírt szerepkörökön túl Kondacs anyagában az elem önjavító szerepben, beszéd-toldó funkcióban, magyarázó kötőszóként, valamint beszélői attitűd kifejezőjeként is jelen volt.

Arra vonatkozóan azonban még nincsenek vizsgálatok, hogy a gyermeknyelvben megjelenő szerepkörök milyen viszonyban vannak a felnőttek által használt funkciókkal. Így csak feltételezhető, hogy valószínűleg az egyes diskurzusjelölők magfunkciói jelennek meg először a nyelvsajátítás során, s a kü-

lönféle kontextusokban aztán ezek kezdenek el differenciálódni. Vagyis vélhetően ugyanaz a folyamat játszódik le az egyének szintjén, mint ami a nyelvtörténetben végbement, ám ennek pontos kiderítéséhez pszicholingvisztikai vizsgálatok volnának szükségesek. A magfunkciónak a korai megjelenését az előfordulások statisztikai gyakorisága is előrejelzi, hiszen a gyerekek először a tipikus környezetben használt jelentéseket sajátítják el, s csak később tanulják meg az atipikus kontextusok szerepköreit, vagyis a periférikus használati módokat.

A diskurzusjelölők használata egyéni különbségeket is mutathat, és egy-egy elem jellemző lehet egy-egy személyre, ám az egyéni eltérések ellenére a magfunkciónak köszönhetően meghatározható a diskurzusjelölők prototipikus alkalmazási köre.

Összefoglalva a diskurzusjelölők lényegi ismérveit megállapítható, hogy a legfőbb szemantikai tulajdonságaik közé a procedurális jelentés és a nem-propozicionális tartalom sorolható, míg a pragmatikai jellemzőik közé az attitűdjelölés, a multifunkcionalitás és a kontextusfüggőség tartozik. Az attitűdjelölés mellett azonban a diskurzusjelölőknek textuális szerepük is van: a diskurzusszegmensek közti kapcsolat jelölése révén hozzájárulnak a szöveg koherenciájának a létrejöttéhez. A diskurzusjelölők közé tartozó elemek szófajtanilag változatosak, hiszen nem grammatikai, hanem funkcionális csoportot alkotnak. A megjelenésük opcionális, szintaktikailag függetlenek, és változó hatókörrel rendelkeznek. Kitüntetett, ám nem kizárólagos pozíciójuk a forduló eleji helyzet, s gyakran fonológiai redukción mennek keresztül. Alapvetően a szóbeliséghez kötődnek, ám az írott nyelvben és a másodlagos írásbeliség szövegtípusaiban is megjelennek. A beszédhez és az íráshoz tartozó eltérő norma miatt azonban a diskurzusjelölők egy részét erőteljesen stigmatizálják.

A terminológiai tisztázások és a diskurzusjelölők legfőbb tulajdonságainak a bemutatása után a továbbiakban a diskurzusjelölőknek mint nyelvtörténeti adatoknak a problematikáját tárgyalom.

## **2.2. A diskurzusjelölők mint nyelvtörténeti adatok**

A diskurzusjelölők kialakulásának a kérdése a történeti pragmatika vizsgálati körébe tartozik. A területet Jucker (2006) úgy definiálta, mint a történeti adatok pragmatikai perspektívából történő tanulmányozását, a pragmatikai elemek diakrón vizsgálatát, illetve a nyelvi változások pragmatikai szempontú megközelítését. A diskurzusjelölők esetén mindhárom vizsgálati szempont releváns és fontos lesz.

A történeti pragmatika azonban nagyon érzékeny az adatokra. Ennek a területnek ugyanis beszélt nyelvi szövegekre volna szüksége, a korábbi időszakok spontán beszélt nyelvének az elemeire, amelyek viszont ma már eredeti formájukban nem érhetők el. Erre a helyzetre a szakirodalom Labov (1994) nyomán a *rosszadat-probléma* (*bad data problem*) terminust használja (l. még Fries 1998: 85; idézi Jucker 2008: 896). A történeti pragmatika művelésének egyik előfeltétele tehát az írott források legitim adatként való elfogadása (Fitzmaurice–Taavitsainen 2007).

A történeti pragmatikában használatos adattípusokat Jucker (2006) két fő csoportra bontotta: az eredetileg is írásra szánt adatokra, illetve a beszéd reprezentációira. Az eredetileg is írásra szánt adatok lehetnek monologikusak (pl. könyvek, versek), illetve dialogikusak (pl. levelek, pamfletok). A beszéd reprezentációit pedig háromféle adattípus testesíti meg: a retrospektív adatok (pl. jegyzőkönyvek), a fikcionális adatok (pl. elbeszélések, drámák), valamint a prospektív adatok (pl. társalgási zsebkönyvek, nyelvkönyvek adatai). A vizsgált diskurzusjelölők történetének a megrajzolásánál arra törekszem, hogy a juckeri adattípusok közül minél több képviseltetve legyen a történeti korpuszban.

Az írott adatok mindig másodlagosak a beszélt nyelvi előfordulásokhoz képest, ráadásul ez a probléma a diskurzusjelölők esetén még jobban tetten érhető, ugyanis az egyik fő gondot az jelenti, hogy a diskurzusjelölők – annak ellenére, hogy koherenciajelölő funkciójuk miatt az írott szövegeknek is elengedhetetlen részei – a legtöbb kutató szerint elsődlegesen a szóbeliséghez kötődnek. Mivel a diskurzusjelölők alapvetően az élőszó jellegzetességeinek tekinthetők, még akkor is, ha írott formában jelennek meg, a tanulmányozásukhoz olyan anyagra van szükség, amely írott volta ellenére is tükrözi a beszéd jellegzetességeit. Így Jucker fentebb bemutatott adattípusait is figyelembe véve történeti korpuszként érdemes hitvitákat, vitákat, boszorkánypereket, régi dialógusokat, drámákat és egyéb párbeszédess szövegeket tanulmányozni. A beszélt nyelvhez közelebbi műfajok a nyelvi változások úttörőinek tekinthetők, és minél közelebb van egy szöveg a beszélt nyelvhez, annál behatóbban vizsgálhatjuk az elmúlt időszakok nyelvi változásainak eredeti fázisait.

Ám még jól megválasztott korpusz esetén is értelmezési problémákba ütközhet a nyelvtörténész, ha nyelvhasználati tényezőket szeretne diakrón anyagon vizsgálni. A sárospataki hitvita diskurzusjelölőinek az elemzésekor magam is szembesültem ezzel a problémával (vö. Schirm 2008a), ugyanis a rendelkezésre álló szakirodalom is hiányos volt a tekintetben, hogy hogyan olvasták és értelmezték a hitvitákat a XVIII. században: szövegek vagy látványosságok voltak, netán mindkettő egyszerre, vajon olvasták, hallgatták vagy nézték őket (Tóth

2005: 180). S ez nem csupán másodlagos kulturális információ lett volna, hanem a diskurzusjelölők működéséről is adatokat szolgáltatott volna, tudniillik arról, hogy egyes elemeket csupán a szövegfűzés miatt használták-e a hitvitában, vagy pedig a beszélő attitűdjét jelölték velük.

Tehát azt mondhatjuk, hogy történeti anyag esetén még a legalapvetőbb adatok azonosítása is absztrakciót feltételez. Ráadásul közvetlen adatok híján be kell érünk közvetett adatokkal, így a korábbi nyelvéllapotok diskurzusjelölőiről csak indirekt evidenciáink lehetnek (Nagy C. 2015).

Történeti szempontból a diskurzusjelölők kialakulása azért érdekes, mert az eredetileg grammatikai vagy lexikális egységek elvesztik a korábbi propozicionális jelentésüket, és textuális, interperszonális funkciókra tesznek szert (vö. Furkó 2007: 57). Ezt a folyamatot a legtöbben (pl. Traugott 1999) grammatikalizációnak tartják, amelynek során implikaturák konvencionalizálódása történik, s ezek az implikaturák beszélői attitűdöket kódolnak. A nyelvészetben ugyan vita folyik arról, hogy a diskurzusjelölők létrejötte valóban grammatikalizációs folyamatnak tekinthető-e vagy sem,<sup>11</sup> a kötet gondolatmenete szempontjából azonban a grammatikalizáció terminus különféle, egymástól eltérő értelmezései és kritériumai irrelevánsak, ezért nem is térek ki rájuk. Csupán azt a felfogást említem meg, amellyel egyetértek, és amelyet a továbbiakban felhasználok. Magam a Traugott-féle klasszikus grammatikalizációfelfogást fogadom el, vagyis olyan nyelvi változásnak tartom a folyamatot, amely során lexikális egységekből és szerkezetekből nyelvtani funkciójú morfémák alakulnak ki, illetve ezek elvontabb grammatikai funkciójú morfémákká válnak (Traugott 1995; Hopper–Traugott 2003). A traugotti értelmezésnek a kötetben a Dér Csilla Ilona-féle (2008b: 117) módosított változatát használom fel, amely szerint a grammatikalizáció olyan nyelvváltozástípus, amelynek során „erősen meghatározott pragmatikai és morfoszintaktikai környezetben lexikai vagy kevésbé grammatikai/pragmatikai nyelvi egységekből grammatikaibb/pragmatikaibb egységek jönnek létre”. A változás során a

11 A kérdés megválaszolása természetesen nagymértékben függ attól, hogyan definiáljuk a grammatikalizációt, és hogy hová tesszük a diskurzusjelölőket: a lexikonba vagy a grammatikába, továbbá hogy milyen grammatikalizálódási paraméterekkel számolunk. Emellett figyelembe kell még venni a grammatikai és a szófaji besorolást, a pragmatikai és a szemantikai tulajdonságokat, illetve a változást indukáló tényezőket, továbbá azt is el kell dönteni, hogy szubjektíválódás vagy objektíválódás ment-e végbe, valamint meg kell vizsgálni a szintaktikai környezetet, a szórendet és a formát is (vö. Bakró-Nagy 2003). A grammatikalizáció témakörével magyar nyelven részletesen Dér Csilla Ilona foglalkozott doktori értekezésében (2005a) és monográfiájában (2008b).

pragmatikaibbá váló egységek egyre többféle funkcióban jelennek meg. A kezdeti lexikaibb szerep a mag/periféria modell (Bell 1998) értelmében a központi maginstrukciónak feleltethető meg, amelyből a pragmatikalizáció során egyéb szerepek fejlődnek ki.

A diskurzusjelölőknél a kontextus vizsgálatának a nehézségei miatt problematikus a grammatikalizációs folyamatok tettenérése s az implikátúrák konvencionalizálódásának a megragadása. A nyelvtörténeti adatok esetén ugyanis a beszédhelyzet körülményeiről legtöbbször csupán közvetett, hiányos információink vannak. Nem véletlen tehát, hogy a hagyományos magyar nyelvtörténeti szakirodalomban (pl. Klemm Antalnál (1928–1942) vagy Simonyi Zsigmondnál (1881, 1882)) az egyes elemek bemutatásakor csupán homályos utalás történik azok diskurzusjelölői szerepére, de a diskurzusjelölővé válás folyamata egyik elem esetében sincs megnyugtató módon tisztázva és adatokkal alátámasztva. Ennek az is oka lehet, hogy az említett szerzők történeti grammatikában gondolkodtak, s az ő kategóriáik a szófaj és a mondatrész voltak. Mivel azonban a diskurzusjelölők nem alkotnak sem szófaji, sem mondatrészi csoportot, így a Klemm, illetve Simonyi által használt elméleti keretbe a diskurzusjelölők nem is illeszthetők be.

A kötetben az egyes elemeknél a traugotti kritériumoknak (1999) megfelelően vizsgálom az esetleges fonológiai redukciót, azaz a rövidülést, a dekatégorizációt, azaz az eredeti szófaj elvesztését, a pragmatikai erősödést, vagyis a szubjektív és a modális funkciók megjelenését, továbbá a szubjektifikációt, azaz a beszélő különféle attitűdjeinek a grammatikalizálódó elem jelentésébe való beépülését. Ezeknek a kritériumoknak a segítségével az általam vizsgált elemeknél kísérletet teszek a diskurzusjelölői használat írott forrásokkal dokumentálható időpontjának a meghatározására, s az esettanulmányokban (3.) a vizsgált diskurzusjelölők kezdeti és későbbi szerepköreit bőséges példaanyag segítségével mutatom be.

A változás lefolyásának a módján túl a diskurzusjelölővé válás lehetséges okaira sem térnek ki az eddigi elemzések, vagyis éppen annak a bemutatása marad el, hogy mi tette lehetővé az egyes elemek diskurzusjelölői használatát. A történeti adatok értelmezésénél ugyanis – mivel a kutatók nem rendelkeznek a korpusz nyelvi állapotát megkívánó kompetenciával – az elemzőknek pótkompetenciát kell kifejleszteniük (Forgács 1993–1994). Vagyis nem egyszerű végigkövetni az implikátúrák konvencionalizálódását, és nehéz megadni a diskurzusjelölő használati körét is. Ezt segítendő, a történeti szövegek adatai esetén nyelvhasználati tényezőket is érdemes figyelembe venni, így a diskurzusjelölővé válás okainak a feltárásához a jelenkori nyelvhasználatot is hasznos segítségül hívni. A szociolingvisztikából (Labov 1972: 161) útjára indult módszertani elv, az egyöntetűség

vagy más néven azonosság elve (uniformitarian principle, magyarul l. pl. Kiss 2003: 48; Sárosi 2003: 445) ugyanis kimondja, hogy a múlt nagy léptékű nyelvi változásait előidéző mechanizmusok lényegében ugyanazok voltak, mint a jelenleg körülöttünk zajló változások, vagyis a múltban végbement nyelvi változások feltérképezésekor érdemes a jelenkor változásait is segítségül hívni. A történeti szociolingvisztikában Suzanne Romaine (1982) kutatásaitól kezdve használják fel az elvet elméleti alapvetésként, a történeti pragmatikában pedig Andreas H. Jucker (1994) programadónak számító cikke óta teljesen elfogadott a szinkrón és a diakrón adatok együttes kezelése, hiszen a nyelvtörténet és a nyelvhasználat vizsgálata fogódzót nyújthat egymás számára. Hazánkban nem vált még általánossá a történeti jelenségek pragmatikai irányultságú elemzése,<sup>12</sup> s a történeti nyelvészet tárgykeréből az utóbbi évtizedekig hiányoztak a szöveggrammatikai és a szövegpragmatikai kutatások (Maitz–Molnár 2001: 322), ám újabban már egyre többen (pl. Maitz Péter (2000); Sárosi Zsófia (2003); Haader Lea (2009); Nagy (C.) Katalin (2007, 2015); Kuna Ágnes (2017, 2019)) művelik a pragmatikai szemléletmódot és módszereket alkalmazó történeti nyelvészetet.

Az egyöntetűség elvének megfelelően a kommunikáció régen is hasonlóképpen működött, mint ma, így célszerű az egyes diskurzusjelölők történetének a bemutatásakor nyelvhasználati tényezőket is figyelembe venni. Annál is inkább, mivel a pragmatikai következtetések fontos szerepet játszanak a grammatikalizációban, ugyanis a beszélők idővel a konverzációs implikaturákat meghatározott stratégiai céllal kezdik el használni (Dér 2005a). Ezeknek a céloknak a felderítéséhez pedig elengedhetetlen a diskurzusjelölőt tartalmazó kontextusnak a vizsgálata. Csak így tudhatjuk meg ugyanis, hogy a diskurzusjelölők milyen pragmatikai viszonyokat jelöltek, s milyen emocionális és expreszív funkcióval bírtak.

A nyelv leírása bármely korban csak szövegeken keresztül valósítható meg, így a nyelv története lényegében a szövegtípusok történeteként ragadható meg (Kuna 2017: 223). A szövegtípusok „egyrészt értelmezési keretei, másrészt a társas-kommunikatív igények megváltozásával akár katalizátorai is lehetnek a nyelvi változásnak” (i. m. 231), azaz a szövegtípusok nem csupán tartalmaznak bizonyos nyelvi elemeket, hanem ezek az elemek vissza is hatnak magára a szövegtípusra. Ezért a diskurzusjelölők történetének és funkcionális spektrumának a minél teljesebb körű feltérképezéséhez többféle szövegtípust is felhasználóknak majd, valamint egy szövegtípusnak (a stand-up comedynek) a válto-

12 A problémákról l. Haader 2004.

zásán keresztül (6.4.) is megvizsgálom a diskurzusjelölőknek és a szövegtípusnak a kapcsolatát.

A diskurzusjelölők a történeti szempontú szövegvizsgálat számára izgalmas kutatási témát nyújtanak, általuk ugyanis a szövegek szerveződésén túl a közlő és a mondanivaló, illetve a közlő és a befogadó közötti szubjektív viszony ölt nyelvi formát. A történeti diskurzusjelölő-kutatás „nem csupán a szociopragmatikai orientáltságú nyelvtörténetírás számára lehet gyümölcsöző, hanem mint a közlés szubjektívizálódásának egyik tünete, akár kultúr- és mentalitástörténeti felismerésekhez is elvezethet” (Maitz–Molnár 2001: 332).

A továbbiakban négy esettanulmány segítségével a *hát*, az *-e*, a *vajon* és a *szóval* diskurzusjelölők történetét és mai szinkrón státuszát mutatom be különféle szövegtípusokból származó példák segítségével az általuk kifejezett funkciókra koncentrálni.





# 3. Négy diskurzusjelölő (a *hát*, az *-e*, a *vajon* és a *szóval*) története és jelenkori szinkrón státusza

## 3.1. A *hát* diskurzusjelölő története és mai státusza

### 3.1.1. A *hát* története a kezdetektől a XVI. századig

Egy 2007-es felmérés (Dér–Markó 2007: 63) szerint a magyarban az egyik leggyakrabban előforduló diskurzusjelölő a *hát*. A *hát* nem csupán gyakori elem, hanem erősen multifunkcionális is (Dér 2017), ám arról már megoszlanak a vélemények, hogy pontosan hány funkciója is van, s melyek ezek. Németh T. Enikő (1998) három fő használati körét említi a diskurzusjelölőnek: a *hát* bevezethet kérdést, használatos általános válaszjelölőként, valamint a magyarázkodás, önjavítás eszköze is lehet. Ez a három szerepkör szekvenciálisan, valamint illokúciós és interszónális funkcióját tekintve is elkülönül egymástól. A kérdésbevezető *hát*-oknál nyitott kérdések esetén a *hát* a beszédettsorozat folytatását jelzi, retorikai kérdéseknél az emocionális színezetet erősíti, a modális funkcióval bíró kérdéseknél pedig a beszélő hitének a megerősítését fejezi ki, s mindhárom kérdésfajánál egyúttal a kommunikációs kapcsolatot is fenntartja (Kiefer 1988; Németh T. 1998: 328–329). Az általános válaszjelölőként álló *hát*-ok esetén kérdés–válasz vagy kérés–válasz szekvenciákban a választ vezeti be az elem, és a beszélő folytatási szándékát jelzi (Németh T. 1998: 329). Míg az önjavító, magyarázkodó *hát* pontosítja a diskurzusjelölő előtt elhangzottakat (uo.). A későbbi kutatások (pl. Schirm 2011d; Dér 2017) már nagyjából tucatnyi szerepét (pl. evidencia jelzése, nyomatékosítás, felindultság kifejezése) veszik sorra a *hát*-nak, illetve igazolják az elem szemaforszerűségét (Alberti 2016; Szeteli–Gocsál–Alberti 2019), miszerint a *hát* számos funkciót képes betölteni.

A *hát* különféle funkcióinak a kialakulása azonban nincs tisztázva a magyar nyelvtörténeti szakirodalomban. A *hát* diskurzusjelölői szerepét csupán megemlégették a történeti munkák (pl. Klemm 1928–1942), de nem foglalkoztak vele behatóbban. E szerepet eltérő terminológiával is illették, alkalmazták rá a *tol-dalékszó*, *töltelékszó*, *beszédtöltelék* elnevezéseket, valamint a *partikula*, *pragmatikai jelölő* és *diskurzusjelölő* kifejezéseket is. A kötetben a szakirodalom termi-

nológiáját átvéve a történeti áttekintésben meghagyom a szakirodalom eredeti megnevezéseit, ám ahol szükséges, magyarázattal egészítem ki azokat.

A továbbiakban a *hát* partikula<sup>13</sup> történetét mutatom be különös tekintettel a grammatikalizáció fázisaira, ugyanis ez az elem a grammatikalizáció tipikus szakaszain (vö. Abraham 1991: 373; idézi Szatzker 2007: 305) ment keresztül, mire a mai diskurzusjelölői használata kialakult. Először helyviszonyt, majd időviszonyt fejezett ki, aztán következtető logikai viszonyt jelölt, végül a diskurzusjelölői szerepköre alakult ki. Az eredeti szófaji érték elvesztése, azaz a dekatégorizáció mellett a *hát* elem a grammatikalizáció egyéb ismérveit is mutatja. A fonológiai redukció, azaz a rövidülés főként a beszélt nyelvben, illetve nyelvjárási környezetben figyelhető meg, például: *há' nem tom*. A *hát* partikula magán viseli továbbá a pragmatikai erősödés, vagyis a szubjektív és a modális funkció megjelenésének a jeleit is, valamint a beszélő különféle attitűdjei is beépültek az elem különböző használati köreibé, ahogy azt a később bemutatandó példák is illusztrálják majd.

A partikula diskurzusjelölővé válásának a folyamata azonban nincs részletesen feltárva, a nyelvtörténeti szakirodalomban (pl. Klemm 1928–1942) csupán utalás történik a diskurzusjelölői használatra. Kutatásaim alapján a XVII. századból már biztosan adatolható a partikulának a diskurzusjelölői funkciója, de korábbról is kimutathatók e használati mód nyomain (vö. Schirm 2007–2008, 2008a).

A *hát* eredetileg 'oda, ott' jelentésű helyhatározószó lehetett, majd 'akkor' jelentésű időhatározó-szó. A TESz. (1970: 2/72) nem említi a legkorábbinak feltételezett 'oda, arra a helyre', 'ott, azon a helyen' jelentéseket, a szó első előfordulására 1474-ből hozott adata ugyanis már az 'akkor' jelentést példázza: *ha kedig ég honapig nē valasztandnak, hat mefter vağ p[ro]uincialis zerezzen [con]uētnek p[ri]oriffat* (BirkK. 6). A határozószói jelentésen belüli másik használati kört a TESz. „tárgyi jelentés nélküli todalékszói” használatnak nevezi (uo.),<sup>14</sup> s e szerepkörre 1476 körülről, a Szabács viadalából hoz példát: *Mert Ez...lwn nalok hat twkelletes*. A szó kötőszói jelentése pedig 1519-ből adatolható a szótár szerint: *hat az fetetfeegh mynemw leezen?* (JordK. 371).

13 A *partikula* műsót itt szófaji értelemben használom. A *partikula* és a *diskurzusjelölő* fogalmak nem azonosíthatók egymással, ugyanis míg a *partikula* grammatikai, szófaji kategória, és a todalékolhatatlanság a fő ismérve, addig a *diskurzusjelölő* pragmatikai, funkcionális kategória. Nincs azonban 1:1 arányú megfelelés köztük, ugyanis nem minden *partikula* *diskurzusjelölő*, és nem minden *diskurzusjelölő* *partikula*. A két terminus egymáshoz való viszonyáról részletesebben l. Schirm 2009a.

14 A *toadalékszó* terminust értelmezésem szerint a TESz. a töltelékszói funkcióra használja.

Annak ellenére, hogy a TESz.-ben nem szerepel a helyhatározószói eredet, a szakirodalom példái és érvelései meggyőzően támasztják alá a jelentésfejlődésnek ezt a kiindulópontját. Mészöly Gedeon (1939: 153) a szóban szereplő *ha* tövet határozónak véli, mégpedig helyhatározónak, s hasonlóan vélekedik Balázs János (1963) is, akinél a szó mutató névmási jelentése is olvasható. Balázs a helyhatározószói eredet alátámasztására az Érdy-kódexből és a Kazinczy-kódexből is hoz példákat: *mykoron meg akarnaak mosny lataak haat azzonyallat* (ÉrdyK. 340b), *Haluan ezt a barátok: ... folamanak frater Ieronimufnak cellaiaba: hat oth niné* (KazK. 66). Érvelése szerint (i. m. 49–50): a *hát* „eredetileg nyilván azt jelenthette, hogy 'oda, arra a helyre', de mivel a lativusragos alakoknak locativusi jelentésük is lehet (vö. *há vótá*: Sopron m., Veszprém m.: MTsz., ami a. m. 'hol voltál'), szerepelhetek kezdetől fogva 'ott, azon a helyen', majd pedig 'akkor' jelentésben is.” Hasonlóképpen érvel Martinkó András (1956: 474–475) is, aki a *hajdan* szó etimológiája kapcsán állapítja meg, hogy az „eredeti jelentése nem lehetett más, mint nyomósított, tájilag vagy stilisztikailag differenciálódott 'ha'”. Ezt a *ha* szót Martinkó eredetében és jelentésében azonosnak tartja a *tehát* szó *hát* tagjával, aminek a SzófSz. (Bárczi 1941: 305) az időhatározói jelentését adja meg. Martinkó (1956: 474) azonban úgy véli, hogy a szó „eredetileg mutató névmás volt, s fejlődése '(\*oda → ott' → '(\*akkorra →) akkor' → 'valamikor, egyszer' → 'régén' lehetett.

A mutató névmási eredeten kívül más magyarázat is megjelenik a nyelvtörténeti szakirodalomban. Klemm Antal (1919: 80, 1923: 117) szerint a *hát* a 'pars postica' ('hátralévő rész') főnév *-t* helyhatározóragos alakja. E szófejtés igazolására Kálmán Béla (1958: 311) párhuzamként említi a 'hát, dorsum' jelentésű vogul *sis* főnevet, mely időhatározó névutóként 'után' jelentésben is használatos volt. Ezzel a szószármaztatással azonban nem mindenki ért egyet. Balázs János (1963: 48), a TESz. (1970: 2/72), az EWUng. (1993: 1/537), az ESz. (2006: 292) és az ÚESz. szerint a *hát* megszilárdult ragos alakulat, amely az ősmagyar korban a *ha-*, *ho-* névmástövből alakult ki az *-i* lativusi és a *-t* locativusi raggal. A *ha-* névmástöb és a *hát* kapcsolatát kódexekből származó olyan adatok is alátámasztják, amelyekben az egymásra utaló *ha ... hát* névmási szerkezet szerepel (Balázs 1963: 49): *ha iften volt haat embery tejte nem lehetot* (ÉrdyK. 519b), *ha iften ez: germec, hat mire fel herodeftol* (DebrK. 341).

Balázs (1963: 49) szerint a mutató névmási eredetet az is erősíti, hogy a *hát*-nak lehetett mutató névmási funkciója. Azonban az általa idézett NySz.-beli (1890: I/1360) példa (*Jutánk egy szép mezőre, hát a mezon vannak igen magas fák* (Tel: Evang. I. 274)) ezt nem igazolja meggyőzően, ugyanis a példabeli *hát* állhat az *ecce* megfelelőjeként, 'íme' jelentésben, de lehet akár kötőszói és/vagy diskurzusjelölői kapcsolóelem is.

A *hát* különféle etimológiái közül én is a névmási eredetet tartom valószínűbbnek, ez ugyanis összefüggésbe hozható a *hát* 'akkor' jelentésével, hiszen ez is névmási jelentés. Továbbá ha nem fogadjuk el a névmási eredetet, problémás lesz annak magyarázata, hogyan alakult ki az anaforikus jelentése a *hát*-nak.

Ahogy az idézett példák is mutatták, a *hát* szó eredetileg 'oda, arra a helyre', 'ott, azon a helyen' jelentésű helyhatározószó vagy mutató névmás volt, majd 'akkor' jelentésű időhatározó-szó, s időhatározói mondatokban jelent meg: *nem Twdgya az halalnak nebessegeth: ha nem chak hath Mikor az ketel mykor torkath zorytya* (MünchK. 159). Ez az időhatározói jelentés aztán elhomályosult, helyét a rámutató használat váltotta fel, ám a múlt század elején a moldvai csángóktól Rubinyi Mózes (1901: 116) még adatolta a *hát*-nak az időhatározói jelentését. Az általa gyűjtött egyik példa a következő volt: *Szolomon felfogotta, ad, hát há megtuggyák tartani szekretult* ('Salamon felfogadta, hogy ad, akkor, ha ...'). Egy másik példa kapcsán azonban Rubinyi már azt mutatta be, hogy az időfogalom nyomai mellett a *hát*-nak a népmesékben jellemző használata is megjelent a csángóknál.

A *hát* az időbeli rákövetkezést jelölő időhatározó-szóból következtető kötőszóvá vált, ugyanis az időhatározó-szói használat megteremtette az előzmény és a következmény viszonyának a kifejezését (Simonyi 1881: 244–251; Klemm 1940: 447–448). Például: *mikepen az ekqs ruha: megh ekqsqt embort: ezonkepen az zereteth az lelki Jozagokat: hat az tobinel Nqmosb es dragab* (TihK. 5). Következtető kötőszóként a *hát* mindig kauzális viszonyt jelöl, s az általa összekötött diskurzusszegmensek alapsorrendűek.

A *hát* az időhatározói jelentés elvesztésével nem csupán következtető kötőszóként fordult elő, hanem kifejlődött a mondanivaló továbbfűzésére használt jelentésköre is. Ezt a szerepet Klemm Antal (1940: 448) beszéd-toldó szerepnek nevezte, amely a meséknek és a népies elbeszéléseknek a jellegzetes formulája lett. A történetmondás során a *hát* szót 'és, és akkor, és aztán' jelentéssel használják, például: *Mentek-mendégéltek, hát elértek egy tisztásra*.

A mondanivaló továbbvitelét segítő használat mellett a *hát* elkezdett tartalmatlan elemként is viselkedni (D. Mátai 1991: 417). A különböző funkciók kialakulásának a pontos ideje nehezen határozható meg, ugyanis ugyanabban a nyelvemlékben is előfordul a *hát* többféle használati körben. Például a Szabács viadala a *hát*-nak egyszerre kétfajta szerepét mutatja (vö. Imre 1958: 112): a *Halalth es vallottak hat nemellyek* mondatban a *hát* még az eredeti 'akkor' jelentésében szerepel, míg a *Mert Ez...lwn nalok hat twkelletes* példánál már nem ez az időhatározói szerep dominál. Ezt a másfajta szerepet a nyelvtörténeti szakirodalomban D. Mátai Mária (1991: 417) töltelékszószerpnek nevezi, ám nem definiálja pontosan, mit ért „tartalmatlan töltelékszószerű elem”-en. Ugyanezt

a nyelvi adatot a TESz. (1970: 2/72) „tárgyi jelentés nélküli toldalékszó”-ként írja le. A két terminus (*tartalmatlan tölteléksszószerű elem*, illetve *jelentés nélküli toldalékszó*) valószínűleg ugyanazt jelenti, s az idézett munkák a beszéd-töltelék szerepre utalhatnak vele, azonban egyik helyen sem találunk semmilyen fogódzót a megnevezések pontos értelmezéséhez. Véleményem szerint azonban nem beszéd-töltelék-ként van jelen a példában a *hát*, hanem diskurzusjelölő-ként.

A XVI. század második évtizedétől már adatolható a *hát* a latin *ergo, igitur* szavak megfelelőjeként is, ám csak a Jordánszky-kódexből (1516–1519), és csak kérdésekből (Juhász 1992: 776). Például: 371: *hat az fetetfeegh mynemw leezen?*; 624: *Ky vagy hath, hogy feleletet mongywnk azoknak, kyk boczattanak mynket?*; 825: *haat my oka hogy nagyobban nem enghedwnk my lelky attyanknak, hogy eelneenk?* A nyelvtörténeti adatok szerint a *hát* partikula kezdettől fogva gyakran szerepelt kérdő mondatokban, s ez a használati köre a mai napig is megfigyelhető. Klemm Antal (1923: 117) szerint a kérdőszóként használt *hát*-ból mondattani tapadással jött létre az eldöntendő kérdésre felelő *hát*. Például: *Befejezted? Hát miért ne fejeztem volna be?* Vagy: *Hát miért ne?* Vagy egyszerűen: *Hát/nem hát.*

A Jordánszky-kódex fentebb már idézett részlete (*hat az fetetfeegh mynemw leezen?*) a *hát* szónak nem csupán a kérdő mondatbeli megjelenését példázza, hanem a következtető kötőszói jelentését is, amely az időhatározó-szói használatból alakult ki. A XVII. századtól a *hát* a *tehát*-tal együtt a következtető mondatok kötőszavává vált (Klemm 1940: 447; Berrár 1957). Kérdés, hogy az eddig bemutatott grammatikalizációs folyamatban hogyan és melyik állomásnál jelent meg a *hát* diskurzusjelölő-ként, s mikor állandósult ez a funkciója.

Az Erdélyi magyar szótörténeti tár (SzT.) legkorábbi példái már a *hát* partikula gazdag használati körét mutatják, s azt igazolják, hogy a határozószói és a kötőszói használat teremthette meg a diskurzusra vonatkozó információk jelzésének a lehetőségét.

Az SzT. *hát* címszava (1984: IV/1161–1163) alapján a *hát* az alábbi határozószói jelentéskörökben volt használatos:<sup>15</sup>

- (12a) 'akkor' jelentésben:  
*wyzonthak az fizethesnek az felyrol meg Jrth napon Elegeth glesan Janos vram Nem thenne **hat** heya<ba> legyen ffyzethes kyth fyezeth En <nekem> az Jozag Nalam Maragyon (1556)*

<sup>15</sup> A szótári és egyéb forrásokból származó jelentésmegadásoknál itt és a továbbiakban is megtartom az egyes művek terminológiáját (pl. *nyomósítás, elénkítő szó, tölteléksszó, toldalékszó* stb.).

- (12b) kérdést bevezető szóként:  
*Mond neky az Anna, **hat** myert eskwek ream az Te vrad (1570); Kérdem **hat** Aszszonjom mi lélt (1755); én akkor látván a Tolvajkiáltásra fel lázzadt embereket kérdém tóllók: **Hát** mi dolog? Kít kergetnek? (1812)*
- (12c) állítás nyomósítására:  
*Margith Makay Balintne ... vallya, hogy ... Botha Casparne az vton haza Jëwet Mongia volt neky hogi Nagi palne egy korsotis lopot volt az fazakastul Meggiesen És hogy ez vallo zemere vetette volna, megh azt monthak neky Loptam **hath** ha Banod tegy rola (1570)*
- (12d) megengedés, beleegyezés kifejezésére:  
*mond a gubernátor: Jól vagyon **hát** (1653)*
- (12e) felszólítás, biztatás, kérés nyomósítására:  
*Ambrus Gergely mo(n)da hogj ted le **hat** te Antal Vram, s eo le tēju (1606)*
- (12f) elbeszélésben élénkítő szóként:  
*Eyel Nykorgast hallek, Tolway Jwoltest, ky Menek **hat** az szöch kyalt tolvaýt (1568)*
- (12g) szitkozódásban töltelékszóként:  
*Megh lata ezt Kelemen Takach monda Ah essez **hatt** Az en felesegemet Akarod meg Mordallany (1585)*

A határozószói jelentés mellett a szótörténeti tár a kötőszói használatra is hoz példákat:

- (13) *mint hogi peniglen ha valakinek szüksege vago(n) az l(ste)nnek effele áldásara a' szám ado szolgak is nem aláb szükölködnek masoknal az nélkül; ighen meltan cselekeszi **hát** Szám tarto Urámis, ha abbéli szükiségében nem senkihez vilagi emberhez, de egyedül csak á Teremptő Istenhez folyamodik áldasért (1676/1681); Hijába mondgják **hát** azon Tanúk a' Panaszlót, ilyen, s, amolyan ki-kapó Személynek (1799)*

Az SzT. szófaji alapú kategóriáin (határozószó–kötőszó) belül a határozószói használatok ismertetésénél (12a–12g) a szemantikai szempontok vannak túlsúlyban, de szintaktikai szempont is megjelenik a példák bemutatásakor, hiszen a kérdés előtti használatot (12b) külön csoportba sorolja a szótár. Emellett az elem tartalmatlanságára való utalás is megjelenik a kategóriák közt (12g). Valamint többször is előkerül a nyomatékosító funkció (12c, 12e, 12f). Azonban a példákbl látható, hogy az egyes szerepkörök elhatárolása korántsem egyértelmű. Pótkompetencia (Forgács 1993–1994) problémák miatt nehéz eldönteni, hogy az idézett példákban mikor szerepel csupán határozószói, illetve kötőszói jelentésében a *hát*, és mikor válik diskurzusjelölővé, ugyanis az átmeneti állapotban egyszerre figyelhető meg mindkét jelentés. Például a (12b) alatt idézett, 1570-ből származó példa (*Mond neky*

az *Anna, hat myert eskwek ream az Tè vrad*) *hát* elemébe is behelyettesíthető még az eredeti 'akkor' jelentés, amellett, hogy a *hát* értelmezhető kérdést bevezető szóként, diskurzusjelölőként is. A (12f) alatti jelentésmegadás is problematikus, az *élenkítő szó* terminus a nyomatékosítás szinonimája lehet, a példák alapján azonban nem derül ki, hogy mi is a lényegi különbség a (12c) és a (12f) használati kör között.

Az azonban a hozott példákból is egyértelműen látszik, hogy a *hát* diskurzusjelölői szerepe a határozószói, illetve a kötőszói használatból alakulhatott ki. Az adatok vizsgálatakor az elem pozícióját is érdemes figyelembe venni. A szegmenskezdő *hát* diskurzusjelölő valószínűleg inkább a kötőszóból származik, míg a hátsó nyomatékosítást végző diskurzusjelölő a határozószóból. Ám az is lehet, hogy a mozgékonytágot már a diskurzusjelölőség tette lehetővé. Az eddigi kutatások azt mutatják, hogy a dominánsan szegmenskezdő diskurzusjelölők (pl. *de, és, mert*) előzménye kötőszó volt.

A fenti példákból látható, hogy a *hát* diskurzusjelölővé válását az is segíthette, hogy gyakran fordult elő mondással, illetve kérdéssel kapcsolatos szerkezetekben (*mond neky, azt monthak neky, monda, kérdem, kérdém töllök*), így könnyebben hozzátapadhatott a beszélői attitűd kifejezése, majd ezek implikaturaként a szó jelentésévé váltak. Ezáltal a *hát* nyomatékosítást, megengedést és beleegyezést is képes volt jelölni. A mondás kitüntetett szerepét bizonyítják azok a diskurzusjelölők is, amelyeknél ez volt maga a forrásszerkezet (pl. *más szóval mondva/szólva* → *más szóval* → *másszóval*, részletesen l. Dér 2005b: 259–262). A *hát* változása kapcsán azonban még további történeti vizsgálatok szükségesek annak feltérképezéséhez, hogy a mondással kapcsolatos szerkezetek pontosan milyen szerepet töltek be a folyamatban.

A *hát* partikula diskurzusjelölői funkcióját és retorikusságát az irodalomban is kihasználták már a XVI. századtól kezdve. A reformáció korában például Méliusz Juhász Péter előszeretettel alkalmazta a *hát* partikulát: „*Mit árt hát neked az ördög, az halál, az bűn, az fegyver? Semmit nem!*” (idézi Horváth 1952: 7). Illetve: „*Isten térszen-e vakká?*” – teszi fel a kérdést. „*Nem! –Hát?*” Méliusz stilisztikai célból használta a *hát*-ot, ugyanis az élőszt imitálta vele írásaiban. S bár Horváth János azt állította, hogy „*ezt a hát kérdő szócskát az irodalmi nyelv azóta csaknem*” elejtette (i. m. 8), a Magyar Történeti Korpusz és a Magyar Nemzeti Szövegtár szépirodalmi példái azonban egyértelműen az elem továbbra is megélő kérdő használatáról tanúskodnak (vö. 3.1.3.).

### 3.1.2. A *hát* az 1660-as sárospataki hitvitában

Bővebb kontextus híján a nyelvtörténeti szótárak és az SzT. példánál nem könnyű egyértelműen eldönteni, hogy a határozószói jelentés vagy a diskurzusjelölői funkció dominál-e bennük, így a *hát* diskurzusjelölővé válásának a tanulmányozásához olyan összefüggő szöveget választottam, amely a szöveg létrejöttének a körülményeit, magát a kontextust és a beszélgetést is részletesen és hűen tartalmazza. Ez a szöveg az 1660-ból származó sárospataki hitvita jegyzőkönyve volt.<sup>16</sup> Ez a dokumentum egyértelműen igazolja ugyanis, hogy ekkorra már kialakult a *hát* diskurzusjelölői funkciója. A sárospataki hitvitában országosan ismert személyek vettek részt, s megnyilatkozásait a jegyzőkönyv szó szerint rögzítette. A vita jegyzőkönyvét a reformátusok kéziratos formájában terjesztették. A diákok között közkézen forgó eredeti jegyzőkönyv másolt példányaiból a vita résztvevője és lejegyzője, Körmenyi Balázs sárospataki diák küldött egy példányt Kolozsvárra Liszcai Péternek, s innen került a jegyzőkönyv a Kolozsvári Egyetemi Könyvtár Kézirattárába (vö. Heltai 2005: 270–273). A hitvita lejegyzése tehát a református Körmenyi Balázs tollából származik, így felmerülhetne a szándékos torzítás és a szubjektivitás lehetősége, ám Kulcsár Árpád a hitvitaleírás hitelesnek fogadja el, mivel a megnyilatkozásokat a „jegyzőkönyv részletesen, szó szerint rögzíti, melyből a hitvita egésze csaknem filmszerűen rekonstruálható” (1999: 24). A szöveg hitelességét így én sem kérdőjelezem meg. A *hát* hitvitabeli funkciójának a feltérképezéséhez elengedhetetlen a kommunikációs szituáció ismerete, ezért a következőkben lássuk, mi volt a hitvita tétje, és hogyan zajlott a menete.

A sárospataki hitvita célja Báthori Zsófiának és fiának, I. Rákóczi Ferencnek a rekatolizálása volt. A vitát az országbíró, Nádasdy Ferenc kezdeményezte, s a hitvita asztali beszélgetés formájában zajlott le a Rákóczi-palotában 1660. szeptember 30-án és október 1-jén. A beszélgetés során a katolikusok és a reformátusok vitatkoztak egymással. Katolikus oldalról a vita aktív résztvevői Milley István és Bácsi Miklós jezsuita szerzetesek voltak, míg a református hitelvek védőiként Szepesi W. András sárospataki másodpap, Bacsoni Baló Menyhért és Buzinkai Mihály sárospataki tanárok, valamint Körmenyi Balázs sárospataki diák szólalt fel. A vita passzív résztvevői pedig Szathmári Baka Péter sárospataki lelkész, Mikes Mihály erdélyi kancellár és tanácsúr és Liszcai Péter voltak. A vita tartalmilag kitért a Szentírás hitelességére, a vallási szakadások okaira, a pápa csalhatatlanságának a

<sup>16</sup> A hitvita a Kolozsvári Egyetemi Könyvtár Kézirattárában található Miss 689-es jelzettel. Az eredeti szövegnek a Kulcsár Árpád-féle lejegyzését (1999) használtam fel. A hitvita részletes elemzése Schirm 2008a-ban olvasható.



kérdésére, valamint a megigazulásra. Az előkerülő témáknak és a szöveg felépítésének a funkciója pedig a rekatolizációs szándék közvélemény elé tárása volt.

A sárospataki hitvita fontos műfaji sajátossága a vita többszólamúsága. A szöveg elsődlegesen a vitapartnerekhez szól, másodlagosan azonban egy szélesebb közönséghez: a vita helyén jelenlévő hallgatósághoz vagy az olvasóközönséghez. A hitvita másik műfaji jellegzetessége, hogy a szövegépítkezésben és a meggyőzésben kiemelt szerepe van a kérdéseknek, amelyek funkciója az információkérés-től kezdve a kételkedésen át egészen a meggyőzésig terjed. A *hát* elem a vitában zömében kérdésekben jelenik meg, ám egyik kérdés sem csupán információt kér, hanem mindegyikhez argumentatív szerep is társul. S bár a hitvita nem tekinthető teljesen intézményes vitának, lehettek elvárások arra vonatkozóan, hogy ki és milyen jellegű kérdést tehetett fel. A sárospataki hitvitában ugyan nem volt külső irányító szerep, viszont a vitakozó felek mégsem voltak egyenrangúak. Mivel a kommunikációs aktus célja a rekatolizálás volt, így megkülönböztethetjük a térítő és a térítendő szerepeket. A térítő szerepben a pápisták (katolikusok) léptek fel, a térítendő szerep pedig a reformátusoké volt. Ez a két szerep nem csupán különböző vallási meggyőződést takart, hanem eltérő érvelési mód és kommunikációs stratégia is társult hozzájuk, amint azt a *hát*-os példák is mutatni fogják.

A hitvitára végig a „kezdeményező katolikus aktivitás” volt jellemző, amely „egy bántóan lekezelő vitastílussal párosult” (Kulcsár 1999: 30). Erről a református Körmendi Balázs, a vita résztvevője és lejegyzője a hitvita utolsó részében a következőket írta: *„Nemis akartak ők kerdettetven semmitis felelni, vagy bizonyítani, hanem többire tsak mi bizonyítottuk hogy mint s– hogy kellene a’ rendes disputationak lenni, e’ volt a feleletek: Nem disputation ez, tsak asztali beszélgetés, Tsak én tudakozom most, ne visgald Ur’ mit hiszünk mi, tudom én a’ magam vallását.”* Kulcsár (uo.) szerint a katolikusok nem kívánták mélyebben kifejteni teológiai állításait, hanem azt akarták megmutatni az asztali vita során, hogy az érvelést és a vitakozást tekintve vannak olyan jók, mint református vitapartnereik. A reformátusok igyekeztek szabályos teológiai fejtegetéseket adni, de a bizonyítási kísérleteik nem hatottak a katolikusokra. A sárospataki hitvita megnyilatkozásai a jegyzőkönyv alapján *„rút zaj, kiáltás, pohárok közt löttének”*, vagyis az asztali beszélgetésre a durvaság volt jellemző, nem pedig az elmélkedés és az emelkedettség. A hitvita után írt levelében Báthori Zsófia meg is jegyezte: *„nem azért hívatta’ volt fel kę’teket hogy illy rıt veszekedésre s– motskolodásra menyinyen a’ dolog”*.

Ennyi háttér-információ mindenképpen szükséges a lejegyzett megnyilatkozások értelmezéséhez és a *hát* elem vitabeli szerepének a meghatározásához. A szöveget olvasva szembetűnik, hogy a térítő pápisták folyamatosan kérdésekkel ostromolták ellenfeleiket. A kérdések egy részét a reformátusok elhárították,

s nem válaszoltak rájuk, vagy rögtön cáfolták a kérdés formájában megfogalmazott ellentétes tartalmú állításokat. Az erőteljes támadást és az állandó ellentmondást szemlélteti a hitvita alábbi részlete is:

- (14) Papista. *Meg kell azt vallanotok hogy Bibliátok sem volna ha tőllünk nem vöttétek volna.*  
 Refor'. *Nem vallyuk mert az ó Testamentom a' Sidoknál, az uys a' Gőrógőknél lévén, nem vötték a' Romai Ecclesiától, nemis a' mi authentica Bibliánk melly a' Pápastaké,*

A feltett kérdésekre is legtöbbször elutasítás és visszatámadás volt a reakció, ahogy azt a következő példa is mutatja:

- (15) Papista. *Honnan kell az írás értelmét venni, de hiszen azt tartya kegték, hogy nem szükség az írást magyarázni olly világoosan.*  
 Refor'. *Nem mondgyuk mi azt ugy egyg átallyában.*  
 Papista. *Kitsoda és miképpen magyarázhattya hát az írást?*  
 Reform'. *Minden igaz keresztyen emberek, kik az ő hivatalyok szerint különböző mértékkal vötték a' Szent Lélek ajándékát, ugy hogy a' Tanitok mint elől járok közönségessen, a' köz hivek pedig magánosan érthessék s idvességessé magyarázhassák az irasokat;*

Itt a pápista beszélő reformátusoknak tulajdonított vélekedését (*de hiszen azt tartya kegték, hogy nem szükség az írást magyarázni olly világoosan*) vitapartnerre rögtön megcáfolja. Mire ellenfele a *Kitsoda és miképpen magyarázhattya hát az írást?* kérdést teszi fel. Ez a kérdés nem tisztázó, hanem vitázó kérdésnek tekinthető (vö. Schirm 2007), s ezt az értelmezést a kérdésben szereplő *hát* szócska is megerősíti. A közvetlen előzményből is látható ugyanis, hogy nem egyszerű információt kér a pápista kérdező, ezért nem tisztázó a kérdés, hanem szembe fordul vitapartnerre korábbi állításával, vitatkozik azzal. Itt a *hát* elem nem tétozást jelöl, hanem nyomatékosít, s felerősíti a kérdés támadó jellegét.<sup>17</sup> Mivel emocionális és expresszív funkciója van, diskurzusjelölőnek tekinthető.

Ahogy az eddig bemutatott példákból is látható, a sárospataki hitvitánál is tetten érhető az, a hitvitákra jellemző kommunikációs stratégia, hogy „a vitázó

17 A *hát* elem természetesen többféle attitűdöt is képes jelölni, a sárospataki hitvita kommunikációs szituációja azonban a hangsúly- és hanglejtésvíznyonyok ismerete nélkül is egyértelműen jelzi, hogy a *hát* a kérdező felháborodását és támadását fejezi ki. Teljesen azonos használati módja figyelhető meg a *hát*-nak napjaink vitaműsoraiban és országgyűlési felszólalásaiban is (lásd 3.1.4.).

önmagát valamivel szemben” értelmezi, s ez a fellépés „önmeghatározásra” és a „nyilvánosság felé közvetíteni kívánt énkép megkonstruálására is alkalmas”, s ennek az énképnek a kialakításában a *hát* elem is aktívan részt vesz (Garadnai 2011: 35).

A sárospataki hitvitából nyolc adat van a *hát* partikulára, s a nyolc előfordulás közül hétszer kérdésben, egyszer pedig kijelentésben jelenik meg az elem. Juhász Dezső (1992: 776) szerint a kérdésben szereplő *hát* legtöbbször a latin *ergo, igitur* szavak fordításaként szerepel. Korábbi vizsgálatom során (Schirm 2007–2008) azonban azt találtam, hogy a hitvitában nem ilyen latinizmusról van szó, hanem arról, hogy a *hát* olyan nyomatékosító és kapcsoló elem, amelybe még az eredeti ’akkor’ jelentés is behelyettesíthető (Juhász 1992: 781). Emellett azonban nyomatékosítást is kifejezhet, s ezáltal képes a diskurzusszegmensek közti viszonyt és a beszélő attitűdjét is jelölni, vagyis pontosan úgy viselkedik, mint egy diskurzusjelölő. Ennek az állításnak az igazolására következzen még néhány részlet a hitvitából:

- (16) Papista. *Hát honnan tudod a’ több könyvek adattak az Eccl’anak, nem ezek?*  
 Refor.’ *Tudhatni először az Experienciabol, mert azok a’ Bibliába’ vagynak, és nem ezek, meg tartottak volna pedig ezekis, mint azok, ha adták volna az Eccl’anak.*

A kérdés tágabb szövegkörnyezete megmutatja, hogy itt sem csupán az eredeti ’akkor’ jelentésében kell a *hát*-ot értelmezni, sőt, nem is egyszerűen az *és* szinonimájaként áll, hanem diskurzusjelölőként viselkedik: egyszerre fejez ki beszédtdoldást, illetve ellentétet. A beszéd tárgyának a továbbfolytatását jelzi a *hát*, ám benne van a kétkedve kérdezés is. Hasonlóan viselkedik a *hát* a következő példában is:

- (17) Papista. *Itt ujobban obýcialták egyenetlenségünket a’ Vallásban, a’ mint Authorinkbol olvasták.*  
 Refor.’ *A mi Ecclesiank tudományáról nem ez vagyon, hogy privatus Doctor irásából te gyenek iteletet, hane’ a’ közönséges confessiokbol a’ Cathechismusokbol.*  
 Papista. *Hát miért nem vészitek bé az Augustana Confessiot?*  
 Reform’. *Bé vészszük a’ mint először iratot, excipialván de modo praesentice articulo.*

A *Hát miért nem vészitek bé az Augustana Confessiot?* kérdés nem egyszerűen információt kér, s nem is a kérdező csodálkozását fejezi ki, hanem a beszédpartnert támadja. A kérdésbeli *hát* elem a diskurzusszegmens és a beszélő közti viszony jelzésével a beszélő attitűdjét erősíti fel.

A hitvitának mint műfajnak és a konkrét szituációnak a vizsgálata alapján elmondható, hogy a határozószói 'akkor' és a kötőszói 'tehát' jelentések mellett a hitvita kérdéseiben megfigyelhető a *hát*-nak egy újabb használati módja: mégpedig a kérdés retorikusságának a fölerősítése, s ezáltal a kérdező beszélői viszonyulásának a jelzése.

Pragmatikai aspektusból nézve a *hát* diskurzusjelölő grammatikalizálódását megállapítható, hogy a *hát*-nak az időbeli jelentése mellett megjelent az oksági következtetés jelentése és egy nyomatékosító jelentésköre is, amely kezdetben csak mint pragmatikai következtetés volt jelen egyes kontextusokban, később azonban ez a szerepkör a *hát* jelentésének a részévé vált. Már az SzT. 1568 és 1606 közti példái is mutatták a *hát*-nak az átmeneti jellegét, az 1660-as sárospataki hitvita kérdései pedig – a *hát* csekély elemszáma ellenére is – már egyértelműen a nyomatékosító funkciót támasztják alá.

A *hát* partikulának a sárospataki hitvitában való használata az udvariassággal, illetve az arculatmunkával is kapcsolatba hozható, vagyis érdemes nyelvhasználati tényezőket is figyelembe venni e történeti korpusz elemzésénél. Az *arculat* (ang. *face*) nyelvészeti terminusként Goffmantól származik, s egy tulajdonságegyüttest jelöl, amellyel minden ember rendelkezik.<sup>18</sup> „Olyan énkép, amelyet a társadalmilag megerősített tulajdonságok körvonalaznak” (Goffman 1967/1995: 3). A beszélgetésben a résztvevők általában törekednek az arculatfenyegetés minimalizálására és saját arculatuk rendbe hozására, s legtöbbször olyan stratégiát alkalmaznak, amellyel el tudják kerülni az arculatfenyegető aktusokat, ideális esetben pedig arra is ügyelnek, hogy beszélgetőpartnerük arculata se sérüljön az interakció során. Ezzel szemben a hitvita tipikusan arculatfenyegető aktusokat tartalmazó beszédtevékenység.

A térítő pápisták kérdései már a vita leelejétől kezdve erősen arculatrombolóak. Ezt az arculatrombolást a *hát* partikula is jelzi. A hitvita elemzése során ugyanis kiderült, hogy a *hát*-os kérdések eloszlása a szerepekhez igazodott. Csupán a térítő pápisták használták kérdéseikben ezt az elemet, a térítendőek nem, igaz, ők szinte alig kérdeztek a hitvita során. A térítők attitűdjét jól mu-

18 A *face* terminus fordításaként a magyarban egyaránt megjelenik az *arc* (Szili 2007; Schirm 2008a), az *arculat* (Griffin 2000/2001; Nemesi 2004) és a *homlokzat* (Siklaci 1995; Nemesi 2000) kifejezés (Nemesi 2009: 71). Közülük a *homlokzatot* egy másik goffmani szakszó, a *front* találó fordításaként is szokták használni (vö. Nemesi 2004: 166), az *arc* terminus pedig – annak ellenére, hogy a köz(önség)kapcsolatok világában bevett szakszó – a magyar nyelvben félrevezető, és néha sutának hat (pl. arcrombolás, az arc rendbehozása), így a könyvben a *face* magyar megfelelőjeként az *arculat* kifejezést használom.

tatja a *hát* elem, hiszen ez a nyomatékosító szerepéből adódóan képes az ellentét jelzésére, s a kérdés támadó jellegének a felerősítésére is.<sup>19</sup>

A sárospataki hitvitában a *hát* elemszáma csekély ugyan, ám a korpusz elemzése valószínűsíti, hogy a XVII. században már diskurzusjelölőként is használatos volt a *hát*, amelynek funkciója a diskurzusszegmens és a beszélő közti viszony jelzése, azaz a beszélő attitűdjének a kifejezése volt. A térítő pápisták az egész vita során nyíltan kimutatták a reformátusokkal szembeni ellentétes érületüket, és ezt az attitűdöt a diskurzusjelölőkkel is kifejezésre juttatták. Hogy tudatos retorikai fogás volt-e ez a pápisták részéről, vagy csupán ösztönösen alkalmaztak egy bevett kérdésfordulatot, azt a rendelkezésre álló források alapján nem lehet eldönteni. Az azonban biztos, hogy a *hát*-ba kódolódó kommunikációs stratégia a későbbi korokban is fellelhető.

### 3.1.3. A *hát* a XVIII. századtól napjainkig

A XVIII. századból származó példák a *hát* partikulának már a nyomatékosító és a retorikus használatát mutatják. Az eddig vizsgált források (az SzT., valamint a sárospataki hitvita) alapján úgy tűnhet, hogy a *hát* főként mondással és kérdéssel kapcsolatos szerkezetekben fordult elő, azonban ez abból fakad, hogy a források példáinak zöme a szövegek jellegéből adódóan mondások és kérdések sorozata. Ám természetesen más szerkezetekben is megjelenik a *hát* diskurzusjelölőként. Gyakorivá válik például a felszólító módú igealak melletti használata, ahogy azt a Magyar Történeti Korpusz példái is alátámasztják:

- (18a) 1772: *Sijessünk hát Vitéz el-érmi tzélunkat, Hordozzuk vígyázva, el-kezdett dolgunkatt.* (Bessenyei György: Ágis tragédiája)
- (18b) 1774: *Térjetelek hát vígan felső hazátokba, Éljetek tsendesen pompás házatokba.* (Kónyi János: Orfeus és Euriditze)

Szintén sok adat van a történeti szövegekben a *hát* és az *akkor* együttes előfordulására:

<sup>19</sup> Ezt az értelmezést igazolják napjaink vitaműsorainak és országgyűlési beszédeinek az elemzése is (Schirm 2012b), amelyekben a *hát*-os kérdések teljesen hasonlóan viselkednek (lásd a 3.1.4. fejezetet). Így a szinkrón nyelv használatának a vizsgálata is megerősíti a sárospataki hitvitában a *hát* elemhez társított kommunikációs stratégiát.

- (19a) 1777: *Mért nem vólt hát akkor jobb a' tzi fra püstöly a' rosdásnál? – úgy már hadra kell menni.* (Bessenyei György: A filósófus)
- (19b) 1905: *Kávéház? No hát akkor adjon nekem kávét.* (Gárdonyi Géza: Az öreg tekintetes)

Ezek (19a–19b) az esetek többféleképpen is magyarázhatók. Mutathatják a *hát* határozószói kiüresedését, azaz az 'akkor' jelentés eltűnését, aminek az egyik jele lehet, hogy a beszélők már nem érzik a szóban az 'akkor' jelentést, s ezért teszik ki a *hát* után az *akkor*-t. De az is elképzelhető, hogy az egyik elem még kötőszó, a másik pedig már diskurzusjelölő. Valamint az eredetileg azonos funkciójú elemek közül az egyik akár nyomatékosíthatja is a másikat, mint ahogy az a *de azonban, de viszont, mert hiszen, mert ugyanis* szerkezetek esetén is megfigyelhető.

A fordított sorrendű szerkezetekben még erősebben tetten érhető a mondanivaló továbbvitele melletti nyomatékosítás:

- (20a) 1856: *S akkor hát mit haragszik reád? Hát nem elég férfinak bolondítja el a fejét?* (Szegfi Mór: Kis bajok nagy gondok 2.)
- (20b) 1875: *Akkor hát mégis nekem van igazam – mondá Don Quijote.* (Győry Vilmos: Don Quijote de la Mancha)

Ráadásul az *akkor* szó a *hát*-hoz hasonlóan önmagában is képes diskurzusjelölőként funkcionálni (vö. Dér 2014). Az imént idézett négy példa (19a–19b, 20a–20b) a *hát* és az *akkor* bizonyos kontextusban való felcserélhetőségét is mutatja. Ha ugyanis a két diskurzusjelölő közül valamelyiket elhagyjuk, a módosított diskurzusrész az eredetivel csaknem megegyező jelentésű lesz. Ugyanúgy nyomatékosítást fejez ki a *No akkor adjon nekem kávét* szerkezet, mint a *No hát adjon nekem kávét* formula, ám a *hát akkor* együttese (*No hát akkor adjon nekem kávét*) még erősebb nyomatékosítást fejez ki.

Továbbra is gyakori a *hát* a kérdésekben: értékelő és érzelmi többlettartalom jelölőjeként a beszélő attitűdjét jelzi, ahogy azt az alábbi példák is mutatják:

- (21a) 1802: *Hát nem eleg ok testverednek olly jeles meg-ditsöittetese?* (Döme Károly: Ábel halála)
- (21b) 1901: *Mihály: Ha nem haragszik, mér nem gyön az asszonyér?*  
*Baracs: Én? Az asszonyér? Hát tudom én, hol az asszony?* (Gárdonyi Géza: A bor)
- (21c) 1904: *Hát van nekem hazám? Mért hazám Bizánc? Mert adószedőt s hóhért tart nekem?* (Herczeg Ferenc: Bizánc)

A kérdésekben megjelenő *hát* partikula a sugallt pragmatikai jelentést illetően képes a kérdést állítássá átalakítani, így jelezve a beszélőnek a mondandóhoz való viszonyulását. A *hát* az idézett példákban – a diskurzusjelölők általános tulajdonságaitól (vö. Jucker 1993) eltérően – módosítja a kérdés propozicionális tartalmát. A hozott példák *hát*-os kérdései valójában nem is kérdéseknek, hanem állításoknak tekinthetők, mégpedig ellentétes értelmű állításoknak. A kérdések állításként való értelmezésére van egy szabály, az ún. mindenkori állítássá való átértelmezést megkötő konvenció (Kocsány 2001: 14). Ennek megfelelően negatív kérdést pozitív állításként értelmezünk, pozitív kérdést pedig negatív állításként. A kérdés – ha nem tartalmaz semmilyen, az intonáció által jelölt támadó élt – az arculatrombolást tekintve általában kevésbé fenyegető, mint az ugyanolyan tartalmú kijelentés, ám a kérdésben szereplő *hát* nyomatékosító funkciójából adódóan fel tudja erősíteni a kérdés támadó jellegét. Tehát az egyik nyelvhasználati stratégia, amely a kérdésbeli *hát*-hoz köthető, az a kérdés általi állításnak a nyomatékosítása.

Mivel a nyelvjárások jellegüknél fogva jobban őrzik a nyelv archaikus vonásait, ezért tájszótárak és nyelvjárási gyűjtések adatait is felhasználtam a *hát* funkcióinak a feltérképezéséhez. Fischer Ignác már 1877-ben azt írta, hogy a „nép a *hát*-ot rendkívül szereti” (1877: 347). Megfigyelése szerint legtöbbször nyomósító szócskának, kiegészítő partikulának tekintik a *hát*-ot a népnyelvben, s néha csak azért használják, hogy egy lezárt gondolatot és egy másik megnyilatkozást összekössenek általa. Vagyis ilyenkor a *hát* az *és* szinonimájaként szerepel. Nem ritka az sem, hogy a megelőző mondatához a *hát*-ot egy *és*-sel kapcsolják. Fischer szerint ez a használati mód különösen Erdélyben jellemző (uo.).

A népnyelvben nagyon gyakori a *hát* partikulával való kérdezés is, ezt Kosztolányi Zoltán már 1899-ben számos példával illusztrálta, s a későbbi nyelvjárási gyűjtések és tájszótárak is igazolják ezt az állítást. Csűry Bálint a *Szamosháti szótárban* (1935: 368–369) a 'tehát' és az 'akkor' jelentéseken túl a *hát*-ot egyfelől a továbbfolytatott kérdés bevezető szavaként említi (pl. *Hát a lú elég nagy vóút?*), másfelől a meglepetés és a csodálkozás tartalmának a jelölőjeként (pl. *Hát hagyod magad?*), illetve az 'ugyan bizony, vajon' jelentésben is adatozza a partikulát (pl. *Na, hát mit akársz? Hát ezek vajom mit akárnának?*). Emellett a főmondati szakasz bevezető szavának is tartja (pl. *Még ez a kasza, akit ideadott édesapám, hát jobb*), illetve az előző mondat(ok) tartalmát megerősítő feleletek kezdő szavaként is bemutatja a *hát*-ot (pl. *Ki kém má háitani a jóuszágot. Hát ki biz : a, hallod*), valamint a szónak a 'persze, természetesen, hogyne' (pl. *Pista is ot vóút? Hát!*) és a 'no, nos' jelentésére is hoz példát (*Hát hallom, hoty szép ety tempóút tettek a cséplésnél*). Bálint Sándor pedig a *Szegedi szótárban* a kérdésben bevezető szóként is említi a *hát*-ot, a *Hát odahaza hogy vattok? Hát ez ki?* példákat hozva (1957: I/575).

Már Szinnyei József *Magyar tájszótár*ából (i. m. 819) is adatható a *hát* szó *hán* változata, valamint a rövidült, *há* alakja, s az ÚMTsz. (1988: 2/875) mind a határozószói és a kötőszói, mind pedig a módosítószói jelentésre számos helyről idézi a szó fonológiai redukción keresztülment *há* variánsát. Ez a rövidülés is a szó grammatikalizálódását jelzi. Az *Ipoly menti palóc tájszótár*ban Tóth Imre (1987: 122) is kitér a *hát* szó alaki sokféleségére: a palóc vidékeken *hát*, *há* és *hāt* változatban is ejtik a szót. A *há* alakot Tóth megfigyelése alapján akkor használják a beszélők, amikor a következő szó mássalhangzóval kezdődik. Ezt a változatot továbbá gyakran a *de* kötőszó helyett mondják az Ipoly mentén. A Kisalföldön, a Feketevíz és a Kis-Duna között fekvő Tallóson a *hāt*-nak csupán a rövidült *há* alakja használatos (Gágyor 2003: 153), míg Nagyszalontán kétféle változata is megjelenik a szónak: egyrészt a grammatikalizálódott *há* alak, másrészt pedig a szó kezdő hangjának az elmaradásával létrejött *āt* forma (ÚMTsz. 1988: 2/875).

A regionális tájszótárak a *hāt*-nak gazdag jelentéshálózatáról adnak számot. A *Szlavóniai (kórógyi) szótár* (Penavin 1968: I/346) például hat különböző jelentését különíti el a szónak (1. kérdés bevezető szava, 2. csodálkozást, megütözést kifejező kérdés bevezető szava, 3. kérdésre adott felelet, 4. 'tehát', 5. a figyelem felcsigázása elbeszélésben, 6. az előző mondatot megerősítő szó), míg az *Ormánysági szótár* (Kiss–Keresztes 1952: 221–222) kilenc jelentést közöl a *hāt*-nál (1. 'igen', 2. 'tehát', 3. magyarázatot váró szó: 'ugyan', 4. valaminek vállalását, helybenhagyását, elfogadását jelző szó, 5. erős felindultság szava, 6. a figyelemfölcsigázás kifejezője, 7. az elbeszélte cselekmény befejezésének, a megoldásnak a kezdő szava, 8. 'de', 9. az előző mondanivalót megerősítő szó).

Az *Új magyar tájszótár*ban az eddig bemutatott, főként igenlő, nyomatékosító jelentésektől eltérő használata is olvasható a *hāt*-nak. A Nógrád megyei Hügy községből a tagadás, tiltakozás kifejezésekként, 'nem' jelentésben adatolták a szót, rendszerint gyerekek beszédéből. Például: *Tē is mēnny házá! Hāt* (ÚMTsz. 1988: 2/875). Hódmezővásárhelyen pedig az olyan embert, aki gyakran kezdi a mondanivalóját a *hāt* szóval, a *Hāt alatt vőgy is van* szólással illetik (uo).

A népryelvi gyűjtések adatai és a tájszótárak szócikkekai bővelkednek ugyan a példákban, azonban az egyes funkciók leírására használt terminusok nem egzaktak. Például a *Szamosbáti szótár*ban (Csűry 1935: 369), a *Szegedi szótár*ban (Bálint 1957: I/575) és a *Szlavóniai (kórógyi) szótár*ban (Penavin 1968: I/346) is megjelenik a bevezető szói funkció, azonban a *hāt* diskurzusjelölő esetén ez nem sokkal mond többet, mint a *töltelék*szó terminus. Továbbá a megnyilatkozások sokszor már eleve tartalmazzák az adott attitűdöt, amely így nem a vizsgált diskurzusjelölő, jelen esetben a *hāt* sajátja, csupán tovább erősíti azt. Például a *Tebetek én arról?! mondat az intonáció révén már önmagában hordozhatja a csodálkozás moz-*



zanatát, amit a *Hát tehetek én arról?!* példában szereplő *hát* csak felerősít. Azaz az intonációnak is diskurzusjelölői szerepe van, hiszen képes az attitűdöt kifejezni. A *hát* népnyelvben használatos funkcióinak a feltérképezéséhez használt írott források azonban nem jelölik a hangsúly- és hanglejtéviszonyokat. Beszélt nyelvi anyaggal, a Szögedi Szociolingvisztikai Interjú adataival összevetve a tájszótárak adatait kiderül, hogy a szegedi és Szeged környéki területeken a *hát*-nak a tájszótári leírásoknál sokkal gazdagabb funkcióköre van (részletesen lásd 6.2.).

A CzF. (1864: II/1452) a kérdő *hát*-nak még csak kétféle használati körét írja le: egyrészt kétkedve kérdezésre használatos a szó a szótár szerint (*Hát, kapsz-e pénzt?; Hát pénzt kapsz-e?*), másrészt a beszéd tárgyának folytatásakor vagy az attól való eltéréskor alkalmazzák (*Hát még mivel szolgálhatok?*).

Az ÉrtSz. (1960: III/144–145) a kérdést bevezető *hát*-nak már kilenc fő jelentéskörét adja meg. A *hát* eszerint állhat bevezető szóként (*Hát mi újság nálatok?*), szerepelhet nyomósító szóként vagylagos eldöntendő kérdésben (*Hát találkoztál az igazgatóval vagy nem?*), állhat ellenvetést tartalmazó kérdés elején (*Hát nem kell-e mindent megpróbálnunk, hogy minél előbb magára találjon?*). Felveheti az 'ugyan' jelentést is, ilyenkor a bizonytalanság és a találgatás közvetítője lesz (*Ejnye, hát hol járhat most ez a felsz benne?*), kifejezhet csodálkozást, meglepetést, enyhe rosszallást és megütközést (*Hát te hogy kerülsz ide?*), valamint erős felindultságot, méltatlankodást, haragot is közvetíthet (*Hát tehetek én arról?!*). Bevezethet állító értelmű tagadó kérdést (*Hát nem neveltem én őt tisztességesen?*) és a közlés megerősítését váró kérdést is (*Hát nem?*). Megjelenhet továbbá az események elbeszélésében további részletek iránt érdeklődő kérdésként is (*Hát aztán?*).

A kérdésbevezető használaton túl az ÉrtSz. a *hát*-nak a feleletekben való megjelenését is részletesen, hat különféle használati módot (pl. igenlő felelet nyomósítása, töprengéssel járó helyeslés, felelet bevezetése határozatlan érzelmi színezettel) elkülönítve tárgyalja (i. m. 145–146). E szótári leírásokban többször is megjelenik a felelet magától értetődő voltára való utalás ([*Jelest kaptál a dolgozatra?*] *Azt hát!*; [*Ki volt itt?*] *Ki lett volna? Hát az újságos*). De a bizonytalan, ímmel-ámmal adott választ is jelezheti a *hát* ([*Egy óra múlva indulunk. Gyere velünk!*] *Hát még nem tudom, nem jön-e közbe valami*). A valakinek a hogylétét tudakoló kérdésre adott válaszban pedig gyakran a *csak*, illetve a *bizony* szóval együtt jelenik meg a *hát*, s azt fejezi ki, hogy az illető nem jól van, nem jól megy a sora ([*Hogy vagy?*] *Hát csak megvagyunk valahogy*).

Az ÉrtSz. külön használati körként tárgyalja a felszólítás, biztatás, kérés színezését (*Hej pajtás, igyunk, igyunk hát*), valamint a megengedő, ráhagyó mondatok színezését (*Hát bizony elvesztettem*) is, s e szerepköröknél több alkategória is található, annak függvényében, hogy belenyugvást, egyszerű állítást vagy fokozást fejez-e ki

a szó (i. m. 146). A szótár a kötőszói használatoknál (i. m. 147–148) külön tárgyalja a kérdő mondatok kapcsolását (*Hát még mit hallottál róla?*), valamint a következő mondatok összekötését (*Hívtál, hát itt vagyok*). S ezeken túl még a mondatközi használatokat is differenciáltan, számos példán keresztül mutatja be, ezek közt kiemelve többek közt a habozást (*Hál'istennek ... hát ... vót-e ott eső?*) is (i. m. 148).

Az ÉrtSz.-hoz hasonlóan kategorizálja a *hát* különféle jelentéseit az ÉKsz.<sup>2</sup> (2003: 499) is, elkülönítve a szó határozószói, kötőszói és módosítószói használati köreit. A határozószói jelentésmegadások némelyike az SzT. és a CzF. kategóriáinak az átvétele (pl. elbeszélésben élénkítő szó; felszólítás, biztatás, kérdés nyomósítása; megengedés, belenyugvás kifejezése), ám újként jelenik meg a korábbi leírásokhoz képest a válasz vagy a megokolás magától értetődő voltának a kifejezése (*Hát hogyné!*), illetve az egyszavas (igenlő) válasz nyomósítása (*Most láttad? Most hát!*), valamint a fokozás nyomósítása (*Télen is szép itt, hát még nyáron!*). A kötőszói 'tehát' jelentésnél az ÉKsz.<sup>2</sup> megkülönbözteti a mellrendelt következő mondatok kapcsolását (*Kérte, hát elhoztam*), a beszédhelyzetre való utalást (*Hát akkor indulhatunk is*), az összegzés bevezetését (*Hát a nehezén túl vagyunk*), a következmény nyomatékos kifejezését (*Ha nincs kedved, hát nem megyünk*) és a következmény magától értetődő voltának jelölését (*Nem kérdezted, hát nem is mondtam*). Míg a módosítószói jelentésekhez a pontos választ kívánó kérdést (*Ne erre menjünk! Hát?*), az 'igen, persze' jelentést (*Van már tíz óra? Hát!*) és az akadozó beszédben megjelenő, töltelékshói használatot (*Mi újság? Hát...*) sorolja a szótár.

### 3.1.4. A *hát* napjaink megnyilatkozásaiban

Kíváncsi voltam, hogy a szótári információk mennyire vannak összhangban a mai nyelvhasználati adatokkal, így a Magyar Nemzeti Szövegtár példái közt, valamint televíziós és rádiós vitaműsorokban,<sup>20</sup> illetve országgyűlési felszólalások jegyzőkönyveiben<sup>21</sup> néztem meg a *hát* diskurzusjelölő viselkedését.

A kérdésekben megjelenő *hát*-nak napjainkban három fő használatát lehet megfigyelni (Kiefer 1988: 112–115), amelyeket az MNSz., illetve saját gyűjtött korpuszom adatai segítségével mutatok be. Az egyik használati mód azonos a meséknél és a történetmondásnál általános fordulattal: *A lány mégiscsak benézett*

20 Négy félintézményes vitaműsort elemeztem: az ATV-n 2002-ben sugárzott *Pro és kontra – Médiaegyensúly*, illetve *Közhang* című tévéműsorokat, az MTV-n 2010-ben futó *Szólás szabadsága* magazinműsort, valamint a *Fikszrádió*-ban 2001-ben elhangzott *Zöldindulás* című műsort. Közülük a *Pro és kontra* és a *Szólás szabadsága* műsorokban nem csupán a *hát*-ot, hanem a többi diskurzusjelölőt is vizsgáltam, az elemzés eredményei a 6.3.-ban olvashatók.

21 [http://www.parlament.hu/internet/plsql/internet\\_naplo](http://www.parlament.hu/internet/plsql/internet_naplo) (utolsó letöltés: 2011. július 6.)

a hetedik szobába. *Hát mit látott? Olyat, amin nagyon elcsodálkozott.; – Hát hová ment? – Lement anyukánkhöz.* Ilyenkor a *hát* 'és' jelentésben áll, s azt jelöli, hogy a kérdés a megelőző diskurzus folytatása.

A kérdésbeli másik használati kör a *hát* modális funkcióját mutatja: *Hát megölte?, Hát megcsinálta a középső hurkot?* Ebben az esetben a *hát* a beszélő attitűdjét jelöli, s magát a propozicionális tartalmat is módosítja. Ha *p*-vel jelöljük a propozíciót, akkor a beszélő vélekedése az volt, hogy nem *p*, ám olyan evidenciák jutottak a tudomására, amely szerint *p* fennáll. Ilyenkor a diskurzusjelölő a beszélő vélekedésének a változását jelzi, vagyis a *hát* ekkor 'mégis' jelentésben használatos. A *hát*-nak ezt a használati körét mutatta a kötet első (1), *Hát eljössz?* példája is.

A harmadik esetben pedig a *hát* partikula retorikai kérdésben jelenik meg (részletesen l. Schirm 2012a), amelyre a kérdező nem vár választ. Például: *Ez lenne hát a siker titka?; De hát a törvényel mi lesz?; Miért kellett hát fölháborodni?* Ezek a kérdések nem a *hát* szócska miatt retorikaiak,<sup>22</sup> anélkül is azok volnának (vö. Szikszainé Nagy 2003), vagyis nem lesz agrammatikus a kérdés a partikula elhagyásával sem. A *hát* megjelenésének ilyenkor érzelmi oka van (Kiefer 1988: 114), az elem nyomtatékosítást fejez ki. Bizonyos szerkezetekben pedig már konvencionálizálódott a diskurzusjelölőnek ez a használati módja, ahogy azt az alábbi adat is igazolja:

- (22) *Államtitkár úr, nem olvasta a törvényt! Benne van a törvényben, hogy a törvény erejénél fogva az intézmények vezetői beosztásai megszűnnek március 31-ével. **Hát hogy mondhat ilyet, hogy egyáltalán a vezetői posztok nem kérdőjeleződnek meg, amikor a törvény***

22 A *retorikai kérdés* nem a legszerencsésebb terminus, mivel a retorika többféle kérdésalakzatot is számon tart, ilyenek például az interrogatio (költői kérdés), a dubitatio (kételkedés), a communicatio (tanakodás). A *Retorikai lexikonban* (Adamik 2010) e típusokat Nemesi Attila László a következőképpen definiálja: a költői kérdés „kérdés formájú, de a kontextus fényében a közlő egyértelmű állásfoglalását sugalmazó, így explicit választ nem váró indirekt beszédaktus, amely érzelmi ráhatással igyekszik meggyőzni a hallgatóságot a sugallt állásfoglalás, attitűd nyilvánvalóságáról” (i. m. 637). A kételkedés: „a belső vívódás, töprengés érzetét keltő, ám valójában a hallgatóságot az író/szónok nagyon is határozott nézőpontjával való azonosulásra ösztönző (ál)kérdés, ill. kérdéssor, amely dramatizálva helyezi egymás mellé a színlelt tépelődés tárgyát képező, ellenkező előjelű érveket, megfontolásokat” (i. m. 612). Míg a tanakodás „olyan kérdés(sorozat), amellyel a beszélő/író látszatra bevonja hallgatóságát a közös álláspont, kövendő cselekvésirány meghatározásába, miközben »tanácstalansága« mögött nagyon is kiforrott vélemény és tudatos befolyásolási szándék rejtőzik” (i. m. 1185). E kérdéstípusokban a különbözőségük ellenére azonban az közös, hogy nem várnak választ a feltett kérdésre, hanem hatás-keltő eszközként, befolyásolás céljából használják őket, így könyvemben ezekre a kérdésalakzatokra a *retorikai kérdés*, *szónoki kérdés*, *költői kérdés* terminusokat szinonimaként használok.

*erejénél fogva szűnik meg? Nem tudom elfogadni a válaszait, mert semmilyen kérdésünkre nem adott megnyugtató választ. (OrszN., Kovács Tibor, 2011. november 28.)*

Az idézett példában szereplő, valamint a korpuszból származó egyéb *Hát hogy ... ?* kezdetű kérdések rendre 'Sehogyan sem' értelmű állításokká fordíthatók át, s az ilyen konvencionalizálódott kérdéseket felfokozott érzelmi állapotban használják a beszélők, s a diskurzusjelölő figyelemfelhívó és retoricitásjelző szereppel bír ilyenkor. A metapragmatikai tudatosság jelölőjeként (Tátrai 2011: 120) a *hát* a diskurzus részei közti kapcsolatot jelzi: szövegszervező elemmé válik, előkészíti magát a kérdést, irányítja a figyelmet, valamint érzelmi telítettséget is ad neki.

A jelenkori szinkrón korpuszban a *hát* nagyon gyakran fordult elő szóközi kérdésekben, így a retorikai kérdésekben megjelenő *hát* diskurzusjelölőhöz kötődő nyelvhasználati stratégiát még további két példával (23, 24) szemléltetem. Először lássunk a *Pro és kontra* című vitaműsorból egy részletet, amelyben Kerényi Imre és Kocsi Ilona vitatkoznak a média helyzetéről.

- (23) Kerényi Imre: *Szerintem maga is érti, hogy mi miről beszélünk, és maga segítsen nekünk, és mi okosak szépen öö bújjunk össze, nem így, a televízióba, meg nem a Parlamentbe, hatan-nyolcan; hívjon meg embereket, a Hankiss tanár urat hívja meg, a Verebes Istvánt hívja meg. Egy csomó ember a ballibból érti ám, hogy mi mit beszélünk. **Hát** milyen alapon lehet megmagyarázni a magyarországi médiahelyzetet? Melyik isten hatalmazta föl a szoclib tábor, hogy ez így legyen? Mi ezt vitatjuk, és kérjük a maguk segítségét, és ezér' ki kell mennünk az utcára. [...] Nekünk kell egy televízió. Abba a pillanatba, hogy ezt a televíziót megkapjuk, égi és földi sugárzású televíziót kérünk a Magyar Köztársaságtól. Ez a mi hozományunk. Egy olyan televíziót, amelyik egy függönyre akasztott dróton keresztül is fogható. És akkor engem nem zavar, hogy a magyar ATV-n a Fásy Ádám hetvenöt darab műsort csinált egyfolytába MSZP-s polgármesterjelöltekkel és képviselőjelöltekkel, mer' akkor majd a mi képviselőjelöltünk, őket bemutatjuk ott. De **hát** így hogy lehet? Hogy az MSZP-s jelöltek hetvenöt műsorba, a mi jelölteink meg sehol. Melyik isten hatalmazta fel magukat erre? Pont.*

Ebben a hosszú monológ-részletben a *hát* szóközi kérdésekben jelenik meg, s ezeket a kérdéseket a hatáskeltő funkciójuk miatt használja a beszélő, azaz nem vár választ rájuk. Az idézett példa *hát*-os kérdései valójában nem is kérdéseknek, hanem állításoknak tekinthetők, mégpedig ellentétes értelmű állításoknak. A *Hát milyen alapon lehet megmagyarázni a magyarországi médiahelyzetet?* kérdés a *Semmilyen alapon sem lehet megmagyarázni* állítással egyenértékű, a *De*

*hát így hogy lehet?* kérdés pedig az *Így sehogy sem lehet* állítással ekvivalens, s ezt az értelmezést a megnyilatkozások intonációja is alátámasztja. Ha a kérdésekből elhagyjuk a *hát*-ot, azok továbbra is szónoki kérdések maradnak, de a *hát* alkalmazása felerősíti a retorikusságukat: a hangsúlytalan *hát* ugyanis az utána következő szó nyomatékos jellegét emeli ki (vö. Krékits 2006: 99). Az idézet tágabb kontextusát és az intonációt is figyelembe véve egyértelműen megállapítható, hogy nem megakadásjelenség és nem is beszédőtleték a *hát* ezekben a kérdésekben, hanem ellenvetést, illetve erős felindultságot és méltatlankodást fejez ki, vagyis arculatromboló elem.

A *Közhang* című műsorból származó részletben is hasonlóképpen viselkedik a *hát*:

- (24) B: *Az az igazság, hogy mind a két oldalról lehetne mindenfajta példát felhozni, tehát a jobboldal részéről is lehetne ugyanilyen példákat felhozni.*  
 A: *Konkrétan gyerektáborról?*  
 B: *Most nem gyerektáborról beszéltem; lehetne felhozni példákat.*  
 A: **Hát** akkor honnan?

A *Hát akkor honnan?* kérdés egy vitázó kérdésnek tekinthető, hiszen az A beszélő az előzőleg elhangzott megnyilatkozás igazságértékét kérdőjelezi meg. Nem információt kér a kérdéssel, hanem vitatkozik B álláspontjával, s a kérdés hangsúlyából kiderül, hogy a *hát*-ot annak a nyomatékos kifejezésére használja, hogy szerinte semmilyen példát nem lehet felhozni, vagyis a partikula az ellenvetést erősíti, egyben retorizálja is a kérdést.

Hosszan lehetne még idézni a korpuszból a *hát*-ot tartalmazó kérdéseket, közülük is főként a retorikaiakat. Ami közös bennük, hogy mindben a nyomatékosító és a kiemelő funkció dominál. A választott korpusz jellege (vitaműsorok, országgyűlési felszólalások) nyilvánvalóan befolyásolta, hogy ez az értelmezési módja került elő a *hát*-nak. A vizsgált anyag azt mutatta, hogy a *hát* a kérdések közül főként szónoki kérdésekben és vitázó kérdésekben fordul elő: erősíti a kérdésnek az állításként való értelmezését, ezáltal jelzi a diskurzusszegmens és a beszélő közti viszonyt, vagyis mutatja a beszélő attitűdjét.

A *hát*-nak a jelenkori szinkrón korpusz retorikai kérdéseire kötődő kommunikációs stratégiája tehát megerősíti a diskurzusjelölőnek a sárospataki hitvitaelemzések (3.1.2.) feltételezett viselkedését. Így amellet, hogy a szinkrón nyelvhasználat segíti a diakrón adatok értelmezését, az írott források adatairól tett korábbi állítások érvényessége a beszélt nyelvi szövegek segítségével erősödik. Ugyanis a parlamenti felszólalásokban és a televíziós vitaműsorokban sze-

replő retorikai kérdéseknél is azt láthattuk, hogy általuk a kérdezők saját arcukat védik, hiszen kijelentés helyett kérdést használnak, ám közben kihasználják a formában rejlő befolyásoló erőt is. A kérdésekben alkalmazott *hát* diskurzusjelölő jelzi a beszélő attitűdjét és ellentétes álláspontját, hiszen képes ellentétet, sértődöttséget, rosszallást, megütközést, illetve erős felindultságot is kifejezni, azaz a kérdő forma mögé rejtett állítás felerősítését szolgálja, vagyis arculatromboló elemként viselkedik. Így a szónoki kérdés által biztosított udvariasabb formát a diskurzusjelölő azonnal ellenpontoszza. Ez azonban csupán az egyik lehetséges, *hát*-hoz kötődő nyelvhasználati stratégia.

Ugyanis nem csupán kérdésekben gyakori napjainkban a *hát*, hanem kijelentésekben is, főként válaszjelölői szerepben, ahogy azt a *Közhang* című műsor alábbi példái is mutatják:

- (25) C: *Illetve nagyon furcsállom, hogy a hölgynek a kokárdáról, erről az áprilisi kokárdaviselésről az jutott eszébe, hogy itten Trianon revízióját akarják, nem is tudom, hogy akkor*  
 R: *Ugye nem alaptalanul jut ez az embereknek az eszébe?*  
 C: **Hát** *szerintem teljes mértékben alaptalanul jutott eszébe.*
- (26) A: *De utána ami most volt, a Parlament előtt, arra viszont elmentem.*  
 B: *De azt nem rendezte senki, az egy spontán megmozdulás volt.*  
 A: *Ugye ezt te most, ezt el is hiszed?*  
 B: **Hát** *asszem a rendőrség rendezte, de erre még rátérünk.*

A (25)-ös és (26)-os példában a kérdező saját állásfoglalást kér, s a válaszadó a mondanivaló szubjektivitását a diskurzusjelölő utáni elemekkel (*szerintem, asszem*) jelzi, maga a *hát* pedig textuális szereppel bír, jelöli a megelőző kérdéshez való kapcsolódást, miközben az utána következő részre irányítja a figyelmet.

A válaszjelölői szerep egy másik típusa is megjelent a korpuszbeli példák közt, amikor a *hát* azt jelölte, hogy a megkérdezett egy hosszabb válaszba, monológba vagy történetbe kezd bele (vö. Dér 2010b: 162). Ezt példázza a következő (27), *Közhang*-beli részlet is, amelyben a *hát*-nak a mondanivaló elkezdése mellett még evidenciajelző szerepe is van:

- (27) D: *Illetve a kérdésem pontosan az Orbán-beszédre irányult, nem is a tüntetés tényére, mer ez rendbe volt, a jobboldal ezt a sajtószabadság melletti tüntetésnek írja, az én olvasatomban ez az önkormányzati kampánynyitója volt a Fidesznek és a polgári köröknek, és én ki-mondottan a kérdésem az Orbán-beszédre irányul. Hogy erről mi a véleményetek, hogy ítélték meg, mennyire tudtok vele azonosulni? És hogyha nem, akkor mi az, amiben nem?*

C: **Hát** ezt próbáltam elmondani, hogy a miniszterelnök úrnak az volt a beszédének az volt a lényege, hogy egy olyan közszolgálati televízióra van szükség, ahol a baloldali értékrend és a jobboldali értékrend megfelelő egyensúlyban van. Tehát legalább a választási eredményeknek megfelelő egyensúlyt tud alkotni, ami azt jelenti, hogy 51–49, tehát a baloldal 51%-ot kapott áprilisban, a jobboldal 49-et.

A kérdésre adott választ indító *hát* sokszor hezitálást és az időnyerés szándékát fejezi ki, ahogy azt a *Közhangból* származó (28)-as példában is láthatjuk:

- (28) A: *De mitől fél?*  
 B: **Hát**, sajnos Magyarországon sokaknak félniük van kell.

Ilyenkor a *hát* után jellemző a szünettartás, és gyakran egyéb hezitációjelző elemek (pl. *ööö*) is kísérik még a diskurzusjelölőt. Ez a fajta használati kör nem csupán kérdések után általános, ahogy azt a *Közhang*-beli alábbi példa is illusztrálja:

- (29) B: *Menjünk tovább!*  
 A: *Menjünk, ezen lépjünk túl, mert mind a két oldalról mondom lehetne hozni ilyen-olyan példákat, és hát ööö nem tudom.*

A válasz szubjektivitásán, illetve a hezitálás kifejezésén túl a *hát*-ot a vizsgált vitaműsorokban az általános válaszelölő szerepe mellett akkor is használták, amikor a megkérdezett a választ magától értetődőnek gondolta, és a véleményét tényként, evidenciaként mutatta be. Ilyenkor a diskurzusjelölő erősebb hangsúlya jelzi, hogy a beszélő az állítása nyomatékosítására használja az elemet, ahogy az *A szőlés szabadságából* (30) és a *Közhangból* (31) származó példákban is megfigyelhető:

- (30) R: *De mondjuk a Malévet feltüntették, mint kockázati tényező? Hiszen a napokban Szijjártó Péter úgy fogalmazott, hogy bármikor hullhatnak még ki csontvázak a szekrényből. Ő például felhozta egyik példaként a Malévet.*  
 B: **Hát** a Malév-tranzakcióról nagyon világos tájékoztatást adtunk, amikor az megtörtént, bekövetkezett ebben az évben.
- (31) A: *És mitől fél?*  
 B: **Hát** nem fogja nyilvánosan kiadni magát!

A grammatikalizáción végigment *hát*-ot tartalmazó adatok sorát egészen napjainkig lehetne folytatni. Utolsóként a mai szinkrón korpuszból, a *Parlamenti Napló* jegyzőkönyvéből 1996-ból egy olyan példát mutatok be, amely egyetlen szövegrészleten belül is jól illusztrálja a *hát* történeti fejlődését és kiterjedt jelentéshálózatát. A példa egy része korábról már ismerős lehet, ugyanis a diskurzusjelölők szerepe és multifunkcionalitása kapcsán a 2.1.-ben (4) alatt már tárgyaltuk.

- (32) *Két percre sem lesz szükségem, mert sajnos nem az ellenzék nem következetes, a kormány nem következetes. Miért nem kérte a magyar–román alapszerződéshez a parlament hozzájárulását? Egy szándék megvalósításához miért kéri? Egy szándék megvalósításához! **Hát** ez nem következetesség. Mi éppen azt mondjuk – most ebben a felszólalásban is, a három ellenzéki párt álláspontját –, hogy mi szükségesnek tartjuk a probléma megoldását, de ez nem a probléma megoldása. **Hát** hol van az alapító okirat tartalma? **Hát** azt kell megmondani! **Hát** ahhoz milyen szándékok? És tessék mondani, 28 százalék meg tudja akadályozni egy szándék megvalósítását?* (OrszN., Dr. Isépy Tamás, 1996. szeptember 11.)

A *hát* ebben a példában egyrészt kötőszói értelmében szerepel (*Hát ez nem következetesség*), konklúziószóként (vö. Ladányi 1961: 301) viselkedik, azaz a mondanivaló részösszefoglalását végzi el. Másrészt kommunikációs szervező funkciója van: összeköti a megnyilatkozásokat (*Hát azt kell megmondani!*). A két kérdésben (*Hát hol van az alapító okirat tartalma? Hát ahhoz milyen szándékok?*) pedig a szubjektív és az érzelmi többlettartalom miatt a *hát* a kérdések retorikusságát erősíti föl. A kérdező nem vár választ a feltett kérdésekre, sőt, e kérdések átfordíthatók ellentétes értelmű állításokká (*sehol sincs az alapító okirat; illetve nincsenek semmilyen szándékok*). A *hát* elem folytonos ismétlése pedig még tovább fokozza a retoricitást. Látható tehát, hogy egyik esetben sem megakadásjelenséggént áll a *hát*, minden előfordulásának pragmatikai funkciója van.

A bemutatott példák meggyőzően igazolják, hogy a *hát* diskurzusjelölő napjainkban gazdag jelentéshálózzal rendelkezik. A szó helyhatározói használata mára már kikopott a nyelvből, az időhatározói funkciója is elavult, de helyükbe több más is lépett. A *hát* kötőszói funkciója megmaradt, emellett állhat még bevezető szóként és gondolkodást jelző elemként, használatos általános válaszjelölőként, jelezheti a mondanivaló továbbvitelét, önjavító szerepben is állhat, lehet a magyarázkodás eszköze, valamint nyomatékosíthat is. A beszélői attitűdök közül pedig képes felfokozott érzelmi állapotot jelölni: felindultságot, csodálkozást, kételkedést, bizonytalanságot, valamint indirektebbé is teheti a megnyilatkozást. Ezeket a használati köröket egy 88 fővel végzett kérdőíves vizsgálat eredményei is megerősítették (5.1.).



Az általam elkülönített funkciókkal megegyezőket talált egy későbbi elemzésében Dér Csilla Ilona (2010a) is az MNSz. tudományos alkorpuszát felhasználva forrásként. Dér (2017) a *hát* multifunkcionalitását különböző beszédműfajokban is vizsgálta, s a korábbi kutatások eredményét is alapul véve az alábbi 12 funkciókörét különítette el a *hát*-nak: IND (mondandó/téma indítása és szegmenshatárnyitás), KONK (következtetés, konklúzió jelölése), MAGY (magyarázkodás, azaz újrafogalmazás, újraindítás, folytatás, részletezés), ÉRT (értékelés, véleménykifejezés), EVID (evidencia jelölése), ÖSSZ (összegzés, cselekmény lezárása), TÉMV (témaváltás), NYOM (nyomatékosítás, figyelemfelkeltés), GYENG (tompítás, gyengítés), ELL (ellentét visszaadása), ÉRZ (érzelmi többlettartalom, pl. beleegyezés, csodálkozás, felindultság kifejezése), KÉSL (elakadás, késleltetés jelzése). A *hát* e funkciókörei közül Dér Csilla Ilona és Markó Alexandra (2017) 4-nek, az IND-nek, az ÉRT-nek, az ÖSSZ-nek és a KÉSL-nek a prozódiai sajátosságait is vizsgálták, és azt találták, hogy az időtartamot tekintve csak a késleltető funkcióban van szignifikáns időtartam-különbség a többi funkcióhoz képest. Szeteli Anna, Gocsál Ákos és Alberti Gábor (2019) pedig a fordulókezdő *hát*-okat elemezték, és ötféle, páronként szignifikánsan eltérő prozódiai jellemzőkkel bíró változatát különítették el az elemnek: a határozott, a bizonytalan, az aggodalmas, valamint kétféle incselkedő változatát. Vizsgálatukkal kísérletesen is igazolták Alberti Gábor korábbi (2016) állítását, amely szerint a *hát* szemaforyszerűen viselkedik. Azaz „közvetlenül nem funkcionál jelként, hanem úgy működik, mint egy semafor, amelyik különféle jelzéseket tud adni” (i. m. 23), többek között a közlés bizonyossági fokáról, valamint a megnyilatkozás intenzionális karakteréről.

A *hát* diskurzusjelölő használatának gyakoriságát már a spontán beszédben is vizsgálták. Dér Csilla Ilona és Markó Alexandra (2010) 10 női és 10 férfi adatközlő beszédét elemezve azt találták, hogy az életkor növekedésével nő a *hát* gyakorisága. A nemek közt ugyan mutatkozott egy kis eltérés, ugyanis a középkorú nők esetén a *hát* használatának visszaesését tapasztalták, de a férfiaknál egyértelműen pozitív korreláció volt az elem használata és az életkor között (i. m. 80). Arra vonatkozóan azonban még semmilyen vizsgálat nincs, hogy milyen az egyes diskurzusjelölők funkcióinak a megoszlása a nemek és az életkor alapján. Azt sem vizsgálták még, hogy a különböző nemű és életkorú adatközlők milyen szerepeket tulajdonítanak az egyes diskurzusjelölőknek. Ezt pótolandó a nyelvhasználók intuícióinak a kiderítésére 88 adatközlő bevonásával kérdőíves felmérést végeztem, amelynek eredményei az 5.1. fejezetben olvashatók.

Mielőtt áttérek a következő diskurzusjelölőnek, az *-e* kérdő partikulának a bemutatására, röviden összegzem a *hát*-ról elmondottakat. A *hát* diskurzusje-

lölő történetét és grammatikalizálódását nyelvhasználati tényezők figyelembevételével vizsgáltam. A legkorábbi adatoktól kezdve végigkövettem a partikula különféle használati módjait: a határozószói, a kötőszói, végül a diskurzusjelölői használatot. A diskurzusra vonatkozó információknak a jelzésére először a mondással és a kérdéssel kapcsolatos *hát*-os kifejezések adtak lehetőséget. Majd elszakadva ettől a kontextustól, a *hát* később önállóan is képes volt jelölni a beszélőnek az attitűdjét. Az 1660-as sárospataki hitvita kérdései pedig a *hát*-nak már a diskurzusjelölői használatát mutatták: a *hát* a térítő pápisták kérdéseiben arculatromboló elemként funkcionált, amellet, hogy jelölte a kérdező és a megkérdezett közti ellentétet, fel is erősítette a kérdés támadó jellegét. A későbbi évszázadok adatai is az értékelő és az érzelmi többlettartalmat, valamint a nyomatékosító funkciót mutatták.

Napjainkra a *hát*-nak a helyhatározói használata már kikopott a nyelvből, az időhatározói funkciója elavult, a logikai viszony jelölése még használatos, legelterjedtebb azonban a diskurzusjelölői szerep. Az általam vizsgált korpusz elemzése pedig azt mutatta, hogy a *hát* a kérdések közül többnyire a retorikai és a vitázó kérdésekben jelenik meg, s az interpretációs mechanizmust segíti: nyomatékosító és kiemelő szerepe van, valamint felerősíti a kérdések retorikusságát.

A továbbiakban egy másik diskurzusjelölő elem, az *-e* kérdő partikula történetét mutatom be a legkorábbi adatoktól kezdve napjainkig.

## 3.2. Az *-e* diskurzusjelölő története és mai státusza

### 3.2.1. Az *-e* kérdő partikula története

A rokon nyelvi adatok tanúsága alapján (Juhász 1991: 501; D. Mátai 2011: 158) az *-e* kérdőszó mai funkciójában valószínűleg már az ősmagyar kor elején is létezett. A vogul és az osztják példák magánhangzó-megfelelése azonban nem minden esetben szabályos, így feltehető az is, hogy egymástól független belső nyelvi fejleményekről van szó. A TESz. (1967: 1/701) még a finnugor eredetet vallja, az EWUng. (1993: 1/291) azonban már tagadja ezt, az ESz. (2006: 164) és az ŰESz. pedig belső fejleménynek tekinti a szót.

Az *-e* partikula eredetére vonatkozóan többféle magyarázat is létezik. D. Mátai Mária (2000: 103) és Juhász Dezső (1991: 503) szerint az *-e* kérdőszó olyan indulatszóból származik, amely figyelemfelkeltő mutató névmási szóként, illetve indulatszóként ma is megtalálható nyelvújásainkban (pl. *Itt van ő!; É! Hát té vagy az?*). A szófajváltás úgy mehetett végbe, hogy a kérdő mondatokban a figyelemfelkeltő szót elkezdték kérdőszóként használni, s közben a mondat into-

nációja is megváltozott. D. Mátai szerint később ez a hangzás szintjén elkülönülő kérdőszói használat állandósult. A TESz. első kötete (1967: 1/701) is ugyanazt a nézetet vallja, valamint Klemm Antal történeti mondatában (1928: 17) is az indulatszói eredet olvasható. Ezt az etimológiát erősíti, hogy egyéb partikulák (pl. *csak, vaj*) is kapcsolatba hozhatók indulatszavakkal: a *vaj* indulatszó óhajtó mondatban 'bárcsak', kérdő mondatban 'vajon' jelentésű módosítószóvá adaptálódott (vö. Juhász 1987: 459). A nyelvemvelő szakirodalom (pl. Ferenczy 1964: 247) is a partikula indulatszói eredetét vallja. Az ESz. (2006: 164) a mutató névmási eredetet valószínűsíti, s a szófajváltás a szótár szerint olyan szerkezetekben mehetett végbe, amelyekben a mutató névmás „határozószók, névszók, névmások, igék után állva a kérdő jelentés hangsúlyozására szolgált”. Az ESz.-hoz hasonlóan az ÚESz. is a kérdés nyomatékosítására szolgáló, eredetileg mutató névmási szerepű elemnek tartja az *-e*-t.

Egy másik eredeztetés Simonyi Zsigmondhoz kapcsolódik. Simonyi a kötőszavakkal hozza kapcsolatba az *-e* kérdő partikulát. Elképzelése (Simonyi 1882: 182–184) szerint az *-e* kérdőszó eredetileg feltételes kötőszó volt, amit nyelvemlékeink adatai is megerősítenek. Például: *hisztek-é istenben, én bennem is higgyetek* = 'ha hisztek istenben, ...' (lat.: *Creditis in deum, et in me credite*). Simonyi szerint „ez az *-é* szócska talán *\*hé*-nek hangzott s mindenestül azonos volt a *ha* kötőszóval” (1882: 183). A hozott példái és más kódexbeli példák (pl. BécsiK. 243: *Ki tugga ha megfordollon s megboLaffon istén*) azonban csak azt bizonyítják, hogy a *ha* kötőszó 'vajon' jelentésű kérdő partikulaként is használatos volt az eldöntendő függő kérdések bevezetésére. A funkció azonosságából (kérdő mondatbevezető volt mind a két nyelvi elem) azonban még nem következik az, hogy az *-e* kérdő partikula a *ha* feltételes kötőszóból alakult volna ki. A hangtani megfelelést (*e* ~ *\*hé* = 'ha') pedig rajta kívül más nem vallja. A TESz. az *-e*-ről írt cikkében (1967: 1/701) el is utasítja ezt a keletkezési módot.

Az újabb nyelvtörténeti szakirodalom (D. Mátai 2003: 231, 2011: 159) már nem indulatszóból, csupán „figyelemfelkeltő, indulatszói tulajdonságú mutató névmásból” eredezteti a kérdő partikulát. Az ilyen típusú változás (névmás → kérdőszó/partikula) a nyelvtörténetben szabályszerűnek tekinthető, és a morfológiai tagoltság jellegváltozásának egyik alosztályába sorolható (Károly 1980: 153). A változás a morfémak mennyiségét nem érinti, csupán azok típusa módosul: önálló szóból segédszó (újabb terminussal élve: függőszó [Kenesei 2000: 88]) keletkezik. Például: *Lány e(z)?* → *Lány-e?*; *Lesz e(z)?* → *Lesz-e?* A változás szemantikailag is végigvihető. A *Lány ez*, illetve a *Lesz ez* mondatok kijelentő formájukban állításoknak tekinthetők. Kérdő formájuk ugyanúgy hangzik, mint a kijelentő mondat, csak az intonáció változik meg, s a mutató névmás rámutatásszerűen ér-

telmeződik. Az *ez* mutató névmásnak még ma is használatos a rövidebb *e* alakja (vö. ÉKsz.<sup>2</sup> 2003: 333), amely régebben még gyakoribb volt. A deiktikus rámutató kérdő használatból vált általánossá a nem rámutató kérdő használat, s vélhetően ez állandósult később. Egyéb, szokásosan indulatszónak tartott elemeknél (például *ím, íme, ám*) is hasonló figyelhető meg, ugyanis ezek a figyelemfelkeltő, nyomósító módosítószók fokozott érzelmi töltéssel ejtve indulatszók is (Juhász 1987: 460), s szintén névmási eredetűeknek tekinthetők (D. Máta 2000: 103).

A nyelvészeti szakirodalomban még egy fajta eredeztetés olvasható a kérdőszó kialakulására vonatkozóan. Simoncsics Péter (2003: 241) az indulatszói, illetve a kötőszói eredettől eltérően az uráli *\*e*-tagadó igető maradványának tekinti a partikulát. Állítása szerint „ez a tagadóige a megelőző állítással együtt alakítja ki az eldöntendő kérdést” (uo.). Párhuzamként említi a vogul *-a* kérdő partikulát, amely valószínűleg szintén egy tagadószóval, az *at* szócskával hozható kapcsolatba. Jelentéstanilag azonban nem teljesen egyértelmű, hogy a tagadást kifejező szóból hogyan vált a bizonytalanság jelölőjévé a partikula, hiszen az *-e* az adott tagmondatban kifejezett állítás igazságára kérdez rá, nem pedig annak ellentétére.

Legelső írásos adatunk az *-e* kérdőszóra a Jókai-kódexből való: *nemde mondamee neked* (JókK. 53). Itt még a kérdőszó egybe van írva azzal a szóval, amelyre vonatkozik. Az első adatoknál megfigyelhető egybeírások „az (önálló) mondatzó → (önállótlan) simulószó változás bekövetkezését bizonyítják” (Juhász 1991: 503). A különböző nyelvtörténeti korszakokban és a nyelvjárásokban a kérdőszónak különféle alakváltozataival találkozunk (l. EtSz. 1930: X/1465). A leggyakoribb formák a következők: *é* (*ee, ě*) *ě, í, i, é, e, á*. Ezekon kívül hiástöltő *j*-vel (*nemdeie* – Serm.Dom.), és ismétlődéses *-ék-e* alakokkal (*hallodék-e, láttadék-e*) is használták a kérdőszót (vö. Simonyi 1882: 189).

A XVI–XVII. századi nyelvtaníróink az *-e* kérdőszó kapcsán csupán a hangalaki sokféleségre és a helyesírási különbségekre tértek ki (l. Toldy 1866; Szathmári 1968), a kérdőszó mondatbeli helyével és használatának szabályaival azonban nem foglalkoztak: Sylvester Jánosnál az *-e* kérdőszó anyanyelvjárásának megfelelően, és az általa fordított *Gyermeki beszélgetésekben* tapasztaltakhoz hasonlóan állandóan *-i* alakú, és az előtte álló szóval egybeírva szerepel (Szathmári 1968: 80, 131). A mű 1531-es kiadásában azonban a korrektor az *-e* kérdőszót hol *-i*-vel (*Hallodi*), hol pedig *-e*-vel szerepelteti (*zygyenlede*), az 1653-as lőcsei kiadásban pedig a kérdőszó mindig *-é*-vel jelenik meg (pl. *szégyenledé?*) (Szathmári 1968: 81–83). Szenczi Molnár Albert nyelvtanában a kérdőszó *-è* vagy *-e* alakban fordul elő (Szathmári 1968: 218). Geleji Katona István pedig a *Magyar gramatikatska* című munkájában magánhangzós végű szavakhoz simán kapcsolja az *-é*-t, míg a mássalhangzóra végződőkhöz kötőjellel teszi hozzá a kérdőszót (Toldy 1866: 305; Szathmári 1968: 247). Pereszlé-

nyi Pál *Grammatica Lingvae Vngaricae* című művében az *-e* kérdőszócska mindig *-é* alakú, és az előző szóhoz kötőjel nélkül kapcsolódik: *Láttadé Pétert?* (Toldy 1866: 542; Szathmári 1968: 331, 336). Tsétsi Jánosnál szintén *-é* formájú a partikula, s a vonatkozó szóval egybeíródik (pl. *Atyáé? Paterne?*) (Szathmári 1968: 386). A leíró nyelvtanok közül *A mai magyar nyelv rendszerében* Tompa József (i. m. 261) az *-e* kérdőszó *-é* alakját már tájnyelvinek, illetve régiesnek tartotta, ám állítása szerint a költői nyelvben ekkor még eléggé általános volt ez az alakváltozat. A mai sztenderd magyarban az *-e* alakja használatos a kérdőszónak, de különböző nyelvjárásokban megőrződtek az archaikus *-i/-é* alakok, valamint egyes helyeken az *-e* partikula nyomtatékosításaként az *-éké/-égé* alakváltozatok maradtak fenn (vö. MTsz. 2003: 449).

Az *-e* kérdő partikula használatával kapcsolatban azonban már nagyon hamar felmerült a kérdőszó mondatbeli helyének a problematikája, ugyanis a magyar nyelv egész történetét végigkíséri a partikula nem a mai sztenderd helyen való előfordulása. A korai példák is igazolják, hogy nem modern kori nyelvi hibáról, illetve hanyagságról van szó a partikula nem szokványos használatánál, hanem arról, hogy e diskurzusjelölőhöz meghatározott nyelvhasználati stratégia kötődik. A gyűjtött adatok és egy felmérés (Kassai 1994a) eredményei is megerősítően igazolják, hogy a jelenkori nem sztenderd szerkezetek nem magyarázhatók azzal, hogy mind nyelvjárásiak, szépirodalmiak vagy marginális példák lennének. Az anyanyelvi beszélők ugyanis aktívan használják az előíró szempontból „helytelennek” minősített alakokat, azaz ezek a szerkezetek is betöltik a kommunikációs céljukat, másként nem terjednének annyira a beszélt nyelvben.

Az *-e* kérdőszóhoz kötődő nyelvhasználati stratégiák bemutatásakor tehát elkerülhetetlen a nem sztenderd alakok vizsgálata, valamint érdemes azt is megnézni, mikortól kapcsolódnak előíró szabályok a partikula használatához. Ezért a továbbiakban először az *-e* kérdőszó szórendi helyére vonatkozó legkorábbi nyelvhelyességi szabályokat mutatom be (3.2.2.), majd a Huszita Bibliából származó példákat ismertetem (3.2.3.), utána pedig a nyelvjárási (3.2.4.) és a köznyelvi (3.2.5.), valamint a másodlagos írásbeliségből származó adatokat (3.2.6.) veszem sorra a diskurzusjelölő funkciójának minél teljesebb leírása érdekében.

### 3.2.2. Az *-e* kérdő partikula szórendi helyére vonatkozó nyelvhelyességi szabályok

A legkorábbi nyelvtanaink (Sylvester János, Szenczi Molnár Albert, Geleji Kátóna István, Pereszlényi Pál, Tsétsi János) még nem fogalmaztak meg előíró vagy leíró szabályokat az *-e* partikula helyére és használatára vonatkozóan, csupán a kérdőszó hangalakjával foglalkoztak (vö. Toldy 1866; Szathmári 1968). A szótárak közül azonban a CzF. (1864: II/8) már közöl a kérdőszó helyzetére vonat-

kozó megállapításokat, ugyanis megjegyzi, hogy az „rendesen az ige után áll”. A szócikk azonban arra is kitér, hogy ha „az illető ige csak alattomban értetik”, azaz ha névszói állítmányú a mondat, akkor „más szó után is állhat” az *-e* kérdőszó, például: *Nem tudom, nagy-e, kicsiny-e?*

A nyelv művelő szakirodalomban az *-e* kérdőszó használati szabálya az 1870-es években jelent meg. Szakirodalmi vizsgálódásaim alapján először Imre Sándor rögzítette az 1873-as, *A magyar nyelvújítás óta divatba jött idegen és hibás szókészségek bírálata, tekintettel az újítás helyes módjaira* című monográfiájában a kérdő *-e* szókészségek használatával kapcsolatos problémát. „Nagy baj van a kérdő »e«-vel” megjegyzés kíséretében Imre az alábbi öt példát közli: *Azon kezd tőprenkedni az ember, hogy nem-e fog kelleni a kormánynak ellenzékét teremteni?; Ezeknek oka nem-e egyenesen a körülményekben keresendő?; Teheted-e ezt fel rólam?; Láthattad-e volna megindulás nélkül?; illetve Rád-e, rád-e, rád-e még, rád-e vicsořitja még?* (Imre 1873: 171). Imre azonban a példák közlésén túl – az akkori szakirodalomban szinte egyedülálló módon<sup>23</sup> – a következő magyarázatot adja: „Látni való, hogy a hangsúly megváltozott helye okozza mindezt. A mondat elejére törekszik, s így törvény és gyakorlat ellen az »e«-t is nem a valóban nyomatékos állítmány után, még pedig az igekötő vagy segédigével összetett egész állítmány után, hanem előbb, ennek alkatrésze vagy éppen a mondatnak elől álló, de nem nyomatékos tagja után teszik” (uo.). A jelenség terjedésére vonatkozóan is ad előrejelzést Imre, ugyanis felsorol olyan kifejezéseket, amelyek szerinte várhatóak lesznek: *Rendbe-e hoztad már dolgaidat?; Mondd meg, vajon-e elmennek?; Nem tudom ha-e látom valaha?* (uo.). Láthatjuk, hogy a példák közt mind főmondati, mind pedig alárendelt mellékmondatban szereplő *-e* kérdőszók is szerepelnek.

A nyelvhelyességi irodalomban Simonyi Zsigmond is foglalkozott az *Antibarbarus* (1879) című művében az *-e* kérdőszó használatával. Simonyi az alábbiakat írja: „A kérdő *-e* szókészségek a köz nyelvszókás szerint mindig az igehez csatlakoznak, kerülendő tehát az a vidékiesség, mely néha más szavakhoz függeszti; p. (= például) nem-e jött meg : ink. (= inkább) nem j-e meg; el-e ment: ink. elment-e” (i. m. 53). Ahogy az idézet is mutatja, Simonyi vidékiesnek, azaz sztenderd alatti tartja a nem az igehez kapcsolt kérdőszót, s egyértelműen helyteleníti a partikula ilyen használatát (l. Simonyi 1914: 12), annak ellenére, hogy a hangsúlyossággal hozza kapcsolatba, és bizonyos nyelvjárási területek (pl. Halas, Hatvan, Esztergom) jellemzőjeként tartja számon a jelenséget (Simonyi 1882: 188–189).

23 A szakirodalomban egy másik indoklás is olvasható: Szarvas Gábor szerint „idegen ajkúaktól” származik a jelenség (1883: 469).

A két, fentebb idézett műtől kezdődően sorra jelentek meg az *-e* főmondati használatára vonatkozó előíró szabályok a különböző iskolai nyelvtanokban (Bassala [1923]: 91–92), nyelvhelyességi könyvekben (Simonyi 1914: 12; Kelemen 1918: 92–93; Kosztolányi [1932]; Dengl 1937: 218–219) és folyóiratokban (*Magyar Nyelv*: I/431 /Erdős 1905/; I/459–460 /Szász 1905/; III/418 /Lehr 1907/; VII/440 /Viszota 1911/; XVI/128 /Sági 1920/ stb.). A jelenséggel foglalkozó művek sorát egészen napjainkig lehet folytatni (pl. Ferenczy 1964: 245–247, 1980: 169–172; Lőrincze 1980: 3; NyKk. 1983: I/457–458; Tótfalusi 1997: 240, 274). Az idézett írások többsége a sztenderdtől eltérő helyzetű kérdőszóval foglalkozik, azonban akadnak olyan cikkek is, amelyek a ki nem tett *-e* kérdő partikulát ítélik helytelennek. Halász Gyula (1991: 69–70) például főként a németből fordított szövegek esetén hiányolja a kérdőszót, s úgy véli, hogy a kérdőjel használata önmagában még nem elegendő, a megfelelő hangsúlyozáshoz és a mondat értelmezéséhez ugyanis a kérdő partikula megléte is szükséges. Az *-e* kérdő partikula nem sztenderd használata ellen a különböző nyelvművelő rádió- és tévéműsorokban is gyakran szót emeltek, például az MTV *Szarvasziba* című műsorának egyik adásában is elmarasztalták a jelenséget (idézi Zsádon 2007). A nyelvművelés szemléletmódjának és a jelenség megítélésének a változását azonban jól mutatja, hogy az M5-ön 2020. november 7-én sugárzott *Édes Anyanyelvünk* műsorban<sup>24</sup> már az *-e* kérdőszó nem sztenderd használatára és többszörözésére is magyarázatot kaphattak a tévénezők.

Az *-e* kérdő partikula sztenderd használatára a következő szabályok vonatkoznak: főmondati eldöntendő kérdő mondat esetén vagy az igei frázis utolsó három szótagjára eső sajátos, középső–magas–mély intonációt alkalmazunk, vagy az ígéhez illesztett *-e* kérdőszót (vö. É. Kiss 1992: 147–148, 2004: 17). Például: *Megírtad már a dolgozatot?* vagy *Megírtad-e már a dolgozatot?* Az előbbi esetben egy láthatatlan, szupraszegmentális tényező jelöli a mondat fajtáját, míg az utóbbinál egy látható jelölő (az *-e* kérdő partikula) található. Vagyis a főmondatban az *-e* csupán egy lehetséges alternatíva a hanglejtés mellett. Alárendelt eldöntendő kérdő mondat esetén azonban a megkülönböztető hanglejtés nem működik (pl. *\*János megkérdezte, hogy megírtad már a dolgozatot*), kötelező kitenni a kérdő partikulát (pl. *János megkérdezte, hogy megírtad-e már a dolgozatot*). Ha azonban az alárendelt mondat kérdőszót tartalmaz, akkor nem jelenhet meg a mondatban az *-e* kérdő partikula, ugyanis az *-e* és a kérdőszó összeférhetetlenek egymással (Kenesi 1992: 691). Vagyis rosszul formált a *\*Szeretném tudni, hogy mit ebédeltél-e* mondat, viszont jól formáltak a *Szeretném tudni, hogy mit ebédeltél*, illetve a *Szeretném tudni, hogy ebédeltél-e* mondatok.

24 [https://youtu.be/mbg\\_QWze7wY](https://youtu.be/mbg_QWze7wY) (utolsó letöltés: 2020. november 8.)

A normatív nyelvtanok (pl. Tompa 1961–1962), tankönyvek, illetve nyelvművelő írások (pl. Ferenczy 1964: 245–247) és kézikönyvek (pl. NyKk. 1983: I/457–458; Tótfalusi 1997: 240) az *-e* kérdőszó szórendjét a következő szabályokkal adják meg. Egyszerű állítmány esetén az *-e* az állítmányhoz csatolandó (pl. *Alszik-e Péter?*), összetett állítmány esetén pedig az állítmány igei részéhez (pl. *Beteg volt-e Péter?*). Ha az állítmány feltételes módú összetett igealak (pl. *Megette volna*), akkor a segédigéhez járul a kérdőszó (*Megette volna-e?*), ha viszont a *fog* vagy a *kell* segédigével szerkesztett az állítmány (pl. *Meg fogja tenni*), akkor a ragozott rész után csatolandó (*Meg fogja-e tenni?*). Ugyanezek a szabályok érvényesek a mellékmondati típusokra is, tehát az előző példákat felhasználva alárendelt mondatban az alábbi szórendű variációk a normatívak: *Nem tudom, hogy alszik-e Péter*; *Nem tudom, hogy beteg volt-e Péter*; *Nem tudom, hogy megette volna-e*; *Nem tudom, hogy meg fogja-e tenni*.

Ezek az alapesetekon kívül a továbbiakra kell még ügyelni a kérdő partikula elhelyezésekor (vö. Ferenczy 1964: 245–247). Ha a mondat tagadószt és igeiktőt is tartalmaz, akkor a kérdőszó az ige után teendő (pl. *Nem eszed-e meg?*), ha pedig még a *volna* elem is megjelenik a mondatban az előbbieket mellett, akkor ahhoz kapcsolódik a kérdő partikula (pl. *Nem ette volna-e meg?*). Hiányos szerkezetű kérdő mondatban pedig a megmaradt összetevőhöz (igeiktőtőhöz (*Meg-e?*), tagadószóhoz (*Nem-e?*), illetve egyéb mondatrészhez (*Péter-e?*)) járulhat a kérdőszó. Nehezíti a névszói állítmányú mondatokban a partikula helyének a megtalálását, hogy „nem mindig egyértelmű, hogy a mondatban melyik névszó az állítmány, és melyik az alany” (É. Kiss 2004: 18). Például a *Kovács Péter a cég elnöke* mondat *-e* kérdőszóval való ellátása problémát okozhat. Ilyenkor a határozottság segíthet az állítmány azonosításában, ugyanis általában a határozottabb névszó az alany, míg a határozatlanabb az állítmány. Ám ha mindkét névszó egyformán határozott, akkor a fókuszban lévő névszót tartjuk állítmánynak, és ahhoz kapcsoljuk a kérdő partikulát (pl. *KOVÁCS PÉTER-e a cég elnöke?*). E szabályoktól eltérő szórendi variációk is megjelennek azonban mind a magyar nyelv történetének korai szakaszában (3.2.3.), mind pedig napjainkban a nyelvjárásokban (3.2.4.), a köznyelvben (3.2.5.) és a másodlagos írásbeliség szövegtípusaiban is (3.2.6.).

A generatív mondatelméletét felhasználva az *-e* kérdőszó használatára vonatkozóan az alábbi megállapítások tehetők. A magyar mondat mélyszerkezetében az *-e* kérdő partikula egyszerű mondat esetén a VP-hez csatolt pozícióban jelenik meg, az ige INFL (Tense) pozíciójában, hiszen csak véges alakú igehez kapcsolható hozzá a kérdőelem (vö. Kenesei 1992: 691–692). A szten-derdben ezen a helyén is marad a partikula, míg a nem szten-derd nyelvhasználat esetén előremozdul a VP elé (pl. a NEG-be). A függő kérdésekben pedig az *-e* kérdőszó a C csomópont alatt helyezkedik el. A C ugyanis olyan mondatbe-



vezető hely, amely a mondat típusát adja meg, vagyis arra vonatkozóan hordoz információt, hogy az alárendelt mondat kérdés-e vagy sem. Innen kerül aztán a kérdőelem fejmozgatással az igére, majd emeléssel az INFL pozícióba.

Láthatjuk, hogy elég sokféle szabály létezik az *-e* kérdő partikula sztenderd szórendi helyére vonatkozóan. É. Kiss Katalin (2004: 20) diszjunktív szabályoknak tartja ezeket az előírásokat, mivel a különböző mondat típusokra más és más megszorítások érvényesek. Ez a sok előírás azonban az emberi agy számára nagy megterhelést jelent, nem véletlen, hogy a beszélők többsége az alapesetektől eltérő mondatokban nem a szabályok szerint használja a kérdőszót. É. Kiss szerint a nyelvek igyekeznek elkerülni a diszjunktív szabályokat, s „ha egy jelenség mégis csak diszjunktív szabállyal írható le, az arra utalhat, hogy az adott jelenség átmeneti állapotban van” (uo.). Ezt az átmenetet a következő fejezetben (3.2.3.) bemutatandó történeti adatok is igazolják.

A nyelvművelő hagyomány (vö. NyKk. 1983: I/457–458) többnyire csak a főmondati eldöntendő kérdéssel foglalkozik: „Az *-e* vagy *-é* kérdőszót – néha a *vajjon*nal együtt – az eldöntendő kérdés kifejezésére használjuk olyankor, amikor a hanglejtés maga nem tünteti föl a mondat kérdő jellegét” (i. m. 457). Az idézett rész igaz ugyan a függő eldöntendő kérdésekre is, de expliciten nincs kimondva a definícióban – csak kikövetkeztethető belőle –, hogy ilyenkor nem választható, hanem kötelező az *-e* kérdőszó használata. A beszédben az alárendelt kérdés használatát is sokszor elvétik a nyelvhasználók, mégis kevesebb az erre vonatkozó példa és szabály a nyelvhelyességi művekben (pl. Nagy 1980: 125). Annál több előírás és szabályféleség olvasható a főmondati partikulával kapcsolatban. A kétféle (fő- és mellékmondatbeli) használatot valószínűleg azért nem különböztetik meg a nyelvművelő munkákban, mert ha nem a partikula kötelezősége a kérdés, hanem az, hogy mihez kapcsolódik az *-e*, akkor mindkét esetben ugyanazok a típusok fordulnak elő.

A nem sztenderd alakok nem csupán a beszélt nyelvben, hanem a szépirodalom nyelvében is megtalálhatók. A jelenségre már Zrínyi Miklós *Szigeti veszedelméből* is van néhány példa (ismerteti Szász 1905: 459–460): *Nem-é víperákat keblemben neveltem?*; *Nem-é én tetüled csináltattam földbül?*; *Siklós várában-é ti akartok futni?*; *Nem-é ez az kék ég, kit látunk magasban ...?*; *Nem-é ez fényes nap, az mely több mindennél ....?* De jóval később is megtalálható ez a szerkezet az irodalomban. Például Madách Imre előszeretettel használta a *nem-e* kezdetű kérdéseket fő művében, *Az ember tragédiájában* is, s ezeket a szerkezeteket Arany János „a *nem-e* nem is jó magyarság”, illetve „a *nem-e* mindenütt rossz” megjegyzések kíséretében rendre kijavította (idézi Szabó T. 1969: 195). Jókai Mórtól is találunk példát a jelenségre, *A janicsárok végnapjai* című regényében olvasható az alábbi idézet: *Bizonyosan nem ily hatalmas mint most, de nem-e boldogabb?* Valamint Vaj-

da János is gyakran használta műveiben a *nem-e* szerkezetet: *Hajón, A köröndnél, A szomorú körutas* című verséből, valamint az *Ábel és Aranka* és a *Béla királyfi* című elbeszélő művéből is adatolhatók a *nem* sztenderd *nem-e* kezdetű kérdések.

S nem csupán az irodalomban találunk példát az *-e* kérdőszó furcsa használatára, hanem hivatalos iratokban is, például a katolikus püspöki kar 1919. augusztus 22-én kelt pásztorlevelében (idézi Sági 1920: 128): *ez-e a munkások gazdasági harcza a kenyérért, a több igazságért, vagy nem-e inkább a legádázabb vallásgyűlölet s a kereszténység üldözése?*, illetve *nem-e a legszegyenteljesebb erőszak tombolása volt-e ez?* Mindkét példabeli *nem* szócskához tapadó kérdőszót „folt a stíluson” megjegyzéssel illette Sági. Talán csak a legelső irodalmi példa, a Zrínyitől származó maradt visszhang nélkül, de az azóta használt *nem* sztenderd szórendű szerkezeteket szinte kivétel nélkül bírálták.

A nyelvművelő szakirodalomban fellelhető számos előíró szabály és bírálat ellenére is végigkíséri a magyar nyelv történetét az *-e* kérdő partikula más helyen való megjelenése. A kódexbeli adatokra és napjaink *nem* sztenderd szerkezeteire azonban különböző magyarázat adható, ezért a következőkben először a legkorábbi adatolható, a mai sztenderd formától eltérő alakokat mutatom be.

### 3.2.3. Az *-e* kérdő partikula a Huszita Bibliában

Az *-e* kérdő partikula *nem* szokásos használatának első rögzített példája a Huszita Bibliában található. Itt az *-e* kérdőszó az állítmány után áll, de *nem* közvetlenül utána, hanem messzebb tőle. *A magyar nyelv történeti nyelvtana* II/2. kötetének a mondat fajaival foglalkozó fejezetében Pólya Katalin (1995: 35) a következő példákat közli az „általános szabálytól eltérő” jelenségre: *Nemdè harò ferfiakat megbekozottakat èrèztèc a tûz közèpibè è?* (BécsiK. 133 / (91)); *Midènè oroszlanac kòlkò agga q zauat è q barlangiabol hanemba ragadand valamit* (BécsiK. 218 / (4)); *Midenem monga sjon e ember es ember zultet q benne*<sup>25</sup> (AporK. 84). A történeti nyelvtan azonban az adatok közlésén túl a Huszita Biblián belül is kivételes szórendű példákra nem ad magyarázatot.

A szokatlan szórendű példáknak elviekben többféle oka is lehet. Elképzelhető, hogy idegen hatást tükröznek. Ennek eldöntéséhez meg kell néznünk a latin szöveget (vö. Mészöly 1916). A Bécsi kódex fentebb idézett helyein a latinban

25 Molnár Cecília Sarolta hívta fel a figyelmemet arra, hogy *A magyar nyelv történeti nyelvtanának* állításával ellentétben a *Midenem monga sjon e ember es ember zultet q benne* mondat *nem* kérdő mondat, így a benne szereplő *e* sem kérdőszó, hanem mutató névmás, ahogy azt a héber eredeti és az egyéb magyar fordítások is igazolják.

a következő található: BécsiK. 133 / (91) – *Nonne tres viros misimus in medium ignis compeditos?*; BécsiK. 218 / (4) – *numquid dabit catulus leonis vocem de cubili suo, nisi aliquid apprehenderit?* Ha valóban latin hatással volna dolgunk, akkor az eredeti szövegbeli többi *nonne* ('nemde?', 'ugye?') és *numquid* ('vajon ki?', 'vajon mi?') kezdetű, hasonló felépítésű mondatban is rendre külön lenne az *-e* kérdőszó az igétől (/állítmánytól). A többi kódexbeli adat azonban nem ezt mutatja.

A jelenség másik magyarázata lehetne az is, hogy a kódexbeli adatoknál az *-e* kérdőszó az előtte álló frázisokat kérdőjelezi meg. Így például a Bécsi kódex *Nemde harō ferfiakat megbekozottakat èrèztèc a tūz közèpibè è?* példája a mai nyelvhasználat szerint a következőképpen hangzana: '(Valóban) a tűz közepébe eresztettek három megkötözött férfit?' (a *tűz közepébe* szerkezeten lenne a hangsúly). A latin megfelelő azonban világosan kizárja ezt az olvasatot, s a többi fentebb idézett példa latin eredetije sem engedi meg ezt az értelmezést. Érdekes azonban azt is figyelembe venni, hogy az *-e* partikula a magyar nyelv korai szakaszában nem csupán a mondat eldöntendő kérdő jellegének kifejezésére volt használatos. A nyelvtörténeti szakirodalom szerint „az eldöntendő kérdésben a partikula szerepe a nyomósító funkció volt: a kérdés szempontjából a fontos részt emelte ki” (Gallasy 2003: 257). Ha elfogadjuk az *-e* partikulának ezt a nyomatékosító szerepét, akkor gondolhatunk arra is, hogy fókuszértelmezés társul(hat) hozzá. A gond ezzel az elképzeléssel az, hogy az *-e* kérdőszó nem fókuszhelyzetben áll, hanem a mondat végén, ahogy azt az alábbi, Müncheneri kódexből származó példa is mutatja: *Nemde két verebek adatnak egy fél pénzen e?* (MünchK. 32b).

A furcsa szórendű kódexbeli példák esetén hipotézisként feltehetjük, hogy valamilyen kommunikációs ok áll a háttérükben, vagyis például, hogy a latin nyelvi megfelelőktől eltérően a kódexfordító úgy érezhette, hogy az előtte lévő frázist kérdőjelezi meg az *-e*, vagyis az lehetett a hangsúlyos az ő nyelvváltozatában. Ezt a stratégiát támogatja a fentebb már idézett szakirodalom (Gallasy 2003) is. Ekkor azt feltételezhetjük, hogy a fordító nem követte hűen az eredeti szöveg szerkezetét és tartalmát. Egy másik okként az is felmerülhet, hogy a magyarra átültető személy nyelvjárásának hagyománya adott lehetőséget az *-e* kérdőszó szokatlan elhelyezkedésére. A kódexek esetén ugyanis előfordul, hogy a fordító, illetve a másoló kiesik a másolói szerepéből, és nyelvjárásának a jellegzetességeit viszi bele akaratlanul is a szövegbe. Ennek a stratégiának az alátámasztásához azonban nyelvjárástörténeti vizsgálatok lennének szükségesek.

A szórend az aktuális tagolásban is szerepet játszik, így érdemes ilyen szempontból is figyelembe venni a kódexbeli példákat. Előfordul, hogy nem a megszokott sorrendet használják a beszélők a szöveg aktuális tagolásának a jelzé-

sére, hanem sajátosan módosult szórendet alakítanak ki. Gallasy (2003: 488) szerint ezzel magyarázható „a kérdő partikula esetenkénti elmozdulása az ige utáni szórendi helyzetből a főhírt követő helyre”. Például: *nemdè q ànna mondatìc marianac è* (MünchK. 20va). Simonyi is a mondat szórendjével hozza kapcsolatba a jelenséget, szerinte az *-e*-nek a „szórendi szerepe régi nyelvelméleinkben ... még nincs annyira megállapodva, mint újabb nyelvünkben” (1882: 186–187).

Az ősmagyar korban a nyelv szórendje SOV volt, majd emellé kialakult az SVO sorrend is. Az ómagyar korban pedig mind az SOV, mind az SVO sorrendű mondat használatos volt. A nyelvtörténeti szakirodalom (pl. Gallasy 2003) szerint ekkor még mindkétfajta mondat nyomatéktalan lehetett. Majd a beszédhelyzettől függően elkezdett alakíthatóvá válni a szórend, s a szórend és az aktuális tagolás összefonódott egymással.

A szórendet tovább vizsgálva meghatározható az a csomópont is, amely alatt az *-e* helyet foglal. Ha elfogadjuk, hogy a magyar SOV típusú nyelv volt (vö. É. Kiss 2011), akkor feltételezhetjük, hogy az *-e* a mondatvégi C csomópontban helyezkedett el, és „innét mozoghatott előre, a szórend megváltozása miatti némi bizonytalankodás után” (Kenesei 1992: 693). Vagyis az ige és a kérdő partikula fonológiailag egy összetevőt alkotott, s mikor a mondat szórendjének megváltozása következtében az ige előbbre került, szükségszerűen a kérdőszó is vele mozgott előre. Az *-e* kérdőszó C alá helyezését egy klasszikus SOV nyelv, a török példái is alátámasztják. A C csomópont, a mondatbevezető klasszikusan az alárendelt kötőszó (*hogy, that*) helye. Ám a C-t nem csupán kötőszóval lehet kitölteni, hanem más elemekkel is. Észt, lengyel, orosz, berber és ír példák azt bizonyítják, hogy ezekben a nyelvekben a *vajon* kérdőszócscsa a C helyen jelenik meg, egy teljes mondat előtt. Az *-e* tehát felfogható olyan kérdő operátor-ként is, amelynek hatóköre az egész tagmondatra kiterjed (É. Kiss 2004: 20).

A Huszita Bibliában előforduló szokatlan kérdőszóhelyezetre több (ismert) írott adat nincs.<sup>26</sup> Az *-e* kérdőszó ilyen jellegű használatára vonatkozóan valószínűleg ezért nem találunk semmilyen megjegyzést vagy előírást a nyelvhelyes-

26 Kassai (1994b: 46) közöl egy gyermeknyelvi adatot: *Ebbe [!] nincis tea-e?*, ami azt igazolja, hogy a nyelvelsajátítás során is előfordul ez a jelenség. Vagyis érdemes lenne azt is megvizsgálni, hogy a gyermekeknél melyik életkori szakaszban és hogyan történik az *-e* kérdőszós kifejezések elsajátítása, valamint rögzíteni, hogy a tanuláskor milyen, a sztenderdtől eltérő sorrendet alkalmaznak a gyerekek, és az milyen stratégiának feleltethető meg. Elképzelhető, hogy az egyének szintjén is megjelenik a mondat összetevőinek az átrendeződése, ugyanúgy, mint a nyelv történetében. Viszont azt is figyelembe kell venni, hogy kísérleti adatok szerint a megértés szempontjából mind az SVO, mind az SOV szórend alapszórendnek tekinthető (Pléh 1998: 101).

ségi irodalomban, valamint amiatt, hogy a szórend változásával és a szórendnek az aktuális tagolással való összefonódásával hozzák kapcsolatba a jelenséget. Annál inkább találunk tiltásokat az olyan szerkezetekkel kapcsolatban, amikor az állítmány helyett más mondatrészhez kapcsolódik a kérdőszó. Az *-e* diskurzusjelölő funkcióinak a teljes feltérképezéséhez ezért napjaink nem sztenderd szerkezeteit is figyelembe kell venni, így a továbbiakban a nyelvjárási (3.2.4.) és a köznyelvi (3.2.5.), valamint a másodlagos írásbeliségből származó (3.2.6.) nem sztenderd *-e* kérdő partikulás adatokat mutatom be.

### 3.2.4. A nyelvjárások *-e* kérdő partikulás adatai

Az *-e* kérdő partikulának a nyelvjárásokban a köznyelvitől eltérő alakjával, illetve a sztenderdtől eltérő helyével is találkozni. Az *-e* alaktani variánsa az *-ékē* változat, amely azonban a regionális kötöttségen túl lexikális megszorításokkal is rendelkezik. Ugyanis az *-ékē* alak az *Ormánysági szótár* (Kiss–Keresztes 1952: 120) szerint mindössze a *lát* és a *hall* igékkel, illetve a *lád* indulatszóval használatos: *Hallod-ékē?, Látod-ékē?, Lád-ékē?* A népnyelvben a kérdőszó nyomatékosítását fejezik ki az *-ékē* variánssal. Az *-e* kérdőszó indulatszói eredete érhető tetten a *lád-ékē* és a *látod-ékē* alakoknál, amelyeket gyakran valamire való rácsodálkozáskor feleletként mondanak (uo.). Az *-ékē* változat mellett *-égé* variánsát is adatolták a kérdőszónak Aranyosszékről: *tudad-ég-é, hallad-ég-é* (MTsz. 2003: 449).

A nyelvművelő szakirodalom (pl. Lőrincze 1980: 3) is idéz olyan nyelvjárási példákat, ahol az *-e* nem a sztenderd helyen áll: *el-e ment, meg-e mondta, nem-e tudod, nem-e látta*. Az *-e* kérdő partikula vándorlása ugyanis bizonyos nyelvjárásokban teljesen természetes jelenségnek számít, ahogy ez némely nyelvhelyességi tanácsadó munkában (pl. Tótfalusi 1997: 274) olvasható is. Az *-e* vándorlása megfigyelhető például a nyitravidéki palócoknál (vö. Dengl 1937: 218; Gombocz 1931: 10), az esztergomi nyelvjárásban (idézi Lehr 1907: 418), a Dunántúlon (vö. Szabó T. 1969: 198), illetve a Tisza mentén (vö. Kelemen 1918: 92). A Felső-Duna bal partján (vö. Horger 1934: 170) például a kérdő *-e* az állítmányt megelőző szó után áll: *Oda-é mész?, El-i mēgy a templomba?, Ithon-i van a naccságos úr?, Kíszenn-ē vattok?, Szót-e fogad?, Jó-ē lész?, Nēm-e tuggya?, Nem-i vót ott?* A legkorábbi adatolható, írásban is közölt nyelvjárási példák az 1880-as évek környékéről valók. Ekkoriban Tolnában, Pest megyében, Bácskában (Baján), illetve Vas megyében jegyezték fel a kérdőszó nem sztenderd használatát. 1882-ben Simonyi Curgóról (*halli kéd-é? 'hallja-e kend?'*), Szegedről (*Látott kend-é mán tarka medvét nyáron?*) és Szentesről is (*Vett kend-é mán földet, édes apám?*) hozott példákat az *-e* szócska *kend*-hez tapadására (i. m. 187). Erdős

(1905: 431) a hódmezővásárhelyi népnyelv egyik sajátosságaként mutatja be a jelenséget, a *Látta kend-ē már az új tanítót?* adattal illusztrálva, s ő teszi fel először a szakirodalomban azt a kérdést, hogy „Mi az oka annak, hogy bár e mondat legalább is 14–15-féleképpen variálható a nélkül, hogy a szórend ennyiféle változtatása mellett a mondat alkotása helytelenné válnék : a nép mégis éppen azt a formát választja, a mely a köznyelvérvék tekintetében kifogás alá esik?” (uo.). Vagyis felmerül a magyarázat igénye ezeknél a szerkezeteknél, azonban a dialektológiai szakirodalomban nem találunk indoklást a jelenségre.

Ám olyan nyelvjárások is vannak, ahol teljesen szabályos az *-e* kérdőszó elhelyezkedése. Nagy Kálmán (1980: 127) a székely nyelvjárást hozza erre példának, s azt állapítja meg, hogy a székely nyelvjárásban sosem tévesztik el a partikula használatát.

Hegedűs Attila (2001: 367) az *-e* kérdőszó szórendjénél regionális eltérést manapság a palóc vidékeken, az Alföldön és a Dunántúl egyes részein lát, mégpedig azt, hogy az állítmány tagadásakor a kérdőszó a tagadószóhoz járul. Például (idézi uo.): *Kérdözte, hogy nem-ē láttad esetleg Pistát* (Kiskunfélegyháza); *jöttek keresni, hogy nem-ē láttuk* (Petőfiszállás); *nēm-ē gyün el, kérdözötték mēg* (Mihályi). Palóc vidékeken ezenkívül gyakori még a partikula igekötőhöz csatolása is, ami alkalmi jelleggel megtalálható még a Tiszántúlon is, ám a Rábaközben már kihalófélben van. Példaként Hegedűs (uo.) a következő adatokat hozza: *Nem tudom, hogy ki-ē szették má a hajmájukat* (Kupuszina); *Nem tom, mēg-ē főt má az ebéd* (Kisnémedi). Markó Imre Lehel (1981: 62) pedig Kiskanizsárol adatolja a tagadószóhoz kapcsolt *-e* kérdőszót: *Nēm tudom, a kányák nēm-ē aszt érésztek*.

Az *-e* kérdő partikula nyelvjárási használatának szabályairól, funkciójáról, az esetleges kontaktushatásokról azonban a nyelvészeti szakirodalomban igen kevés magyarázat található, ugyanis csupán említés szintjén foglalkoztak a jelenséggel. Simonyi Zsigmond az esztergomi adatok kapcsán megjegyzi, hogy az *-e* kérdőszócskát szokás ugyan az ige elé tenni (pl. *nem tudom, nem-i vót ott*), azonban csak akkor, ha a „névszón van a hangsúly” (1882: 189), ha az ige a hangsúlyos, akkor mögötte marad az *-e* (pl. *nem tudom, vót-i ott*). S nem csupán a nyelvjárási példáknál magyarázza Simonyi a hangsúlyossággal a kérdő partikula mozgását, hanem a napi sajtó adatainál is (uo. 188). Emellett Csűry Bálint *Szamosháti szótár*ában olvasható az adatokon túl egy mondatnyi megjegyzés, miszerint „szétválasztó mondatokban” is használták az *-e* kérdőszócskát. Példaként a jelenségre a szerző az *It mentek, nem tom a templomba-e, hova-e*, illetve a *Tudom is én asszony-e, jány-e, mi-e?* mondatokat idézi (1935: 184). Ám a nem sztenderd szórendű példákról nem található indoklás.

Az látszik csak biztosnak, hogy azokban a nyelvjárásokban, ahol az *-e* kérdőszó nem sztenderd használata is megszokottnak számít, többféle mondatbeli helye létezik az *-e*-nek, mint a köznyelvben. Ez valószínűleg kapcsolatba hozható a partikula eredetével (vö. **3.2.1.**), vagyis az archaikusabb nyelvjárásokban a kérdő modális alapérték mellett feltételezhető, hogy megmaradt a partikulának a figyelemfelkeltő és kiemelő funkciója. Vagyis az érzelmileg hangsúlyozni kívánt elemhez teszik hozzá a nyelvjárási beszélők a kérdőszót, és így az a mondat végéről a mondat elejére, az állítmány elé is vándorolhat. Azaz egyes nyelvjárásokban a partikula rámutató indulatszói, érzelemkifejező ereje még erősen él, olyannyira, hogy ez a funkció felülír(hat)ja a sztenderdnek számító kérdezőségi stratégiát. Azonban a jelenség mai elterjedtségének és gyakoriságának a feltérképezéséhez további dialektológiai vizsgálatok lennének szükségesek.

Az 1988-as Magyar Nemzeti Szociolingvisztikai Vizsgálat keretén belül foglalkoztak az *-e* kérdőszóval, ám a nem sztenderd használati módok közül csak a tagadósóhoz kapcsolt *-e* partikulás mondatok (*nem-e*) megítélését nézték. A vizsgálat során a *Jó lenne tudni, nem-e lesz vihar* mondat grammatikalitását mérték, illetve a *Leültem és megkérdeztem egy másik útast, hogy nem-e késik a vonatom* mondat írásbeli hibajavítását tesztelték. Az első mondatot a mintának az egyharmada (37,7%) ítélte helyesnek, s a független változók vizsgálata azt mutatta, hogy a lakhely hatása mindkét nemnél szignifikáns: a fővárosiaknak 26%-a, a vidéki városban lakóknak 28%-a, a nagyközségekben élőknek 47%-a, a kisebb falvak lakosainak pedig 55%-a ítélte helyesnek a nem sztenderd mondatot (Kontara 2003: 155–156). Vagyis minél kisebb volt a település mérete, a település lakói közül annál többen ítélték helyesnek a nem sztenderd szerkezeteket, legalábbis, ami a 30 év fölötti nyelvhasználókat illeti. A vizsgálat azt is igazolta, hogy a nyelvművelési javakat nem fogyasztók nagyobb arányban tartották jónak a tagadósóhoz kapcsolt *-e* partikulát, mint a nyelvművelő műsorokat hallgatók (uo. 156). A hibajavításos feladat is hasonló eredménnyel zárult (i. m. 157): az adatközlők fele helyesnek ítélte a *nem-e késik a vonatom* alakot. Vagyis a falvak középkorú és idősebb lakóinál erőteljesebb volt a nem sztenderd kérdő partikulás szerkezetek használata. Ezt a fejezet elején már idéztett, csak a nyelvjárásokban előforduló olyan adatok is alátámasztják, amelyekben a névszói-igei állítmány névszói részéhez kapcsolódik a kérdőszó (pl. *Jó-é lesz?*).

Úgy tűnik tehát, hogy a nyelvjárásokban erősebb az a tendencia, hogy a nemfokuszos mondatokban a főhangsúlyt hordozó elem után következik a kérdőszó (függetlenül az elem igei vagy nem igei váltótól), míg a köznyelv sztenderd változatában a partikula a ragozott ige után jelenik meg. Azonban, ahogy arra Kassai rámutat (1993: 95), „az elemzett teljesítménybeli különbségek egyetlen

szociológiai tényező esetében sem érik el a szignifikanciaszintet”, ami azt jelenti, hogy a kapott eredmények cáfolják azt a szakirodalombeli vélekedést, amely szerint a nem sztenderd alakok nyelvjárásiak vagy népiesek lennének (i. m. 96).

### 3.2.5. Napjaink köznyelvi nem sztenderd -e kérdő partikulás szerkezetei

A mai magyar nyelvben, annak is főként a beszélt változatában gyakoriak az olyan alakok, ahol az -e nem a sztenderd helyen áll (Kenesei 2005: 6). Például: *nem-e jön; nem-e szükséges; rossz-e volt a vacsora; el-e ment; kértél-e volna pénzt; fát-e vág; magázzanak minket-e; el-e mehettetek-e volna-e*. Ahogy a példák is mutatják, ilyenkor az -e kérdő partikula a tagadott állítmány esetén a tagadószóhoz, összetett állítmánynál a névszói részhez, igekötős ige esetén pedig az igekötőhöz kapcsolódik a nem sztenderdben, míg feltételes módú igealaknál a ragozott ige után, a ragozatlan segédige előtt áll, továbbá az igemódosítóhoz is kötődhet, illetve az ige és a hozzá simuló személyes névmás vagy igekötő alkotta fonológiai szóhoz is kapcsolódhat. Nézzük egyenként ezeket az eseteket!

Vegyük a *Jánost az -e kérdőszo izgatja* mondatot. A tagadott állítmányra rákérdezve a sztenderd a *Jánost nem az -e kérdőszo izgatja-e?* alakot használja, míg a nem sztenderd a tagadószóhoz teszi hozzá a kérdőszo: *Jánost nem-e az -e kérdőszo izgatja?* Összetett állítmánynál (*János nyelvész volt*) a szabályos *János nyelvész volt-e?* formával szemben a nem sztenderd a névszói részhez kapcsolja az -e partikulát: *János nyelvész-e volt?* Igekötős igenél (*János elolvasta az összes tanulmányt az -e kérdőszo ról*) a nem sztenderd az igekötőhöz teszi a kérdőszo (*János el-e olvasta az összes tanulmányt az -e kérdőszo ról?*), nem pedig az igekötős ige után (*János elolvasta-e az összes tanulmányt az -e kérdőszo ról?*). Feltételes módú igealaknál a sztenderdtől (*Jánost izgatta volna-e az -e kérdőszo?*) eltérően a ragozott ige után, a ragozatlan segédige előtt jelenik meg az -e (*Jánost izgatta-e volna az -e kérdőszo?*), míg ha igemódosítót tartalmaz a mondat (*János könyvet olvas*), akkor az -e kérdőszo az igemódosítóhoz kapcsolódik a nem sztenderdben (*János könyvet-e olvas?*), nem pedig az igéhez (*János könyvet olvas-e?*). Valamint az igéhez simuló személyes névmáshoz (*János magáz minket*) is gyakran hozzátapad az -e a nem sztenderdben (*János magáz minket-e?*) a szabályos alak (*János magáz-e minket?*) helyett. Továbbá az -e kérdő partikula egy mondaton belül többszöröződhet is. Például: *Van-e még ennél is több használata-e az -e kérdőszonak?*

Az -e kérdőszo különböző, sztenderdtől eltérő megjelenéseit azonban a nyelvhasználók eltérő mértékben tartják helyesnek vagy helytelennek. A jelenséghez kötődő értéktételek feltérképezéséhez Kassai Ilona elsőéves magyar szakos egyetemistákkal végzett felmérést. A hallgatónak 1-től 5-ig terjedő tetszési indexszel



kellett ellátniuk a nem sztenderd szórendű *-e* kérdő partikulás mondatokat. A 49 megkérdezett válaszaiból az alábbi rangsor rajzolódott ki (Kassai 1993: 96–97):<sup>27</sup> az összetett ige főigéje (*Nincs kipróbálva, hogy lehetett-e volna másként csinálni*) és a tagadószó mögötti *-e* partikulát (*Jó lenne tudni, nem-e lesz vihar*) inkább elfogadták az adatközlők, mint az igekötő után állót (*Nem tudom, hogy hétfőn vissza-e tudok jönni*), vagy az állítmányhoz szorosan kötődő szóhoz kapcsolódót (*A tanárok döntik el, hogy magázzanak minket-e vagy tegezzenek*), vagy az összetett állítmány névszói része mögött álló kérdőszót (*Kíváncsi vagyok, hogy jó-e lesz a műanyagipli*). A felmérés Kassai azon feltevését is igazolta, miszerint a mondat jelentése, hangzása, a benne szereplő szavak gyakorisága és azok környezetfelidéző hatása is befolyásolja a beszélőknek a nem sztenderd *-e* kérdőszós szerkezetekről alkotott ítéletét (uo.).

Ezekre az imént bemutatott nem sztenderd formákra az újabb nyelvészeti szakirodalomban már találunk különböző magyarázatokat. Kassai Ilona (1994a) egy másik reprezentatív felmérés keretében 850 embert kérdezett meg a tagadósavas *-e* kérdőszós kifejezések (*nem-e lesz; nem-e késik*) használatáról. A válaszadók 36,7%-a nem ítélte helytelennek a nem állítmányi szerepű *nem-e* formulát. Kassai az *-e* kérdőszónak a mondat belsejében való előfordulására kétféle magyarázatot ad. Az egyik szerint „a kérdőszó az értelmileg nyomatékos állítmányi szerkezet fonetikailag hangsúlyos eleme mögött helyezkedik el, tekintet nélkül ennek szófajára” (Kassai 1994b: 46). Ezt a magyarázatot támogatja a fentebb (3.2.3.) már idézett nyelvtörténeti vélemény is, amely szerint a szokatlan szórendű kódexbeli példák esetén a kérdő partikulának nyomatékosító, hangsúlyozó funkciója volt. A másik esetben pedig függetlenül attól, hogy a szerkezet nyomatékos-e vagy sem, Kassai szerint „a kérdőszó egy olyan szerkezet (szintagma) végén áll, amelynek az elemei értelmileg szorosan összetartoznak” (uo.). A mondat végén megjelenő kérdőszó pedig a mondat egészére vonatkozik, ilyenkor az egész kijelentés kérdőjeleződik meg. Vagyis a nem sztenderd formák egyfelől a beszélő szándékával magyarázhatók, amikor a hangsúly szerepe befolyásolja a kérdőszó elhelyezkedését, másfelől pedig a mondat szerkezetével hozhatók összefüggésbe.

Nádasdy Ádám (2004) is a hangsúly szerepét emeli ki a nem sztenderd alakok használatánál: az *-e* szócskát rögtön a hangsúlyos elem (az igekötő, illetve a *nem* tagadószó) után teszik. A nem az igekötőhöz, illetve a tagadószóhoz tett kérdő partikulát azzal magyarázza Nádasdy, hogy a magyarban az igekötő megítélése némileg bizonytalan. Azonban a később bemutatandó példák közt vannak olyan szerkezetek is, amelyek részei nem igekötők, mégis hozzájuk kapcsolódik a kérdő partikula.

27 A zárójelben megadott példamondatok Kassai (1993) tesztjéből származnak.

Néhány szerkezet azonban nem magyarázható a hangsúlyossággal. Ha ugyanis minden esetben a hangsúlyozandó rész után következne a nem sztenderdben a kérdő partikula, akkor az *el-e ment volna*-szerű kifejezéseknek is jól formálnak kellene lenniük a nem sztenderdben. Ilyen jellegű szerkezetekre azonban semmilyen adatunk nincs. Ez azzal indokolható, hogy hiába tartalmaz a kifejezés igekötőt is, az *-e* partikula csak véges alakú igéhez tud kapcsolódni. Így lehetséges, hogy a sztenderd *elment volna-e* mondatnak *elment-e volna* változata van, *el-e ment volna* variánsa viszont nincsen. Az azonban, hogy eddig még nincs adatolva az *el-e ment volna* változat, nem jelenti azt, hogy teljesen kizárhatjuk e variáns létezését. Ehhez még további vizsgálatok szükségesek.

Valamint bonyolultabb mondatok esetén nem a fókuszhoz van köze a kérdő partikulának, hanem az igéhez. Például: *Arra vagyok kíváncsi, hogy MARIVAL ebédeltél-e*. Ez a példa mutatja, hogy a teljes kijelentés megkérdőjelezése erősebb érvényű, mint a fókuszértelmezés, ugyanis ennek a mondatnak nincsen *Arra vagyok kíváncsi, hogy MARIVAL-e ebédeltél* variánsa.

A nyelvhasználók többnyire ismerik az *-e* kérdőszó használatára vonatkozó előíró szabályt, ám nem tudják azt minden szerkezetre alkalmazni. Ezt igazolja az is, hogy az interneten az Index weboldal *Magyarulez* fórumai közül kető is foglalkozott az *-e* kérdőszóval. Az egyik a *Nyelvi fejtörő – -e kérdőszócska*<sup>28</sup> című topik, a másik pedig a *Nyelvi fejtörő – A vagy B a helyes?*<sup>29</sup> című fórum. Az utóbbi topik indítója arra a kérdésre kereste a választ, hogy az *-e* kérdőszót tartalmazó A, illetve B típusú szerkezetek közül melyik a helyes. Az A szerkezetek a következők voltak: *megetted-e volna?*, *hozott-e volna?*, *rajzoltatok-e volna?*, míg a B szerkezetek az alábbiak voltak: *megetted volna-e?*, *hozott volna-e?*, *rajzoltatok volna-e?* Az értékelő és indokló hozzászólásokból bontakozott ki a topik, illetve a téma kapcsán egy másik fórumhelyet is nyitottak.

A két topik ma már nem aktív, de a tartalmuk megőrződött, és 2003 októberéig 38-an szóltak hozzá a témához, s összesen 93 bejegyzés született a két webhelyen. A hozzászólásokból kiderül, hogy a fórumozók általában ismerik a NyKk. idevágó szabályát (1983: I/457–458),<sup>30</sup> illetve néhányan közülük Kas-

28 <http://forum.index.hu/Article/showArticle?t=9101557> (utolsó letöltés: 2020. szeptember 29.)

29 <http://forum.index.hu/Article/showArticle?t=9101391&la=32795411> (utolsó letöltés: 2020. szeptember 29.)

30 „A kérdőszócskát általában az igei vagy a névszói állítmányhoz, ill. a névszói-igei állítmány igei részéhez, összetett igealak esetén pedig a segédigéhez kell kapcsolnunk. [...] Hiányos szerkezetű kérdő mondatban azonban bármelyik hangsúlyos taghoz (igekötőhöz, tagadószóhoz stb.) hozzájárulhat az *-e*” (NyKk. 1983: I/458).

sai egyik tanulmányát (1994a) is, ám nagyon eltérő a megítélésük az *-e* használatáról. A fórumon is olvasható egy olyan indoklás, amely szerint a sztenderd az állítmányhoz, míg a szubsztenderd a fókuszhoz csatolja a kérdő partikulát.

A *volna* segédszót és az *-e* partikulát is tartalmazó nem sztenderd alakok magyarázataként a nyelvemlék szakirodalomban Ferenczy Géza (1964: 246) nyomán az az indoklás is megjelent, hogy téves analógia okozta a *Játszott-e volna?* szórend kialakulását. A *Nem mész-e el?*, illetve *Nem teszi-e meg?*-szerű szerkezetek hathattak a nyelvhasználókra Ferenczy szerint, s azért tévesen, mert a *volna* segédszót az igekötővel hasonló tulajdonságúnak érezték, s ugyanúgy mozgathatóknak vélték. Pedig a *volná*-nak közvetlenül az ige után kell következnie, azaz nem választhatja el a partikula a segédszót az igéjétől.

Az MTV-n sugárzott *Szarvasbibá* című nyelvhelyességi műsor egyik adásában (idézi Zsádón 2007) több más jelenség mellett az *-e* kérdő partikula nem sztenderd használata ellen (*Meg-e látod?*, *Nem-e szállnék le?*, *Meg-e látod-e?*) is szót emeltek, egy sárkány szájába adva a nem sztenderd alakokat, míg egy sárkányölő lovag képviselte a nyelvemlék álláspontot. A kettejük közt az alábbi párbeszéd hangzott el:

- (33) – Sárkány: *Nem tudom, meg-e látod? ... Egyébként nem-e szállnál le a fenekeddel a nyelvemről?*
- Lovag: *Meg-e látod? Nem-e szállnék le? Nem-e-lég, hogy bűzös a leheleted, hogy a páncéлом berozsdásodik a nyáladtól, ráadásul ez a borzalmas nyelvhasználat! Hát ne legyen neked kényelmes!*
- Sárkány: *[...] Nem igen van lehetőségem elsajátítani a helyes udvari beszédet. Mit mondtam rosszul?*
- Lovag: *Azt kérdezted, meg-e látod.*
- Sárkány: *Nem voltam biztos benne. Meg-e látod-e?*
- Lovag: *Na, ez egyre rosszabb. Helyesen meglátod-e. Az e kérdőszó nem állhat az igekötő és az ige között.*
- Sárkány: *Rossz. Úgy, mint sir Eglamore a két fogam között. Az is rossz.*
- Lovag: *És az is, hogy nem-e szállnék le a nyelvéről. E kérdőszó nem állhat a nem után sem. Az igéhez kell csatolni. Nem szállnál-e le.*

A műsorban elhangzott vélemények pedig az Index *Kultúr* rovatának olvasói közt váltottak ki heves vitát.<sup>31</sup> A fórumhozzászólásokból kibontakozó parázs szóváltás aztán a kérdő partikula szórendi helyéből kiindulva a nyelvemlék bírálataává vált.

31 [http://korrektor.blog.hu/2007/12/09/csoda\\_szar](http://korrektor.blog.hu/2007/12/09/csoda_szar) (utolsó letöltés: 2020. szeptember 29.)

Az *-e* partikula nem sztenderd előfordulásainak a feltérképezéséhez az MNSz. anyagában végeztem keresést, illetve a Google keresőprogram (<http://www.google.hu>) segítségével egy-egy szerkezet gyakoriságát is vizsgáltam. Azért választottam fő korpusznak az internetet, mert itt rengeteg stílusú és műfajú szöveg található, így kizárt az egyoldalúság veszélye, valamint az internet egyes szövegtípusai (pl. a fórumhozzászólások és a csevegések) a beszélt nyelv felé közelítenek (vö. Schirm 2004: 160–164), így a megformálást tekintve írott formájuk ellenére is kevésbé kontrolláltak, vagyis nagyobb az esélye a nem sztenderd szerkezetek előfordulásának. Az internetes példák esetén másfelől azonban a nyelvi hitelesség torzulásával kell számolni, ugyanis amellet, hogy ezek az adatok közelebb állnak a beszélt nyelvhez, jobban tetten érhető bennük a sztenderd nyelvhasználati formáktól való szándékos és tudatos eltérés igénye. Hiszen az internet adta keretek mindenféle megbélyegzés nélkül megengedik a kreatív, játékos és meghökkentő nem sztenderd formák használatát, sőt, nagymértékben elősegítik a terjedésüket.

A legtipikusabb nem sztenderd használati módok a következők szoktak lenni: a nem állítmányi helyzetű tagadószó (*nem-e János volt*), valamint az igekötő után (*el-e ment*), illetve a *volna* segédszó elé (*ment-e volna*) teszik a nyelvhasználók az *-e* kérdőszót, továbbá kétszer vagy akár többször is kirakják a kérdő partikulát (*nem-e lehetne-e*).

Az MNSz. korpuszában a *nem-e* kifejezésre 111 találat adódott, amelyek közül 104 adat volt különböző. A példák 67%-a nem sztenderd szórendről tanúskodott (például: *nem-e adtak füzetet?*; *nem-e valami más világból való visszahőkölés*). A maradék 33% a sztenderd példák közé sorolható (pl. *Kellünk-e, nem-e?*; *Nézem a képét: ő volt-e, nem-e?*; *Hiszed-e, nem-e, két hétig feküdtem utána*). A Google segítségével 2020. szeptember 26-án elvégezve a keresést a következő eredmények adódtak: Az *-e volna* és a *volna-e* kifejezésekre rákeresve az első szerkezetre nagyjából 45 000, míg a másodikra 300 000 magyar nyelvű találatot adott ki a kereső. S bár az első alak az interneten talált összes adat 15%-át teszi csak ki, mégis mutatja, hogy létező variánssal van dolgunk.

Az igekötőhöz és a tagadószóhoz kapcsolt *-e* kérdő partikula, valamint az *-e volna*-szerű szerkezetek mellett újabban egyre gyakoribb, hogy különböző határozószókhöz, illetve ragos melléknevekhez illesztik a nyelvhasználók az *-e* kérdőszót. Az MNSz. sajtó alkorpuszából való a következő példa: *Már ott-e lesz a Hajduk Split elleni BL-selejtezőn?* Ritka, hogy írásban is alkalmazzák a nyelvhasználók az ilyen szerkezeteket, a szóbeli és az írott beszélt nyelvi előfordulásuk azonban jóval gyakoribb, ahogy azt az alábbi, fórumhozzászólásokból származó adatok is mutatják: *Nagyon szeretnék menni. A szüleimtől függ, hogy ott-e le-*

szek.<sup>32</sup>; *Majd kiderul ott e van még a borgászatok alatt.*<sup>33</sup>; *nem tudom, hogy ez jól-e van így*<sup>34</sup>; *Abhoz sem kell túl nagy tapasztalat, hogy észrevegye magától, hogy a hölgy jól-e van, avagy nem jól-e van*<sup>35</sup>; *Másnaposan bemenni a kórházba, ahol a beteg megkérdezi: rosszul-e vagy?*<sup>36</sup> Az interneten a fórumhozzászólásoknál és a blogoknál a szándékosan nem sztenderd formák használata teljesen természetes jelenségnek számít, ahogy azt a következő példa is igazolja: *nem tudom, a különben-t is rosszul-e akartad írni, de az n-nel van helyesen: (vagy nem aakrtál rosszul írni semmit? mert akkor muszáj:))*.<sup>37</sup>

Az eddig bemutatott típusokon kívül napjainkban más szófajú szavakhoz is kapcsolódni szokott a nem sztenderdben a kérdő partikula. Például: *A tanárok döntik el, hogy magázzanak minket-e vagy tegezzenek; Most azért jut kevesebb-e, mert kevés a gépsorunk; Nem tudom, hogy magyar-e volt vagy külföldi volt* (vö. Kassai 1994b: 45). Ezeknél a példáknál valamelyik kötelező vonzat (*vki magáz vkit; vkinek jut vmennyi vmiből; vki vmilyen*) kapja meg az *-e* kérdőszót.

Nádasdy Ádám (2004) azt állítja, hogy a nem sztenderd használat sem teszi az igekötőn, a tagadósón és az igekötőnek érzett elemen kívül máshova az *-e* elemet. A közelmúltban egy zenész, Sickratman által nagy ismertségre szert tett *Buzi-e vagy?* szerkezetet Nádasdy „csinálmánynak”, azaz mesterséges, direkt kiprovokált szerkezetnek tartja. Kétségtelen, hogy a zeneszám megjelenése óta megnőtt az ilyen szerkezetek száma, s használatuk oka az utánzással, a presztízzsel és a sztenderdtől való szándékos eltérés igényével magyarázható. Hasonló példákat azonban már a rockzenész előttről is tudunk adatolni, a nyelvjáráásokból és a köznyelvből egyaránt (pl. *fát-e vág*). Az ilyen típusú nyelvjárási szerkezeteknél viszont más stratégiák működnek, mint a köznyelvben, illetve a különböző szlengekben (pl. az internetes szlengben vagy a katonaszlengben). Vagyis Nádasdy megállapítása úgy módosítható, hogy ha a nyelvhasználók nem folyamodnak semmilyen extra stratégiához közlendőjük létrehozásakor, akkor

32 <http://forum.supergamez.hu/listazas.php3?azonosito=gombos&cid=1041873507> (utolsó letöltés: 2016. augusztus 4.)

33 <http://www.viz-part.hu/forum.php?todo=pagetomsg&msgid=170514> (utolsó letöltés: 2016. augusztus 4.)

34 <https://www.hobbielektronika.hu/forum/lcd-kijelzo-pc-re?pg=32> (utolsó letöltés: 2020. szeptember 30.)

35 <http://forum.index.hu/Article/showArticle?go=67137230&ct=9050146> (utolsó letöltés: 2020. augusztus 4.)

36 <http://vargiz.freeblog.hu/archives/2005/02/> (utolsó letöltés: 2013. augusztus 9.)

37 <https://sg.hu/forum/tema/1107433474> (utolsó letöltés: 2020. szeptember 29.)

nem sztenderd esetben többnyire az igekötőhöz, a tagadószóhoz és az igekötőnek érzett elemhez kapcsolják a kérdő partikulát.

A köznyelvi nem sztenderd kérdő partikulás kifejezések között számukat tekintve a *nem-e* kezdetű formák vannak többségben. Ezt egyszerű megfigyelések, valamint rákereséses adatok is igazolják. A szakirodalomban Nádasdy Ádám (2004) is a tagadószóhoz kapcsolt kérdő partikula gyakoribb használatát írja le, szubjektív megfigyeléssel alátámasztva állítását: „El kell mondanom, hogy magam (más művelt beszélővel együtt) a *nem* után fesztelen társalgásban gyakran odateszem az *-e* elemet (*Nem-e a második emeleti...*), de igekötő után soha (azaz nem mondom, hogy *Föl-e jöttek*). Az illemszabályi tilalom tehát sokunk számára a *nem*-hez tapasztás kérdésében lazább, mint az igekötőknél.” Vannak, akik átrendeződőben lévő mondattani pozícióról beszélnek a *nem-e* kapcsán (pl. Szabó 2008), míg mások (pl. Schirm 2006) a jelenség pragmatikai vonatkozásait emelik ki.

A *nem-e* kezdetű kérdések terjedésének ugyanis pragmatikai oka is lehet. Ezt a kérdéstípust a szakirodalom (pl. Heritage 2002) a negatív kérdés terminussal illeti. A negatív kérdés egy olyan, szerkezetileg tagadószavas kérdő mondatot jelöl, amely egy állítással azonosítható. Például a *Nem lehet az, hogy a példákat látva az olvasók arra jönnek majd rá, hogy nem tudnak egyértelmű szabályt rendelni az -e használatához?* kérdés valójában 'A példákat látva az olvasók arra jönnek majd rá, hogy nem tudnak egyértelmű szabályt rendelni az *-e* használatához' kijelentéssel egyenértékű. Heritage (uo.) szerint a nyelvhasználók a negatív kérdéseket nem információkérő kérdéseknek tekintik, hanem vagy egy lehetséges álláspontnak, vagy egy harmadik fél kritizálásának. Ennek megfelelően az ezekre adott reakció egyetértés vagy egyet nem értés lehet.

A negatív kérdések működését jól mutatja például az ATV-n sugárzott *Pro és kontra* című vitaműsorban elhangzott *Nem lehet az, hogy egy idő után kénytelenek az emberek levonni a tanulságokat a megtapasztaltakból?* kérdés válaszkörnyezete is, ugyanis a feltett kérdés után a vita valóban egyetértéssel folytatódott: *Most én azzal egyetértek, hogy a közszolgáltatóság megjelenését, a jelenlegi minőségét újra kell gondolni, hogy miért lett olyan, amilyen.* A negatív kérdés bár konvencionálizálódott szerkezethez kötődik, mégsem csupán szerkezeti kategória, hanem meghatározott érvelési stratégia és arculatmunka tartozik hozzá. A negatív kérdés az állítás átértelmezését megkötő konvenció (Kocsány 2001: 14) szerint egyenértékű egy kijelentéssel, s a beszédpartnert állásfoglalásra készíti, így érvelőhívó ereje van. A kérdés az arculatrombolást tekintve általában kevésbé fenyegető, mint az ugyanolyan tartalmú kijelentés. Vagyis a mondanivalónak állítás helyett kérdés formában való megfogalmazása nem más, mint egy udvariassági stratégia.

Ha közvetlenül a tagadószóhoz kapcsolódik a kérdő partikula, a stratégia módosul egy kicsit. Ilyenkor a *nem* szócska után rakott kérdőszó enyhíti a kérdés pozitív állításként való értelmezését, gyengíti a kérdés kijelentés értékét. A sztenderd tagadószavas kérdő partikulás mondatához képest a *nem-e* kezdetű mondat hangsúlyviszonya is megváltozik, hisz a partikula egy fonológiai összetevőt alkot az szóval, amelyhez csatlakozik. Vagyis más beszélői szándék tartozhat a *Nem arról van-e szó...* mondatához, mint a *Nem-e arról van szó...* kezdetűhöz. Az előbbi erősebben értelmezhető kérdés formájába bújtatott állításként, mint az utóbbi, vagyis a *nem-e* kezdetű kérdés bizonytalanabbnak hat.<sup>38</sup> Ezt a pragmatikai alapról kiinduló magyarázatot azonban a nyelvhasználók körében tesztelni kellene, hogy a használat során befolyásolja-e őket ennek a stratégiának az érvényesülése.

Ez a magyarázat nem jelenti azonban azt, hogy minden *nem-e* kérdésnél a fentebb bemutatott pragmatikai stratégia érvényesül, ugyanis a szerkezet használatára fakadhat nyelvi bizonytalanságból, utánzásból, illetve a sztenderdtől való szándékos eltérés igényéből is.

### 3.2.6. A többszörös *-e* kérdő partikulát tartalmazó szerkezetek

A nem sztenderd kérdő partikulás szerkezetek között olyanok is találhatóak, amelyekben az *-e* kérdőszócska kétszer vagy még többször szerepel. A többszörös kérdő partikulás mondatok között külön kell választani a kódexek korából származó történeti példákat és napjaink nyelvi adatait, mert teljesen más stratégiák húzódnak meg a használatuk mögött. Napjaink többszörös *-e* kérdő partikulás adatai esetén is érdemes külön kezelni a beszélt nyelvből és a másodlagos írásbeliség szövegtípusaiból származó példákat, ugyanis ezekhez is eltérő beszélői szándékok köthetők.

A Nádor-kódexben (1508) a következő kétszeres kérdő partikulás mondat található: *Minemde elfeledheti-e az anya ő kis gyermekét-e?* (NádK. 51, 26r). Itt a kérdő partikula mind a mondat végén, mind pedig a mondat belsejében, az állítmányhoz csatolva megjelenik. A két *-e* kérdőszót tartalmazó szerkezetet Kenesei István (1992: 693) nyomán É. Kiss Katalin (2011: 88–89, 2014: 18) is azzal magyarázza, hogy a mondat szórendjének megváltozásakor az ige mondatvégi helyzete megszűnt, s így a hozzá tapadó *-e* partikulát kétféleképpen elemezheték: az igehez, illetve a mondatzáró elemhez tartozónak, s ezt a bizonytalanságot É. Kiss (2014: 18) szerint „úgy oldották fel, hogy az *-e* szócskát mindkét

38 A *nem-e X* és a *nem X-e* szerkezetű kérdések pontos arculatviszonyainak a meghatározásához azonban az intonáció vizsgálatára is szükség van, emocionális intonáció esetén ugyanis nem igaz a feltevés.

helyre kitétték”. Így a Nádor-kódexbeli példánál tetten érhető a kérdőszónak a nyelv mindkét (SOV, illetve SVO) szórendjénél szokásos helye, vagyis vélhetően a példa épp a szórendi átrendeződés időszakából való.

Az *-e* kérdőszó kettőzésére az 1880-as évekből is van adat, mégpedig az esztergomi nyelvjárásból, ahol a nyelvjárási beszélő ugyan más-más alakban, de az igekötőhöz és az igéhez is hozzátette a kérdő partikulát: *nézd meg, ki-i gyűttek-e a számok a lutrin?* (idézi Simonyi 1882: 189). Ennek az adatnak azonban nincsen köze a mondat szórendjének a megváltozásához, Simonyi Zsigmond (uo.) szerint itt a köznyelvi és a nyelvjárási szórend keveredett össze, hiszen bizonyos nyelvjárásokban teljesen természetes a kérdő partikula igekötőhöz kapcsolása.

Teljesen más a helyzet napjaink többszörös kérdő partikulát tartalmazó mondatai esetén. A jelenség a hagyományos írott nyelvbe még nem hatolt be, de a beszédben és a másodlagos írásbeliségben (pl. az internetes fórumokon és a csevegőszobákban) egyre gyakoribb. Az egy mondaton belüli kérdő partikula kettőzésének is több oka lehet, és így eltérő beszélői stratégiák kapcsolódhatnak ugyanahhoz a szerkezethez. A *nem-e lehetne-e*, *el-e mehetne-e* példák első hallásra ugyanolyan funkciókettőzésnek tűnnek, mint az *aztat*, *eztet* formák. E két utóbbi példánál az első tárgyragot nem érzik motiválnak (tényleges tárgyragnak) a beszélők, ezért illesztnek hozzá újabbat. A toldalékkettőzés tehát itt funkciótúlbiztosítást jelöl. Lehetséges, hogy ilyen okok állnak a többszörös *-e* partikulát tartalmazó mondatok háttérében is.

A többszörös *-e* kérdőszó használatáról megoszlanak a vélemények. A nyelv-művelők a norma megszegését látják benne, a diskurzuselemzéssel és a beszédkutatással foglalkozók viszont különféle beszélői szándékokat társítanak hozzá. Ennek illusztrálására nézzük meg a (34) alatti példát!

- (34) János szeretne elmenni a barátnőjével, Julcsival moziba, ezért a következő kérdést intézi hozzá: *Nem-e lehetne-e, hogy a hétvégén elmenjünk moziba megnézni az új akciófilmet?*

János *nem-e lehetne-e* formájú kérdésének több oka is lehet. Például ha János nem bíz benne igazán, hogy a barátnője igent mond, akkor a bizonytalanságnak, bátortalanságnak a jelölője a *nem-e lehetne-e*. Ám az is elképzelhető, hogy a szerelmespár így szokott egymással évdni, és a közös nyelvjátékukhoz hozzátartozik a nem sztenderd alakok használata. De akár automatikus beidegződés is lehet a *nem-e* szerkezettel való mondatkezdés, ekkor János a tagadószóhoz kapcsolt *-e*-nek nem tulajdonít semmilyen kérdő értéket, csupán megszokásból használja azt, s a beszédprodukciónál a valóban kérdéses elemhez is hozzáteszi a kérdőszót. A példa tehát jól mutatja, hogy még a kontextus isme-



retében sem lehet mindig egyértelműen meghatározni a többszörös *-e* kérdőszavas szerkezetek használatának az okát.

A beszélt nyelvben megfigyelhető partikulatöbbszörözésre Kassai Ilona (1993: 100) a következő magyarázatot adja: „A kérdőszó megkettőzése feltehetőleg annak tudható be, hogy a beszélő a közlemény létrehozása folyamán öntudatlanul elhelyez egy kérdőszót ott is, ahol a kommunikáció aktuális menete szempontjából szükségesnek ítéli.” Vagyis a norma által elvárt helyen túl a ténylegesen megkérdőjelezendő elemhez vagy a mondat szerkezetileg jobban összetartozó részéhez is kapcsolódik ilyenkor egy kérdő partikula.

Kassai (uo.) gyereknyelvi adatot is idéz a többszörös kérdő partikulára. Egy ötéves kisfiútól származik a példája, amely erős érzelmi töltettel hangzott el: *Itt-e akarsz-e ülni-e?* Látható, hogy a gyermek a mondat minden szavához hozzárapta a kérdőszót, azaz ebben az esetben a mondatnak minden egyes eleme külön-külön is kérdéses. Ennél a példánál az *-e* partikula eredete is tetten érhető, hiszen a mondatnak azokhoz az elemeihez kapcsolták, amiket nyomatékosítani akartak (vö. Gallasy 2003).

Az *-e* kérdő partikula többszörözése bizonyos rétegnyelvi csoportokra is jellemző lehet. A *nem-e lehetne-e* kifejezés korábban a katonai szleng egyik bevett fordulata volt. A szerkezet használatára így emlékszik vissza Almási Miklós (2003: 122): „Annak idején a haverok ezzel szórakoztak a seregben, legalábbis e bevezető formulával próbáltunk eltáv.-ot (netán szabit) kisírni az szd.pk-tól, üti-től. Mert ez volt a nyerő formula, szemben a nyelvhelyes (netán szolg.szab.-ot követő) kunyerálással. Később aztán vicces benyögések fordulata lett, mára lassan felejtődik – katonaelemény.” A szerkezet azonban a katonai szlengen túlnőtt, és az internetes nyelvhasználatba, illetve a hétköznapi társalgásba is átkerült.

A szerkezet gyakori előfordulását az interneten elvégzett keresés is alátámasztotta. A *nem-e lehetne-e* formára a Google keresőprogram 2020. november 3-án 4 990 találatot adott ki, míg a sztenderd *nem lehetne-e* variáns 54 100 találattal szerepelt a mintában. A nem sztenderd adatok közül néhányat idézve: *Szupi. Gyors. :-)* *Nem-e lehetne-e eztet megtartani-e?*<sup>39</sup>; *nem-e lehetne-e most az egyszer csinálni egy csetet, hogy amíg kiforrja magát a száni(kisjány) fm, ne kelljen 10 mp-ként frissíteni a*

39 <http://forum.sg.hu/listazas.php3?azonosito=orrmotor&cid=1079426033&order=timeline>  
(utolsó letöltés: 2013. augusztus 9.)

*kommenteket*<sup>40</sup>; *nem-e lehetne-e egyből-e KEDDel-e kezdeni-e a hetet-e*<sup>41</sup>; *nem-e lehetne-e kicsit hosszabb távon-e, mint egyetlen kormányzati ciklus gondolkodni-e?*<sup>42</sup>; *Aztat szeretném kérdezni: Nem-e lehetne-e, hogyha valaki képet töltött fel albumába azt kijelezze nekem valamilyen módon?*<sup>43</sup>; *neduddgi kedvesch, nem-e lehetne-e mégiscsak itten közszemlére tenni aztat a bizonyos "gugyigagy"-t*<sup>44</sup>; *Azt írtam egyébként, hogy nem-e lehetne-e sötét alapon világos betűkkel operálni-e? Ez bántya a szemem.*<sup>45</sup>

A kiragadott példák is mutatják, hogy az idézett fórumhozzászólásokban nem csupán az *-e* kérdő partikula az egyetlen nem sztenderd nyelvi elem. A példákban található kicsinyítő képzős szórövidítések (*szupi*), toldalékkettőzések (*esztet*, *asztat*), betűk játékos felhasználása (*kedvesch*, *mégiscsak*), valamint a fonetikai írásmódra (*kisjány*, *bántya*) és az emotikonok (:-) alkalmazására is van adat. Ha nem csupán a kiragadott mondatokat nézzük, hanem a tágabb szövegkörnyezetet, akkor egyéb netnyelvi jelenségek is megfigyelhetők az idézetek kontextusában: a számok és a betűk rövidítésként való játékos alkalmazása, a jelek kiejtési értékének a felhasználása, rövidítések és egyedi mozaikszavak, ékezet nélküli írásmód, betűcserék, grafikus ikonok használata, kis- és nagybetűs írásmód váltogatása. Ebben a nyelvi közegbe teljesen belesimul az *-e* kérdő partikula nem sztenderd használata. Vagyis megállapítható, hogy a *nem-e lehetne-e* szerkezetek internetes közegben a játékos, illetve meghökkentő nyelvhasználat direkt jelenségei, nem pedig nyelvi hibák, és nem is nyelvi bizonytalanság eredményei. Ezt különösen azok a példák mutatják, ahol egy mondaton belül kettőnél több összetevőhöz is hozzákapszódik a partikula. A korábban már idézett Index portál *Nyelvi fejtörő – A vagy B a helyes?* topikjában<sup>46</sup> az egyik fórumozó a választható *megetted-e volna*, illetve *megetted volna-e* alakok mellé saját nyelvi kreativitását bizonyítandó felveti a *meg-e etted-e volna-e-e* alakot is.

40 <http://www.szanalmas.hu/forum/comment.phtml?newsid=19906&l=25> (utolsó letöltés: 2005. augusztus 25.)

41 [http://brunnhilde.blogspot.com/2005\\_02\\_01\\_brunnhilde\\_archive.html](http://brunnhilde.blogspot.com/2005_02_01_brunnhilde_archive.html) (utolsó letöltés: 2020. szeptember 30.)

42 [http://brunnhilde.blogspot.com/2004\\_10\\_01\\_brunnhilde\\_archive.html](http://brunnhilde.blogspot.com/2004_10_01_brunnhilde_archive.html) (utolsó letöltés: 2020. szeptember 30.)

43 [www.fordfocus.hu/modules.php?name=Forums&file=viewtopic&p=19243](http://www.fordfocus.hu/modules.php?name=Forums&file=viewtopic&p=19243) (utolsó letöltés: 2020. szeptember 30.)

44 <http://66.249.93.104/search?q=cache:CZcI7oQT6lJ:www.index.hu/forum/wagnerur/iszolda/styxarc/udvarlas2.htm+neduddgi+kedvesch+nem-e+lehetne-e&hl=hu> (utolsó letöltés: 2005. augusztus 25.)

45 <http://www.freeweb.hu/hideout/documents/index.php> (utolsó letöltés: 2005. augusztus 25.)

46 <http://forum.index.hu/Article/showArticle?t=9101391&la=32795411> (utolsó letöltés: 2020. szeptember 29.)

A szerkezet használói tisztában vannak az *-e* kérdő partikula sztenderd helyével, ám kihasználják a másodlagos írásbeliség és a forma biztosította kreativitást. Az egyik weboldalon<sup>47</sup> olvasható is a többszörös partikula használatának az oka: „A *,nem-e lehetne-e'*-t en poenbol szoktam hasznalni”. Szintén a játékoságot, viccességet, valamint a szerkezet nem sztenderdségének tudatoságát mutatja az alábbi találat: *Nem-e lehetne-e egy fenykepet(-e:-) eljuttatni eme szép joszagrol a Web lapra???*<sup>48</sup> A hozzászólás szerzője a tudatosan használt nem sztenderd bevezető formula után még egy *-e* partikulát tesz a közlendőjébe, ám a mosolykód alkalmazása világossá teszi, hogy nem nyelvi bizonytalanság vagy a mondanivaló több elemének hangsúlyos volta miatt kerül be a mondatba az újabb kérdőszó, hanem az internetes nyelvjáték kimondatlan szabályai miatt.

Arra is van példa az interneten, amikor a *nem-e lehetne-e* formával a fórumozók egy korábban nem sztenderd módon használt *-e* kérdő partikulás szerkezetet figuráznak ki. Ezt mutatja az alábbi két hozzászólás:<sup>49</sup> *Hello Szeretnem megkerdezni nem e tudja valaki ha van egy DivX filmem angolul meg e lehet változtatni a nyelvet magyarra.* Erre a bejegyzésre egy másik felhasználó a következőképpen reagált: *Nem-e lehetne-e, hogy tök véletlenül megtanulsz magyarul?! A hecc kedvéért? Na? Próbáld ki, meg fogsz lepődni!* Vagyis a nem sztenderd *-e* kérdő partikulás szerkezetek stigmatizálása még egy nyelvileg elfogadóbbnak tekinthető közegben, az interneten is tetten érhető.

Az egyik legnagyobb internetes közösségi oldalon, a Facebookon például 2016-ban még volt egy – azóta már megszüntetett – *Nem-e lehetne-e? NEM!* néven futó csoport<sup>50</sup>, amely a tagjait a „Csatlakozz, ha te is falra mászol a »nem-e lehetne-e« és a hasonló kérdésektől :)” mottóval toborozta. De a Google keresőprogram által kiadott *nem-e lehetne-e* találatok egy részénél is az tapasztalható, hogy a nyelvhasználók tiltakoznak a szerkezet ellen. A *Magyar helyesírás kicsiknek és nagyoknak* blog egyik bejegyzésében<sup>51</sup> például a következő olvasható: *Nem-e lehetne-e! De nem ám! Sőt, atyaé! Ez a nem sztenderd szóhasználat jó példa arra, hogyan fut szép anyanyelvünk*

47 <http://mlf.linux.rulez.org/Archivum/linux-flame-200104/msg00096.html> (utolsó letöltés: 2005. augusztus 25.)

48 [www.fsz.bme.hu/pipermail/pecalist/2000-January/006856.html](http://www.fsz.bme.hu/pipermail/pecalist/2000-January/006856.html) (utolsó letöltés: 2005. augusztus 25.)

49 <http://utazas.com/utazas/forum/forum.cgi/?action=cikkek&cuticel=27&file=1124371407> (utolsó letöltés: 2005. augusztus 25.)

50 <https://www.facebook.com/pages/Nem-e-lehetne-e-NEM/101563543225224> (utolsó letöltés: 2016. augusztus 4.)

51 [http://alamfo.blog.hu/2011/03/24/nem\\_lehet\\_ha\\_nem\\_vagy\\_nyuszi](http://alamfo.blog.hu/2011/03/24/nem_lehet_ha_nem_vagy_nyuszi) (utolsó letöltés: 2020. szeptember 30.)

*a végzete felé. :) Na jó, ennyire azért nincs tragédia, bár nekem mindig hideg futkos a hátamon, ha meghallom.* A blog írója szubjektív, esztétikai szempontokat hoz a szerkezet ellen, ám paradox módon emellett bemutatja azt is, hogy különbségek vannak a fel-szólítások, kérések és kérdések intenzitásában a mondanivaló megfogalmazásmódja szerint, s a variációk közül a leggyengébb erejű szerkezet épp a *nem-e lehetne-e* forma.

Napjaink kétszeres vagy többszörös *-e* kérdő partikulás szerkezetei főként az írott beszélt és a beszélt nyelvben jelennek meg, a hagyományos írott nyelvbe még nem szűrődtek be, és ahogy az eddigi tendenciák mutatják, valószínűleg nem is fognak. Ugyanis ezeknek a nyelvi formáknak a funkciója a meghökentés, a nyelvi játékoság és a kreativitás.

Az adatok alapján tehát elmondható, hogy napjainkban többféle nyelvhasználati stratégia kötődhet a sztenderd és a nem sztenderd szórendű *-e* kérdő partikulához. Egyrészt vagy az értelmileg kiemelendő elemhez kapcsolják a nyelvhasználók a kérdőszót, vagy a szorosan egymáshoz tartozó egység után rakják, vagy pedig valamilyen vonzathoz teszik. Ilyenkor semmilyen extra nyelvi attitűd nem kötődik hozzá. Az *-e* kérdőszó mondat elejére történő mozgásának egyéb eseteiben azonban már szerepet játszhat a rétegnyelvi hatás, a nyelvi divat, az utánzás, a rejtett presztízs, a benyomáskeltés, a sztenderd használatától való tudatos és szándékos eltérés igénye, valamint a szerkezet okozta nyelvi kreativitás és játékoság. A *nem-e* kezdetű kérdések elterjedése mögött ezenkívül pragmatikai okok is állhatnak: a tagadószavas negatív kérdés ugyanis egy ellentétes értelmű állítással egyenértékű, így a tagadószó után közvetlenül illesztett kérdő partikula az állítás erejét gyengítheti. Az *-e* kérdő partikula egy mondaton belüli többszörözése pedig túlzott nyomatékadásra, továbbá szándékos eltérésre vezethető vissza, amely – ahogy a példák is mutatták – főként az internetes kommunikációban jelenik meg. A nyelvjárásokból adatolható szerkezeti formáknál pedig tetten érhető a kérdő partikula korábbi funkciója: az indulatszói jelleg, valamint a figyelemfelkeltés és a kiemelés.

Összegzésképpen tehát megállapítható, hogy az *-e* kérdő partikula szintaktikai sokszínűsége – a vándorlása és egy mondaton belüli többszöri alkalmazása – az egész nyelvvelékes kort végigkíséri. Az általános nyelvhasználói gyakorlat azt mutatja, hogy egyrészt még tartja magát az *-e* kérdőszónak a hagyományos státusza, másrészt azonban egyre többféle és egyre több funkciójú nem sztenderd előfordulásával kell számolni a kérdő partikulának. A mondat különböző részeihez kapcsolódik, s vándorlásával különféle kommunikációs stratégiákat és nyelvi attitűdöket fejez ki. Az igekötőhöz és a tagadószóhoz kapcsolt kérdő partikula, valamint az *-e volna* szerkezetek tömeges terjedése mellett újabban más összetevőkhöz is járul a kérdőszó, valamint a másodlagos írásbeliség szövegeiben gyakori a kétszeres és a többszörös kérdő partikulás szerkezetek használata.

Az *-e* kérdő partikula diskurzusjelölővé válásának és mai szinkrón státuszának a bemutatása után a továbbiakban egy másik, szintén csak kérdésekben megjelenő diskurzusjelölő, a *vajon* történetére térek rá.

### 3.3. A *vajon* diskurzusjelölő története és mai státusza

#### 3.3.1. A *vajon* története

A *vajon* szó eredetével kapcsolatban nagy a bizonytalanság a nyelvészeti szakirodalomban. Simonyi Zsigmond (1881: 120) szerint a *\*valjon* a *val-* igető egyes szám 3. személyű felszólító módú alakja, amely eredetileg megengedést és ráhagyást fejezett ki, azaz 'legyen bár' jelentésben állt. Simonyi bár a *van* ige felszólító módú alakjából eredeztette a *vajon*-t, a szó 'legyen' jelentésével bevallottan nem tudott mit kezdeni (i. m. 121), s a kérdőszói használatot ő maga sem tudta megmagyarázni, így egy másik feltevéshez folyamodott: „a kérdő *vallyon*-t bajos 'legyen' jelentésből magyarázni, s nem lehetetlen, hogy volt egy önálló *vaj* indulatszó” (uo.). Egyébiránt a *vaj* és a *vajon* kapcsolatáról sincs egyetértés a történeti nyelvészek közt.

Zolnai Gyula (1893: 159) a *vajon* kérdőszót mondattani vizsgálódásaiban az állítmányból határozóvá vált elemek iskolapéldájaként mutatja be, s a szót ő is a *van* ige elavult felszólító módú alakjának tartja. A szóban meglévő 'legyen' jelentést a régi latinos kérdezőmóddal (pl. *Kibez legyen szerencsém?*) magyarázza, mely Erdélyben Zolnai idejében még használatos volt. Állítását Ilyés István prédikációiból származó példákkal (pl. *'s honnét vallyon ez o bennék*) támasztja alá, bemutatva, hogy az átmenetre alkalmas mondatforma tette lehetővé a *vajon* mai használati körének kialakulását. Véleménye szerint (i. m. 160) ugyanis olyan mondatokban használták először kérdőszóként a 'legyen'-t jelentő *valjon* alakot, amelyeket ige nélkül szokás mondani, például: *honnan ez ő bennük?* A *vajon*-nak igéből határozószóvá, illetve kérdőszóvá válását Zolnai a „mondatbeli észjárás megváltozásával”, illetve „az igealak elhomályosulásával” magyarázza (i. m. 161). A kérdőszó szórendi helyének változására is felfigyelt, arra, hogy régebben a *vajon* kérdőszó a kérdezt mondatrész után helyezkedett el (pl. *honnét valjon, mit jelent vallyon*), később viszont a kérdés elejére került, az elé az elem elé, amelyre vonatkozott (pl. *vajon honnét, vajon mit jelent*) (uo.). Ez a szórendi mozgás is igazolhatja a szó funkcióváltozását. A *vajon* napjainkra kérdőszóként állandósult, ám továbbra is képes a mondaton belül mozogni: ugyanis a topik pozíció kivül (pl. *Péter tegnap vajon mit csinált?*) az állítmányi részben az állítmány utáni helyet is elfoglalhatja (pl. *Péter tegnap mit csinált vajon?*) (vö. Kálmán 2001: 99).

A *vajon* kialakulásáról Klemm Antal (1923: 112–113, 1926: 120) is elődeikhez hasonlóan vélekedett: ugyanúgy a létige felszólító módú alakját vélte megtalálni a szóban, s szerinte is mondattani tapadással vette fel a *vajon* a kérdő jelentést. Eredetileg a *vajon* kapcsolatot teremtett a kérdés előzménye és maga a kérdés között. Klemm értelmezésében a *Vajon s ki tette ezt?* kérdés kétfelé bontható, s a *vajon* 'ám legyen'-ként értelmezhető: *Vajon* (azaz 'ám legyen'). *S ki tette ezt?* Idővel aztán a *vajon* megengedő, ráhagyó szerepe elhomályosult, s az utána következő kérdő mondatból a szó magába szívta a kérdés képzettartalmát.

A *vajon* felszólító módú értelmezését Beke Ödön (1915: 31) is fenntartja, ám arra hivatkozva, hogy a *\*valjon* a *val-* igetőnek „nem éppen lehetetlen, de a valóságban mégsem létező” alakja, és hogy a *vajon* szó régen „mindig két *l*-lel van írva (*valljon*, *vallion*)”, a *vall* 'confiteor' igéből tartja levezethetőnek a szót, s ő is mondattani tapadással magyarázza a kérdőszói használatot (*Valljon: ki ment el?* → *Vajon ki ment el?*). Érvelése azonban több ponton is hibás, ahogy arra már Klemm Antal is rámutatott (1926: 119): egyrészt nem mindig két *l*-lel írták a szót, hiszen sok példa hozható ennek az ellenkezőjére: *valion* (LobK.), *valyon* (CornK.), *val'n* (GuaryK.), másrészt ahol mégis két *l* található, ott valójában fonetikai nyúlás ment végbe. Továbbá a *\*valljon* felszólító alakot „csak egy harmadik, tehát távollévő személyhez” lehet intézni Klemm szerint (uo.).

Beke Ödön (1915) nem csupán a *vajon*, hanem a *vaj* kérdőszónál is mondattani tapadást feltételez, ugyanis a *vaj* szót nem a *vajon* rövidüléséből eredezteti, hanem a *vall* ige második személyű felszólító módú alakjának tartja: *\*vallj* > *vaj*, ez utóbbiból pedig *j* > *gy* hangváltozással Beke szerint a *vagy* keletkezett (i. m. 31). E feltevéssel szemben is vannak azonban ellenvetések. Például az, hogy miért csupán az E/2-es és E/3-as felszólító alakokkal számol Beke (*\*vallj*, *\*valljon*), hiszen a kérdést több személyhez is lehetne intézni (*\*valljatok*, *\*valljanak*), s azokból mégsem fejlődött kérdőszó (vö. Klemm 1926: 119).

A *vajon*-nak a *vall* igéből való származtatása egyébként már 1817-ben, Kassai József *Magyar nyelv-tanító könyvében* (1817: 293) is felbukkan: „vall igéből lön ezen kérdező öszsze-kötő: *valljon?*”, s ez a származtatás a Czuczor–Fogarasi-szótárban (1874: VI/745–746) is olvasható, ám a szótárírók nem tartják valószínűnek ezt az eredetet, csak a szó ejtésmódjára vonatkozó népetimológiai fejtegetésnek gondolják: „Némelyek így szokták írni, és mondani : *valljon!* mintha a *vall* igétől származtatva ezt tenné: *vallja meg*, azaz mondja meg.” Ám mivel kérdő indulatszóként sorolják be a *vajon*-t, ők a szót inkább a „*vaj* indulathang származékának” tekintik (i. m. 745).

A TESz. (1976: 3/1070–1071) szerint a *vajon* a *van* létigének az egyes szám 3. személyű felszólító módú alakja, s eredetileg megengedést és ráhagyást kifejező önálló mondat lehetett, mint ahogy azt Klemm Antal (1926) is gondolta.

Majd a ráhagyó szerep elhomályosulásával a *vajon*-nak ez az önálló mondat volta megszűnt, s a szó kérdőszóvá vált. Azonban a TESz. is megjegyzi, hogy „e fejlődést nyelvtörténeti adatokkal nem lehet kielégítően igazolni” (1976: 3/1071). A TESz.-hez hasonlóan vélekedik az EWUng. is (1995: 2/1597–1598), megállapítva, hogy belső fejleményről van szó, ám a pontos keletkezésmód bizonytalan. A TESz. elveti a *vagy* kötőszóból, a *vaj* indulatszóból és a *vall* ige felszólító módú alakjából való származtatást, ám ennek ellenére – ahogy arra Pólya Katalin rámutatott (2006: 125) – mind a TESz., mind az EWUng., mind pedig az ÚESz. a *vajon* első előfordulására épp egy olyan adatot hoz 1493 körülről a Festetics-kódexből, amely a *vall* ('bevall, hisz') ige felszólító módú alakjára példa: *mondottam, myg walyon ezeket. ees my leezen weege* (FestK. 401).

Szófajtani vizsgálódásai során Zolnai Gyulához (1893: 159) hasonlóan D. Máta Mária (2000: 103–104) is főmondati szerepű igei állítmányból származtatja a *vajon* partikulát, az alábbiak szerint: [Az] *valjon* ['legyen' vagy *val'on* 'vagyon'], ...? → *vajon* (*valyon*), elfogadva, hogy „az 'Az legyen...?'/ 'Az vagyon...?' főmondat eldöntendő kérdést feltételez” (i. m. 104). A jelentésváltozás során a *vajon* funkciója a morfémaszerkezet elhomályosulásával a kérdő jelleg megerősítése és nyomatékosítása lett.

Az önálló tagmondatból alakulást vallja Juhász Dezső (1991: 505) is: szerinte főmondati pozícióból sülyedt viszonyzóvá a *vajon*, s vált a beszélői viszonyulás jelölésére alkalmas elemmé. Nem ritka ez az alakulásmód, hiszen hasonló folyamat ment végbe például a *bizony*, *hadd*, *talán*, *lám* esetén is (vö. Haader 2008: 78).

Az ESz. (2006: 895) is a *van* igéből eredezteti a *vajon*-t, ám hozzáteszi, hogy az alakulásmódja bizonytalan, s a feltételezett létigei eredet nyelvtörténeti adatokkal nem igazolható. Az ÚESz. és az ÉrtSz.+ (2007: 1698) is bizonytalan eredetűnek tünteti fel a szót. Az ÚESz. a *vajon* finnugor eredetét nem tartja meggyőzőnek, s a megengedő szóból kérdő partikulává válást szótörténetileg bizonyíthatatlannak véli. Hans-Martin Gärtner és Gyuris Beáta (2007) pedig szkeptikusak a 3. személyű felszólító módú keletkezést illetően, a *vajon*-t ők 3. személyű óhajtó vagy kötőmódbeli alaknak tartják.

Az eddig bemutatott szakirodalmi idézetekből és szófejtésekből egyértelműen kiderül, hogy a szó feltételezett etimológiáját az adatok nem támasztják alá. A *van* igéből való származtatás ellen szól még az a tény is, hogy a *van* felszólító módjaként sosem a *vagyon* használatos, hanem a *legyen*. Zolnai Gyula (1893) nyelvi példa nélkül fogadja el a *van* igének a feltételezett *valjon* felszólító alakját, *A magyar nyelv történeti nyelvtana* I. kötetének az igemód- és igeidőrendszerrel foglalkozó fejezete pedig szintén csak feltételezi, hogy a *\*βal-* tőből alakult ki a felszólító mód, de ezek csupán feltevések, ahogy a könyv is fogalmaz:

„bár adataink nincsenek rá” (E. Abaffy 1991: 115). Az ómagyar korból a *van* igének ugyanis a *valjon*, *valjonak* alakjai nem adathatók (D. Máta 2000: 104).

A *vajon* etimológiájához Arany János is hozzászólt. Mivel sokáig ingadozó volt a kérdőszó írásmódja, Arany a szófejtés segítségével akarta a *vajon* helyesírását megállapítani (Simonyi 1916: 5). Ahogy a *Koszorúban* megjelent A „*vajon*” kérdéshez című írásában fogalmazott: „Annyi mindenféle alakban lábatlankodik ez: *vallyjon*, *vallyon*, *valjon*, *valyon*, *vajjon*, *vajon*” (i. m. 570). Arany nem fogadta el a kérdőszó *vall* igéből történő eredetét (Ferenczy 1958: 4), hanem a *vaj*, *vagy* kötőszó származékának tekintette azt. A *vagy* felelőszói értelmére erdélyies adatot idézve (Milyen? *Vaj ez*, *vaj amaz*; azaz 'vagy ez, vagy amaz') azzal érvelt, hogy a felelőszavak a hangsúly miatt gyakran lesznek kérdőszóvá. Szerinte ez történt a *vaj*-jal is, amely így aztán képes volt kételyt is kifejezni: *Vaj ez lenne a jó etimológia? Vaj az? Vaj ki tudja? A vaj vagy* kötőszóból való származtatásával összhangban Arany rövid *j*-vel ejtette a szót, s nem csupán saját nyelvszokását, hanem a laikusok ejtőmódját is bizonyítékként hozta fel: „Közéletben, kivált az irodalom hatása alatt nem álló népnél, sohasem hallottuk másként, mint egy *j*-vel, simán és röviden: *vajon*” (i. m. 571).

A kérdőszót 1954 előtt két *j*-vel írták, ám azóta a megváltozott kiejtéshez igazodva egy *j*-vel írandó (NymKsz. 1996: 609). A kérdőszó helyesírásának a megváltozásában Farkas Vilmos (1964: 279) szerint az játszhatott szerepet, hogy már nem érezték a szót igealaknak, így a korábbi hosszú *j*-s mellett a rövid *j*-s ejtést tükröző írásmódja is megjelent, majd az ejtésbeli ingadozás eltűnésével már csak a rövid *j*-s változat került be a helyesírási szabályzatba. Ahogy láttuk, Beke Ödön (1915: 31) is a szó írásmódját hívta segítségül a feltételezett eredet alátámasztására, ám az írásmód önmagában sem Beke, sem Arany esetében nem igazolhatja az etimológiát.

A szó eredetével foglalkozó vélekedéseket összegezve megállapítható, hogy a *vajon*-t a *vagy* kötőszóval, a *vaj* indulatszóval és a *vall* igével, valamint a létigével is kapcsolatba hozták, ám egyik feltevés sem bizonyítható. Abban azonban egyetértenek a kutatók, hogy a kérdőszó valamikor főmondat lehetett, s onnan került be a mondat belsejébe (Pólya 2006: 126). A különféle etimológiák közül én legvalószínűbbnek a *van* igéből történő származtatást tartom, s a *vall* igéből való eredetét egyáltalán nem gondolom lehetségesnek.

A szó eredete tehát nincs megnyugtató módon tisztázva, azonban a rendelkezésre álló nyelvtörténeti adatok azt mutatják, hogy a szó bizonytalan etimológiája ellenére is tetten érhető a *vajon* diskurzusjelölői használata már a kezdetektől. Lássuk, hogyan.

Pólya Katalin (2006: 126) az adatokból kiindulva arra mutatott rá, hogy a *vajon* első előfordulásai kiegészítendő kérdésekből adathatók, nem pedig eldöntendőkből, ahogy azt a szótárak és a szakirodalom is állították. A Guary-kódexbeli összes



példa, azaz kilenc adat mind kiegészítendő kérdésből való, ahogy a Winkler-kódex egyetlen adata is. A Nádor-kódex nyolc *vajon*-os kérdéséből pedig hét szintén kiegészítendő, s csak egy eldöntendő (uo.). Vagyis a korai kódexbeli adatok egyértelműen a kiegészítendő kérdésben való megjelenést mutatják. Példaként Pólya a Guary-kódex és a Winkler-kódex *vajon*-os adatait idézi: *Val'on mi vatalatofb 2e3og . embo2nel.* (GuaryK. 7), illetve *Ky volna valyon az bekesegnek angjyala ky természetb ellen nem sirna holoth az istennek fya természetb ellen kent zenved* (WinklK. 79). Ezekben a kérdésekben a *vajon* funkciója nem a kérdő jelleg erősítése, hanem éppen ellenkezőleg, a mondanivaló retorizálása: a kódexbeli megnyilatkozások valójában nem is kérdések, hanem ellentétes értelmű állítások. Vagyis az eddigi adatok szerint a *vajon* legkorábbi használati köre nem az információkérés volt.

Saját gyűjtésű adataim is a *vajon* retorikus használatát támasztják alá. Az 1521-es *Könyvecse az szent apostoloknak méltóságokról* című szövegemlék (RMK 1.) három *vajon*-os mondata közül az alábbi kettő bizonyíthatóan szónoki funkcióban áll:

- (35) **Valljónskj** ment volna q elolleh el mjkoron naqh czodakat tenneh: kj nem kjuanta volna latny az q zep orcajath kybql jstenj gjqnyqrseseg ffenessegh zarmazyk vala: kj nē kjuanna hallanj az q edes bezedeth: kjt meeg az q ellensegyes djczernek vala: kj nem kjuanta volna jlletny az q zent ruhajath: kybql jozagh zarmazyk vala es meg [ggy] gjgyjth vala mjndeneketh? (45 23r)

A retorizáltság a teljes mondat szerkesztésében és a gondolatritmusokban is tetten érhető, s látható, hogy a *vajon* nem információt kér, használatával a kérdező azt jelzi, hogy épp a mondottak ellentétét gondolja, vagyis a *Valljónskj ment volna q elolleh el* mondat a 'senki nem ment volna őelőle el' kijelentéssel egyenértékű. A szövegemlék ugyanezen oldalán található a másik, *vajon*-nal szerkesztett retorikai kérdés:

- (36) **Walljónskj** mondhatna ky mjnemq ahettatossagnak edessegeuel jllettenek vala az halgatoknak zvwqk mjkoron zol vala jstennek jgejeh vrunk jes9 az nepeknek elqtteh mehorzagnak dwczqsegerql: az zenteknek bodogsagokrol: az zent zeretetnek tqkellesesegerql: az alazatossagnak haznalattjarol es mjnd az tqb jozagokrol? (45 23r)

Itt is tagadóvá fordul át az értelmezés, azaz a *Walljónskj mondhatna ky* jelentése valójában: 'senki sem mondhatná ki'. Mindkét idézett példában a *vajon* az s kötőszóval és a *ki?* kérdőszóval van összekapcsolva. Klemm Antal (1923: 112) szerint a XVI–XVII. században ez a használati mód gyakori volt, s jól példázza, hogy a *vajon* kérdőszó eredetileg külön mondat volt, s mondattani tapadásal vette föl a mai funkcióját.

Az idézett szövegemlékben található még egy *vajon*-os kérdés, amivel külön is érdemes foglalkozni:

- (37) **Valljónsh** gondolode mýkeppen volna ez vjlagh ha az apostolok nem voltanak volna: kjk ez vjlagot tudomanjokkal megh vjlagosjttak, bwlchesegekkel megh ekes(e)jtttek: malasztok kal fel tamasztak. (52 26v)

A példában a *vajon*-hoz itt is az *s* kötőszó kapcsolódik, azonban a többi, fentebb idézett adattól eltérően itt mégsem szónoki kérdéssel, hanem valódi kérdéssel van dolgunk. Itt ugyanis nem fordítható át ellentétes értelmű állítással a kérdés. A példa azért különösen érdekes, mert az egy szövegemléken belüli eltérő használati mód a *vajon* átmeneti státuszára utalhat.

A Ráskai Lea által 1510-ben másolt Példák könyvében szereplő *Halál himnuszából* származó adat szintén a retorikai használatot mutatja: *Elmegyek meghalni; bölcs vagyok, de vajjon minemű bölcsesség tudja az halálnak okosságát meggyőzni; olymint azt mondaná, egy sem*. A kérdés itt is ellentétes állítást rejt magában, azaz 'semminemű bölcsesség nem tudja a halálnak okosságát meggyőzni'. A válasz itt is előre tudható, mind a kérdés feltevője, mind a megkérdezett számára.

A rendelkezésünkre álló adatok tehát azt mutatják, hogy a XVI. század első negyedében a *vajon* már képes volt különféle, egymástól eltérő funkciók kifejezésére. A bemutatott példák többségében, a retorikai kérdésekben a *vajon* a kérdező attitűdjét jelöli, vagyis már a korai adatok is egyfajta diskurzusjelölői használatot mutatnak. A diskurzusjelölői szerepkör nyomaít lehet felfedezni a *vajon vaj* alakjának a pusztá indulatszói adatainál is, amelyek gyakoriak voltak csodálkozó felkiáltásokban, ahogy azt Beke Ödön példája (1915: 34) is mutatja: *Vaj mely bolondok tū vattok*.

Kérdés azonban, hogy mit jelöltek a régiségben *vajon*-nal a kérdezők. Hiszen az eddigi példák tanúsága szerint nem információt akartak szerezni a kérdéssel, vagyis nem alkalmazható ezekre az adatokra a CzF. szócikkében (1874: VI/745) megadott értelmezés, miszerint a *vajon* olyan „kérdő indulatszó, mely különösen kíváncsiságra, tudvágyra mutat”. Kérdéssé válik továbbá az a feltevés is, amint arra Pólya Katalin is rámutat (2006: 126), hogy a *vajon* eredeti funkciója a kérdés nyomatékosítása lett volna. Ehelyett az adatokból kiindulva ő úgy véli, „hogy az eredetileg feleletet váró kérdő mondatba belépve a *vajon* a mondatot úgy változtatta meg, hogy az a beszélő kételyét, tünődését továbbra is kifejezve nem várt feleletet” (uo.). Vagyis a *vajon* a beszélő attitűdjét volt képes jelölni már ekkor is, így a kérdőszó korai használati köréből is a diskurzusjelölői szerep rajzolódik ki.

A későbbiekben is megőrződött a kérdőszónak az a tulajdonsága, hogy tényleges információ szerzésére szolgáló mondatokban nem használják. Vagyis ha példá-

ul tudni szeretném, hogy pontosan hány órákor kezdődik az írásbeli vizsga, nem tehetem fel a *Vajon mikor kezdődik az írásbeli vizsga?* kérdést (vö. Gyuris 2008: 666–667). Gyuris Beáta szerint a *vajon* olyan szituációkban jelenhet meg, amikor „a beszélő nem várja el a hallgatótól azt, hogy válaszoljon a kérdésre (azért, mert úgy gondolja, hogy nincs hallgató, hogy a hallgató nem tud válaszolni, vagy azért, mert teljesen bizonyos abban, hogy mi helyes válasz, és úgy gondolja, hogy a hallgató is ismeri ezt)” (i. m. 666). A *vajon* bár kizárólag kérdő mondatokban fordul elő, mégsem a mondat kérdő voltát jelöli, hiszen a *vajon* szócska nélkül is kérdő marad a mondat (pl. *Vajon mikor fogod már megérteni?* → *Mikor fogod már megérteni?*).

A különböző értelmező szótárak a szó kérdő funkciója mellett a különféle beszélői attitűdöket is jelzik. Az ÉrtSz. (1962: VII/169) a *vajon* minden jelentésénél szerepelteti az attitűdjelölő funkciókat is. Eszerint a kérdőszó kifejezhet kételkedést, aggodást, bizonytalankodást, gúnyt és megvetést is, valamint visszakerdezésként, a közlés megerősítését várva, a ’kérdés, hogy úgy van-e’ jelentésben is használatos (pl. – *Ezzel elkészülünk egy hét alatt. – Vajon?*). Továbbá eldöntendő és kiegészítendő kérdésben kételkedés, töprengés, tépelődés, bizonytalanság és találgatás kifejezésére, illetve kiemelésére is alkalmas a szó (pl. *Vajon eljön-e?, Vajon mi lesz ebből?*). Az ÉKsz.<sup>2</sup> (2003: 1419) is utal az eldöntendő és a kiegészítendő kérdésben való megjelenésén kívül a szó módosítószói használatára, s olyan kételkedő vagy aggodó visszakerdezésként jellemzi a szót, amely az előző állítás valódiságára kérdez rá (pl. – *Szeretlek. – Vajon?*). Az ÉrtSz+ (2007: 1698) a kiegészítendő kérdésbeli megjelenéshez a nyomatékosító funkciót társítja (*Vajon ki mondta el neki?*), s a *vajon* szinonimáiként a *kérdés, hogy..., ugyan, vaj* és *vajh* szavakat adja meg.

A NyKk (1985: II/1173) két fő használati módját írja le a *vajon*-nak: vagy a kérdés nyomósítására használják, vagy pedig kételkedést és bizonytalanságot jeleznek vele. A szó használati körét és mondattani viselkedését hasonlóan adják meg a mai grammatikák is. Például a *Magyar grammatikában* Kugler Nóra (2000a: 278) a kérdésekhez tartozó modális alapérték jelölőjének tartja a *vajon*-t. Kálmán László strukturalista mondattanában szintén a kérdések közt tárgyalja a szót, megállapítva, hogy „csak kérdő mondatban fordulhat elő, a topik mezőben vagy az állítmányi részben” (2001: 99).

A kérdésekkel foglalkozó régebbi leíró nyelvtanokban, valamint nyelvművelő, retorikai és stilisztikai munkákban is találhatók utalások a *vajon* funkcióira. Temesi Mihály (1961: 261) a *vajon* kérdőszót az érdeklődő, kérdő szándék nyomatékosító elemének tartja, csakúgy, mint az *-e* kérdő partikulát. Ferenczy Géza (1964: 246–247) a *Vajon játszott volna?* mondatot hozva példaként a magában töprengő ember kíváncsiságának a kifejezését társítja a *vajon*-hoz, ám véleménye szerint ha az *-e* kérdőszó is bekerül a *vajon*-os mondatba (*Vajon játszott*

*volna-e?*), akkor a kérdés már határozott irányt, valakihez intézett jelleget ölt. Szikszainé Nagy Irma (2008: 204) is a dubitáció jellegzetes velejárójaként tekint a *vajon*-ra, s az *-e* kérdő partikulával együtt tárgyalja, mindkét elemet a látszólagos eldönthetetlenség, a tépelődés, a bizonytalanság és a kételkedés nyomatékosító elemeként tartván számon. S ha a két kérdőszó egyszerre jelenik meg egy megnyilatkozásban (pl. *de vajon megfelelő lesz-e azon összetett folyamatokat mederben tartani, melyek az uniós együttműködés jövőjét meghatározzák, és amelyek hozzásegítik a tagállamokat ahhoz, hogy egyenként megleljék a helyüket a szövetségi rendszerben?*), az Szikszainé szerint a tűnődés nyomatékosítását jelöli. A fentebb idézett véleményekből is látszik, hogy a *vajon* és az *-e* együttes előfordulását mérőben eltérően ítélik meg nyelvészeink. Az azonban biztos, hogy ha a *vajon* kérdőszó mellett kérdő névmást (pl. *ki?*, *melyik?*, *meddig?*) is tartalmaz a mondat, akkor az *-e* kérdő partikula már nem jelenhet meg benne (Ferenczy 1964: 247).

A nyelvészeti szakirodalom eddig bemutatott, *vajon*-ra vonatkozó állításainak többsége konstruált vagy korpuszból származó, jólformált adatokon alapszik. Ezzel szemben Gyuris Beáta (2013: 166) konstruált rosszul formált diskurzusok példáiból vonja le azt a következtetést, hogy „a *vajon* azt fejezi ki, hogy a kérdezőt érdekli a kérdésre adandó válasz, anélkül, hogy a választ a hallgatótól várná”. A *vajon*-t tartalmazó kérdéseket Gyuris is tűnődő kérdéseknek nevezi, amelyek tekinthetők a válasz megadására vonatkozó felszólításnak, így válasz nélkül is maradhatnak, de akár meg is válaszolhatók (i. m. 166–168).

A szótárakban, nyelvtanokban és retorikai-stilisztikai munkákban lévő jellemzéseket érdemes összevetni a kérdőszó mai adataival, ellenőrizendő, hogy mennyire egyezik meg a leíró és elméleti írások jelentésmegadása a tényleges adatokkal. A *vajon* diskurzusjelölő jelenkori használati körének a feltérképezéséhez az MNSz.-ben végeztem kereséseket.

Az MNSz.-beli adatok a nyelvészeti munkákban szereplő leírásokhoz hasonlóan a *vajon* attitűdjelölő funkcióját mutatták. E példákban a kérdőszó legtöbbször kételkedést és bizonytalanságot fejez ki (*Gyakran kiszámíthatatlan – de vajon a helyes kóddal számolok utána?*), tépelődést és töprengést közvetít (*Állja, amit vállalt. Véletlen itt ez a szó vajon, hogy vállalt, magára vett?*), valamint aggodást fejez ki (*Vajon visszajön velem, a gyerekekkel, vajon van visszafelé egyáltalán?*). Gyakran a kérdés nyomatékosítására használják a kérdőszót, s az esetek egy részében választ is várnak a feltett kérdésre (*Megkérdeztem képviselőtársaimat, hogy vajon kíván-e még valaki ebben a vitában felszólalni?*), míg máskor csupán retorikai fogásként alkalmazzák azt (*De vajon mi rejlik valójában elégedetlenségünk mögött?*).

Az MNSz. hivatalos alkorpuszában az Országgyűlési Napló adatai a *vajon*-nak egy sajátos használati körét mutatták, ezért közelebről is megnéztem a pél-

dákat. A következőkben e szövegtípus rövid jellemzése után az országgyűlési beszédek diskurzusjelölőit mutatom be.

### 3.3.2. A vajon napjaink országgyűlési beszédeiben

Az országgyűlési beszéd olyan sajátos szóbeli kommunikációs forma, amely intézményes keretek között, meghatározott helyszínen zajlik. A parlament üléseiről, a tanácskozás nyelvéről, a felszólalások típusairól, időtartamáról, a hozzászólók sorrendjéről és az ülés egyéb szabályairól a Magyar Köztársaság Országgyűlésének a Házzsabálya<sup>52</sup> rendelkezik. Az ülések előre meghatározott forgatókönyv szerint zajlanak. Az irányítás legfontosabb személye az elnök: ő ad engedélyt az ismételt felszólalásra, ő határozza meg a hozzászólók sorrendjét, ő figyelmezteti a tárgytól eltérő felszólalót, valamint neki van joga a szó megvonására is. Az erős szabályozottság abban is megnyilvánul, hogy a felszólalások időtartama kötött, a heti munkarendben az interpellációknak és az azonnali kérdéseknek még az időpontja is állandó (Zimányi 2008: 114), valamint a szerepek, a fordulókiosztás és a szóátadások rendje is előre meghatározott. S bár a felszólalások a típusokat tekintve nagyon változatosak – például: azonnali kérdés, határozati javaslat, interpelláció, jelentés, kérdés, kérelem, politikai nyilatkozattervezet, politikai vita, törvényjavaslat –, abban azonban megegyeznek, hogy többnyire a hivatalos stílus és az érvelő, valamint a vitatkozó jelleg dominál bennük. A Házzsabály azt is kimondja, hogy a felszólaló nem használhat az Országgyűlés tekintélyét vagy valamelyik országgyűlési képviselőt sértő kifejezést, s a gyakorlatban a szabályt megszegőket csengő utasítja rendre. Vagyis a nyílt verbális agresszió tiltva van a parlamenti beszédekben. Azonban burkolt formában mégis megjelenik, s ebben a diskurzusjelölőknek is fontos szerepük van (vö. Schirm 2009b, 2010a). A beszédhelyzet intézményessége korlátozza ugyan a parlamenti felszólalásokban megjelenő diskurzusjelölők körét, ám az erőteljes emocionális funkciókat betöltő (pl. *ja, na, jaj*) és a csak a spontán, kötetlen beszédre jellemző elemeket (pl. *űhüm*) kivéve a többi diskurzusjelölő (pl. *hát, ugye, persze, szóval, vajon*) ebben a műfajban is igen gyakori.

Az országgyűlési felszólalásoktól megkövetelt semleges stílus csak egy elvart, de gyakran nem teljesülő kívánalom, a valóságban ugyanis a politikai beszédekben a beszédpartner folyamatos megsértésével és a nyilvánosság befolyásolásával kell számolni (Zimányi 2008: 115–116). A parlamenti beszédekben ugyanis a ko-

52 [http://www.parlament.hu/fotitkar/hazzsab/ogytv\\_hhsz\\_teljes.pdf](http://www.parlament.hu/fotitkar/hazzsab/ogytv_hhsz_teljes.pdf) (utolsó letöltés: 2016. augusztus 6.)

operatív stratégiák helyett a kompetitív stratégiák dominálnak. Így a diskurzusjelölők egy része – köztük a *vajon* is – a verbális agresszióval hozható kapcsolatba.

A parlamenti felszólalásokban a *vajon* kérdőszónak kétféle használati körre figyelhető meg. Egyrészt olyan kérdésekben jelenik meg, amelyekre valóban választ várnak a kérdezők. Ilyen például a (38a) és (38b) alatt látható két példa, ahol a beszélők azt jelzik, hogy kíváncsiak a válaszra:

- (38a) *Ezért kérdezem államtitkár úrtól, mit várhatunk a jelenlegi kárenyhítési rendszertől, vajon megfelelő védelmet tud-e nyújtani a következő évek elemi csapásaival szemben.* (OrszN., Demendi László, 2008. november 17.)
- (38b) *Egyébként pedig ma a napirend előtti válaszában Szűcs Erika miniszter a következőt mondta: „Foglalkoztatás, az európai ember értékteremtő munkája, ez ma Európában a gazdaságnak és a jólétnek a forrása.” Nos, Magyarország vajon hol van, Európában avagy Európán kívül? Mi az ön véleménye erről?* (OrszN., Bernáth Ildikó, 2008. május 19.)

Az idézett példákban a képviselők választ szeretnének kapni a feltett *vajon*-os kérdésekre, amit az is mutat, hogy a kérdés elhangzása után rögtön szóátadás is következik. Ennél a használati körnél a *vajon* általában rövid kérdésben szerepel, s a kérdés mindig egy meghatározott személynek (*államtitkár úr, ön*) van címezve.

A *vajon* azonban a parlamenti beszédekben az információkérő kérdéseknél gyakrabban szerepelt retorikai kérdésekben. Ilyenkor a kérdezők egyáltalán nem vártak választ a feltett kérdésre, csupán hatáskeltő eszközként használták azt, többnyire hosszú monológokban. Ezt a használati módot szemléltetik az alábbi (39a–39b) példák:

- (39a) *Megemlíteném azokat a családokat, amelyek abszolút lehetetlen helyzetben vannak, viszont a romatársadalomnak ehhez a részéhez igen komoly elszántságra, pénzre és akaratra van szükség. Vajon képes-e valaki arra, hogy felvállalja ezt a problémát? Vajon van-e valaki, aki ezt a gondot a nyakába veszi? Mert azt látom, hosszú évek óta azt tapasztalom, hogy senki. Mindenki csak tologatja az ügyet, mindenki ír egy szép programot, aztán a program elévül, és utána nem lesz belőle semmi.* (OrszN., Rác István, 2007. május 29.)
- (39b) *Igen, ezek tények. De vajon kihasználtuk-e mindazokat a lehetőségeket nemzeti támogatások szempontjából, amelyeket az Európai Unió enged? Én hallgattam egy közgazdász előadását ebben a témában, aki azt fejtegette, hogy azért nem használjuk ki, mert nincs rá pénzünk. Megint a pénztelenség.* (OrszN., Dr. Medgyasszay László, 2009. október 13.)

Ezekben a példákban a *vajon*-os kérdések nem is kérdésként, hanem ellentétes értelmű állításokként funkcionálnak. A retoricitást pedig tovább fokozza a *vajon*

ismételt használata, ahogy azt a (39a) is mutatja. A kérdések utáni szövegfűzés is alátámasztja a *vajon* diskurzusjelölői szerepét. Például a (39b)-ben a kérdező azt akarta sugallni, hogy 'nem használtuk ki a lehetőségeket', s a következő mondat indoklását is ebből vezeti le: *azért nem használjuk ki, mert nincs rá pénzünk*.

A parlamenti beszédek szónoki kérdéseiben megjelenő *vajon* a szónoki kérdésekben szereplő *hát*-hoz (vö. 3.1.4.) hasonlóan viselkedik. Ahogy a *hát*-os kérdések kapcsán is megfigyelhető volt, az állításnak kérdés formájában történő megfogalmazása udvariassági stratégiának is tekinthető, hiszen kevésbé arculatromboló valamely sértő, negatív dolgot kérdés formájában burkoltan megfogalmazni, mint ugyanazt nyíltan állítani. Ám a kérdésben használt *vajon* mégis jelöli a beszélő attitűdjét és ellentétes álláspontját, vagyis valójában arculatromboló elem, de még mindig udvariasabb, mint egyéb, ellentétet kifejező elemek.

A hétköznapi beszélgetések résztvevői általában törekednek arra, hogy jó színben tüntessék fel magukat, illetve a beszélgetőpartnerüket is. Vagyis a céljuk a saját arculatuk és a partner arculatának fenntartása, továbbá az arculatfenyegetés mérséklése. Ezzel szemben a parlamenti beszédek tipikusan arculatromboló aktusokat tartalmazó beszédtevékenységek. Zimányi Árpád (2008: 116) szerint a „parlamenti kérdések és interpellációk, valamint a rájuk adott válaszok nem szorítkoznak a tényszerűsége, nem maradnak meg a semleges hangvételnél, hanem sokszor az érzelmekre kívánnak hatni”. A kérdések, válaszok és viszontválaszok során a felszólalók a szemben álló fél megbántására, megsértésére, lejáratására törekednek, s igyekeznek az ellenfelet rossz színben feltüntetni (i. m. 117). Azonban ez a személyeskedés és lejáratás nem csak, vagy nem elsősorban a tényleges ellenfélnek szól, hanem valójában a nagyközönség manipulálását szolgálja, hiszen az interpellációkat és az azonnali kérdéseket a közszolgálati televízió is sugározza (i. m. 118). A média által közvetített beszélgetéseknek mindig két keretrendszere, s ezáltal két címzettje van: a közvetlen címzettek, illetve a tévénézők, rádióhallgatók (vö. Fetzner 2006; Chovanec 2015). Az előző (39a–39b) példákhoz visszatérve így már nem is olyan meglepő, hogy a *vajon* diskurzusjelölő olyan szónoki kérdésekben is megjelenik, amelyekre nem várnak választ a kérdezők. Vagyis a parlamenti beszédekben a *vajon* a kompetitív stratégia és a manipuláció szolgáltatában áll, amikor nem a kételkedést és a kérdést, hanem az ellentétes értelmet jelöli.

Összegezve a *vajon* történetét és jelenkori szinkrón státuszát elmondható, hogy a szó eredetének a tisztázatlansága (ti. hogy a *vagy* kötőszóval, a *vaj* indulatszóval, a *vall* igével és a létigével is kapcsolatba hozták) ellenére is adatható már a kezdetektől az elem diskurzusjelölői használata. Az első adatok ugyanis olyan kiegészítendő kérdésekből származnak, ahol a beszélő attitűdjét jelölte az elem. Nem információkérésre használták a *vajon*-t a korai adatok tanúsága sze-

rint, hanem a beszélőnek a mondanivalóval kapcsolatos kételkedésének a kifejezésére. Jelölhetett bizonytalanságot, töprengést, aggodást, gúnyt és megvetést is, sokszor pedig retorizálta a mondanivalót, azaz ellentétes értelmű állítássá alakította. Ez a szerepköre a későbbiekben is megőrződött. Napjaink országgyűlési beszédeit elemezve a *vajon* kérdőszónak kétféle használati körét lehet megfigyelni. Egyrészt olyan kérdésekben fordul elő, amelyekre tényleges választ várnak a kérdezők, másrészt viszont retorikai kérdésekben szerepel. Ez utóbbi esetben a beszélő már a kérdés feltevésével sugallja a választ, és kifejezi saját attitűdjét és ellentétes álláspontját. A parlamenti beszédek kommunikációs szituációja pedig megerősíti, hogy a *vajon* diskurzusjelölő e szövegekben sokszor manipulatív szerepű, amikor nem kérdést és kételkedést fejez ki, hanem ellentétes értelmet jelöl.

A *vajon* történetének és jelenkori státuszának a feltérképezése után lássuk egy újabb diskurzusjelölőnek, a *szóval*-nak a grammatikalizálódását és a főbb szerepköreit.

### 3.4. A szóval diskurzusjelölő története és mai státusza

#### 3.4.1. A szóval története

A *szóval* a szó főnév megszilárdult ragos alakulata (ÉrtSz.+ 2007: 1504), azaz önálló szóból szekunder határozóraggal jött létre. Az alapjául szolgáló szó az ősi ugor kori \**saβ3* 'szó, beszéd' jelentésű alakra vezethető vissza, az ugor alapnyelvben pedig e szó török eredetű volt, amit a türk *sab* 'szó, beszéd' alak igazol (TESz. 1976: 3/773; ESz. 2006: 801; ÚESz.). A *szóval* jelentése ennek megfelelően először 'élő beszéddel, nem írva' volt, ahogy azt a Czuczor–Fogarasi-szótár jelentésmegadása és 1556-os idézett példája (*Kyth levél által meg nem írhatok de ... ez más hétbe szóval akarok mindenril szolnom*) is mutatja (CzF. 1870: V/1436). A szótár szerint ebben a használati körében néha az *élő* melléknevet is hozzáteszik a szóhoz.

A legtöbb adat a régiségből a szó önálló szói jelentésére van, ahogy azt például a Pázmány Pétertől származó adatokban is láthatjuk: *szeressük, nemcsak szóval és nyelvvel, hanem valósággal és cselekedettel; A visszavonók közt olynak kell lenni az ítélőbíróknak, ki vagy szóval, vagy írással oly nyilván mondjon szentenciát, hogy egyik fél nyilván megismerhesse*. Ugyanakkor már Pázmánynál is megfigyelhető a *szóval* a *rövid szóval* kifejezésben, amely sokszor mondást jelölő szerkezetek előtt áll. Például: *És rövid szóval megmondván; Rövid szóval erre azt mondom*. Ez a szerkezet pedig már előrevetíti, hogy hamarosan önmagában, a *rövid* jelző nélkül is 'egyszóval, röviden' jelentésben kezdik majd el használni a szót, vagyis implikatúraként a szó jelentésének a részévé válik a mondás kifejezése. Például: *Ezen ember iszákos, kártjás,*



*verekedő, pazarló, szóval: minden vétek megvan benne* (CzF. példája, 1870: V/1436). A szótár szerint ez a használati mód az elszámálással és a részletezéssel van kapcsolatban. A *szóval* határozószóból ezután következtető kötőszóvá vált, ugyanis a határozószói használat itt is – akárcsak a *hát* esetén (3.1.1.) – lehetővé tette az előzmény és a következmény viszonyának a jelzését. Az SzT. (2005: XII/644) a *szóval* címszó alatt csupán ezt a jelentést, azaz a következtető logikai viszony kifejezését adja meg az 1843-ból származó példa (*az ottan volt Lent, Törökbuzát, kölest – mily eszközökkel, és mi módon károsítottak el – szóval becsülje meg a' Tanu az elkárosított Terméseket, 's mondja meg hogy azok kész pénzben mit értek volna?*) kíséretében, az elem többi funkciójára azonban még utalást sem találunk a szótárban.

Ám nem csupán következtető, hanem magyarázó kötőszóként is használták a szót az *egyetlen szóval*, *egy szóval* rövidüléseként (NymKsz. 1996: 546). Például: *Én akkor vidéken tartózkodtam; egyszóval v. szóval az egész hír koholmány* (NyKk. példája, 1983: I/493). Az *egy* itt eredetileg hangsúlyos mennyiségjelző volt (uo.), amely lekopott. Az *egy* jelenlétét megfigyelhetjük például Pázmánynál is: *Valamit az ördög, vagy az gonosz ember cselekeszik, arra az Isten téríti szívöket, ő akarja és ő parancsolja; eltekéltt szándékkal arra taszítja az embert, és egy szóval: minden véteknak az Istenül vagy on ereje.* A Magyar Történeti Korpusz számos példája is a magyarázó kötőszói használatot mutatja. Az *egy* számnév elhagyását annak nyomatékos voltának elmaradása, illetve egyéb, az *egy szóval* és anélkül is használt kifejezések (pl. *általában – egyáltalában, könnyen – egykönnyen*) analógiája is magyarázhatja (Zlinszky 1926: 287).

Ritka, hogy ugyanaz az elem következtető és kifejtő magyarázó viszonyt is képes kódolni, ráadásul a logikai viszonyok jelzésével párhuzamosan a *szóval* még magába olvasztotta a beszélő attitűdjének a kifejezését is, s így vált diskurzusjelölővé. A Misztótfalusi Kis Miklóstól 1698-ból származó alábbi adat már a diskurzusjelölői használatot mutatja:

- (40) *De – mondok – az is vagy léssen kezem ügyében, vagy nem, és ha léssen is, de ha ökegyelmek ott léssen, minthogy tehetős emberek, **szóval** ki tudja, ott is praevaleálnak (a. m. 'többet számítanak'), és én azon nyavalyában maradok.*

A *szóval* ebben a példában a mondanivaló továbbvitele mellett a beszélő bizonytalanságát is fölerősíti.

Az 1772-vel induló Magyar Történeti Korpuszban az első adat 1777-ből, Molnár Jánostól származik. Molnár a mozgásban lévő golyókról a következőket írta:

- (41) *Holott pedig pötkölködök, a' nyugovó a' horpadáskor a' rohanótól hármat el-nyervén, a' vissza pötkölködéskor hármat ront, 's holott a' rontatáskor söt az előtt emez-is vissza*

*pötzköлдik, ismét hármat át; és így a' nyugovó menővé, a' menő állóvá válik, 's az elébbenyi gyorsaság meg-marad. Szóval az időket itt igen el-választók; de azokon inkább együtt lévőt kellenék értenünk egy kis különböztetéssel.*

Jól látható, hogy az idézett szövegrészlet magyarázatában a *szóval* az addig elhangzott információk összefoglalását jelzi.

De használatos volt a *szóval* már a régiségben is szóátadáskor, azaz az elem a lehetséges beszélőváltás helyét is képes volt jelölni. Ezt láthatjuk például Toldy István 1872-es, *A jó hazafiak* című vígjátékának alábbi részletében:

- (42) – Farkas. : *Kereskedése virágzásnak indul, - szóval*  
 – Dombi. : **Szóval** - ön telivér kormányparti lett!

A *szóval* a mondanivaló továbbvitelét is jelezheti, ahogy azt Erdélyi János 1886-os drámája is mutatja:

- (43) *Épen ez időtájban kapta fel a divatlapi nyelv az »arszlán« címet, p. »Jósika, arszlán regényíró,« s Petőfi sem iszonyodott tőle, hanem volt benne annyi mérséklet, hogy magát »tigrisnek« címezte, Vörösmartyt »oroszlán« költőnek. Szóval ez a csudálatos fiatal ember és lángelme oly igen szerette a népit, hogy Toldi hírére meglátogatta Aranyt.*

Ám hogy mennyire nehéz elhatárolni a diskurzusjelölő különböző funkcióit egymástól, arra már Tompa József (1962) is felhívta a figyelmet. Az általa vizsgált példákban ugyanis a kötőszó a központosástól eltekintve lehet akár szabályos kötőszó is, ha pedig a központosást is figyelembe vesszük, akkor külön tagmondatként is állhat, de olyan, lazábban a mondatba ékelt egység is lehet, mint például a közbevetés, a módosító határozószó vagy épp (Tompa szavával élve) nyomatékos beszéd-töltelek (1962: 276). Tompa a *szóval* kapcsán két példát idézett a jelenségre. Az első Eötvöstől való: [*A főurak ezt is, azt is egymás szemére vetették*]; *szóval* : *a' kölcsönös ingerültség annyira ment, hogy mindenki ... örömmel elfogadá Bakács' indítványát.* A másik példa pedig Karinthytól származik: *hogy is mondjam ... szóval, előző este elvesztettem ... utolsó ezresemet, amire hozzá akartam nyerni még kettőt, hogy ebédelhessek ... vagyis, egy kicsit éhes voltam.* Mindkét esetben igaz, hogy teljesen bizonyosan nem állapítható meg a kérdéses elem funkciója. Helyesen hívja fel azonban Tompa a figyelmet arra, hogy a kötőszó „a beszélőnek a valósághoz vagy a beszéd tartalmához való állásfoglalását is” kifejezheti, jelezhet többek között „kérdő-sürgető, elutasító stb. »módosító« többletet” (i. m. 279), vagyis az elem ebben az esetben diskurzusjelölő.

Azért is nehéz egyértelműen megállapítani a szerepkörét, mert maga a központosítás sem következetes, ugyanis a *szóval* után nem szükséges vesszőt tenni, de az akár ki is rakható „egyéni ízlésünk szerint” (NyKk. 1983: I/493–494). Ezt jól mutatja, hogy a NymKsz. (1996: 546) *szóval*, *egyszóval* szócikkében szereplő beszéd-tölteleknek titulált példák egyike (*szóval, akkor nem jössz velünk?*) vesszővel szerepel, míg ugyanitt a másik példa (*szóval a matektanár éppen belépett az osztályba...*) vessző nélkül áll.

A *szóval* korai jelentéseinek a bemutatása után áttérve a szó grammatikalizálódásának a vizsgálatára megállapítható, hogy a diskurzusjelölők lényegi ismérvei – a *hát*-hoz (3.1.1.) hasonlóan – mind tetten érhetők a *szóval*-nál is. Az eredeti szófaj megváltozását láthattuk az eddig idézett példákban: ragos főnévből kötőszó, illetve interakciós mondatzó lett. A pragmatikai erősödést az mutatja, hogy már nemcsak egyszerű kapcsolóelem a *szóval*, hanem különféle pragmatikai információk hordozója is. A szubjektifikáció, azaz a beszélői attitűd kifejeződése már a korai adatoknál is megfigyelhető: a *szóval* a beszélő állásfoglalását, például bizonytalanságát is képes volt jelezni. A fonológiai redukció pedig szintén végbement az elemnél, mégpedig a következő módon: *szóval* > *szoval* > *szofoal* > *szoal* > *szoa* > *szo* > *szə* (Lanstyák 2009: 97). Napjainkban a *szóval* redukált alakjai közül a *szal* jelenik meg a leggyakrabban a beszédben és a másodlagos írásbeliség szövegeiben. Az imént felvázolt rövidülés a szó diskurzusjelölői használatára jellemző, a szó egyéb szerepkörökben ritkábban fordul elő (i. m. 99). Az egyes alakváltozatok közt azonban a diskurzusjelölői szerepeket tekintve nincs funkciómegoszlás. A fonológiai redukció állomásai közül a Magyar Történeti Korpuszban a szóban lévő magánhangzó rövidülésére csak 5 találat adódott (pl. *Szép mint angyal, elmés mint egy kis ördög, szoval: tökéletes asszony*), míg a Magyar Nemzeti Szövegtár adatai közt rengeteg egyéb, redukálódott példa is volt. Pl. *Rascal szerint nem erdemes ijjet beszerezni de azért 10K-t megert szerintem... jo kis tv outtal... na szal DTS... honnan?*

A *szóval* grammatikalizálódása a megszokott utat járta be: az önálló szói jelentést előbb a határozói viszony, majd pedig a logikai viszony jelölése váltotta fel, s ezekkel mintegy egy időben elkezdtek diskurzusjelölőként is használni a szót. A *szóval* diskurzusjelölővé válását nagyban segítette, hogy a kifejezés alapja a *szó* főnév volt, így az elem gyakran fordult elő mondással kapcsolatos szerkezetekben, emiatt könnyen hozzátapadhatott a beszélői attitűd kifejezése. Ám annak ellenére, hogy mind a történeti, mind a jelenkori szinkrón adatokból jól kirajzolódik a *szóval* diskurzusjelölői használati köre, a szónak ez a funkciója nem szerepel sem a régebbi, sem az újabb értelmező szótárakban, a tájszótárak és írói szótárak többsége pedig semmit nem ír a szóról.

A Bárczi–Ország-héle *A magyar nyelv értelmző szótára* (1962: VI/371) a *szóval*-nak három jelentését adja meg. Az első a mondanivaló rövid összefoglalása (*Ez az ember iszákos, kártyás, pazarló, verekedő, szóval hitvány alak*). A második a kötőszói jelentés (*Szóval [ha jól értem], nem akarsz eljönni*), a harmadik pedig a szótár által hézagöltőnek nevezett funkció (*Bementünk a terembe, szóval én nem is akartam, de ő nagyon hívott*). Ez utóbbi azonban nem hézagöltés, hanem a beszélő attitűdjének a kifejezése, a szótár által idézett példában ugyanis a *szóval* magyarázkodást, mentegetőzést fejez ki.<sup>53</sup> Az ÉKsz.<sup>2</sup> (2003: 1281) a 'röviden, egyszerűen' és 'következésképpen, vagyis' jelentések mellett a *Hát szóval ezt jól kifogtuk* példát idézve töltelékcszói használatról ír, az ÉrtSz.+ (2007: 1504) pedig csupán az 'egyszerűen' és a 'tehát' jelentéseket szerepelteti, s ugyanezt a két jelentéskört találjuk meg a *Petőfi-szótárban* (J. Soltész–Szabó–Wacha 1987: IV/200) is. A MSzkt. (1998: 810) a *röviden, egyszerűen*, illetve a *következésképpen, tehát, vagyis, azaz, mármint* szinonimák segítségével szintén ezt a két szerepkörét adja meg a *szóval*-nak. A tájszótárak közül a *Debreceni cívis szótár* (Kálnási 2005: 761) szintén az ÉKsz.<sup>2</sup>-ral egyező jelentéseket közöl, ám megadja a szónak az adott nyelvjárásban megjelenő alakváltozatait is (*szóival, szóal, szal*), amelyekből kiderül, hogy Debrecen környékén kettőshangzós és rövidült formában is használatos a *szóval*.

A szótárak alapján tehát elég egysíkú kép rajzolódik ki a *szóval*-ról, hiszen csupán három fő jelentésvonulatot vázolnak fel az idézett munkák: az összegzést, a kötőszói használatot és a töltelékcszói/hézagöltő funkciót, a különféle beszélői attitűdök bemutatása azonban teljesen hiányzik belőlük. Ez magyarázható azzal, hogy a szótárak – főként a középmeéletiek – terjedelmi okok miatt nem tudják megadni a szavak minden lehetséges szerepkörét, azonban a szó beszéd-töltelék-ként való megjelölése félrevezető lehet. A nyelv-művelő munkák egy része is stigmatizálja a *szóval*-t, kerülendőnek, pongyolának, funkció híján lévőnek tartva. A szélsőséges nézetek közül lássunk néhányat.

Kodály Zoltán (1955: 281) a *szóval*-t nyelvünk egyik legocsmányabb dudvájának nevezte, amely a beszélt nyelvben egyre vadabban burjánzik, „valóságos betegség”. Úgy gondolta, hogy a *szóval* töltelékcszói használatának lélektani alapja „nem egyéb, mint a szórakozott, fegyelmetlen gondolkodás, türelmetlenség, határozatlanság, zavar, tudatlanság (pl. a felelő diáknál), általában előzetes gondolkodás nélküli beszéd” (uo.). Kodály cikkének metaforáiban (*szóval* = ocsmány dudva; betegség) a két

53 A szótár hézagöltőnek tartott példamondatát felhasználtam a diskurzusjelölők funkcióit, illetve megítélését felmérő kérdőíves vizsgálatban, ahol az adatközlők is a magyarázkodás és a mentegetőzés szerepét társították a példabeli *szóval*-hoz (5.1.3.)

leggyakoribb nyelvművelő metafora jelenik meg: a nyelvet egyrészt gazokkal teli, gyomosodó, elvaduló kerthez hasonlítja, másrészt pedig betegnek, ápolásra szorulóknak tartja. Ő maga minden eszközzel küzdött is a *szóval* használatlanságának a tudatosításáért és a szó kiirtásáért, főként a diákjai körében. Aki ugyanis kimondta az óráján a szót, azt nyíltan megbélyegezte: a *szóval*-t használó diáknak ki kellett mennie a táblához, fel kellett írnia a szót, s a nevét pedig alá kellett írnia (uo.).

A beszéd-töltelekekről szóló cikkében Implom József (1960: 303) is tanórai példát hoz a *szóval* eredeti jelentésének az elhomályosulására és a szó indokolatlan, tartalmatlan használatára. A tanítási óra első kérdéseként feltett *Szóval mi volt feladva?* adatot idézi, s a *szóval*-t a tartalmatlan kötőszók és határozószók közé sorolja. Az iskolai példán kívül még a hozzászólások kezdeteként megjelenő *Na szóval én is felvetek egy kérdést*, valamint a *Rá kell mutatnunk, hogy – szóval e téren még sok a tennivaló* adatokat idézi. Azonban nem számol azzal, hogy a beszélők a *szóval*-t a közlés indításakor a mondanivalónak a korábbi diskurzusrészhez való kötésére, új téma bevezetésére vagy épp önjavításra is használhatják, ahogy azt az általa hozott példák is mutatják.

Az 1978-as *Hivatalos nyelvünk kézikönyve* (W. Bíró–Grétsy–Kemény) a *szóval*-t és az *egyszóval*-t együtt tárgyalja. Az előzmény nélküli használatukat és a „beszédet másra terelő üres sablonként” való alkalmazásukat elítéli, a magyarázó mellékmondatok utáni megjelenésüket pedig csak a beszélt nyelvben tartja illendőnek (i. m. 291). Vagyis eléggé leszűkíti a tanácsadó könyv a *szóval* jelentéskörét, hiszen a diskurzusjelölői használatát egyáltalán nem veszi figyelembe. Továbbá az írott nyelvben nem tartja helyénvalónak a szót, pedig a *szóval* a koherenciajelölő funkciója miatt is fontos eleme az írott szövegeknek.

A NyKk. szintén beszéd-tölteleknek tartja a *szóval*-t (1983: I/323), s az *egyszóval* – *szóval* szócikkében megjegyzi, hogy akkor helytelen a használata, „ha előzmény nélkül, tehát pusztán modoros töltelek-szóként ismételtetik, vagy a beszédet másra terelő üres kliséként használják” (i. m. 493). Ez utóbbi szerepkör sincs azonban funkció híján, hiszen a témaváltás köthető hozzá. A kézikönyv bár nem minden megjelenését ítéli el az elemnek, azonban nem ad leírást és példákat az általa elfogadhatónak ítélt használati körökről.

Üres fordulatnak tartja a *szóval*-t Boros Tiborné is az 1965-ben írt *Magyar Nyelvőr*-beli cikkében. Ám rögtön ellent is mond magának, ugyanis pár sorral lejjebb megjegyzi, hogy a szót „rendszerint a megelőző megállapítás, közlés általánosítása vagy csak más megfogalmazása követi” (i. m. 150). Vagyis van funkciója az elemnek, hiszen újrafogalmazás-jelölőként viselkedik.

Láthatjuk, hogy az idézett munkákban a *szóval* helytelenítésének az indoklásakor az egyes szerzők jól körülírható funkcióköröket sorolnak fel. Tehát nem

arról van szó, hogy teljesen funkció híján lévőnek gondolják a szót, hanem arról, hogy a *szóval*-hoz társított használati módokat nem tartják helyénvalónak, illendőnek, írásban is alkalmazhatónak. A *szóval* stigmatizáltsága azonban korántsem olyan erős, mint a *hát* diskurzusjelölőé (4.1.), az iskolai oktatás ugyanis nem terjeszt semmilyen nyelvi babonát a szóról.

A szótárakkal és a nyelvművelő írásokkal ellentétben a nyelvészeti szakmunkák túllépnek a *szóval* töltelékszóvi funkcióján, és az elem tényleges viselkedésére koncentrálnak. Ladányi Péter (1961: 301) a beszéd-töltelékekről szóló írásában a *szóval*-t már a konklúziószavak közé sorolja, tehát nem tartalmatlan elemnek gondolja, hanem olyannak, amely a beszélgetésnek határozott irányt ad, s a végkövetkeztetés levonását segíti. Lanstyák István (2009: 23) szintén funkcióval bíró elemnek, egész pontosan beszéléscsoportnak tartja a szót, amely a társalgás szerkezetének a jelölésében, illetve a beszélő szándékainak és a hallgató együttműködésének a jelzésében segít. Csűrű István (2008: 39) pedig a lineáris tömbösödést jelölő/konstituáló funktorok között szerepelteti a *szóval*-t, amely egy várható konklúziószerepű egységet jelez előre.

A szótározott jelentéseken kívül a szakirodalomban egyéb használati köre is megjelenik a *szóval*-nak. Használhatják például egy cselekedet igazi okának a kifejezésére is, ilyenkor a leleplező, ironikus attitűd társul hozzá. Például: *Arpadina lapozgatja verseit, szóval: kereste arcképe eszméjét* (Gyulai; idézi Kodály 1955: 281). Továbbá ingerültséget és felháborodottságot is jelezhet a szó, ha valaki például „nem őszinte kifogásokkal, az igazi okot elhallgatva vonakodik valamit megtenni, s türelmünket vesztve elvágjuk: »*Szóval nem akarsz elutazni?*«” (uo.). A Kodály (1955) cikkében idézett beszélői attitűdökön, azaz az irónián és az ingerültségen kívül a *szóval* jelölhet még rosszallást és mentegetőzést is. Például egy férj és egy feleség beszélgetésekor, netán veszekedésekor elhangzó *Szóval mit mondtál?*, illetve *Szóval igazad van* mondatban szereplő *szóval* a kontextustól, a hangsúlytól és a hanglejtéstől függően különféle beszélői viszonyulásokat fejezhet ki, amelyeket még a társalgásban részt vevő felek sem mindig azonosan értelmeznek.

A Magyar Nemzeti Szövegtár találatai pedig a beszélői attitűdök jelzésén túl a gazdag diskurzusirányító szerepét is megmutatják a szónak. Az MNSz. adatai alapján a *szóval* megjelenhet beszédtervezési funkcióban, a hezitálás jelölőjeként (*Igen, egy kis csere ... szóval, az van ...*); indíthat új közlést (*Na szóval arról lenne szó, hogy ...*); jelezheti az eredeti témához való visszatérést egy közbevetett információ után (*Szerintem te nem jól figyeltél, de az biztos, hogy nem sok közöd lehet a joghoz (ez nem baj) szóval a főosztályvezető gyereket nem csak úgy odaküldték, de mindegy*), és bevezetheti az addig elmondottak összegzését is (*Aztán el is költözött, a szüleivel megszakította a kapcsolatot. Újságokban lehetett látni néha, piros lámpás házakkal, mindenféle em-*

*berekkel kapcsolatos dolgai miatt, szóval amolyan alkivilági figura lett a Péter).* Emellett a szó átadását és átvételét is jelezheti. Ha a társalgásban lehetséges szóátvételi pontnál alkalmazza a beszélő a *szóval*-t, akkor partnere azt megismételve is átveheti a szót, ahogy azt például az alábbi, Szabó Páltól származó regényrészletben is láthatjuk: – *Ej, hát nem akar maga engem megérteni, semmiképpen. Szóval ... – Szóval ezt a két embert fel akarja jelenteni, de nem tudja a nevét egyiknek sem.*

Dér Csilla Ilona 2012-es vizsgálata azonban azt mutatta, hogy a spontán beszéd beszélőváltásai során használt diskurzusjelölők közt viszonylag ritka a *szóval*. Dér a BEA adatbázis 7 óra 44 percnyi anyagát vizsgálva az 1102 darab, szóátvételekor használt diskurzusjelölő között mindössze 10 darab *szóval*-t talált, vagyis ez alapján kijelenthető, hogy nem ez a legprototipikusabb elem a beszélőváltáskor.

A szóátadás és -átvétel mellett még a beszéd megtartására is alkalmas a *szóval*, akár időhúzás, akár hezitálás vagy gondolkodás jelzésként (*Szóval ööö az van, hogy ...*). Megakadást is jelölhet, s ilyenkor gyakori, hogy a beszélő az újraindítást ugyanezzel az elemmel kezdi meg (*Nem egyszerű a szóval használati köreinek a számbavétele, szóval ... szóval úgy vélem, hogy ...*).

Nemcsak a szóbeli kommunikációban, hanem a másodlagos írásbeliség szövegtípusaiban, például blogokban, fórumhozzászólásokban és internetes csevegésekben is gyakori elem a *szóval*, mind teljes alakjában, mind pedig rövidült *szal* formájában, ahogy azt a következő példák is mutatják: *Na szóval én készíteni akarok egy közösségi oldalt na itt gondoljátok hogy minek már de én akarok tudom nem egyszerű?<sup>54</sup>; ugysem lájkolod szal akkor inkább nemkénne irnom de baszus megnyomtam a küldéés!-t :S:\$ :D ja..ja és tudom hogy hülyevagyok ..ezvan :D.. nah szal<sup>55</sup>.*

Az internetes szövegműfajok közt azonban van egy sajátos szövegtípus, a tweet, azaz Twitter-bejegyzés, amely a *szóval* számos funkciója mellett azt is jól mutatja, hogy még a nagyon rövid, csupán 140, illetve 280 karakteres internetes üzenetekben is tetten érhető a *szóval* diskurzusjelölői használata. A továbbiakban ezt mutatom be.

### 3.4.2. A *szóval* a Twitter szövegeiben

A Twitter egy 2006 óta meglévő nemzetközi ismeretségi hálózat, illetve egy közösségi mikroblog-szolgáltatás (Honeycutt–Herring 2009), amely az interneten a <http://twitter.com> oldalon érhető el. Ez a közösségi oldal eleinte maximum 140, 2017 novemberétől viszont már 280 karakterben teszi lehetővé a felhasználó

54 <http://tinyurl.hu/b6ty/> (utolsó letöltés: 2020. október 1.)

55 <http://commando.hu/like/13724> (utolsó letöltés: 2015. július 10.)

nálóknak, hogy rövid bejegyzéseket vagy egymásnak szóló üzeneteket írjanak. Az üzenet küldése történhet sms-ben, a Twitter honlapján keresztül vagy azonnali üzenetküldő program segítségével. A Twitter-fiókok tartalma a beállítástól függően kétféle lehet: nyilvános, azaz bárki számára olvasható, illetve nem publikus, azaz csak az engedélyezett felhasználók számára látható. A kötetben idézett példák mind nyilvános profilokból származnak.

A Twitter bejegyzései, az ún. tweetek, nyelvi jellegzetességeiket tekintve az sms üzenetek és a blogbejegyzések között helyezkednek el, s az üzenetek megformálását nagyban befolyásolja a karakterszámra vonatkozó korlátozás. Eből adódik, hogy a twitterezők rengeteg rövidítést és egybeírást használnak, s a 140/280 karakterbe sűrített mondanivalójukat írásjelekkel, emotikonokkal, valamint diskurzusjelölőkkel egészítik ki.

A tweeteknek meghatározott szerkezetük van, amit az alábbi (1.) képen figyelhetünk meg.<sup>56</sup> A lenti példában szereplő *szóval* összegzést fejez ki, valamint jelzi az üzenet írójának az attitűdjét is.

### 1. kép. Egy tweet



A bejegyzés elején a felhasználó által feltöltött profilkép látható, mellette a név (Tamás) és a felhasználói név (@Ittbentvagyok) szerepel. Ezután következik a tényleges üzenet maximum 280 karakterben, majd az üzenet küldésének ideje (2016. aug. 18. du. 1:53) és módja (Twitter webkliensen keresztül) látható. Az üzenet alatt az eddigi kedvelések száma (3) található, ez alatt pedig négy ikon helyezkedik el. A szövegbuborékra kattintva válaszolni lehet a tweetre, a két, egymásba érő nyíl az adott üzenet változatlan formában történő megosztását, ún. retweetelését szolgálja, a szív ikon a tetszés kifejezésére való, az utolsó

<sup>56</sup> <https://twitter.com/Ittbentvagyok/status/766241505312960512> (utolsó letöltés: 2020. szeptember 30.)



ikonnal pedig további műveletek (privát üzenetben való küldés, illetve hivatkozás másolása a tweetbe) végezhető az üzenettel.

A Twitter mind az egyirányú, mind a kölcsönös kommunikációra lehetőséget biztosít. Az oldal lényege, hogy a twitterezők bejegyzéseket írhatnak, s egyúttal olvashatják is mások bejegyzéseit. A regisztrált felhasználók emellett követhetik az ismerősök híradásait, s válaszolhatnak is az üzenetekre. A Twitter bejegyzései nyilvánosak és magánjellegűek is lehetnek (Honeycutt–Herring 2009: 2). A nyilvános szövegek időrendben jelennek meg a Twitter főoldalán, valamint a bejegyzést író twitterező mikroblogján. A magánbejegyzések esetén viszont csak azok láthatják az üzenetet, akik követik az illető saját blogját, azaz feliratkoztak hozzá.

A twitterezők az oldalt Java és szerzőtársai (2006) szerint mindennapos csevegésre, információmegosztásra és hírek közzétételére használják. A Twitter legtöbb bejegyzése a hétköznapi csevegésekhez sorolható, ugyanis általában arról szólnak, hogy a kommunikátor éppen mit csinál, hogyan érez, mit gondol, vagyis helyzetjelentésszerűek az oldalon megjelenő rövid szövegek. A magánjellegű csevegéses bejegyzések az állandó közlési kényszerszert elégítik ki, s a pillanatszerű híradások erősen kontextusfüggők. Ezzel a közlési kényszerrel a twitterezők is tisztában vannak, olyannyira, hogy néha ironikusan reflektálnak is saját bejegyzéseikben az írás és megosztás aktusára, ahogy azt például a cinifeesz nevű felhasználó tweetjében<sup>57</sup> is olvashatjuk: *másfél órája szopogatok egy barackmagot, ami már kétszer kiesett a számból. igen, ezt közölnöm kellett.*

A pillanatnyi bejelentkezés mellett azonban gyakran használják a Twittert beszélgetések folytatására is: az egyes bejegyzések egymásra reflektálásával dialógusok alakulnak ki. A párbeszédeknel a twitterezők a @ jel segítségével adják meg az üzenet címzettjét. Ám a társalgások követése kívülállóként nem egyszerű, ugyanis egy-egy felhasználó mikroblogjában az oldalra való kattintáskor csupán az illető saját bejegyzései olvashatók, az üzenetekre való reagálások csak az egyes üzenetek lenyitásakor láthatók. A posztok nagy része így a társalgások töredékeként jelenítődik meg, hiszen külső szemlélőként a teljes dialógusok végigkövetéséhez ide-oda kell kattintgatni. A Twittert emiatt „zajos” eszköznek tekintik (Honeycutt–Herring 2009: 3), hiszen egyszerre rengeteg poszt keletkezik, nehéz ezeknek az áttekintése, s a rendszerbe való érkezésük ideje szerinti sorba rendezés miatt az egy üzenetre válaszként megszülető bejegyzés(ek)nél a beszélgetések szomszédsági párjainak egy része nehezen követhető. Az egyes tweetekre való kattintáskor azonban megjelennek az üzenethez fűzött megjegyzések, így egész

57 <https://twitter.com/cinifeesz/status/18954681929> (utolsó letöltés: 2020. október 1.)

párbeszéddek is visszaolvashatók. A *szóval* diskurzusjelölő tweetekben betöltött funkcióinak sorra vétele előtt nézzük meg egy párbeszéden, PRÉZLI és Szandi felhasználók üzenetváltásán keresztül, hogy mi jellemző nyelviileg a tweetekre.<sup>58</sup>

(44) PRÉZLI @theprezli · ápr. 26.  
 @\_arctickiss *nem. az uccsó kish-t elbasztam elég keményen. 1 pont kellett volna a 2-eshez. **szal** az uccsó kish-t 2-esre min. muszáj megírni*

Szandi @\_arctickiss · ápr. 26.  
 @\_theprezli **uh basszus** :S de tuti menni fog hha csak 1 ponton múlt.

PRÉZLI @theprezli · ápr. 26.  
 @\_arctickiss *mert grafikát veszünk, és **hát** kurva hosszú*

Szandi @\_arctickiss · ápr. 26.  
 @\_theprezli **azigen** :S **hát** én nemis tudom hogy lesz, órán alig foglalkozunk azzal ami lesz vizsgán, meg **ilyen** 50 soros kódot írunk 1,5 óráig...

PRÉZLI @theprezli · ápr. 26.  
 @\_arctickiss *mert nektek mi kell az aláíráshoz?*

Szandi @\_arctickiss · ápr. 26.  
 @\_theprezli **hát** a beadandó, de tökmás dolgok kellene hozzá mint a vizsgához (feladat jellegétől függ **ugye**).

PRÉZLI @theprezli · ápr. 26.  
 @\_arctickiss *figyelj, én tuti, hogy a gugli segítségével fogom megcsinálni a nagyházimat, az tutkó XD most ilyen csak az órai cucc alapján*

Az idézett beszélgetésből látható, hogy a tweetekben a felhasználók nem tartják be a helyesírási szabályokat: elmaradnak a mondatkezdő nagybetűk és az írásjelek, gyakoriak a rövidítések, az egybeírások, az emotikonok és a beszélt nyelvre jellemző fordulatok. Nemcsak ennél a párbeszédnél, hanem a magánjellegű tweeteknél is megfigyelhető, hogy a bejegyzésekben sok diskurzusjelölő fordul

58 A beszélgetés 2015. április 26-án zajlott @theprezli és @\_arctickiss nevű felhasználók között. @\_arctickiss tweetjei azóta védetté váltak.

elő (vö. Schirm 2012c). Ez részben nem meglepő, hiszen a diskurzusjelölők egyik funkciója a koherenciaviszonyok jelzése, így azok mindenféle szövegtípusban megjelenhetnek. Azonban a 140/280 karakterre redukálódott kommunikációs közegben azt várnánk, hogy a twitterezők inkább a tartalmas szavakra használják fel a rendelkezésükre álló kevés számú karaktert. Ám ennek éppen az ellenkezője figyelhető meg, a tweetekben ugyanis rengeteg diskurzusjelölő szerepel. Az alábbiakban olyan tweetek olvashatók, amelyekben más diskurzusjelölők (pl. *ja, jah, na, nah, hát*) mellett a *szóval*, illetve annak rövidült alakja, a *szal* is megjelenik.

- (45) *Állítólag egybe forgatta a harmadik résszel, de még tervez további folytatásokat **szóval**....*<sup>59</sup>  
 (46) *na hát akkor holnap 11 körül érek oda...nem tudom minek olyan korán, de a későbbi bu-  
szokkal mind van vmi gubanc...**szal** ja.*<sup>60</sup>  
 (47) ***szóval** jó hír mindenkinek, hogy át lehet állni a normális életre, amiben nem para ha 6-7kor  
kell felkelni, és lehet aludni már 22-kor*<sup>61</sup>  
 (48) ***szal** igazából nincs érteme, de azért kimondom, h soha nem leszek világrekorder  
rövidtávfutó..*<sup>62</sup>  
 (49) *jah nemtom hol vagyok basszus xD nah **szal** hát igen miattatok vok rosszkedvű*<sup>63</sup>

A tweetek közt a *szóval* egyéb rövidülésére (*szoal, szóal*) is akadt néhány példa, ám ezek marginálisak voltak, s a kevés találatból valószínűsíthető, hogy elgépelésből fakadtak. Például:

- (50) *Holnap 0.-ora Hittan és utána Plusz 6 ora **szoal** tök jó...(cinikusan, nem vok stréber!) Plusz  
2 doga...Vagy 1...????Nem tom*<sup>64</sup>  
 (51) *igaz hogy német tz lesz de az megy **szóal** arra nem tanulok*<sup>65</sup>

A *szóval*-nak és rövidült alakjainak a tweetekbeli találatait elemezve megállapítható, hogy azok gyakran az üzenet lezárására használatosak (45, 46). Ilyen esetben a végkövetkeztetés kimondása hiányzik, s az olvasóra van bízva az expliciten nem jelzett beszélői attitűd (pl. ironia, bosszankodás) megtalálása. Más-

59 <https://twitter.com/duplavortex/status/1310471160233164802> (utolsó letöltés: 2020. október 2.)

60 <https://twitter.com/nickye94/status/183260487545397248> (utolsó letöltés: 2020. szeptember 29.)

61 <https://twitter.com/zakkantanett/status/766355117306159104> (utolsó letöltés: 2020. szeptember 29.)

62 <https://twitter.com/drvt0/status/3478350091> (utolsó letöltés: 2020. október 2.)

63 [https://twitter.com/joanne\\_92/status/81807260518596608](https://twitter.com/joanne_92/status/81807260518596608) (utolsó letöltés: 2020. október 2.)

64 <https://twitter.com/Kutyuka/status/412658631528972288> (utolsó letöltés: 2020. szeptember 29.)

65 [https://twitter.com/http\\_reka/status/382526845650231296](https://twitter.com/http_reka/status/382526845650231296) (utolsó letöltés: 2020. október 2.)

kor az üzenet felütését, a mondanivaló elkezdését jelzi a *szóval* vagy a *szal* (47, 48), s emellett még a potenciális olvasókkal való kapcsolat felvétele is az elem által történik meg. De a mondanivaló továbbvitelére, illetve a lényeges információ bevezetésére is alkalmas ez a diskurzusjelölő (51), valamint következtető logikai viszonyt (49), illetve következtetéshez kapcsolódó iróniát is képes kifejezni a tweetekben (50).

A Twitter dialógushelyzete magyarázatot ad a diskurzusjelölők, köztük a *szóval/szal* gyakori előfordulására, ugyanis a kommunikációs szituáció megköveteli ezeknek az elemeknek a használatát. Mivel nagyon rövid szövegekről van szó, a diskurzusjelölőkkel a korábbi szövegekhez való kötésen, azaz a szövegkoherencia jelzésén túl a twitterezők a fatikus kapcsolattartást oldják meg, továbbá ezek az elemek a bejegyzést írók érzelmi állapotáról is információt adnak, s ezek teszik élőszószertűvé is a tweeteket.

A fenti (45)–(51) példákban is láthatjuk, hogy a twitterezők a rövid üzenetekben a diskurzusszegmensek összekötésére, illetve pragmatikai viszonyok jelölésére használják a vizsgált elemeket. Alkalmazásukkal egy sajátos történetmondási stratégia rajzolódik ki. Az üzenetek mindig in medias res kezdődnek, nincs hosszú bevezetés, magyarázkodás. A diskurzusjelölők tehát a bejegyzést író személy kontextusába való behelyezkedést segítik: lerövidítik a szituáció megadását, valamint jelzik a beszélő attitűdjét és véleményét. S mivel a diskurzusjelölők emocionális és expresszív funkcióval bírnak, így könnyedén be tudják vonni az olvasókat a kommunikációba. A tweetek elemzése azt mutatta, hogy a *szóval*-nak számos diskurzusszervező funkciója lehetséges a vizsgált rövid szövegtípusban is: alkalmas a tweetek elkezdésére, a lényeges információ kiemelésére, összegzésre, magyarázatra, elhallgatásra, valamint kapcsolattartásra, szóval a *szóval* igazán multifunkcionális elem a kezdetektől napjainkig.

A négy, az eddigiekben részletesen tárgyalt diskurzusjelölő, *hát*, az *-e*, a *vajon* és a *szóval* is grammatikalizációval jött létre. A rendelkezésre álló adatok segítségével nyomon követhető volt az elemek diskurzusjelölővé válása, s a sokféle használati körük kialakulása. Az elemek történetének és mai szinkrón státuszának a különféle szövegtípusokon keresztüli bemutatása után a továbbiakban a diskurzusjelölökhöz kapcsolódó nyelvi babonákat tárom föl.

## 4. A diskurzusjelölőkhöz kötődő nyelvi babonák

Az esettanulmányokban bemutatott diskurzusjelölők közül a *bát* mondatkezdő használatához, az *-e* kérdő partikula nem sztenderd előfordulásához, illetve többszörös alkalmazásához, valamint a *szóval* bizonyos használatához nagyfokú nyelvi megbélyegzés társul (vö. Szabó 2008). A stigmatizáció nem korlátozódik azonban csupán ezekre az elemekre, hanem az összes diskurzusjelölőt érinti azáltal, hogy a nyelvművelésben, valamint az általános iskolai és a középiskolai tanári gyakorlatban funkció nélküli, kerülendő töltelékelemeknek tartják őket. A diskurzusjelölők töltelékelemekkel való azonosítása, valamint tiltó és megbélyegző használata nyelvi babona, azaz olyan hiedelem, amelynek valós alapja nincsen ugyan, mégis sokan hisznek benne. Ez a retorikai hagyományból kiinduló nyelvi babona főként a nyelvművelésnek és az iskolai oktatásnak köszönhetően terjed. Lássuk, hogyan közelítenek a beszéd-töltelékekhez a nyelvművelő munkák, illetve a különféle nyelvészeti szakirodalmak.

A NyKk. (1983: I/323) a *beszédtöltelék* címszó alatt „tartalom és hasznos nyelvi funkció nélküli, ill. funkciójukat veszített fölösleges” elemekről ír. A kézikönyv az alábbi szavakat tartja beszédtölteléknek: *bát, szóval, és ekkor, nos, így, na mármost ugye(bár), tulajdonképpen, természetesen, persze, történetesen, mindenestre, nézetem (véleményem, meglátásom) szerint, őszintén szólva, kérem (szépen, tisztelettel), tetszik tudni, tudod, érted?, kérdem (én), könyörgöm, jelzem, nem tagadom (v. mi tagadás), úgy vélem (hiszem, gondolom), hogy úgy mondjám, meg kell mondani, nem véletlen*. A kézikönyv azonban azt is megjegyzi, hogy az „efféle módosító jellegű nyelvi elemek használata természetesen nem mindig helytelen, hiszen a beszélő segítségükkel fejezheti ki a mondanivalójával kapcsolatos állásfoglalását, értékelését” (i. m. 323–324). A NymKsz. is megemlíti a beszédtöltelékek egyéb lehetséges használatát is: „kifejezhetnek állásfoglalást, értékelést, nyomatékot, ill. lehet fatikus (kapcsolattartó, a közlési csatorna működőképességét ellenőrző) szerepük is” (i. m. 64). Azonban egyik használati módra sem hoz példát sem a kézikönyv, sem pedig a kéziszótár.

A tiltó és megbélyegző leírás mellett már igen korán megjelent a szakirodalomban a beszédtöltelékek funkcionális megközelítése is, ám ez korántsem kapott akkorra visszhangot, mint az előíró szemlélet. Az 1960-as évektől kezdve a *Magyar Nyelvőr* hasábjain arról vitatkoztak a nyelvészek, hogy valóban funkciótlan, fölösleges elemek-e a beszédtöltelékek, vagy pedig a beszélő-

nek a mondandóhoz való viszonyát kifejező egységek. A vitában többek között Implom József, H. Molnár Ilona és Ladányi Péter ismertették a nézeteiket.

Implom József (1960) elítélően nyilatkozott a beszéd-töltelékekről, „vadhajtás”-oknak és „sallang”-oknak titulálta őket, s minden említésnél a tartalmatlanságukat, eredeti jelentésük elhomályosulását emelte ki. Paradox módon azonban a töltelékszavak funkciótlanlanságának hangsúlyozása mellett felsorolta a beszéd-töltelékek használatának a különböző okait is, vagyis funkciókat társított hozzájuk. Ilyen okok lehetnek szerinte: a mondanivaló hatásosabbá tétele, a szó megtartására való törekvés, a gondolat kialakulatlanlanságának leplezése, a fontoskodás és a nagyképűség, a mondandó érdekesebbé tételének a szándéka és a nyelvi divat (i. m. 301–302). Az általa felsorolt okok többsége a benyomáskeltés kategóriájába (l. Nemesi 1997, 2000) tartozik.

Implom József cikkének gondolatmenetét H. Molnár Ilona fűzte tovább (1961: 51), kiemelve, hogy már a *töltelékszó* és a *beszéd-töltelék* terminusok is „bizonyos pejoratív értékítéletet” tükröznek, pedig a vitatott elemek kétféle szerepkörben is gyakoriak: egyfelől időnyerésre, a beszéd-szünet kiküszöbölésére használatosak, másfelől pedig a beszélőnek a mondanivalóhoz való szubjektív viszonyulását fejezik ki. H. Molnár megközelítésében tehát már megjelenik a beszédtervezési és a diskurzusjelölői szerep. A szerző hangsúlyozza, hogy a vizsgált elemek funkciójának a meghatározásakor a beszédhelyzetet mindenképpen figyelembe kell venni.

A vitába bekapcsolódva Ladányi Péter (1961) is a használat oldaláról közlített a töltelékszavakhoz, ám cikkében a funkcionális szemlélet ellenére még mindig az elmarasztaló jelleg dominált. A beszéd-töltelékeket a közhely (üres fecsegés) és a terjengősség (redundancia) közé helyezte el, kiemelve, hogy a szónak el kell kopnia, sztereotipikussá kell válnia ahhoz, hogy tölteléknek tekinthesük, továbbá a funkciójának is torzulást kell elszenvednie (i. m. 300). Ladányi a töltelékszavakat jelentéstanilag és szintaktikailag is üres elemeknek tartotta, s rámutatott arra, hogy a beszélőnek és a hallgatónak nem feltétlenül azonosak az intenciói a töltelékelemekről. A nyelvvelők szerint „rossz szokásból, fegyelmezetlenségből, nagyképűségből, divatból” (i. m. 301) használt elemeknek azonban Ladányi nézete alapján a beszélő szemszögéből rejtett jelentései lehetnek: túlkompenzálhatják valaminek (például a mondanivaló tartalmasságának, érdekességének) a hiányát, kódolhatnak viccelődést és öniróniát, kifejezhetnek agressziót, továbbá szómeztartó funkciójuk is lehet.

Implom, H. Molnár és Ladányi megközelítésében közös, hogy a töltelékszavak ürességét és feleslegességét emelik ki, vagyis a tartalom és a funkció hiányára hivatkoznak. Ám nyelvi funkció alatt az egyes szerzők mást és mást értenek, eb-

ből adódik az az ellentmondás, hogy a tanulmányok a funkciótlan elemek funkciót is sorra veszik. Még a NyKk. szócikke (1983: I/323) is abba a hibába esik, hogy „hasznos nyelvi funkció nélküli” elemeként határozza meg a beszéd-tölteleket, utána pedig felsorolja, hogy mi mindenre valók ezek az elemek: időnyerésre, a beszéd folyamatosságának megtartására, illetve a szóátvétel megakadályozására.

A töltelékszavak létrejöttéről, nyelvtörténeti vonatkozásáról igen keveset tudunk, az elemek szemantikai kiüresedésének folyamatát a hazai szakirodalomban eddig még nem vizsgálták rendszerszerűen. Hadrovics László *Magyar történeti jelentéstan* című kötetének töltelékszavakkal foglalkozó részéből (1992: 395) is csupán annyit tudhatunk meg, hogy ezek az elemek nagyon eltávolodtak eredeti funkciójuktól. Használatuk okaiként Hadrovics a szókeresés zavarának feloldását, illetve a durva kifejezések eufemisztikus formákra való cserélését jelöli meg. A túl gyakran előforduló, valakinek a szavajárásává váló „elkoptatott, a gyakori használatban üressé vált” szavakat, szókapcsolatokat és mondatokat (pl. *szóval, no mármost, ugyebár*) azonban Hadrovics is elítéli. A töltelékszavakhoz hasonlatosnak tartja az ún. divatszavakat is (pl. *az én meglátásom szerint, az nem igaz, hogy*), amelyek ugyan még nem váltak valódi beszéd-töltelekké, de „legjobb úton vannak a teljes elkopás felé” (uo.).

A spontánbeszéd-kutatással foglalkozó nyelvészek a megakadásjelenségek közé sorolják a töltelékszavakat, s a beszédtervezési funkciójukat emelik ki. Gósy Mária és Horváth Viktória „a közlésbe tartalmilag nem illeszkedő, funkcióját tekintve a diszharmonia egyfajta feloldását segítő” szavakként határozzák meg a töltelékszavakat (2009: 37). A fonetikai és a pszicholingvisztikai megközelítés nem elítélően nyilatkozik ezekről az elemekről, hanem az élőbeszéd természetes alkotórészeinek tartja őket, s a szerzők az általuk töltelékszóként definiált elemek és a hezitációs szerepben megjelenő diskurzusjelölők funkcióinak átfedésére is kitérnek (uo.).

A terminológiai sokféleség egységesítésére és a funkciótlan elemek szerepköreinek felsorolásából adódó paradoxon feloldására Dér Csilla Ilona (2010b: 160) a beszéd-töltelek fogalmának szűkítését és pontosítását javasolja: „amennyiben az adott elem bármilyen azonosítható nyelvi funkcióval bír, vagyis szintaktikai és/vagy szemantikai és/vagy grammatikai és/vagy pragmatikai-szövegszervezési, esetleg a beszédproduktóval összefüggő funkciója van, már nem nevezhető töltelékelemnek”. E megközelítést alkalmazva a korábban töltelékelemnek tartott egységek használati körének nagy része átsorolódik a diskurzusjelölői szerepkörbe, és – ha egyáltalán vannak ilyenek – csupán a valóban funkciótlan előfordulásaik maradnak a beszéd-töltelek kategóriában.

A diskurzusjelölők megítélése attól is függ, hogy mi a leggyakoribb használati köre az adott elemnek. A *hát*-ot igen sokszor használják lexikai keresésre, illetve bizonytalanság kifejezésére, s ez a két használati kör hozzátapadt a szó jelentéséhez, s felerősítette a rá irányuló stigmatizációt. Mivel a legtöbb kritika még mindig a *hát*-tal való mondatkezdést éri, ezért a továbbiakban a „*Hát-tal nem kezdünk mondatot!*” nyelvi babonának a gyökereit (4.1.), a hiedelem szinkron státuszát és a nyelvhasználóknak erre a babonára vonatkozó, az interneten fellelhető reflexióit mutatom be (4.2.).

#### 4.1. A *hát*-hoz kötődő nyelvi babona gyökerei

A *hát* használatának a kerülése előíró szabályként már a korai nyelvtankönyvekben is megjelenik. Szvorényi József 1846-ban a *Magyar ékes szókötés* című munkájában a *hát* egy bizonyos használati körét az alakzati vétségek közé sorolja, s a „túteljezés (pleonasmus)” egyik típusának tekinti: olyan felesleges bővítésnek, „melly a’ mondatból az értemény’ csonkúlása nélkül kimaradhat” (1846: 119). A *hát* a *tehát*-tal együtt akkor nem helyénvaló szerinte, amikor a „*hát, tehát* a’ megelőző *mi*vel, *minthogy* után ok nélkül, ’s csak a’ beszéd’ lomhítására alkalmaztatik; pl. *mi*vel tetszett leülnöm, *hát* leültem” (i. m. 121).

A *hát*-nak azonban nem minden használati körét tartották régen sem magyartalannak. A XX. század elején például a kérdésbeli *hát*-ot nyelvtaníróink nem tiltották, hanem egyenesen propagálták, ahogy az Simonyi Zsigmondnak a cikkében (1903: 251) is olvasható: „kérdésben *és aztán* helyett magyarosabb: *hát aztán*”. Kicsivel később Antibarbarus álnéven ugyanő a *Magyar Nyelvőr*ben az *és azután* kérdést németességnek tartja, s helyette a *hát aztán?* kérdést ajánlja (1916: 252). Ezt a „magyarosabbnak” érzett használatot azonban a későbbiekben a tiltó attitűd váltotta fel. Implom József például a *Beszédttöltelékek* című cikkében (1960: 304) a tartalmatlan elemek közül a *hát*-ot és a *hogy hát*-ot külön csoportba sorolja, mindkettőt fölösleges nyelvi egységnek, helytelenségnek titulálva. Szintén a beszédttöltelékek közt említi Ladányi Péter is az elemet (1961: 301), azonban ő egy sajátos csoport, a konklúziószavak egyik megvalósulásának tekinti a szót, vagyis az elem kötőszói, kapcsoló szerepét emeli ki, azonban ezt a funkciót megbélyegzi: „ideges törekvés”-nek titulálva a „szétfolyó beszédnek, beszélgetésnek határozott irányt” adó használatot (uo.).

Az 1964-es *Nyelvművelő levelek* bevezető részében Lőrincze Lajos (i. m. V–VI) a *hát*-ot a kötetlen beszélgetésben olyan elkerülhetetlen elemnek tartja, amely a mondanivaló megfogalmazása közben alkalmat ad a gondolkodásra, s csak szabatos fogalmazásban, írásban való használatát tekinti bántó pongyo-



laságnak. Lőrincze Lajoshoz és a *hát*-hoz egy anekdota is kötődik. Az 1960-as években a televízióban futó *Tessék kérdezni – a nyelvész válaszol!* című műsor egyik adásában Lőrinczétől azt kérdezték, hogy szabad-e mondatot, sőt beszédet *hát*-tal kezdeni. Az anekdota szerint „Lőrincze tanár úr kissé felhúzta a vállát, mindkét karját széttárta, szemében, ajkán hamiskás mosollyal megszólalt, kisé elnyújtva az *á* hangot így kezdte válaszát: »*Háát*, nem is tudom, mit lehetne válaszolni erre a kérdésre!«” (Wacha 2016: 95).

A laikus nyelvhasználók a Nyelvtudományi Intézetnek küldött leveleikben többször is megkérdezték a nyelvészeket a *hát*-ról. E kérdésekre reagálva a szakemberek a *hát*-nak csak a gyakori és céltalan, töltelékszó használatát ítélték el. A *Nyelvművelő levelek* kötetben például H. Molnár Ilona azt írta az olvasói kérdésre, hogy a *hát*-tal való mondatkezdés nem helyteleníthető, a *hát* ugyanis olyan módosító szó, amely a mondanivalónak sajátos árnyalatot képes adni. A *hát igen* mondatkezdésben lévő *hát* például sajnálkozást, beletörődést fejez ki (i. m. 198–199).

A NyKk. (1983: I/324) – ahogy arról korábban már volt szó – a *hát*-ot a *beszédtöltelék* címszó alatt említi, s a következőket írja: „bosszantóan kirívó a megfelelő kifejezések keresésekor a *hogy is mondjam* szüntelen alkalmazása, nem is szólva a művelt ember beszédébe semmiképp sem illő, nyelvi pallérozatlanságra valló *izé-ről* és a folytonos *hát*-tal való mondatkezdésről”. A kézikönyv idézett részletében a mentalizmus, a doktizmus és az elegantizmus nyelvi ideológiája jelenik meg. A mentalizmus a beszélő intellektuális képessége és az általa használt szó közt feltételez kapcsolatot, a doktizmus a választott szót és a beszélő műveltségét köti össze, az elegantizmus pedig a választékos stílusú kifejezéseket tartja helyesebbnek (vö. Lanstyák 2011). A nyelv művelő cikkek többségében (pl. Bicskei 1985: 3) szintén hasonló szemlélet figyelhető meg, e cikkek ugyanis általában nem mutatják be a *hát* lehetséges funkcióit, hanem modoros beszédtölteléknek titulálják a szót.

Szepesy Gyula (1986) nyelvi babonákról szóló könyvében ugyan nem található meg a *hát*-tal való mondatkezdés explicit tiltása, ám a szerző a mondattani babonák közt (i. m. 221) felsorolja a „kötőszóval nem kezdhetünk mondatot” intelmet. Ez az előíró szabály a tanítás során a „*Hát-tal nem kezdünk mondatot!*” megfogalmazásban ölt legtöbbször testet, s a szakirodalom állításai és a nyelvhasználók bevallásai alapján is az iskolákban szokták a leginkább tiltani a *hát* használatát. Az előíráshoz a tanárok magyarázatot sosem fűznek, csupán a tömör, kinyilatkoztatásszerű, tiltó szabály hangzik el. Domonkosi Ágnes (2007: 149) szerint a nyelvi tévhit terjedésében a szentenciaszerű megfogalmazásnak is szerepe van. A „*Hát-tal nem kezdünk mondatot!*” rövid, velős és közérthető, ezál-

tal nagyon könnyen felidézhető és ismételgethető. Lássuk, honnan származnak napjainkban a diskurzusjelölökhöz kötődő nyelvi babonák (vö. Schirm 2019c).

## 4.2. A *hát*-hoz kapcsolódó vélekedések az internet szövegtípusaiban

A nyelvi babonák régebben főként a stilisztikai és a retorikai hagyományból, az iskolai, tanári közlésekből, a nyelvművelő munkákból és a szépirodalmi alkotásokból származtak. Manapság e források hatása már eltörpül az internet véleménybefolyásoló szerepe mellett. A nyelvhasználók, főként a C (= connection 'kapcsolat', illetve content 'tartalom') generáció tagjai ugyanis idejük nagy részét a digitális térben töltik (Pais 2013), s online cikkekből, blogokból, Twitter-bejegyzésekből, Facebook-posztokból és YouTube-videókból (is) tájékozódnak. Az internetes felületek pedig lehetővé teszik a nyelvi babonák fennmaradását, továbbhagyományozódását, de azok átalakítását és megkérdőjelezését is (Domonkosi 2007: 149–152).

Kíváncsi voltam rá, hogy az egyes internetes szövegtípusokban hogyan jelenítődnek meg a diskurzusjelölők, azon belül is a *hát* és a hozzá kapcsolódó nyelvi babona. A kutatás során többféle internetes szövegtípust vizsgáltam: wiki oldalakat, szórakoztató témájú internetes cikkeket, gyakori kérdések gyűjteményét, nyelvészeti tanácsadó oldalakat, blogszövegeket, fórumhozzászólásokat, valamint Twitter-bejegyzéseket. A vizsgálat előtt úgy véltem, hogy a különböző szövegtípusok eltérő diskurzusmódjai hatással lesznek a közvetített információ tartalmára, valamint a nyelvhasználóknak a diskurzusjelölőkkel kapcsolatos metapragmatikai tudatosságának a kifejeződésére.

Az internet nyílt tartalmú szövegei közül a legismertebb és legtöbbek által használt szövegtípus a szabad enciklopédia, a Wikipédia.<sup>66</sup> Ezt az online ismeretátartat a felhasználók nem csupán olvashatják, hanem maguk is módosíthatják. Az interaktivitásnak köszönhetően a Wikipédián hatalmas kollektív tudásanyag halmozódott föl. Az enciklopédiában azonban egyelőre nem található olyan lap, amely a diskurzusjelölökkel vagy a töltelékszavakkal foglalkozna. *Nyelvi babona* szócikk<sup>67</sup> ugyan létezik, ám rendkívül rövid, és nincs benne megemlítve a *hát*-tal való mondatkezdés tiltása. A töltelékszavakat a Wikipédia oldalai közül csu-

66 [https://hu.wikipedia.org/wiki/Kezdo\\_lap](https://hu.wikipedia.org/wiki/Kezdo_lap) (utolsó letöltés: 2020. szeptember 29.)

67 [https://hu.wikipedia.org/wiki/Nyelvi\\_babona](https://hu.wikipedia.org/wiki/Nyelvi_babona) (utolsó letöltés: 2020. szeptember 29.)

pán a *Megakadásjelenségek* szócikke említi.<sup>68</sup> Ez a lap a megakadásjelenségeket nem stigmatizálja, hanem a „spontán beszéd alapvető összetevői”-ként határozza meg, s az *izé, hát, szóval* töltelékszavakat a bizonytalanságból adódó megakadásjelenségek közé sorolja.

A wiki oldalak egy másik típusa a Wikihírek, amely egy szabadon szerkeszthető hírforrás. Ezen a felületen található ugyan egy *Kerüld a töltelékszavakat!* oldal<sup>69</sup>, ez azonban az angol Wikinews *Avoid weasel words* lapnak<sup>70</sup> a tükörfordítása. A példákban (*vélhetően, állítólag, kutatók szerint*) hamar kiderül, hogy az angol oldal magyarázata során a *weasel word* terminust fordították félre *töltelékszó*-nak, így a leírás valójában nem a beszéd-töltelékekről, hanem a pontosan meg nem nevezett forrásokról szól. Emiatt a lap tartalma ugyan nem, ám a címe továbbhagyományozza a nyelvi babonát. A wiki oldalakról tehát a fentebbi, *Kerüld a töltelékszavakat!* című, de más tartalmú lapon kívül egyelőre sem a diskurzusjelölőkről, sem a hozzájuk kapcsolódó használati szabályokról, illetve nyelvi babonákról nem jutnak információhoz az internetezők.

Következő szövegtípusként nézzük a szórakoztató témájú internetes cikkeket. Ezekben kétféle nyelvi attitűd jelenik meg: az egyik a töltelékszavakhoz kapcsolódó nyelvi babona maradéktalan elfogadása és további terjesztése, a másik pedig a kételkedő, kissé ironikus attitűd. A nem nyelvészeti cikkekben a nyelvi babona teljes elutasítása vagy cáfolata nem jelenik meg. Ennek az lehet az oka, hogy a szórakoztató, bulvárírások témája soha nem kizárólag a beszéd-töltelékek használata, ezek az írások ugyanis nem tudományos ismeretterjesztő céllal készültek, így a töltelékszavakat is csupán hozzákötik más, nem nyelvi jelenségekhez. Emiatt ezek a cikkek annál figyelemfelkeltőbbek, minél távolabbi területeket kapcsolnak össze, és minél inkább az érzelmekre próbálnak hatni. Az Eduline például az *Öt dolog, ami szigorúan tilos az első munkahelyen: tippek nőknek* című cikkében<sup>71</sup> a következőket írja: „Tisztán és tömören beszélj. Ne hümmögj, ne vidd föl a hangod a mondat végén, tilos az olyan irtózatos töltelékszavak, mint az *izé* és a *hogyszívják* használata.” Itt tehát már irtóza-

68 <https://hu.wikipedia.org/wiki/Megakadásjelenségek> (utolsó letöltés: 2020. szeptember 29.)

69 [https://hu.wikinews.org/wiki/Wikihírek:Kerüld\\_a\\_töltelékszavakat!](https://hu.wikinews.org/wiki/Wikihírek:Kerüld_a_töltelékszavakat!) (utolsó letöltés: 2020. szeptember 29.)

70 [https://en.wikinews.org/wiki/Wikinews:Avoid\\_weasel\\_words](https://en.wikinews.org/wiki/Wikinews:Avoid_weasel_words) (utolsó letöltés: 2020. szeptember 29.)

71 [http://eduline.hu/felnottkepzes/2014/6/3/ot\\_dolog\\_amit\\_a\\_friss\\_diplomas\\_nok\\_elronthathatnak](http://eduline.hu/felnottkepzes/2014/6/3/ot_dolog_amit_a_friss_diplomas_nok_elronthathatnak) (utolsó letöltés: 2020. szeptember 29.)

tos töltelékszavakról esik szó, de hogy miért is kell tőlük irtózni, az nem derül ki a cikkből. A Life.hu pedig a *20 randigyilkos szokás, amivel azonnal leleplezed magad* című írásában<sup>72</sup> a szipogás, szuszogás, szürcsölés, fej- és fülvakargatás, csücsörítés, hunyorítás mellett a töltelékszavak túlzott használatától is óva inti a randevűzőket. A bulvárszerű internetes cikkek másik részében nem elítélik, hanem éppen ellenkezőleg, az érdekesség szintjén mutatják be a nyelvi babonát és az annak ellentmondó nyelvhasználati adatokat, ám magyarázatot nem fűznek a jelenséghez. Az evamagazin.hu két írásában is ezt a stratégiát alkalmazza: a *10 tény, ami annál meglepőbb lesz, minél tovább gondolkodsz rajta*<sup>73</sup>, illetve a *20 emlékeztető, ha rossz napod van*<sup>74</sup> cikkében is mintegy szenzációként van tálalva, hogy „A »Hát-tal nem kezdünk mondatot!« egy háttal kezdődő mondat”. A nem tudományos internetes portálok írásaiban tehát mind a diskurzusjelölők, mind pedig a hozzájuk kötődő nyelvi babona csupán egy eszköz arra, hogy minél érdekesebbek és figyelemfelkeltőbbek legyenek a cikkek, vagyis a diskurzusjelölőkhöz kötődő megjegyzések a bulvárhatás szolgálatában állnak.

A könnyed témájú internetes cikkektől eltérő kommunikációs szituációt képviselnek a kérdés-válasz szerkezetű tanácsadó oldalak, ezekhez ugyanis azért fordulnak a felhasználók, mert bizonytalanok valamilyen jelenséget illetően. A tanácsadó oldalak között azonban különbség van a tekintetben, hogy laikusok vagy szakemberek válaszolnak-e a feltett kérdésekre. A nem szakértői kérdés-válasz oldalak tipikus példája a 2006 októbere óta működő Gyakori kérdések és válaszok portál (<https://www.gyakorikerdesek.hu/>). Ezen a weboldalon a hétköznapi tudás jelenítődik meg, az emberek ugyanis a saját vélekedéseiket osztják meg válaszként, s az egyéni tapasztalatok összegződve egyfajta közösségi tudást reprezentálnak. Az oldalon számos kérdés foglalkozik a kérdezők által töltelékszavaknak nevezett diskurzusjelölőkkel és a használatukhoz kapcsolódó nyelvi babonával. Például: „*Hát*”-tal miért nem kezdünk mondatot?<sup>75</sup>; *Miért nem kezdhetünk háttal, és*

72 <http://www.life.hu/intim/20120228-20-randigyilkos-rossz-szokas-amik-leleplezik-a-szemelyiseged.html> (utolsó letöltés: 2020. szeptember 29.)

73 [http://www.evamagazin.hu/41452\\_meglepo\\_tenyekhtml](http://www.evamagazin.hu/41452_meglepo_tenyekhtml) (utolsó letöltés: 2020. szeptember 29.)

74 [http://www.evamagazin.hu/45590\\_rossz\\_napod\\_van\\_emlekeztetohtml](http://www.evamagazin.hu/45590_rossz_napod_van_emlekeztetohtml) (utolsó letöltés: 2020. szeptember 29.)

75 [https://www.gyakorikerdesek.hu/kozoktatas-tanfolyamok\\_\\_hazifeladat-kerdesek\\_\\_1077487-hat-tal-miert-nem-kezdunk-mondatot](https://www.gyakorikerdesek.hu/kozoktatas-tanfolyamok__hazifeladat-kerdesek__1077487-hat-tal-miert-nem-kezdunk-mondatot) (utolsó letöltés: 2020. szeptember 29.)

*de-vel mondatot?*<sup>76</sup>; *Háttal (!) nem kezdünk mondatot?*<sup>77</sup>. A topikok mutatják, hogy a nyelvhasználók bizonytalanok a kérdéses szavak használatát illetően. Ismerik a rájuk vonatkozó tiltó szabályt, de magyarázatot és megerősítést szeretnének a közösségtől kapni. A válaszok közt kétféle beszélői viszonyulás jelenik meg: a nyelvi babonával való egyetértés (pl. *mert bunkóság; mert bizonytalanságot sugall; eléggé csúnya; olyan slampos*), amelynél a nyelvi mentalizmus, doktizmus és elegantizmus ideológiai figyelhetők meg, továbbá az elutasítás (pl. *hát ez nem igaz; hát persze, hogy kezdhetünk; nyelvünk babonái közé tartoznak ezek; ezek ilyen hülye szabályok*), s az indoklások a fórumozók nyelvszemléletét, illetve nyelvi tudatosságának a szintjét tükrözik. A hozzászólók saját tapasztalataikat osztják meg a többiekkel, ahogy azt az alábbi bejegyzés is mutatja, ahol az egyik fórumozó a *hát*-ot az északkeleti nyelvjárás egyik jellegzetes elemének tartja: *Az én öreganyám Kelet-Magyarországról származik, Szabolcs megyéből. Majdnem minden mondatot úgy kezd: „Hát, fi-am...” Öregapám erre még rákontráz, mikor ezt mondja: „Mondtam néked, hogyhát...”*<sup>78</sup> A gyakorikerdesek.hu-n a hozzászólás szövegtípusa lehetővé teszi a vélekedések hosszabb kifejtését, a más fórumozókkal való egyetértést és vitatkozást is. Az elfogadó vagy a kételkedő attitűd mellett a *„Hát-tal nem kezdünk mondatot!”* babona gyakran metanyelvi megjegyzésként épül be a hozzászólásokba (vö. Domonkosi 2007: 151), és stílusesszékké, szövegszervező elemmé válik, valamint nyelvjátékot is létrehoz (pl. *Hát igen! Háttal nem kezdünk mondatot :D (hassal sem)*<sup>79</sup>; *Hát (jó, tudom, háttal nem kezdünk mondatot)... Na, előről. Has, a mi osztályunk sem épp az összetartásáról volt híres.*<sup>80</sup> Ez a játékosság a fórumhozzászólás szövegtípusából is adódik, hiszen ez a közeg kedvez a vicces, kreatív és meghökkenítő formáknak.

Más a helyzet a nyelvészeti tanácsadó oldalakon. A legtöbb nyelvhelyességi kérdés a Magyar Nyelvi Szolgáltató Irodához érkezik az e-nyelv.hu oldal nyelvi tanácsadás felületén<sup>81</sup> keresztül. A kérdések közt vannak a diskurzusjelölőkhöz és a nyelvi babonákhoz kapcsolódók is, s a nyelvhasználók bizonytalansága a vizsgált jelenségeket illetően itt is megfigyelhető. Például: *Mikor kerülendő hát-*

76 [https://www.gyakorikerdesek.hu/tudomanyok\\_helyesiras\\_1513131-miert-nem-kezdhettek-hattal-es-de-vel-mondatot\\_\\_oldal-1](https://www.gyakorikerdesek.hu/tudomanyok_helyesiras_1513131-miert-nem-kezdhettek-hattal-es-de-vel-mondatot__oldal-1) (utolsó letöltés: 2020. szeptember 29.)

77 [https://www.gyakorikerdesek.hu/egyeb-kerdesek\\_humor\\_\\_3086643-hattal-nem-kezduk-mondatot](https://www.gyakorikerdesek.hu/egyeb-kerdesek_humor__3086643-hattal-nem-kezduk-mondatot) (utolsó letöltés: 2020. szeptember 29.)

78 [https://www.gyakorikerdesek.hu/egyeb-kerdesek\\_humor\\_\\_48630-ha-hattal-nem-kezduk-mondatot-akkor-hogyan-kezdjuk-azt-a-mondatot-hogy-hatta](https://www.gyakorikerdesek.hu/egyeb-kerdesek_humor__48630-ha-hattal-nem-kezduk-mondatot-akkor-hogyan-kezdjuk-azt-a-mondatot-hogy-hatta) (utolsó letöltés: 2020. szeptember 29.)

79 <http://forum.rcmodell.hu/archive/index.php/t-7847.html> (utolsó letöltés: 2020. szeptember 29.)

80 [https://forum.index.hu/Article/showArticle?na\\_order=&na\\_start=1290&na\\_step=30&t=9018221](https://forum.index.hu/Article/showArticle?na_order=&na_start=1290&na_step=30&t=9018221) (utolsó letöltés: 2020. szeptember 29.)

81 <http://www.e-nyelv.hu/nyelvi-tanacsadas/> (utolsó letöltés: 2020. szeptember 29.)

tal kezdeni egy mondatot?<sup>82</sup>; *Mi az igazság azzal kapcsolatban, hogy lehet-e mondatot kezdeni a 'hát' szóval?*<sup>83</sup> A szakértői válaszok a kérdésben a nyelvújítás modernebb szemléletét, a nyelvi adatokon alapuló tudományos álláspontot közvetítik: tartalmi funkcióval nem rendelkező, de kommunikációs szereppel bíró elemként írják le a *hát*-ot, s az egyes használati köröket példákkal is szemléltetik. A válaszok általában valamilyen szótárra vagy kézikönyvre is hivatkoznak, s a szakkönyvek említése a referencián túl a nyelvi tanács hitelességét is erősíti.

Nézzük, mi a helyzet a nem tanácsadó oldalak fórumhozzászólásaival. Ezekben a fórumozók eltérő nyelvszemlélete figyelhető meg. A bejegyzések egy részében a nyelvhasználók mentegetőzni kezdenek a *hát* szócska leírásakor. Például: *Tudom, hogy háttal nem kezdünk mondatot, de muszáj lesz: Hát ez nagyon unalmas lett, nem tudom miért kellett változtatni a bevált sémán, csak azért, mert műsorvezetőváltás volt.*<sup>84</sup>; *Elnézést, két hibát is elkövettem pont egy nyelvi oldalon: háttal nem kezdünk mondatot és a szóismétlés sem túl szép :D*<sup>85</sup>. Sokszor a nyelvi babona pontos forrását is megemlítik: *Hát...← És itt most mondaná a magyar tanáram, hogy háttal nem kezdünk nemhogy mondatot semmit.*<sup>86</sup> Az idézett példák szerzői egyszerre hisznek is a *hát*-hoz kötődő nyelvi babonában, ugyanakkor a saját írásgyakorlatukkal meg is kérdőjelezzik annak létjogosultságát (Lanstyák 2005: 55).

A nyelvhasználók másik része azonban már túllép a babonán. Kritikai ítéleteket fűznek az álszabályhoz, illetve kijavítják egymás hibás vélekedéseit. Az egyik fórumon a *hát*-tal való mondatkezdés tiltásáról a következő olvasható: *Ez valami urbanlegend, ilyen szabály nincs a magyar nyelvben.*<sup>87</sup> Egy másik fórumon pedig közhelynek titulálják a babonát: *aki most előrántja a közhelyet, hogy háttal nem kezdünk mondatot, azt lelövöm. :DDD*<sup>88</sup>. Egyre több olyan hozzászólás olvasható a különböző fórumokon, ahol a nyelvhasználók saját tapasztalataikra és olvasmányélményeikre hivatkoznak a nyelvi babona cáfolatakor, vagyis az álszabály gondolkodás nélküli átvétele és terjesztése helyett a valós nyelvhasználatból hoznak adatokat.

82 <http://www.e-nyelv.hu/2012-06-12/hat/> (utolsó letöltés: 2020. szeptember 29.)

83 <http://www.e-nyelv.hu/2012-12-02/hat-2/> (utolsó letöltés: 2020. szeptember 29.)

84 <https://port.hu/forum/mokka/5351?sort=-date&per-page=100&page=5> (utolsó letöltés: 2020. szeptember 29.)

85 <https://www.szomagyarito.hu/szocikk.php?id=1037> (utolsó letöltés: 2020. szeptember 29.)

86 <https://tanacsoktineknek.blogolok.hu/elso-bejegyzesem--4197> (utolsó letöltés: 2020. szeptember 29.)

87 <https://pcforum.hu/tarsalgo/104435/nyelvi-babonak-vagy-nem> (utolsó letöltés: 2020. szeptember 29.)

88 <https://www.hoxa.hu/alapveto-helyesiras-hibak-amiktol-forum-oldal-25> (utolsó letöltés: 2020. szeptember 29.)

A hatáskeltés funkciója miatt stílusesszöveggé is használják a fórumozók a *hát*-ot. Például: *Hát, mert ...izé. Háttal sem kezdünk mondatot! És ha Háttal sem kezdünk mondatot, akkor hogy kezdjem a „háttal nem kezdünk mondatot”-ot? Egy újabb rejtély... És mi az, hogy izé? Hát az izé egy szóhelyettesítő szó. Már megint hát...*<sup>89</sup> Az idézett részletből nem csupán a *hát*, hanem az *izé* stigmatizációjának az ironikus elítélése is kiolvasható. A humoros, kreatív fórumhozzászólások közt visszatérő elem a *hát* szónak a többértelműségével való játék. Ilyenkor a *hát* testrésznevi jelentését veszik elő a fórumozók, s annak mintegy ellentétéként a *hát*-ot *has*-ra cserélik ki a megnyilatkozásaikban. Például: *Has (mivel háttal nem kezdünk mondatot) nekem AMD 2800+ Sempron, 512 DDR, Inno 3D GeForce FX5600 256, és jól megy.*<sup>90</sup> Az is gyakori, hogy a nyelvi babona létjogosultságát valamilyen *hát*-tal kezdődő szóval kérdőjelezik meg, nyelvi játékot űzve az álszabályból. Például: *Nem kezdünk háttal mondatot? Dehogynem: Hátizsákot vettem! :-))*<sup>91</sup> A példabeli emotikon itt is jelzi a nyelvi babonától való elhatárolódást és annak kigúnyolását.

A nyelvhasználók metapragmatikai tudatossága a Twitter bejegyzéseiben is megfigyelhető. A 140, illetve 280 karakterre redukálódott kommunikációban az üzenetek lényegi része mellett is megjelennek a diskurzusjelölőkre vonatkozó reflexiók a tweetekben, ami azt mutatja, hogy a nyelvhasználók szükségét érzik, hogy a rendelkezésükre álló csekély számú karakterben magyarázkodjanak a választott nyelvi forma miatt. Például: *Hát igen...jó, tudom, igazad van HÁT-tal nem kezdünk mondatot...:D*<sup>92</sup>; *Hát – hát-tal nem kezdünk mondatot, tudom – a neved az nagyon bejövős :D*<sup>93</sup>; *Hát irigy voltam egy kicsit, meg éhes: DD (tudom háttal nem kezdünk mondatot)*<sup>94</sup>. E reflexiók a nyelvi babona cáfolatát adják, s megfigyelhető, hogy mentegetőznek bennük a twitterezők a *hát* használata miatt. Ez a viselkedésmód a szövegtípus kommunikációs helyzetéből (is) adódhat. Az internet írott beszélt nyelvi szövegtípusai között a Twitter ugyanis az egyik legszemélyesebb, ám mégis nyilvános kommunikációs színtér (vö. **3.4.2.**). A maximum 140/280 karakterből álló üzenetekből a tweeteket olvasók az általuk vallott

89 <http://card-trick.extra.hu/index/news.php> (utolsó letöltés: 2007. november 10.)

90 <https://mefi.be/muti/127/the-matrix-path-of-neo/> (utolsó letöltés: 2020. szeptember 29.)

91 [www.nyest.hu/hirek/hattal-kezdjuk-a-mondatot?comments](http://www.nyest.hu/hirek/hattal-kezdjuk-a-mondatot?comments) (utolsó letöltés: 2020. szeptember 29.)

92 <https://twitter.com/bogdanocsi27/status/929338667029626880> (utolsó letöltés: 2020. szeptember 29.)

93 <https://twitter.com/ParaMontie/status/544264751308881920> (utolsó letöltés: 2020. szeptember 29.)

94 <https://twitter.com/ChrisDyw/status/294167913563303937> (utolsó letöltés: 2020. szeptember 29.)

nyelvi ideológiáktól függően sokféle következtetést levonhatnak. A twitterezők a nyelvhasználati formák miatti magyarázkodásukkal a saját felépített énképüket, az arculatukat próbálják meg megóvni, a magyarázattal ugyanis azt közvetítik a külvilág felé, hogy ők tisztában vannak a nyelvhelyességi szabályokkal. A másik jellegzetes attitűd a Twitteren a diskurzusjelölőkhöz kapcsolódó nyelvi babona kifigurázása, nyelvjátékká való alakítása. Például: *Hát....."Hát-tal nem kezdünk mondatot" Hát... ettől a pályától tényleg felmegy az adrenalin. Kemény!*<sup>95</sup>; *hááát... nem. háttal nem kezdünk mondatot, edzést igen jóéjt! :)*<sup>96</sup>; *Hát (háttal nem kezdünk mondatot, úgyhogy megfordulok :D) ma mindenki paprikás krumplit főz, eszik? :))*<sup>97</sup> Mindkétféle nyelvi viszonyulás (a magyarázkodás, illetve a nyelvjáték is) azt eredményezi, hogy a nyelvi tévhitek egyrészt megkérdőjeleződnek, másrészt azonban a gyakori említés által, még ha az cáfolat formájában történik is, továbbélnék (Domonkosi 2007: 152).

A különböző internetes szövegtípusok vizsgálata azt mutatta, hogy a szöveg alkotójának a célja és az általa vallott nyelvi ideológia, valamint a szövegtípus jellegzetessége befolyásolja, hogyan jelenítődik meg a vizsgált funkcionális csoport. A wiki jellegű oldalakon egyelőre még nem található a diskurzusjelölőkhöz kötődő szócikk. A nem szakmai, szórakoztató portálok bulvárjellegű írásaiban már témaként is felbukkan a diskurzusjelölők közül a *hát*, s hozzá kapcsolódóan kétféle viszonyulás figyelhető meg: egyfelől a „*Hát-tal nem kezdünk mondatot!*” babona elfogadása és terjesztése, másfelől viszont a kételkedés és az ironizálás. A nyelvi babona említése azonban a bulvárírásokban nem tudományos ismeretterjesztő célt szolgál, hanem a nagyobb olvasottság elérésére irányuló manipulációs eszköz. A gyakori kérdések gyűjteményéből az látszik, hogy a nyelvhasználók ismerik a diskurzusjelölőkre vonatkozó nyelvi babonát, s bizonytalanok a kérdéses szavak használatát illetően, ezért az egyéni tapasztalatokból felépülő közösségi tudásra kíváncsiak. A fórumhozzászólásokból és a Twitter-bejegyzésekből pedig sokféle nyelvszemlélet és nyelvi tudatossági szint rajzolódik ki: a nyelvi babonával való azonosulás éppúgy megjelenik, mint a babona cáfolata és elutasítása. A sajátos kommunikációs közeg pedig lehetővé teszi, hogy az álszabály megkérdőjelezéséhez nyelvi játék kapcsolódhasson. Így válik a *hát* az internetes fórumok szövegeinek egy részében stílusesszükzövé. A nyelv-

95 <https://twitter.com/janos1952/status/962698994949406720> (utolsó letöltés: 2020. szeptember 29.)

96 <https://twitter.com/botiska1904/status/174647986683514880> (utolsó letöltés: 2020. szeptember 29.)

97 <https://twitter.com/banmaaa/status/48418946734489600> (utolsó letöltés: 2020. szeptember 29.)



szeti tanácsadó oldalakon pedig a diskurzusjelölőket tartalmi funkció híján lévő, ám kommunikációs szereppel rendelkező elemekként mutatják be, s elutasítják a rájuk irányuló stigmatizációt.

Az interneten is terjedő, a diskurzusjelölőkre vonatkozó nyelvi babonákat azonban internetes korpuszok segítségével könnyen meg is lehet cáfolni. Erdei Tamás (2020) a Magyar Nemzeti Szövegtárból, a Magyar Történeti Szövegtárból és a Történeti Magánéleti Korpuszból származó adatokkal mutatott rá arra, hogy mind a *hát*-tal való mondatkezdés helytelenítése, mind pedig a *deviszont* tiltása minden alapot nélkülöző nyelvi babona.

A diskurzusjelölőkkel kapcsolatos attitűdök azonban nem csupán közvetett, hanem direkt módon is mérhetők, ezért a továbbiakban a diskurzusjelölőkre irányuló attitűdvizsgálataim eredményét mutatom be.



## 5. A diskurzusjelölőkkel kapcsolatos attitűdök mérése

A különféle elméletektől és szakirodalmi állításoktól, valamint az interneten gyűjtött nyelvi adatoktól függetlenül kíváncsi voltam rá, hogy a nyelvhasználók hogyan ítélik meg a diskurzusjelölőket, mennyire gyakran és milyen szerepben használják őket, továbbá milyen nyelvi ideológiákat kapcsolnak hozzájuk, ezért háromféle módszerhez folyamodtam: kérdőívészéshez, fókuszcsoporthoz beszélgetéshez és részt vevő megfigyeléshez.<sup>98</sup> Mindhárom módszerrel 5 diskurzusjelölőt vizsgáltam: ezek az *-e*, a *vajon*, a *hát*, az *ugye* és a *szóval* voltak. A beszélői attitűdök feltérképezését azért tartottam fontosnak, mert ezek befolyásolhatják a nyelvi viselkedést és a nyelvi változásokat is (vö. Domonkosi 2006: 16). Az alábbiakban először a kérdőíves felmérés módszerét, anyagát, a kiinduló hipotéziseket (5.1.), majd az egyes diskurzusjelölőkre, azaz a *hát*-ra (5.1.1.), a *vajon*-ra és az *-e*-re (5.1.2.), valamint a *szóval*-ra (5.1.3.) vonatkozó eredményeket mutatom be. A kérdőíves felmérés eredményeinek az összegzése (5.1.4.) után pedig a fókuszcsoporthoz vizsgálat módszertanát, valamint eredményeit ismertetem (5.2.), végül pedig az iskolai tanórákat mint a diskurzusjelölőkhöz kötődő nyelvi ideológiák és attitűdök színtereit mutatom be (5.3.).

### 5.1. A diskurzusjelölők kérdőíves vizsgálata: anyag, módszer, hipotézisek

A kérdőíves felmérés során 88 adatközlőből álló nem reprezentatív mintával dolgoztam. A mintavétel két lépésben történt: először véletlen mintavétellel 53 adatközlőt teszteltem (l. Schirm 2010b), majd pedig rétegzett mintavétel segítségével hetedik és nyolcadik osztályos általános iskolás adatközlőket is bevontam a vizsgálatba, ugyanis a korábbi mintából teljesen hiányzott ez a korosztály (l. Schirm 2011a). Informátoraim adatait (nemüket, életkorukat, végzettségüket és lakóhelyüket) a könyv Függelékének II. részében közlöm. Az adatközlők közt 56 nő és 32 férfi volt, életkor szerint pedig 36 fiatalabb (18 év alatti) és 52 idősebb (18 év fölötti) válaszadóra bomlott a minta.

<sup>98</sup> A kérdőíves felmérésben és a fókuszcsoporthoz beszélgetésekben részt vevő adatközlőknek ez-úton is szeretném megköszönni a segítségüket.

Azért választottam egyik módszerként a kérdőívezést, mert így egyszerűen és gyorsan viszonylag nagy mennyiségű, egymással összevethető nyelvi anyag feldolgozására nyílt lehetőségem. A kérdőíves vizsgálat során azonban a tesztelés jellege miatt a hitelesség torzulásával is számolni kell, ugyanis az adatközlők előfeltevése az lehet, hogy a kérdőív valamilyen nyelvi készséget vagy nyelvtani ismeretet mér. A probléma mérséklésére rövid útmutatást tettem a feladatok elé, hasonló élszóbeli bevezetéssel kiegészítve, így igyekeztem elérni, hogy a spontán vélemények hívódjanak elő. A kérdőív kitöltésére fordítható időt nem határoztam meg előre, de átlagosan 30 perc elegendő volt a teszt kitöltésére. A felhasznált kérdőív a Függelék I. részében olvasható.

A mintavétel előtt az alábbi hipotéziseket fogalmaztam meg, amelyeket tesztelni kívántam a vizsgálat során:

- (I) A nyelvhasználók körében jelen lesz a vizsgált diskurzusjelölők stigmatizáltsága.
- (II) A diskurzusjelölők emocionális és expresszív funkcióját felismerik és használják a laikus beszélők.
- (III) A nyelvhasználók érzékelik az elemek interakciós és textuális funkcióját.
- (IV) A nyelvhasználóknak a diskurzusjelölők jelentéséről való vélekedései egybeesnek a mag/periféria modell (Bell 1998) állításaival, azaz a modell érvényességét megerősítik a nyelvhasználói adatok.
- (V) A megnyilatkozás propozicionális tartalmának az érintetlenségét is érzik a beszélők.
- (VI) Nem és életkor tekintetében nincs szignifikáns különbség a vizsgált diskurzusjelölők funkciói közt, vagyis nincsenek tipikus férfi és női, illetve fiatalokra és idősekre jellemző válaszok, ugyanakkor a fiatalabb adatközlőktől a diskurzusjelölők nagyobb stigmatizáltságát várom.

Előzetes hipotéziseimet a hétköznapi kommunikációs helyzetekben és az oktatás során szerzett tapasztalataimra, illetve a nyelvészeti szakirodalom állításaira alapoztam. Továbbá a hipotézisekkel összefüggésben arra is kíváncsi voltam, hogy az adatközlők az egyes diskurzusjelölőket milyen szerepkörökkel ruházzák fel.

A kérdőívezésnél háromféle feladattípust használtam: először minimálpáros mondatok segítségével az egyes diskurzusjelölők funkciójára kérdeztem rá, majd szövegkörnyezettől függetlenül a tipikus használati körök felől tudakozódtam, saját nyelvi példát is kérve, végül pedig reflektált nyelvhasználói vélekedések gyűjtésével az elemek stigmatizáltságát mértem.

Az első feladatban az adatközlők szövegkörnyezet nélküli minimálpárokat kaptak, amelyek csak abban tértek el egymástól, hogy az egyik mondatban szerepelt diskurzusjelölő, míg a másikban nem. A diskurzusjelölőket félkövérrel is kiemeltem, s informátoraimtól arra kérdeztem rá, hogy mit fejez ki szerintük a mondatpárok közül a második mondatban a félkövérrel szedett elem. A vizsgálat során a következő minimálpárokat használtam: *Siessünk!* – *Siessünk **hát!***; *Megírtad a leckéd?* – ***Ugye** megírtad a leckéd?*; *Nem akarsz megtenni?* – *Nem akarsz **e** megtenni?*; *Ha jól gondolom, nem akarsz vezetni.* – ***Szóval**, ha jól gondolom, nem akarsz vezetni.*; *Én meg hazaértem.* – ***Hát** én meg hazaértem.*; *János intelligens?* – *János **vajon** intelligens?*; *Eljössz?* – ***Hát** eljössz?*; *Péter okos.* – *Péter **ugye** okos.*; *Hol van az alapító okirat tartalma?* – ***Hát** hol van az alapító okirat tartalma?*; *Ez a fiú szavahihető, dolgos, becsületes, rendes ember.* – *Ez a fiú szavahihető, dolgos, becsületes, **szóval** rendes ember.*; *Van-e más választásunk?* – ***Vajon** van-e más választásunk?*; *Bementünk a terembe, én nem is akartam, de ő nagyon hívott.* – *Bementünk a terembe, **szóval** én nem is akartam, de ő nagyon hívott.*; *Péter kapott új autót.* – *Péter kapott **ugye** új autót.*; *Ami azt illeti, nincs kedvem moziba menni.* – ***Hát**, ami azt illeti, nincs kedvem moziba menni.*; *János vajon eljön?* – *János vajon eljön-**e**?*

Az első feladatban tehát az egyes elemek funkcióira kérdeztem rá. A példák kiválasztásánál szempont volt, hogy az értelmező szótárakban szereplő példamondatokhoz hasonlókat, illetve azokkal megegyezőket is használjak, hiszen csak így lehetett felmérni, hogy a szótárak jelentésmegadásait érzik-e a nyelvhasználók, vagy pedig más jellegű használati köröket társítanak a diskurzusjelölőkhöz. Ahogy a felsorolásból is látszik, a minimálpároknál nem adtam meg szövegkörnyezetet, így a diskurzusjelölők textuális szerepének az érzékeltetésére nem ez volt a legmegfelelőbb adatgyűjtési mód, s a kontextusnélküliség az eredmények torzulásához is vezethet. Azonban nem szerettem volna, ha adatközlőim válaszait befolyásolja a szövegkörnyezet körülírása. Úgy vélem, a diskurzusjelölők funkcióiról számot lehet adni a kontextus ismerete nélküli minimálpáros tesztelési mód segítségével is, hiszen ilyenkor a mondatpárok közt az egyetlen különbséget a diskurzusjelölő megléte, illetve hiánya jelenti, vagyis a köztük lévő jelentéskülönbségért kizárólag a diskurzusjelölő a felelős.

A kérdőív második feladata azt mérte, hogy a nyelvhasználók mikor és mire használják a felsorolt diskurzusjelölőket a beszédben és/vagy az írásban. Itt az egyes elemek szerepére, valamint a tipikus használati körükre kérdeztem rá, és szövegkörnyezettel együtt egy-egy jellegzetes, saját példát is kértem.

Utolsóként pedig reflektált nyelvhasználói vélekedéseket gyűjtöttem, vagyis a harmadik feladatban arra kérdeztem rá, hogy a felsorolt elemek közül van-e olyan, amelyiknek a használatával kapcsolatban bizonytalanok, vagy amelyik-

nek a használata miatt már érte őket kellemetlenség. Azaz ennél a feladatnál az elemek stigmatizáltságát mértem.

A kérdőív feladatai nyílt típusú kérdésfeltevással lettek megfogalmazva (l. Vargha 2015: 23), ami annyit jelent, hogy a kérdésekre nem csupán igen/nem választ kellett adniuk az adatközlőknek, valamint a kérdésfeltevésből nem derültek ki a lehetséges válaszok sem. Azért használtam nyílt formában megfogalmazott feladatokat a teszthez, mert nem akartam, hogy a szakirodalom válaszlistája vagy a saját hipotéziseim befolyásolják a válaszadókat. Vagyis nem korlátoztam a lehetséges válaszok körét, s így az adatközlőknek a diskurzusjelölőkről való tényleges vélekedései jelentek meg a mintában. E kérdésfeltevés hátránya viszont az volt, hogy a válaszok utólagos kódolása és kategorizálása sok időt vett igénybe. A nyílt típusú kérdések hátrányaként a szakirodalom (uo.) azt is felrója, hogy „a lehetséges válaszok felsorolása hiányában nem feltétlenül aktivizálódik a megkérdezett személy passzív tudása, ami esetenként sablonos, alacsony információértékű válaszokhoz vezet”, ám a kapott válaszok alapján kijelenthető, hogy ennél a mintánál információdúsak voltak a válaszok, s egy-két adatközlőtől eltekintve láthatóan nem okozott nehézséget a válaszadóknak megfogalmazniuk az elemekhez kötődő szerepeket.<sup>99</sup>

A kérdőív első és második feladatában az egyes diskurzusjelölők funkcióira kérdeztem rá. A kapott válaszokat szerepkörök szerint csoportosítottam, s amely válaszból egynél több azonos jelent meg a mintában, azt már külön csoportnak vettem. Az adatközlők válaszaiknak a kategorizálásakor saját intuíciónra hagyatkoztam, és az egyes funkcióknál azok prototipikus megvalósulásaihoz viszonyítottam, problémás esetekben pedig más anyanyelvi beszélők ítéleteit, illetve a szótárak jelentésmegadásait is figyelembe vettem. Ahogy az majd a válaszok bemutatásánál is látszódni fog, az egyes kategóriák nem mindig alkotnak egymástól jól elkülönülő csoportokat.<sup>100</sup> Azonban fontosnak tartottam, hogy a

99 A 88 adatközlőből csupán 1 fő volt, aki – a válaszaik alapján – nem vette teljesen komolyan a feladatot. Ám még az ő válaszaikat is benne hagytam a mintában, mivel azok is információval szolgáltak a diskurzusjelölőkhöz kötődő attitűdről.

100 Például a sürgetés és a türelmetlenség kategóriák közt nincs éles határvonal, mivel azonban az adatközlők különböző kifejezést használtak a *hát* diskurzusjelölőnek a tesztelt mondatokban betöltött funkciójára (l. pl. 1. és 4. ábra), ezért ezt mindenképpen tükrözni kívántam a funkciók megadásánál. Problémás esetekben az értelmező szótárak és a szinonimaszótárak leírásait és jelentésmegadásait is felhasználtam a kategóriák felállításához. A sürgetés és a türelmetlenség megkülönböztetését a szótári információk is megerősítették, ugyanis az értelmező szótárak másként határozzák meg a két fogalmat, a sürgetésnél a gyorsítás jelentésmozzanatát emelik ki, a türelmetlenség esetén pedig a nyugtalanságot és az izgatottságot hangsúlyozzák. Valamint a MSZkt. (1998) sem szerepelteti egymás szinonimáiként a két szót.

funkciók felsorolásánál minél többet meghagyjak az adatközlők által írt megnevezésekből, s ne én címkézzem fel az egyes szerepeket, vagyis amennyire csak lehet, igyekeztem a kódolás során fellépő szubjektivitást mérsékelni. Ahol az egyes, külön oszlopként felvett funkciók szemantikailag mégis összekapcsolódnak egymással, azt az eredmények szöveges bemutatásánál részletezem. Minden példamondat esetén felvettem egy egyéb és egy üres kategóriát is. Az egyéb csoportba azok a válaszok kerültek, amelyeket semmilyen más kategóriába nem tudtam besorolni, azaz vagy csak egyetlen adattal jelentek meg a mintában, vagy a feladat szempontjából irreleváns válaszok voltak. Az üres kategória pedig a válasz nélküli adatokból tevődött össze, vagyis abból, amikor az adatközlő nem írt semmit egy-egy részfeladathoz. Mivel nem korlátoztam a feladatonként adható válaszok számát, azaz egy adatközlő több funkciót is társíthatott egy diskurzusjelölőhöz, ezért az összeadott funkciók száma általában több, mint az informátorok száma.

A felmérés során minden adatot számítógépre vittem, s a NeoOffice Calc táblázatkezelő programja<sup>101</sup> segítségével statisztikai próbákat végeztem. Az egyes elemek minden lehetséges funkciójánál alkalmaztam a 2x2-es khi-négyzet-próbát és a Yates-féle korrekciós khi-négyzet-próbát is: a nemmel és az életkorral összevetve a kapott válaszokat.<sup>102</sup> A próbák értékelésénél a szokásos 5%-os szignifikanciaszintet választottam. A számítások alapján egyértelműen el lehetett dönteni, hogy van-e kapcsolat a nem, az életkor, illetve a diskurzusjelölőnek tulajdonított szerep megadása közt.

A válaszok nemek szerinti bontását az indokolta, hogy a gendernyelvészeti munkák (pl. Huszár 2009) szerint különbség van a nők és a férfiak kommunikációs stratégiái közt, ezért úgy gondoltam, érdemes megnézni, hogy egy-egy diskurzusjelölőhöz milyen szerepet társítanak a nők és milyen a férfiak. Előzetesen azt feltételeztem, hogy a diskurzusjelölők udvariassági stratégiaként való alkalmazása a nőknél lesz gyakoribb, egyéb különbséget azonban nem vártam a vizsgálattól.

A minta életkor alapján való bontása pedig azért történt, mert kíváncsi voltam rá, hogy az általános és a középiskolai oktatás befolyásolja-e az adatközlők válaszait. Ezért az iskolaköteles kor felső határánál, 18 évnél osztottam két részre a csoportot, s azt vártam, hogy a diskurzusjelölők stigmatizáltsága erősebb lesz a

101 <http://www.neooffice.org/neojava/en/index.php> (utolsó letöltés: 2020. szeptember 29.)

102 A 2x2-es khi-négyzet-próba két dichotóm változó függetlenségének a tesztelésére alkalmas, ám kisszámú előfordulások esetén érdemes némi korrekcióval pontosítani a próbát. E pontosítás legismertebb hagyományos módszere a Yates-féle korrekciós khi-négyzet-próba. A próbáról l. Vargha 2015: 414, 420–426.

fiatalabb, még iskolába járó válaszadóknál. Ezt a feltevést a tanárok által gyakran hangoztatott, diskurzusjelölőkre vonatkozó intelmekre, valamint az iskolai nyelvtanítás zömében előíró voltára alapoztam (vö. Szabó 2012; Kósa 2014).

Lakóhely szerint nem bontottam a mintát, ugyanis adatközlőim többsége megyeszékhelyen, illetve nagyvárosban élt, csupán egy-két informátor származott kisebb városból, illetve faluból, így nem láttam értelmét e változó alapján is csoportosítani a válaszokat. Ugyanígy nem tartottam relevánsnak a foglalkozás figyelembevételét sem az adatoknál.

A vizsgálat módszertani elveinek, a statisztikai próbáknak és a kiinduló hipotéziseknek a bemutatása után következzenek az adatközlők válaszaik diskurzusjelölőnként csoportosítva.

### 5.1.1. **A *hát* megítélése, valamint az elem funkciói a kérdőíves felmérés eredményei alapján**

A *hát* diskurzusjelölőnek a pragmatikai szakirodalom (pl. Kiefer 1988; Németh T. 1998) négy fő szerepkörét említi: használatos általános válaszjelölőként, bevezethet kérdést, a magyarázkodás eszköze is lehet, és önjavító szerepben is állhat. Ezen túl jelenkori és történeti korpuszokban végzett vizsgálataim alapján (Schirm 2007–2008) a *hát* leggyakoribb funkciói közé a nyomatékositást, a retorizálást, valamint az értékelő és az érzelmi többlettartalom kifejezését soroltam (3.1.).

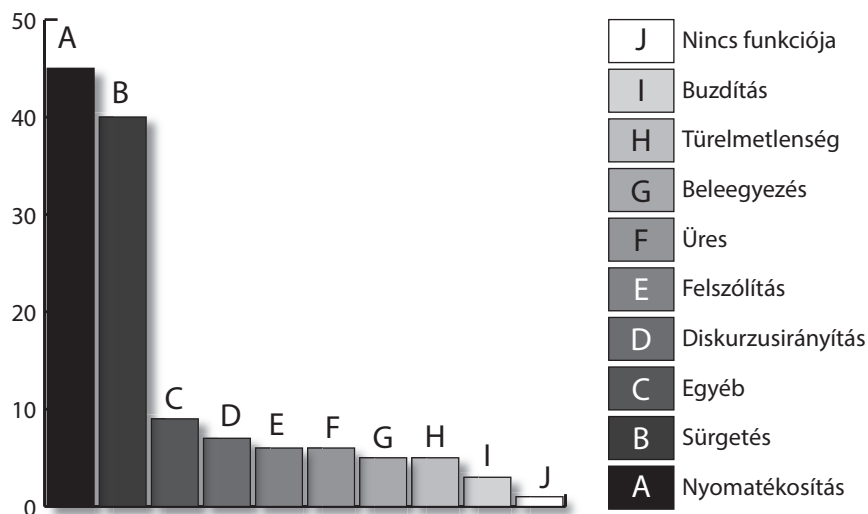
A kérdőív első feladatában a tesztelt elemek közt a *hát* diskurzusjelölő képviseltette magát a legnagyobb arányban, ugyanis öt minimálpárnál is szerepelt. Ezt az arányt az indokolta, hogy a nyelvművelő szakirodalomban ez az a diskurzusjelölő, amelyet a leginkább stigmatizálnak, illetve az iskolai oktatásban is elmarasztalnak (4.1.). Kíváncsi voltam arra, hogy az erős nyelvi megbélyegzés hatással van-e az adatközlők attitűdjére. Nézzük sorban az egyes mondatokra kapott válaszokat!

A *Siessünk hát!* mondatban szereplő *hát* elem funkcióit informátoraim az 1. ábrán látható módon<sup>103</sup> adták meg.

Ahogy a grafikonról is leolvasható, a legtöbb válasz szerint a *hát* nyomatékositást (45 adat) és sürgetést (40 adat) fejez ki. Szinte minden adatközlőnél vagy az egyik, vagy a másik, vagy mindkét jellemző megjelent. A nyomatékositás és a sürgetés, illetve az egyéb kategóriába sorolt válaszok után következett a diskurzusirányító szerep 7 adattal: adatközlőim azt emelték ki, hogy ez a megnyilatkozás egy válasz valamire, mindenféleképpen előzményének kellett lennie

103 A funkciókat összesítő grafikonokon az egyes oszlopok a válaszok darabszámát jelenítik meg.



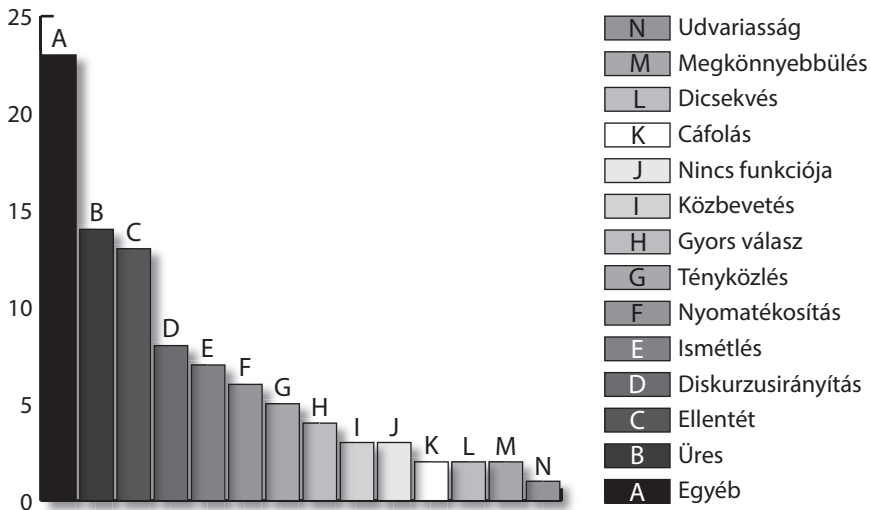


1. ábra. A *hát* funkciói a *Siessünk hát!* mondatban a nyelvhasználók szerint

szerintük. 6 adatközlő pedig úgy vélte, hogy a *Siessünk hát!* mondatban szereplő *hát* felszólítást fejez ki. A válaszok közt a következő két csoportot a beleegyezés és a türelmetlenség képviselte 5–5 adattal, a buzdítás szerepkörét pedig informátoraim közül 3-an írták. A válaszok értékelésénél azonban figyelembe kell venni azt is, hogy a megadott funkciók közül a sürgetést és a türelmetlenséget a mondatban szereplő *siessünk* ige is besugározhatta a diskurzusjelölőbe. Ám nem csupán a laikus nyelvhasználók, hanem gyakran még a gyakorlott diskurzusanotálók is nehezen választják el a diskurzusjelölő kontribúcióját az adott diskurzusjelölő hatókörébe tartozó megnyilatkozás, a gazdaegység funkciójától.

A *hát*-os minimálpárok közt ennél a példánál kaptam a legegységesebb válaszokat, vagyis a funkciók szóródása itt volt a legkisebb. Ezt igazolja az egyéb oszlop alacsony elemszáma is, mindössze 9 válasz volt ide sorolható. A *Siessünk hát!* mondatban a *hát*-nak tehát viszonylag egységes és egyértelmű szerepet tulajdonítottak a laikus beszélők. A jelölő markáns szerepét bizonyítja az is, hogy a 88 adatközlő közül csupán 6 válaszadónál maradt el a funkció megnevezése, ahogy azt a grafikon üres oszlopa is mutatja, valamint csak 1 adatközlő írta, hogy semmit nem jelent a szó, nincs funkciója.

Az elvégzett statisztikai próbák egyetlen esetben, a sürgetés funkciójánál jeleztek kapcsolatot az életkor és a szerep megadása közt: a 18 év fölöttiek a *Siessünk hát!* mondatban inkább tartották sürgetésnek a *hát*-ot, mint a 18 év alatt



2. ábra. A *hát* funkciói a *Hát én meg hazaértem* mondatban a nyelvhasználók szerint

tiak. A női és férfi válaszok tekintetében a nemek közt nem mutatkozott statisztikailag szignifikáns különbség, s minden válaszra mindkét nem tagjaitól érkezett adat.

A *hát*-os példamondatok között a következő *Hát én meg hazaértem* mondat volt. Ahogy a 2. ábra is mutatja, itt sokkal nagyobb volt a válaszok szóródása, azaz többféle funkciót rendeltek a vizsgált diskurzusjelölőhöz az adatközlők.

A *hát* szerepét ennél a példánál nem érezték egységesnek az informátorok. Ezt egyrészt az egyéb oszlop magassága mutatja, ugyanis 23 válasz került ide, másrészt az egyébbe sorolt szerepeken kívül 11 másféle funkcióval (pl. ellentét, diskurzusirányítás, ismétlés, nyomatékosítás stb.) is felruházták az adatközlők a kérdéses mondatban a *hát*-ot. Az egyéb oszlop nagy elemszámához az is hozzájárult, hogy az adatközlők egy része elítélően nyilatkozott a mondat eleji *hát*-ról. 7 esetben találok a válaszok közt a diskurzusjelölő nyílt megbélyegzésével: 3 adatközlő a „*Hát-tal nem kezdünk mondatot!*” megjegyzést adta válaszként, s további 4 informátor is helytelenítette és stigmatizálta a diskurzusjelölőt. Ők a következőket írták: „Nem tetszik, h. háttal kezdett mondat”, „semmi szükség a »hát«-ra”, „műveletlen”, „Hát, ez olyan nem jól néz ki”. Az utolsó idézett válaszznál láthatjuk, hogy paradox módon az adatközlő „nem jól kinéző”-nek tartotta a *hát*-ot, ám a válaszát ennek ellenére ő maga is *hát*-tal kezdte. A *hát* erős stigmatizáltságával függhet össze az is, hogy az adatközlők egyhatoda, azaz 14

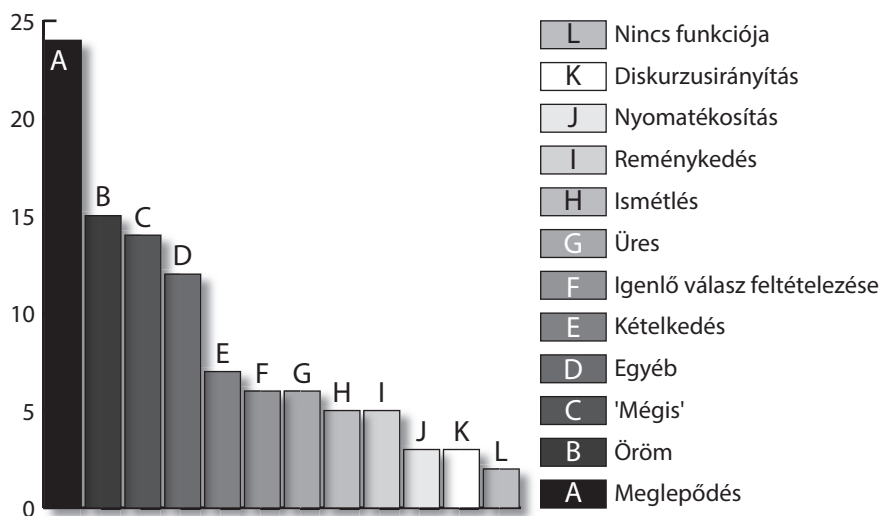
ember semmit nem írt ehhez a feladathoz, ahogy azt a grafikon üres címkével ellátott oszlopa is mutatja, további 3 adatközlő szerint pedig semmilyen funkciója nincs a kérdéses mondatban a *hát*-nak, ahogy azt a grafikon J oszlopa jelzi.

Az azonos válaszok közül a legtöbb, 13 az elem szembeállító szerepét emelte ki. Informátoraim egy része szerint ugyanis a *Hát én meg hazaértem* mondatban a *hát* ellentétet jelöl, szembeállítást egy másik egyénnel, aki viszont nem ért haza. Egyik adatközlőm szerint a *hát* itt „összehasonlító szó”, ami az ’én pedig’ jelentést közvetíti. Látható, hogy az adatközlők a *hát*-nak tulajdonították azt a jelentést, amit a *meg* szó fejezett ki, hiszen valójában ez kódolta az ellentétes értelmet. Az ellentét kifejezését a diskurzusrányító szerep követte 8 válasszal. Ennél a szerepkörnél az adatközlők azt emelték ki, hogy a *hát* jelzi szerintük, hogy a beszélgetésnek már volt előzménye, vagyis reakciónak, egy előzőleg elhangzott kijelentésre történő visszavágásnak tekintették az elemet. Volt olyan adatközlő, aki a *hát*-nak a szóátvételt segítő funkcióját emelte ki, míg más a diskurzus fenntartását vagy folytatását jelző szónak érezte a jelölőt. A diskurzusrányító szerep után következett az ismétlés 7 válasszal, majd a nyomtatékosítás 6 adattal. Öten érezték úgy, hogy a *hát* tényközlést fejez ki a mondatban, míg négyen úgy vélték, hogy ennek a szónak a gyors válaszadás a funkciója. Hárman pedig közbevető jellegűnek gondolták a diskurzusjelölőt, vagyis az ’úgy mellel’, illetve az ’ami azt illeti’ jelentést társították hozzá. A mintában 2–2 válasszal előkerült még a cáfolás, a dicsekvés, valamint a megkönnyebbülés is. Továbbá 1 adatközlő az udvariassági stratégia kifejeződésének érezte a *hát*-ot, amely az ellentmondást enyhíti.

A megadott funkciók és a válaszadók neme közt az elvégzett statisztikai próbák nem igazoltak kapcsolatot, s a funkciók és az életkor közt is csupán egy esetben jelzett összefüggést a khi-négyzet-próba, mégpedig az ismétlés esetén, amely válasz csak a fiatalabb informátoroktól volt adatolható.

A *hát*-os minimálpárok közt két kérdés is szerepelt. Az egyik a *Hát eljössz?* volt. Adatközlőim e kérdésben szereplő *hát* funkcióit a 3. ábrán látható módon és arányban adták meg.

Az informátorok közül a legtöbben, 24-en azt válaszolták, hogy számukra a kérdésben szereplő *hát* a meglepődés és a csodálkozás jelölője, 15 adatközlő pedig az örömet társította a diskurzusjelölőhöz. 14-en a *hát*-nak a ’mégis’ jelentését érezték a kérdésben, s 12 válasz (pl. sürgetés, ösztönzés) került az egyéb csoportba. Ezt követte a kételkedés 7 adattal, az igenlő válasz feltételezése 6 adattal, az ismétlés és a reménykedés pedig 5–5 adattal. 3-an voltak, akik nyomtatékosító szerepűnek vélték a *hát*-ot, s szintén 3 informátor jelölt meg valamilyen diskurzusrányító szerepet a válaszában. Ők arra utaltak, hogy a *hát* visszakerdezőként, elutasító válasz vagy

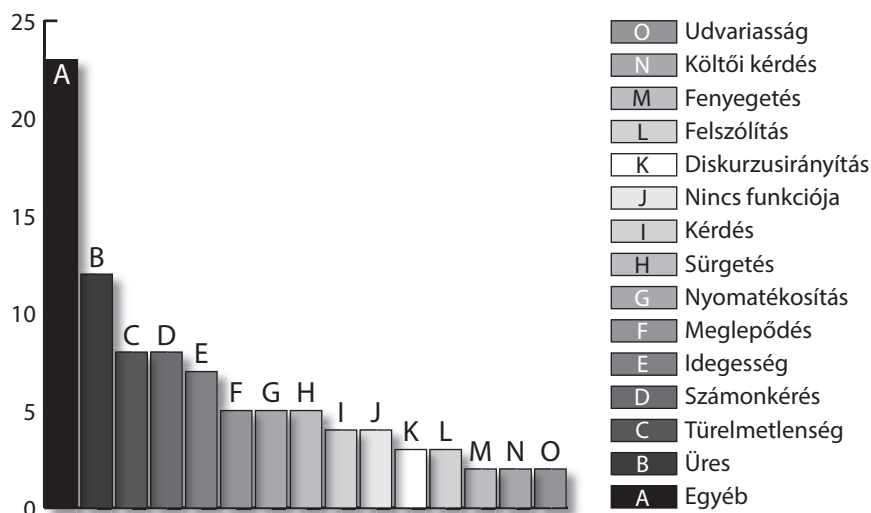


3. ábra. A *hát* funkciói a *Hát eljössz?* mondatban a nyelvhasználók szerint

többszöri megkérdés után hangozhatott el. Az előző mondathoz képest itt viszonylag kis számú adatközlő (6 fő) nem írt semmit ehhez a részfeladathoz, ahogy azt az üres címkéjű oszlop mutatja, valamint csupán ketten vélekedtek úgy, hogy nincs semmilyen funkciója a *hát*-nak. Az egyéb válaszok közt pedig csak egyszer került elő a *hát* stigmatizálása a „*Hát-tal nem kezdünk mondatot!*” álszabály formájában. Úgy tűnik tehát, hogy a kérdésben megjelenő diskurzusjelölő nem zavarja annyira az adatközlőket, mint a kijelentésben előforduló *hát* elem.

A női és férfi válaszok ennél a mondatnál sem mutattak jellegzetes eloszlást, egyik statisztikai próba sem igazolt ugyanis kapcsolatot a válaszadó neme és a *Hát eljössz?* mondatban a *hát*-nak tulajdonított funkció közt. Az életkor pedig csak az öröm és az ismétlés válaszoknál mutatkozott fontos tényezőnek. A *hát*-nak a pozitív érzelmi telítettségét a kérdezett mondatban ugyanis csupán az idősebb adatközlők írták, az ismétlés funkció pedig csak a fiatalabb válaszadók vélekedéseiben jelent meg, s az elvégzett statisztikai próbák is ebben a két esetben jeleztek kapcsolatot.

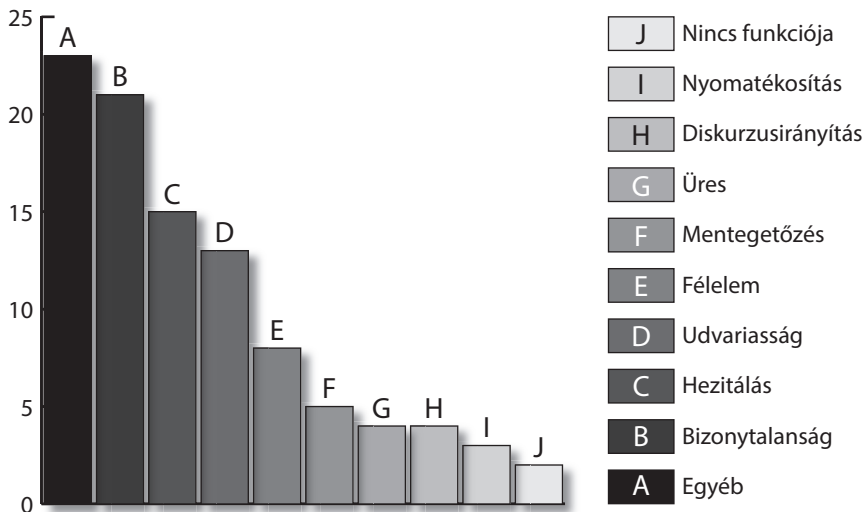
A kérdőív másik *hát*-os kérdése *Hát hol van az alapító okirat tartalma?* volt. Itt is nagyon nagy volt a szóródás a válaszok közt, ezt mutatja a 4. ábra kiemelkedően magas egyéb oszlopa is, ahová 23 válasz került, továbbá sokan (12-en) nem írtak semmit ehhez a példához. Az egyéb válaszok sokféleségét (pl. hirtelen jött ötlet, értetlenkedés) magyarázhatja, hogy ennél a mondatnál a jelen-



4. ábra. A hát funkciói a *Hát hol van az alapító okirat tartalma?* mondatban a nyelvhasználók szerint

tést nagymértékben befolyásolja a szituáció, valamint a hangsúly és a hanglejtés is. Hiszen a kérdés szövegkörnyezettől függően egyaránt lehet információkérő, csodálkozó vagy épp támadó. Az üresen hagyott helyek száma pedig az elem megbélyegzettségével, illetve az adatközlők bizonytalanságával lehet összefüggésben. A válaszok közt 5 esetben jelent meg a *hát* stigmatizáltsága. Közülük az iskolai oktatásból ismert „*Hát-tal nem kezdünk mondatot!*” indoklás 1 adatközlőnél volt jelen, 1 válaszadó töltelékszónak titulálta az elemet, 1 kitöltő helytelennek nyilvánította a mondatot, 2 informátor pedig szubjektív vélekedésének adott hangot, a válaszaikat idézve: „nem tetszik”, illetve „itt is zavar a *hát* mondatkezdő, olyan a hangvétele, mintha óvodásnak gondolnám azt, akitől kérdezek”. 4 adatközlő szerint (J oszlop) pedig nincs funkciója a mondatbeli *hát*-nak.

Az azonos vélekedések közt a türelmetlenség és a számonkérés vezetett, mindkettő 8–8 válasszal volt jelen a mintában. Ezt követte az idegesség 7 adattal, a meglepődés, a nyomatékosítás és a sürgetés pedig 5–5 embernél jelent meg. Négyen a kérdés funkcióját társították a szóhoz, hárman írták a diskurzusrányító szerepet, illetve a felszólítást, továbbá a fenyegetés, a költői kérdés és az udvariasság is előkerült még a válaszok közt 2–2 adattal. A szerepek egy részében (türelmetlenség, fenyegetés, sürgetés, számonkérés, idegesség) közös, hogy a diskurzusjelölő negatív telítettségét emelték ki a válaszadók, ám 2 adatközlő olyan



5. ábra. A *hát* funkciói a *Hát, ami azt illeti, nincs kedvem moziba menni* mondatban a nyelvhasználók szerint

udvariassági elemként tekintett a *hát*-ra, amely szerintük oldja a felelősségre vonás szigorát. Nem és életkor tekintetében ennél a példánál nem lehetett szignifikáns tendenciát kimutatni a szociolingvisztikai változók és az adatok közt.

A *hát*-os példák közt az utolsó a *Hát, ami azt illeti, nincs kedvem moziba menni* kijelentés volt. Adatközlőim a mondatbeli *hát* diskurzusjelölőnek az 5. ábrán látható szerepeket tulajdonították.

Az egyéb oszlop elsőse mutatja, hogy a nyelvhasználók sokféle, egymástól igen különböző szerepkört tulajdonítottak az elemnek (pl. tartózkodás, őszinteség, megállapítás). Ezekből a válaszokból látszik, hogy az adatközlők mintegy negyede (23 fő) nehezen tudta megfogni a *hát* szerepét. Többen írták közülük, hogy a szó módosítja a mondat jelentését, de hogy pontosan mit módosít, azt már nem adták meg. Az eddigi *hát*-os példáktól eltérően itt csupán 2 adatközlőnél került elő a *hát* stigmatizáltsága: egyikük töltelékszónak titulálta az elemet, ám rögtön utána írta, hogy „időt ad a gondolkodásra”, vagyis töltelékségen ez az adatközlő nem funkciótlanúságot értett, másikuk szerint pedig „*Hát-tal nem kezdünk mondatot!*”. Az egyéb válaszokat a bizonytalanság funkciója követte 21 adattal, a hezitálás pedig 15 válaszban fordult elő. Ez a két jelentéskör természetesen szorosan összekapcsolódik egymással, s ha összesítjük a két oszlop válaszait, kiderül belőle, hogy a *Hát, ami azt illeti, nincs kedvem moziba menni* mondat élén szereplő *hát*

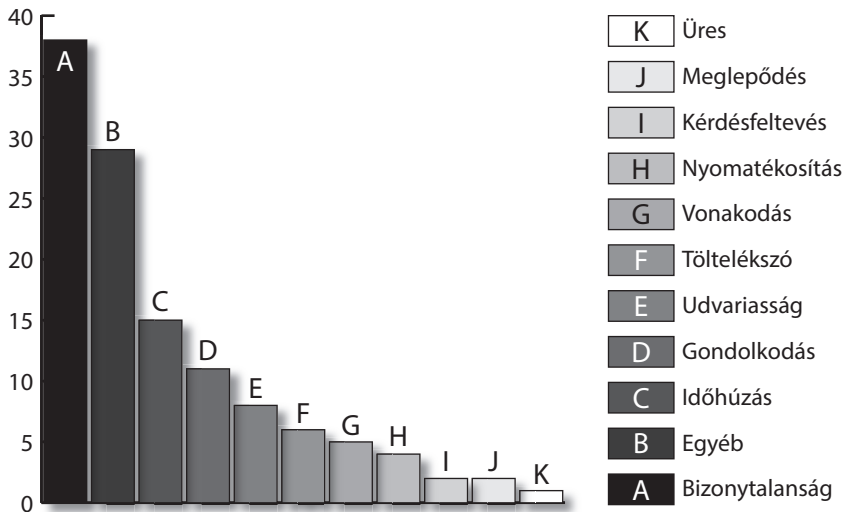
az adatközlők többsége szerint az ő szavaikkal élve „határozatlanságot”, „tétovázást”, „habozást”, „időnyerést”, „töprengést” fejez ki. Ezt a jelentéskört erősíthette az is, hogy a példában lévő *ami azt illeti* is bizonytalanságot sugalló elem, így az adatközlők a *hát* funkcióját ezzel is összekapcsolhatták.

13 válaszadó azonban másként ítélte meg a *hát*-ot, ők ugyanis udvariassági elemnek érezték a szót. Az udvariassági funkciót író mind a 13 válaszadó 18 év fölötti volt, s az elvégzett statisztikai próba is szignifikánsnak mutatta ezt a korrelációt. Néhány választ idézve: a *hát* „tompítja az elutasítást”, „szépíti, kicsinyíti az ellenkezést”, „kevésbé bántó”, „az elutasítás visszautasításának finomítására utal”, „lágyít”, „finomít”. Több nyelvben is megfigyelték, hogy bizonyos diskurzusjelölők gyakran vezetnek be olyan választ, amely az adott szituációban (pl. egy javaslat vagy kérés elutasításakor) nem preferált. A válaszoló ilyenkor a nem preferált választ odázza el a *hát* használatával, az időhúzás pedig jelentősen enyhíti az elutasítás élett. A válaszok közt 8 adattal megjelent még a félelem kifejeződése, valamint 5 válasszal a mentegetőzés is. Négyen üresen hagyták ezt a feladatrészt, azaz nem társítottak semmilyen szerepet a *hát*-hoz, s ugyanennyien gondolták az elemet diskurzusirányítónak, kiemelve a *hát* kapcsolatfenntartó szerepét, továbbá azt, hogy a mondat egy kérdésre adott válasz lehet. 3 adatközlő nyomatékosítónak vélte a *hát*-ot, 2 válaszadó szerint viszont semmilyen funkciója nincs az elemnek.

Életkor tekintetében a fentebb már bemutatott udvariassági szerepkörön kívül csupán az egyéb kategória esetén lehetett megfigyelni kapcsolatot: a fiatalok válaszai sokkal kevésbé voltak egységesek, mint az idősebb adatközlőké. A nemek eloszlása és a mondatbeli *hát*-nak tulajdonított szerep közt azonban nem volt összefüggés.

A minimálpáros mondatokon kívül a második feladat egy kérdése is a *hát* diskurzusjelölőre vonatkozott, arra kérdezett rá, hogy az adatközlők milyen helyzetben és mire használják a *hát*-ot. A válaszadók a 6. ábrán látható szerepeket adták meg a *hát* szöveggörnyezettől független, prototipikus funkcióiként.

Legtöbben, 38-an a *hát*-hoz a bizonytalanság kifejezését társították, ezt követte az egyéb csoport után az időhúzás 15 válasszal, illetve a gondolkodás/hezitálás 11 adattal. Ez a három szerepkör, azaz a bizonytalanság, az időhúzás és a gondolkodás természetesen összefügg egymással, vagyis a *hát* magfunkcióját ezek metszete adja. Az egyéb kategóriába sorolt 29 válasz közül 7-nél jelent meg az elem erőteljes megbélyegzése: 6-an írták a „*Hát-tal nem kezdünk mondatot!*” választ, 1 adatközlő pedig arról számolt be, hogy ő nem szokott „hápnálni”. A stigmatizáltságot mutató egyéb válaszokon kívül e kategóriába olyan funkciók is bekerültek 1–1 adattal, mint a buzdítás, a szomorúság kifejezése, a számonkérés és a magyarázat. A mintában az udvariassági stratégia 8 válaszban fordult elő,



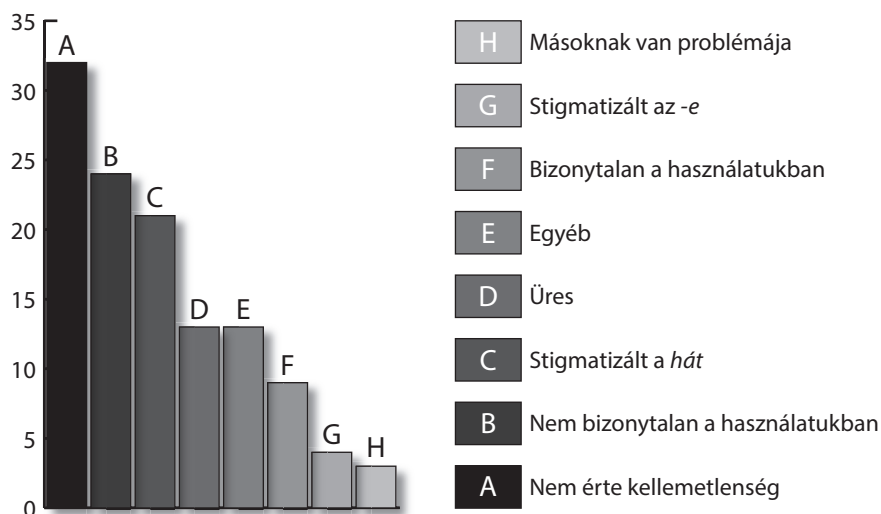
6. ábra. A *hát* funkciói a nyelvhasználók szerint

egyesek szerint ugyanis ez a diskurzusjelölő képes az állítás és a fenyegetés erejét mérsékelni. 6 adatközlő töltelékszóként, jelentés nélküli elemként jellemezte a *hát*-ot, egyikük szerint „üres beszéd”. Velük ellentétben 5 válaszadó akkor használja a *hát*-ot, ha valamit nem akar elmondani, azaz náluk a vonakodás jelölője a szó. A gyengítés ellentéte, a nyomatékosítás 4 válaszban jelent meg, 2 adatközlő pedig a *hát* kérdésfeltevő szerepét emelte ki, annak ellenére, hogy a szó nem csupán kérdésben jelenhet meg, valamint szintén 2-en írták a meglepődés kifejezését is. A 88 informátor közül csupán 1 személy volt, aki semmilyen funkciót nem írt a *hát*-hoz, ahogy azt az egyelemű, üres címkéjű oszlop is mutatja.

Az adatközlők válaszaiból kirajzolódik a *hát*-nak a magfunkciója és legtipikusabb előfordulási köre. Az elem a beszélők szerint prototipikusan a bizonytalanság kifejezésére használatos, s ez a használati kör legtöbbször összekapcsolódik a hezitálással és az időnyerés szándékával. Nem véletlen tehát, hogy a kérdőív első feladatában szereplő *hát*-os mondatok szerepköreinél is ezek voltak a leggyakoribb válaszok. Emellett természetesen másra is használják a diskurzusjelölőt a beszélők, s azok a használati körök az elem periférikus előfordulásainak tekinthetők. Ide tartoznak a grafikonon egyéb oszlopába sorolt válaszok (pl. szomorúság jelölése, idegesség palástolása, evidencia kifejezése).

Életkor szerinti bontásban vizsgálva a *hát* kontextusfüggetlen funkcióit kiderült, hogy az időhúzást inkább a 18 évesnél idősebb korosztály tartja a *hát*





7. ábra. A vizsgált diskurzusjelölők stigmatizáltsága a nyelvhasználók szerint

funkciójának, míg a gondolkodás kizárólag az idősek válaszaiban fordult elő. Valamint az egyéb kategóriába tartozó válaszok is inkább a fiatalokra voltak jellemzőek. Nemek tekintetében azonban nem volt összefüggés a *hát*-nak tulajdonított szerep és az adatközlő férfi vagy női volta közt.

A *hát* funkcióinak a felismerésén és a használati körein túl azt is meg akartam vizsgálni, hogy mennyire érzik stigmatizáltnak ezt az elemet az adatközlők. A tesztelést azonban nem direkt, erre az elemre való rákérdezéssel oldottam meg, hanem nyitott kérdést tettem föl. A kérdést úgy fogalmaztam meg, hogy az előzőekben felsorolt elemek (ezek a *hát*, az *-e*, az *ugye*, a *szóval*, a *persze* és a *vajon* voltak) közül van-e olyan, amelyiknek a használatával kapcsolatban bizonytalanok, vagy amelyiknek a használata miatt érte már őket kellemetlenség. A válaszok a 7. ábrán látható módon alakultak.

A 88 adatközlő közül 32-en válaszolták azt, hogy soha nem érte még őket semmilyen kellemetlenség a kérdezett diskurzusjelölőkkel kapcsolatban, 24-en pedig nem bizonytalanok az elemek használati köreit illetően. 21 válaszban viszont előkeült a *hát* stigmatizáltsága, vagyis majdnem minden 4. válaszadó arról számolt be, hogy került már kellemetlen helyzetbe *hát* kimondása miatt. Más elemek megbélyegzettségét csak elvétve említették az adatközlők: 4 esetben az *-e* stigmatizáltságát emelték ki, valamint az egyéb oszlop válaszai közt megjelent a *persze*, a *szóval* és az *ugye* elem 2-2 válasszal, az *izé* szó pedig egyetlen adattal. A minta alapján te-

hát kijelenthető, hogy az adatközlők nagy része szembesült már azzal az attitűddel, amely a *bát*-ot felesleges, tiltott elemnek állítja be, s a használóit pedig elmarasztalja.

Azt feltételeztem, hogy a diskurzusjelölők stigmatizáltsága és a használatukhoz kötődő bizonytalanság összefügg majd egymással, vagyis minél inkább elmarasztalják a nyelvhasználókat a diskurzusjelölők alkalmazásáért, annál inkább elbizonytalanodnak a használatukat illetően. A kapott adatok azonban ezt nem igazolták, csupán 1 válasz volt a 88-ból, amelyik ok-okozati összefüggésre engedett következtetni a két tényező közt. 9 adatközlő arról számolt be, hogy bizonytalan az elemek használatában. 3 válaszadó pedig azt állította, hogy neki ugyan nincsen problémája a diskurzusjelölők használatával, de ismer olyanokat, akiknek van.

Az adatok nemek szerinti bontása esetén egyik khi-négyzet-próba sem jelzett kapcsolatot a válaszadó neme és a diskurzusjelölők stigmatizáltsága, illetve bizonytalan használata közt. Ám az életkor és a *bát* megbélyegzettsége közt már összefüggést mutattak az elvégzett statisztikai próbák: az adatközlők közül ugyanis inkább a 18 év fölöttiek számoltak be arról, hogy érte már őket kellemetlenség a *bát* használata miatt.

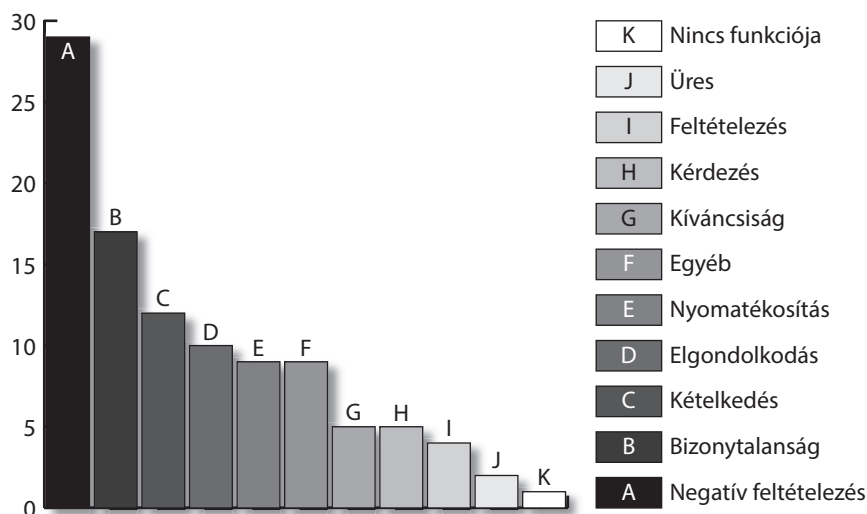
### 5.1.2. A *vajon* és az *-e* megítélése, valamint az elemek funkciói a nyelvhasználók adatai alapján

A kérdőívezés során két olyan diskurzusjelölő megítélését, illetve funkciókörét is vizsgáltam, amelyek csupán kérdésekben fordulnak elő. Ezek a *vajon* és az *-e* kérdőszók voltak. E kérdőszókat az egyszerű mondatokban nem kötelező kitenni, megjelenésük opcionális. Közülük az *-e* kérdő partikula nem sztenderd szórendi helyéhez (*el-e jön, fát-e vág, nem-e olvas*) és egy megnyilatkozáson belüli többszöri használatához (*nem-e akar-e eljönni-e*) erős nyelvi megbélyegzés társul, annak ellenére, hogy bizonyos nyelvjárásokban az *-e* szinte bárhová mozoghat (3.2.4.), s a többszörözése, valamint a *nem* tagadószóhoz kapcsolása udvariassági stratégia és nyelvjáték része is lehet (l. Schirm 2006, ill. 3.2.5., 3.2.6.).

A kérdőív minimálpáros feladatában négy kérdő partikulás mondat szerepelt: a *János vajon intelligens?*, a *Nem akarod-e megtenni?*, a *János vajon eljön-e?*, illetve a *Vajon van-e más választásunk?* Közülük kettőben csupán egy-egy diskurzusjelölő: vagy a *vajon*, vagy az *-e* szerepelt, míg a másik kettőben mindkét kérdőszó megjelent. E tesztelési mód segítségével egymáshoz képest is lehetett viszonyítani a kérdő partikulákat.

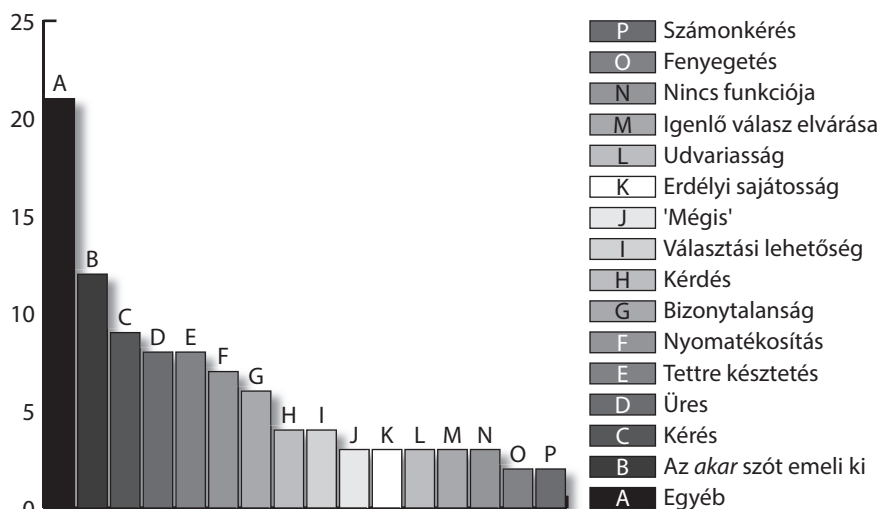
A *János vajon intelligens?* kérdésbeli *vajon*-t adatközlőim viszonylag egységesen értékelték (l. 8. ábra).

A válaszok közt két fő funkció dominált: az egyik a negatív feltételezés volt 29 adattal, a másik pedig a bizonytalanság 17 válasszal. A negatív feltételezés azt fog-



8. ábra. A *vajon* funkciói a *János vajon intelligens?* mondatban a nyelvhasználók szerint

lalta magában, hogy adatközlőim szerint a *vajon* miatt a kérdés ellentétes értelmű állítássá fordítható át, vagyis a *János vajon intelligens?* kérdés valójában a 'János nem intelligens' állítást takarja. A negatív feltételezés bizonyosságát a válaszok közt a bizonytalanság követte 17 adattal. A bizonytalanság szerepköréhez kapcsolható kétkedés választ adatközlőim közül 12-en írtak, míg a szintén ehhez a jelentésmezőhöz sorolható elgondolkodás funkció 10 válasszal volt jelen a mintában. Ha a bizonytalanság, a kétkedés és az elgondolkodás válaszokat összeadjuk, akkor 39-et kapunk, többet, mint ahányan a negatív feltételezést írták. Úgy tűnik tehát, hogy a példából két, egymás ellentétének tekinthető szerepköre rajzolódik ki a *vajon*-nak az adatközlők válasza alapján: az egyik a bizonytalanságot jelző elgondolkodás, tűnődés és töprengés, a másik pedig a bizonyosságot sugalló negatív feltételezés, azaz a kérdés negatív állításba való átfordítása. Ez az ellentétes értelmezés azzal magyarázható, hogy a kérdéses mondatban a jelölő szerepkörét nagymértékben befolyásolja a szövegkörnyezet, a hangsúly és a hanglejtés. A *János vajon intelligens?* kérdés kontextustól függően egyszerű információkérő kérdésnek, illetve retorikai kérdésnek is tekinthető. A válaszok közt 9 adattal megjelent még a nyomatékosítás is. Ezenkívül 5–5 válasszal a kíváncsiság és a kérdezés is előfordult, továbbá 4-en írtak a feltételezést. Az eddig felsorolt funkcióktól eltérő, illetve nem releváns választ 9 esetben kaptam, ahogy azt a grafikon egyéb oszlopa is mutatja, 2 adatközlő hagyta üresen ezt a feladatrészt, 1 kérdőívkitöltő szerint pedig nincs funkciója a *vajon*-nak.

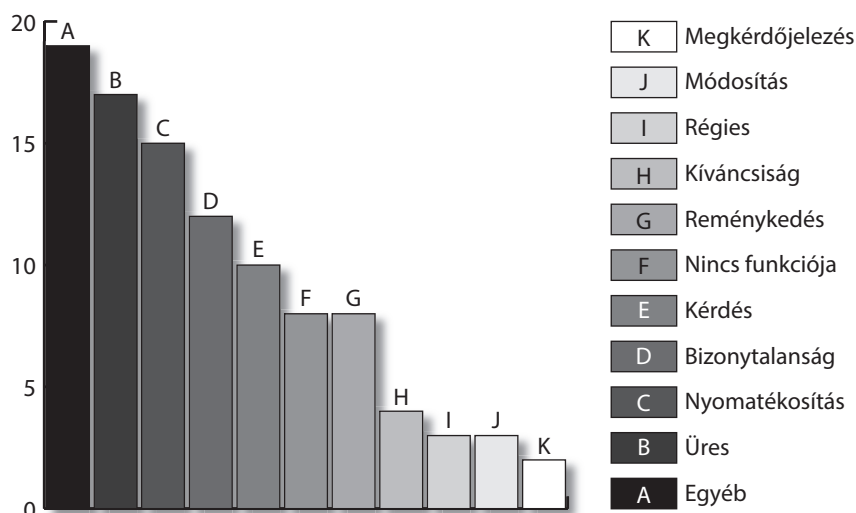


9. ábra. Az *-e* funkciói a *Nem akarod-e megtenni?* mondatban a nyelvhasználók szerint

A fiatalabb és az idősebb adatközlők válaszaik ennél a példánál eléggé eltértek egymástól, s a statisztikai próbák három esetben igazolták is a kapcsolatot az életkor és a *János vajon intelligens?* mondatban a *vajon*-nak tulajdonított szerep közt: a negatív feltételezés funkciót inkább a fiatalabbak írták a *vajon*-hoz, míg a bizonytalanság és a kételkedés szerepek inkább az idősebb adatközlők válaszaiban jelentek meg. A nemek tekintetében kiegyensúlyozott volt az adatok megoszlása, s az elvégzett khi-négyzet-próbák sem mutattak korrelációt.

A minimálpárok közt a következő kérdő partikulát tartalmazó kérdés a *Nem akarod-e megtenni?* volt. Az ebben szereplő diskurzusjelölőt a válaszadók igen eltérően értékelték, az összes tesztmondat közül ennél volt a legnagyobb a válaszok szóródása. Ezt egyrészt az egyéb oszlop elsősége is mutatja (21 válasszal, pl. számonkérés, elgondolkodás), másrészt az azonosan megadott funkciókból is igen sok volt, ahogy azt a 9. ábra oszlopai is jelzik.

A válaszadók tehát egymástól eléggé eltérő szerepkörökkel ruházták fel a *Nem akarod-e megtenni?* mondatban szereplő *-e* kérdő partikulát. A legtöbb (12 darab) egyező válasz szerint az *-e* az *akar* szót emeli ki a mondatban. Ezt követte a kérés kifejezése 9 válasszal, azaz az adatközlők a kérés indirekt beszédaktus megvalósítójának tartották az *-e* kérdőszót. 8 válaszadó nem írt semmit, ám 8-an voltak azok is, akik a tette késztetés (pl. parancs, burkolt célzás, ösztönzés) funkcióját érezték a kérdőszóban. 7 adatközlő nyomatékosító értelműnek gondolta a partikulát, 6-an



10. ábra. Az *-e* funkciói a *János vajon eljön-e?* mondatban a nyelvhasználók szerint

pedig bizonytalanság kifejezőjének vélték a kérdőszót. 4 adatközlő válaszában a kérdezés funkciója dominált, s ugyanennyien írták, hogy az *-e* választási lehetőséget nyújt a válaszadónak. A többi felsorolt szerepkör már csak kis elemszámmal volt jelen a mintában. A 'mégis' jelentés, az udvariassági stratégia, illetve az igenlő válasz elvárása 3–3 adatközlőnél jelent meg, s szintén 3-an tartották az elemet regionális sajátosságnak, ugyanis arról számoltak be, hogy Erdélyben az *-e* kérdő partikulát gyakran használják a kérdésekben. 3-an írták azt, hogy szerintük nincs funkciója az *-e*-nek, 2–2 válaszadó viszont fenyegetőnek, illetve számonkérőnek vélte a kérdőszót. A különféle válaszok és a szociolingvisztikai változók közt a statisztikai próbák egyetlen esetben jeleztek csupán kapcsolatot, mégpedig az *akar* szó nyomatékosításánál, amit csak a fiatalabbak írtak a válaszaikban.

A következő tesztelt mondatban, a *János vajon eljön-e?* kérdésben már két diskurzusjelölő, az *-e* és a *vajon* is megjelent. E mondatot a minimálpárjával, a *János vajon eljön?* kérdéssel állítottam szembe, s azt teszteltem, hogy a nyelvhasználók szerint az *-e* kérdő partikula mit ad hozzá, egyáltalán hozzáad-e valamit a már egy másik kérdő partikulával, a *vajon*-nal jelölt kérdés tartalmához. Az eredmények a 10. ábrán láthatók.

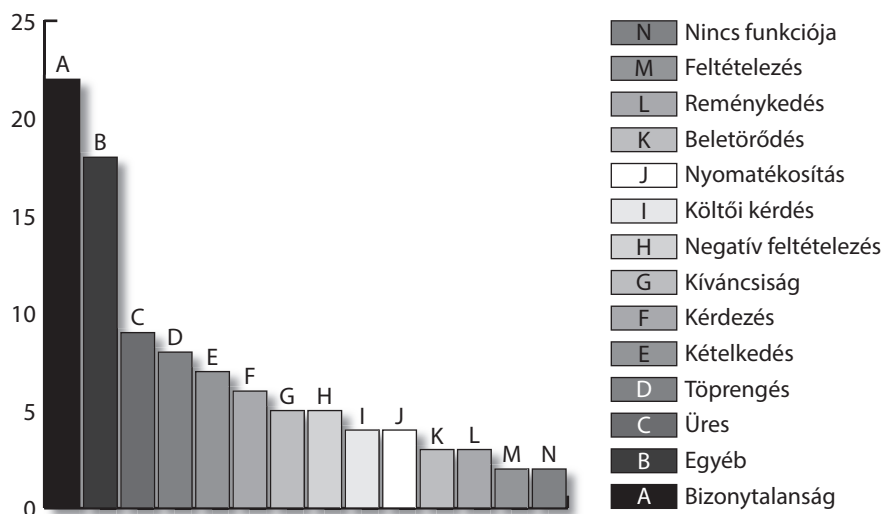
A kapott válaszokból kiderült, hogy a megkérdőzettek nagyon különbözőnek érezték az *-e* kérdő partikula szerepét, ezt mutatja a 19 elemszámú egyéb oszlop, s az adatközlők közül 17-en voltak, akik nem írtak semmit ehhez a fel-

adathoz, 8-an pedig azt válaszolták, hogy számukra nincs különbség a két kérdés között, vagyis nem társítottak az *-e*-hez semmilyen funkciót. A véleményekben kritikai ítéletek is előkerültek: az egyik adatközlő feleslegesnek tartotta a két kérdőszót, egy másik „affektálónak, borzalmasan pesti”-nek titulálta, míg egy harmadik válaszadó a következőket írta: „ilyen nincs (nem kéne, hogy legyen.): ha szerepel a »*vajon*«, teljesen felesleges és magyartalan az *-e* kérdőszócska ebben a mondatban”. Voltak azonban olyanok is, akik indokoltan érezték az *-e* kérdő partikulát. Ők a következő funkciókat társították hozzá: nyomatékosítást fejez ki (15 adat), bizonytalanságot jelöl (12 adat), a kérdés szerepét tölti be (10 adat), reménykedést sugall (8 adat), kíváncsiságot jelöl (4 adat). A mintában 3–3 válasszal előkerült még a diskurzusjelölő régiesnek titulálása, továbbá a módosítás funkciója is, 2 adatközlő pedig a megkérdőjelezést írta. Az egyéb oszlopban szereplő válaszok közt 1–1 adattal megjelent még a gúny, az irónia, a töprengés és az aggodalom is.

A *János vajon eljön-e?* mondatban az adatközlők által az *-e*-nek tulajdonított szerepkörök közül a kérdezés, a kíváncsiság és a megkérdőjelezés szerepek erőteljesen összekapcsolódnak, s jelzik az elem magfunkcióját. A válaszok nemek szerinti megoszlása nem mutatott kapcsolatot a vizsgált változókkal, életkor tekintetében azonban az egyéb kategóriába sorolt válaszok inkább az idősebbekre voltak jellemzőek.

Szintén két diskurzusjelölő volt a *Vajon van-e más választásunk?* kérdésben. Itt az előbb bemutatott minimálpártól eltérően a *vajon* funkciójára voltam kíváncsi, arra, hogy az *-e* kérdő partikulához képest milyen extra szereppel bír a *vajon* a nyelvhasználók szerint. A válaszok az alábbi grafikonról (11. ábra) olvashatók le.

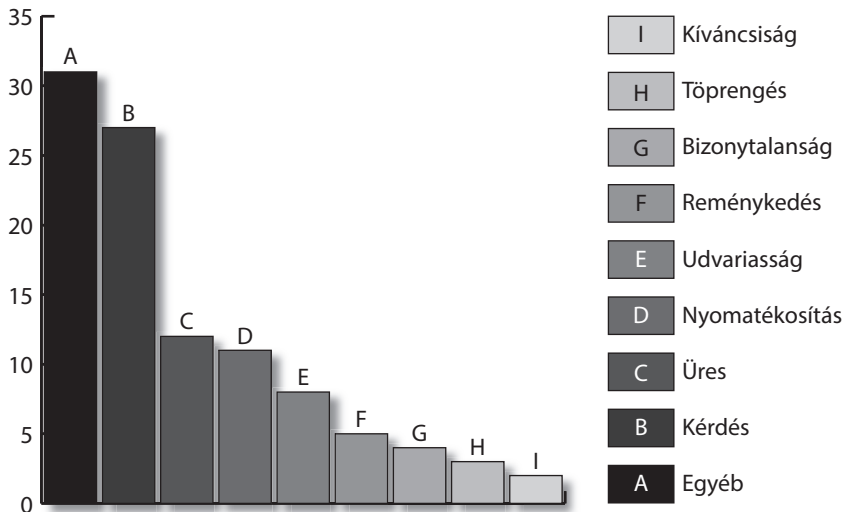
A kapott adatok azt mutatták, hogy a válaszadók negyede (22 fő) szerint a *vajon* a kérdésben a bizonytalanságot jelöli. Ehhez a szemantikai mezőhöz kapcsolódik a töprengés és a kételkedés szerep is, a töprengés 8 adatközlő válaszában jelent meg, míg a kételkedést 7-en írták. A kérdezés 6 válaszban, a kíváncsiság pedig 5-ben jelent meg. Szintén 5-en voltak, akik a *vajon* miatt ellentétes értelmű állításnak (‘Nincs más választásunk’) érezték a kérdést, ahogy azt a diagram negatív feltételezés oszlopa is mutatja. A költői kérdést és a nyomatékosítást 4–4 adatközlő írta, míg a beletörődés és a reménykedés 3–3 adattal volt jelen a mintában. Két kérdőívben pedig a feltételezés válasz volt olvasható. Az előző példamondatokhoz képest viszonylag kevesen, 9-en nem írtak semmit ehhez a feladathoz, s 2-en vélekedtek úgy, hogy semmilyen funkciója nincs a *vajon*-nak. A kérdőívekben volt még 18 egyéb, azaz az eddigiektől különböző, illetve nem releváns válasz is (pl. ráébresztés, manipulálás, magyarázkodás). A válaszok és az adatközlők neme, valamint életkora között nem volt kapcsolat.



11. ábra. A vajon funkciói a *Vajon van-e más választásunk?* mondatban a nyelvhasználók szerint

A *vajon* és az *-e* kontextusfüggetlen használatára kérdezett rá a kérdőív második feladata. Lássuk először, hogy az adatközlők az *-e* kérdő partikulának milyen funkciókat tulajdonítottak! (12. ábra)

Jól látható, hogy a grafikonon az egyéb oszlop a legmagasabb, 31 adat került ide. Ez nagyon soknak és meglepőnek tűnhet, azonban ide kerültek azok a válaszok is, amelyek konkrét funkciót nem adtak meg, csupán példát írtak. A példából ugyanis szöveggörnyezet, illetve magyarázat nélkül nem lehet egyértelműen megállapítani az elem szerepkörét. 5 adatközlő pedig azt írta, hogy ő nem használja ezt a kérdőszót, így e válaszokban sem jelent meg funkció, továbbá 12-en üresen hagyták ezt a feladatrészt. A legtöbb egyező válasz (27 fő) szerint az *-e* partikula kérdést fejez ki. Ezt követte 11 válasszal a nyomatékosítás, majd az udvariasság 8 adattal. A mintában a reménykedés is előkerült 5 válasszal, a bizonytalanságot 4, a töprengést 3, a kíváncsiságot pedig 2 kérdőívkitöltő írta. E válaszok metszetéből és a szemantikailag összetartozó szerepkörökből kirajzolódik az *-e* magfunkciója és legtipikusabb használati köre: az adatközlők szerint az *-e* kérdő partikula prototipikusan a kérdezést fejezi ki. Ám az elem szituációtól függően a kérdő jelleg nyomatékosítását, udvariasságot, reménykedést, bizonytalanságot, töprengést és kíváncsiságot is képes kódolni. Az *-e*-nek tulajdonított szerepek és az adatközlők életkora közt a statisztikai próbák egy esetben mutattak ki összefüggést: az udvariasság csak az



12. ábra. Az *-e* funkciói a nyelvhasználók szerint

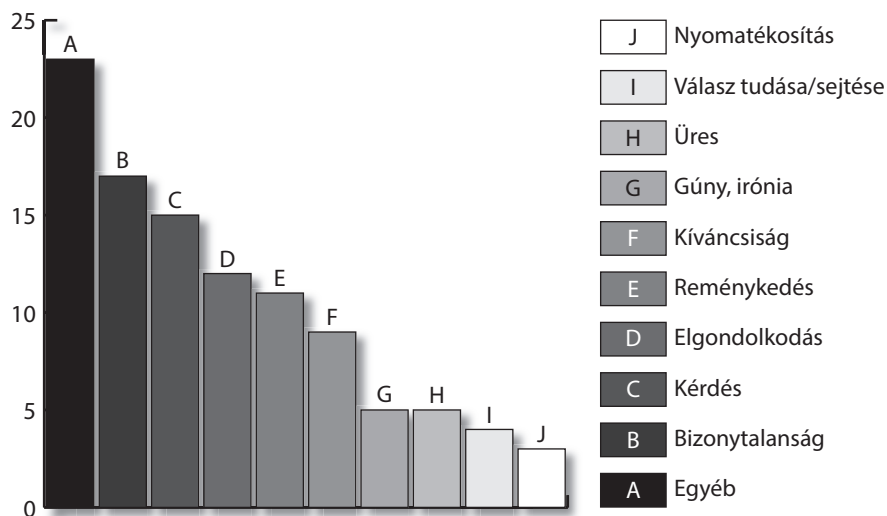
idősebbek válaszaiban jelent meg. Nemek tekintetében viszont az elvégzett kinegyezet-próbák nem jeleztek korrelációt.

Az *-e* után lássuk az adatközlők válaszaik alapján a *vajon* kontextusfüggetlen szerepköreit (13. ábra)!

A válaszadók az *-e* szerepköreikhez (vö. 12. ábra) nagyon hasonló funkciókat társítottak a *vajon*-hoz is. A *vajon*-nál is az egyéb oszlop lett a legmagasabb, 23 adat került ide. A 23 válasz közül 5 esetben úgy nyilatkoztak azonban az adatközlők, hogy ők nem használják a kérdőszót, ketten pedig minden további magyarázat nélkül csak példát írtak. Az azonos szerepek közül a bizonytalanság vezetett, 17 adattal. 15 válaszban pedig a *vajon*-nak a kérdő funkcióját emelték ki az adatközlők. Szemantikailag a bizonytalanság és a kérdezés jelentésmezőhöz köthető még az elgondolkodás és a kíváncsiság is, előbbi 12, utóbbi pedig 9 válasszal jelent meg a mintában. 11 informátor a reménykedés szerepet társította a kérdőszóhoz, 5 esetben a gúnyt és az iróniát kötötték a jelölőhöz, 4-en írták, hogy a *vajon*-t a válasz tudásakor, illetve sejtésekor használják, 3 válaszban pedig a nyomatékosítás jelent meg. 5 adatközlő viszont nem írt semmit ehhez a feladathoz.

A leggyakoribb és azonos szemantikai mezőhöz tartozó válaszok metszete itt is kirajzolja a *vajon* magfunkcióját és tipikus használati körét: a *vajon* olyan kérdőszó, amelyet bizonytalanság kifejezésére használnak, s amelyhez legtöbb-





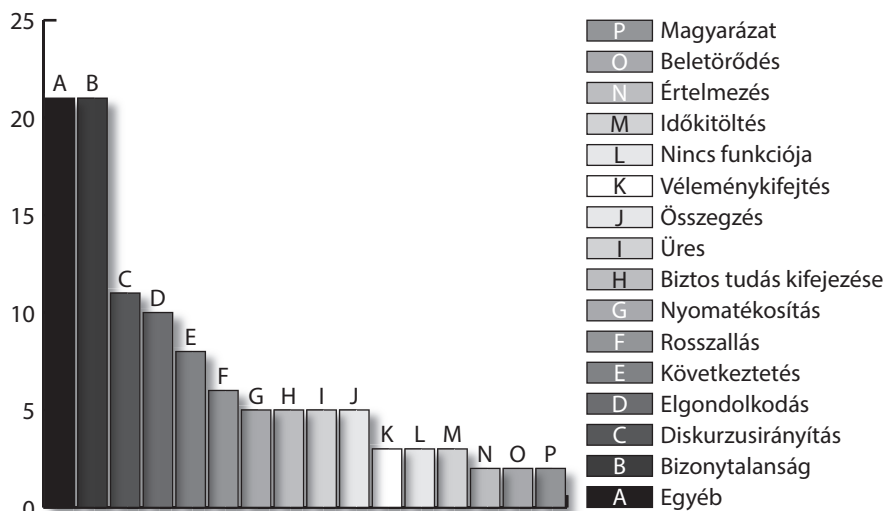
13. ábra. A *vajon* funkciói a nyelvhasználók szerint

szőr még elgondolkodás vagy kíváncsiság is társul. Nem prototipikusan azonban számtalan más szerepet is betölthet az elem: kifejezhet például reménykedést, gúnyt és iróniát, illetve az egyéb oszlop válaszai szerint jelölhet kedveskedést vagy akár feltételezést is. Az életkor és a *vajon*-nak tulajdonított szerep közt a statisztikai próbák nem találtak kapcsolatot. A nemek szerinti eloszlásban azonban a bizonytalanság szerep korrelációt mutatott: a nők voltak azok, akik inkább a bizonytalanságot adták meg a *vajon* funkciójaként.

### 5.1.3. A szóval megítélése, valamint az elem funkciói a kérdőív válaszai alapján

A kérdőívvel vizsgált diskurzusjelölők közt a *hát*, az *-e* és a *vajon* mellett a *szóval* is helyet kapott, s három minimálpáros mondat erre az elemre irányult. Az egyik a *Szóval, ha jól gondolom, nem akarsz vezetni* mondat volt. Az ebben szereplő *szóval* funkcióit az adatközlők a 14. ábrán látható módon adták meg.

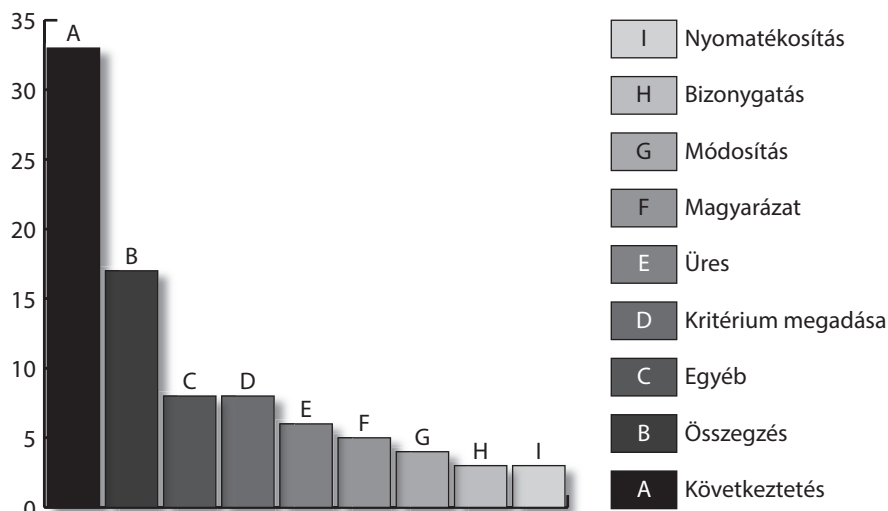
Ahogy a grafikonról is leolvasható, nagyon nagy volt a válaszok szóródása, azaz ennél a példánál a *szóval* szerepét nem érezték egységesnek az informátorok. Ezt a sok oszlopon kívül még az is jelzi, hogy az első helyen 21 egymástól különböző válasszal (pl. csalódás, fenyegetés, bebeszélés) az egyéb kategória áll. Ám szintén ennyien vélték úgy, hogy a *szóval* a kérdezett mondatban bizonytalanságot fejez ki. Ezt követi a diskurzusirányító szerep 11 válasszal:



14. ábra. A szóval funkciói a *Szóval, ha jól gondolom, nem akarsz vezetni* mondatban a nyelvhasználók szerint

ennél az előzetes ismereteket, az előkontextust, a valamire való reflektálást, az előtte folytatott beszélgetés lezárását, a tárgyra való rátérést és a szó átkötő szerepét említették az adatközlők. Az elgondolkodás 10 válasszal volt jelen a mintában, míg a szó következtető kötőszóként való használatát 8-an írták. A beszélői attitűdök közül a rosszallás is megjelent a válaszok közt 6 adattal, 5-en pedig a *szóval*-t nyomatékosító szerepűnek érezték. Szintén 5-en voltak, akik szerint a szó azt fejezi ki, hogy a beszélő biztos tudással rendelkezik, tehát nemcsak sejti, hanem pontosan ismeri is a beszédpartnere érzéseit, s további 5 adatközlő az összegzés kifejezőjének érezte a *szóval*-t. A kérdőívkitöltők közül 5-en nem írtak semmit ehhez a részfeladathoz. A válaszok közt megjelent még a vélemény kifejtése és az idő kitöltése is 3–3 adattal. Szintén 3 adatközlő vélekedett úgy, hogy semmilyen funkciója nincs a mondatban a *szóval*-nak, végül pedig 2–2–2 informátor írta az értelmezést, a beletörődést, illetve a magyarázatot válaszként.

Az elvégzett statisztikai próbák két esetben jeleztek kapcsolatot az életkor és a szerep megadása közt. A 18 év alattiak a *Szóval, ha jól gondolom, nem akarsz vezetni* mondatban inkább tartották a bizonytalanság, illetve az elgondolkodás kifejezőjének a *szóval*-t, mint a 18 év fölöttiek. A női és férfi válaszok tekintetében azonban a nemek között nem mutatkozott statisztikailag szignifikáns különbség.

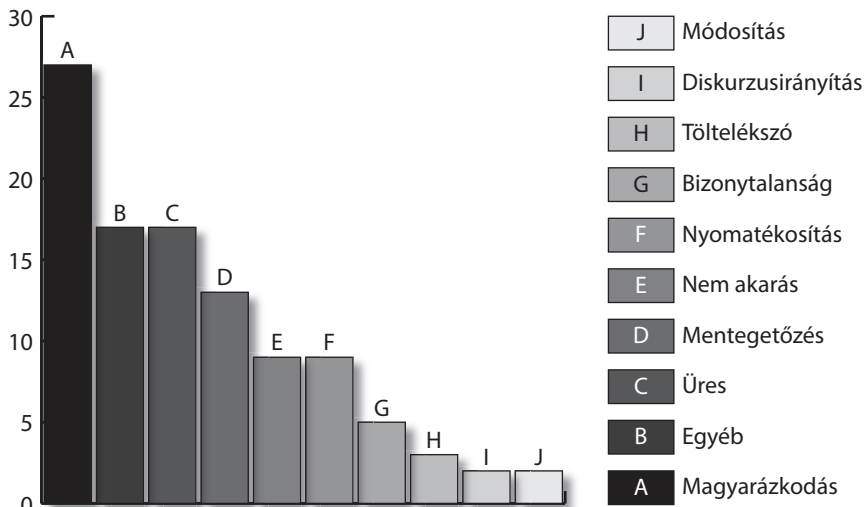


15. ábra. A szóval funkciói az *Ez a fiú szavahibető, dolgoz, becsületes, szóval rendes ember* mondatban a nyelvhasználók szerint

A kérdőív következő *szóval*-os mondata az *Ez a fiú szavahibető, dolgoz, becsületes, szóval rendes ember* mondat volt. Az előző példamondattól eltérően itt az adatközlők sokkal egységesebben ítélték meg a *szóval* funkcióját, ahogy az a 15. ábráról is leolvasható.

A legtöbben logikai viszony jelölőjének érezték a *szóval*-t: 33 adatközlő szerint az elem következtetést fejez ki, míg 17-en inkább az összegzés mozzanatát érezték benne. Ezt követte az egyéb kategória 8 válasszal, és szintén 8 adatközlő írta, hogy szerinte a *szóval* kritériumok megadására használatos szó. Hatan üresen hagyták ezt a kérdésrészt, 5 fő magyarázónak vélte a diskurzusjelölőt, míg 4-en módosító szerepűnek tartották. 3–3 adattal pedig megjelent még a bizonygatás és a nyomatékosítás is a válaszok közt. Vagyis láthatjuk, hogy az egyéb és az üres válaszoktól eltekintve 7 fő funkciót társítottak a *szóval*-hoz az adatközlők ennél a mondatnál, s a funkciók közül több is kapcsolódik egymáshoz (pl. a következtetés és az összegzés).

Életkor szerinti bontásban nézve a funkciókat kiderül, hogy az összegzést jellemzően az idősebb adatközlők írták válaszként, míg a magyarázatot a fiatalabbak. A válaszokat nemek szerint áttekintve pedig csupán egy esetben, az egyéb kategóriánál mutatkozott kapcsolat a szerepkör és az informátor neme közt: a férfiak közül ugyanis lényegesen többen állították, hogy van

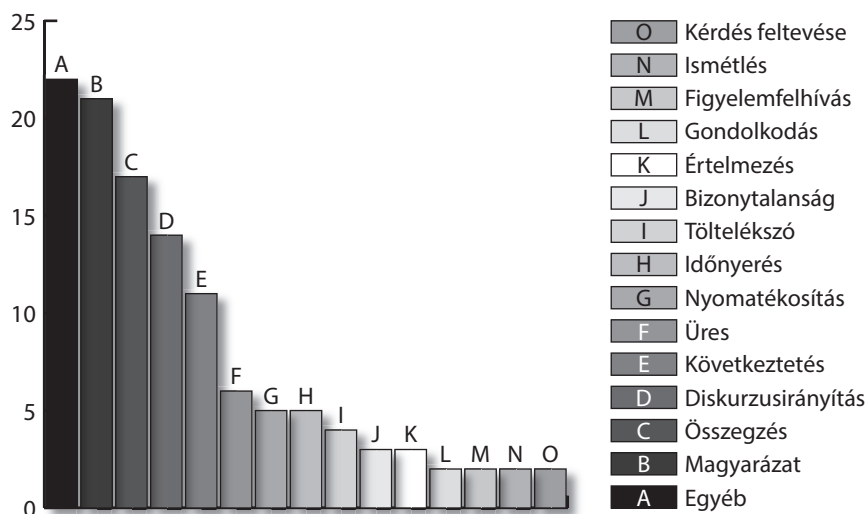


16. ábra. A szóval funkciói a *Bementünk a terembe, szóval én nem is akartam, de ő nagyon hívott* mondatban a nyelvhasználók szerint

egy, a többi funkció közé nem besorolható szerepköre a *szóval*-nak a kérdéses mondatban.

A kérdőív utolsó *szóval*-os mondatául az ÉrtSz. szócikkében (1962: VI/371) szereplő egyik példamondatot választottam, a szótár ugyanis a *Bementünk a terembe, szóval én nem is akartam, de ő nagyon hívott* adatot közölve hézagöltő szóként jellemzi a *szóval*-t, és a pongyola beszédhez, illetve a fegyelmezetlen, ugriáló gondolatmenethez köti a használatát. A nyelvhasználók azonban teljesen más szerepkört társítottak a diskurzusjelölőhöz, ahogy azt a 16. ábra mutatja.

Az idézett mondatban a *szóval* az adatközlők többsége szerint magarázkodást és mentegetőzést fejez ki, az előbbi szerepkört 27-en, míg az utóbbit 13-an írták válaszaikban. A magarázkodás és a mentegetőzés egymás szinonimái, azért hagytam meg őket mégis külön kategóriának, mert így a szóhasználat az informátoraim válaszait tükrözi, nem pedig az én kategorizálásomat. 17 válasz (pl. rosszallás, akadémikuskodás, izgatottság) tartozott az egyéb kategóriába, s szintén 17 az üres csoportba, ennyien hagyták ugyanis válasz nélkül ezt a kérdést. 9 válaszadó azt emelte ki, hogy a szóban a nem akarás jelentésmozzanata dominál, s ugyanennyien vélték úgy, hogy a *szóval* az utána álló elemeket nyomatékosítja. 5 adatközlő szerint pedig bizonytalanságot fejez ki a szó. Az ÉrtSz. hézagöltő szóként való kategorizálásától eltérően csupán 3 adatközlő érezte töltelékszónak a szó-



17. ábra. A *szóval* funkciói a nyelvhasználók szerint

*val*-t a kérdéses mondatban, vagyis a nyelvhasználók szerint nem a beszéd-töltelék szerep a domináns funkciója az elemnek. A válaszok közt 2–2 adattal megjelent még a diskurzusirányító szerep, konkrétan a visszautalás, valamint a módosítás is.

A statisztikai próbák szerint a mentegetőzés inkább a 18 év fölöttiekre volt jellemző, míg a fiatalabbak gyakrabban hagyták üresen ezt a kérdésrészt. Nemek alapján csoportosítva a válaszokat pedig az derült ki, hogy a többi kategóriába be nem sorolható válaszok inkább a férfiakra voltak jellemzőek, míg a 'nem akart bemenni' értelmezést kizárólag a nők írták.

A kérdőívben a *szóval*-os minimálpáros mondatokon kívül a második feladat kérdése is foglalkozott ezzel a diskurzusjelölővel. Itt arra voltam kíváncsi, hogy adatközlőim mire és milyen helyzetekben használják a *szóval*-t, s a kontextus körülírásán kívül a használati kör bemutatására saját nyelvi példát is kértem tőlük. A válaszokból a *szóval*-nak a 17. ábrán látható szerepkörei rajzolódtak ki.

Az ábráról jól látszik, hogy a *szóval*-hoz társított szerepköröknél igen nagy volt a válaszok szóródása: ezt egyrészt a 22 elemű egyéb oszlop mutatja, másrészt pedig az egyébtől eltérő kategóriák sokasága. Legtöbben, 21-en a *szóval*-hoz a magyarázat jelentéskörét társították, ezt követte az összegzés 17 adattal. 14-en pedig a *szóval*-nak valamilyen diskurzusirányító szerepét emelték ki: a korábban elhangzottakra való visszautalást, illetve az elem kapcsoló funkcióját.

Az egyik adatközlő válaszával élve: „azt akarom kifejezni vele, hogy egymáshoz tartoznak a mondatok”. De a lehetséges diskurzusrányító szerepek közül meg a szó bevezető, témaváltó, illetve lezáró funkcióját is említették informátoraim. A következtetés 11 válaszban jelent meg, 6-an pedig üresen hagyták ezt a feladatrészt. 5-en az elem nyomatékosító szerepét gondolták fontosnak, szintén 5-en pedig a szó beszédtervezési funkcióját adták meg a „késleltetés”, „időhúzás”, „gondolatgyűjtés” válaszok írásával. A 88 fős mintából csupán 4 adatközlő tartotta a *szóval*-t kontextustól függetlenül is töltelékszónak. Paradox módon a 4 válaszból 2-nél a töltelékszóvá nyilvánítás mellé még írtak valamilyen szerepkört is a válaszadók. Az egyik esetben a „töltelékként használom, pl.: ha valamit nem akarok kimondani” volt a válasz, míg a másik informátor arról számolt be, hogy általában kerüli a szó töltelékszói használatát, szerinte ugyanis az a szlengre jellemző, ám ha nyomatékosítani akarja egy előzőleg feltett kérdését, akkor már használja az elemet. 3 válaszadó szerint a *szóval* bizonytalanságot képes kifejezni, szintén 3-an társították az elemhez az értelmezés funkciót, de a gondolkodás, a figyelemfelhívás, az ismétlés és a kérdés feltevése válaszok is megjelentek a mintában 2–2–2 válasszal.

Életkor szerinti bontásban nézve a válaszokat kiderült, hogy a funkciók közül az időnyerés, a töltelékszói szerep, a nyomatékosítás és a figyelemfelhívás csupán a 18 év felettieknél szerepelt, míg a gondolkodás funkcióját csak a fiatalabban írták. A statisztikai próbák azonban nem ezeknél a kategóriáknál, hanem az idősebbekre jellemzőbb következtetés és összegzés szerepköröknél jeleztek kapcsolatot a válaszadó életkora és a *szóval*-nak tulajdonított kontextusfüggetlen használati kör között. Az adatokat nemek szerint vizsgálva azonban az elvégzett próbák nem mutattak semmilyen kapcsolatot, azaz nem voltak tipikusan férfi, illetve tipikusan női válaszok.

Az adatközlők válaszaiból megrajzolható a *szóval*-nak a magfunkciója és a prototipikus használati köre. Az elem a beszélők szerint leginkább logikai viszonyokat (magyarázatot, következtetést és összegzést) fejez ki. Ezek a válaszok végeztek az élen a kérdőív két *szóval*-os mondatánál (l. 15. és 16. ábra), s a kontextusfüggetlen használatnál szintén ezeket említették legtöbbször az adatközlők (l. 17. ábra). Emellett azonban másra is használható a *szóval* a beszélők vélekedése szerint, például beletörődésre, rosszallásra, biztos tudás kifejezésére, ahogy azt a grafikonok kisebb elemszámú oszlopai, valamint az egyéb kategóriába sorolt válaszok is mutatják. Ezek a használati körök az elem periférikus előfordulásainak tekinthetők.

A kérdőív harmadik feladatában a vizsgált diskurzusjelölők stigmatizáltságára, illetve a használatukkal kapcsolatos bizonytalanságra rákérdezve a 88 kérdőív-ből csupán 1-ben jelent meg a válaszok közt a *szóval*, ahol az adatközlő nemtet-

szését fejezte ki az elem használata miatt, szerinte ugyanis „kellemetlen, hogy egy tipikus fiatalnak minden második szava ez”.

Az adatok fényében érdemes visszatérni a kiinduló hipotézisekhez és megvizsgálni azok érvényességét.

### 5.1.4. A kérdőíves felmérés eredményeinek összegzése

A kérdőív eredményei alapján elmondható, hogy az előzetes hipotéziseim többsége, hat feltevésből öt beigazolódt. Vegyük sorra újra az állításokat!

Elsőként azt feltételeztem, hogy a nyelvhasználók körében jelen lesz a vizsgált diskurzusjelölők stigmatizáltsága. Ezt a feltevést a minta igazolta is. A válaszadók több mint negyede ugyanis arról számolt be, hogy érte már kritika, illetve megbélyegzés a vizsgált elemek használata miatt. A stigmatizáció főként két elemre terjedt ki: az egyik a *hát* volt, a másik pedig az *-e*. A *hát* kapcsán a *hát*-tal való mondatkezdés tiltása szerepelt kellemetlen emlékként: 22 válaszadó említette a kérdőív 3. feladatára adott válaszában a *hát* elem megbélyegzettségét. Az *-e* kérdőpartikuláról pedig több adatközlő is azt írta, hogy nem biztos abban, hová is lehet tenni a mondatban ezt a kérdőszót, így inkább kerüli a használatát, míg a válaszok másik része a *nem-e* kezdést marasztalta el. Az elemek stigmatizáltságára vonatkozó válaszok életkor szerinti bontása megmutatta, hogy inkább a 18 év fölöttiek érte már megbélyegzés a *hát* elem használata miatt. A fiatalabbak kisebb arányban számoltak be a diskurzusjelölökhöz kötődő kellemetlen élményekről. Azonban a válaszaikat elemezve feltűnt, hogy az általános iskolás korosztály az előíró szabályt még nagyon komolyan veszi, vagyis teljesen azonosul a hallott nyelvi babonával. Ezt az is mutatja, hogy a *hát*-os feladatoknál náluk sokszor került elő a „*Hát-tal nem kezdünk mondatot!*” indoklás. Egyetlen adatközlő volt csupán a diákok közt a mintában, aki kritikusan viszonyult az előíró szabályhoz, s gúnyt űzött az iskolában hallottakból. Ő a következőt írta: „Hát háttal nem kezdünk mondatot. Vajon miért írtak háttal mondatot, amikor nem kezdünk háttal?”.

A második hipotézisem is beigazolódt, mely szerint a diskurzusjelölők érzelemkifejező szerepét az adatközlők nagy biztonsággal felismerik, sőt, ők maguk is kihasználják az elemek emocionális és expresszív funkcióját. Ez mind a példamondatoknál, mind a minimálpárokknál nyilvánvalóvá vált, ahogy azt a válaszok elemzése is mutatta. Az érzelemkifejező szerepkörből a mintában leggyakrabban az alábbi funkciók kerültek elő: nyomatékosítás, türelmetlenség, sürgetés, félelem, öröm, meglepődés, idegesség, reménykedés, megkönnyebbülés.

Az interakciós funkcióra vonatkozó feltételezésem is beigazolódt. Az adatközlők ugyanis a diskurzusjelölők bizonyos használati körét udvariassági stratégiának tartották. Néhány, erre vonatkozó választ újra felidézve: „ezek tompítják

az ellenkező szándékot”, „finomítják a visszautasítást”, „gyengítenek”, „kevésbé bántóak”. Az adatközlők azonban nem csupán a diskurzusjelölők interakciós funkcióit emelték ki a válaszaikban, hanem azok textuális szerepeire is utaltak, annak ellenére, hogy a minimálpárok használata nem a legalkalmasabb vizsgálati mód volt a textuális funkciók érzékeltetésére. Ám a diskurzusirányító szerepbe sorolt válaszok (pl. segíti a szóátvételt, visszaal valamire, tárgyra való rátérést fejez ki) egyértelműen azt mutatták, hogy az adatközlők tisztában vannak a diskurzusjelölők textuális szerepével.

A negyedik hipotézisem az volt, hogy a nyelvhasználóknak a diskurzusjelölők jelentéséről való vélekedései egybeesnek a mag/periféria modell (Bell 1998) állításával. Ez a feltevés is beigazolódott, az adatközlők válaszaiból ugyanis minden vizsgált diskurzusjelölő esetén kirajzolódott az elemek prototipikus használati köre. A leggyakoribb és legtipikusabb válaszokon kívüli előfordulások pedig az elemek periférikus szerepköreiről adtak információkat. Bell modelljének az érvényességét tehát megerősítették a kérdőíves felmérés válaszai.

Ötödikként azt feltételeztem, hogy a beszélők a megnyilatkozások propozicionális tartalmának az érintetlenségét is érzik. Ez a hipotézis azonban a minta alapján nem igazolódott be. A válaszok közt ugyanis csupán elvétve és csak az idősebb adatközlőknél jelent meg az az indoklás, hogy számukra ugyanazt jelenti a két mondat, s nem érznek különbséget köztük. Elvileg az üresen hagyott és kihúzott válaszok is utalhatnak a propozicionális tartalom azonoságára, de a válaszok hiányának még sok más egyéb oka is lehet, például az, hogy a válaszadók megunták a kérdőív kitöltését, vagy nem tudták megfogalmazni a példamondatpárok közti különbséget, ezért a hiányzó válaszokat nem tekintettem mérvadónak a propozicionális tartalom szempontjából.

A nemekre és az életkorra vonatkozó hipotézisemet is igazolták az adatok, tehát a minta alapján elmondható, hogy nincsenek tipikusan férfi, illetve női, valamint kizárólag az idősekre, illetve a fiatalokra jellemző válaszok. Az elvégzett statisztikai próbák nagyon kevés esetben jeleztek csak kapcsolatot a diskurzusjelölőhöz társított szerep és a vizsgált változó (nem/életkor) közt. Az adatokat elemezve azonban feltűnt, hogy a fiatalabb adatközlők válaszaik egységesebbek voltak, kevesebb volt azok szóródása, vagyis a diskurzusjelölők funkcióit a 13–15 éves diákok sokkal hasonlóbban értékelték. Továbbá a válaszaik rövidebbek és tömörebbek voltak, az indoklás is hiányzott belőlük, azaz ez a korosztály még nem számolt a kontextuális információkkal. Az életkorhoz kötődő kiinduló feltevésemhez ugyanakkor az is hozzátartozott, hogy a fiatalabb adatközlőtől vártam a diskurzusjelölők nagyobb stigmatizáltságát, azonban a minta nem igazolta ezt az elvárásomat, bár a válaszaikból az egyértelműen kirajzolódott,



hogyan az általános iskolások még nagyon komolyan veszik a tanároktól hallott, a diskurzusjelölőkre vonatkozó nyelvi intelmeket.

A kérdőívezés jó kiindulási alapot adott a nyelvhasználói attitűdök megismeréséhez, ám az adatközlőknek a válaszaival kapcsolatban kissé kritikusnak kell lennünk. Kérdőíves felmérésnél ugyanis mindig a kutató elképzelései kerülnek előtérbe, ezek jelennek meg már a megfogalmazott kérdésekben is, pedig lehet, hogy az adatközlők másként közelítenék meg a vizsgált jelenséget (Vicsek 2006: 27). Továbbá a kérdőív csupán statikus képet ad a véleményekről, nem tudunk betekinteni magába a véleményalkotás folyamatába, és a válaszadó magyarázatával sem rendelkezünk (i. m. 22–23). Valamint azzal is számolni kell, hogy a nyelvhasználókra hatnak mások véleményei, ám ezt a hatást és a csoportfolyamatokat kérdőívezéssel nem lehet feltárni. További hátránya a kérdőíves adatgyűjtésnek, hogy az adatközlők érzelmi és spontán reakcióiról nem ad valós képet, hiszen teljesen más szemtől szemben látni és hallani valaki vélekedését, megfigyelni a verbális és nonverbális reakcióit, mint elolvasni egy átgondolt és megszerkesztett választ. Ezeken az általános módszertani problémákon kívül még további nehézségekkel is meg kellett küzdenem a kérdőíves adatok értékelésekor. Mivel a diskurzusjelölőket tartalmazó minimálpárok nem voltak kontextusba ágyazva, ez bizonytalanná tette az egyes elemek funkciójának pontos meghatározását, továbbá a diskurzusjelölők mellett megjelenő szavak jelentése is besugározhatta a választ. A kontextus hiánya pedig előhívhatta a tanult vagy hallott nyelvművelői babonákat is, s ez esetben megint nem az adatközlő saját véleményét ismerjük meg. A kérdőív válaszait elemezve tehát nem tudjuk biztosan megítélni, hogy mi is rejtőzik valójában a laikus nyelvhasználók vélekedései mögött. A kérdőívezés során felmerülő problémákat azonban a fókusz-csoportos módszer használatával kiküszöbölhetjük. A közvélemény-kutatásban bevált fókusz-csoportos eljárás ugyanis a nyelvi attitűdök vizsgálatánál, azaz például a diskurzusjelölők stigmatizáltságának a mérésénél is sikerrel alkalmazható.

## 5.2. A fókusz-csoport mint a nyelvi attitűdöket mérő módszer

A kérdőíves felmérés mellett fókusz-csoportos interjúkat is készítettem, hogy minél hitelesebb képet kaphak a nyelvhasználóknak a diskurzusjelölőkről való vélekedéseiről, valamint mérsékelni szerettem volna a kérdőíves vizsgálattal nyert válaszok esetleges torzításait is. A fókusz-csoport egy meghatározott témáról történő, gondosan megtervezett beszélgetés, amelyben átlagosan 7–10 ember vesz részt. A fókusz-csoportos beszélgetés célja, hogy egy adott témáról minél több ismeretet gyűjtsünk. A társalgás kellemes légkörben, az interjúvezető irányításával zajlik, s

az egyes résztvevőket nem egymás után kikérdezik, hanem beszélgetést kezdeményeznek közöttük, vagyis a csoportinterakciót használják a minél hatékonyabb információszerzés érdekében (Siklaci 2006: 37–38). Ennek a vizsgálati módnak az az előnye, hogy a kérdések nyitottabbak, s a válaszlehetőségek sincsenek behatárolva, így a kérdőívtől eltérő új szempontok is felmerülhetnek. Lehetőséget ad továbbá a válaszok megindoklására, a miértre és a hogyanok feltárására, a csoportinterakció és az egyéni, spontán reakciók megfigyelésére is, mivel a fókuszcsoport a hétköznapi beszélgetéseket modellezi. Alkalmas továbbá arra, hogy a kérdőívvel kapott kvantitatív eredményeket kvalitatív oldalról járjuk körül (Vicsek 2006).

A kutatás során 4, összesen 174 percnyi fókuszcsoportos beszélgetést vezettem: kettőt Szegeden, kettőt pedig Szlovákiában, Nyitrán. A fókuszcsoportos interjúkon összesen 35 fő vett részt: egyetemisták és egyetemi dolgozók. A vizsgálati alanyokat nem valószínűségi, hanem kényelmi mintavétellel választottam ki, így a minta nem reprezentatív statisztikailag. A csoportokban a legfiatalabb résztvevő 18 éves volt, míg a legidősebb 69, s az adatközlők közt a férfi–női arány egyharmad–kétharmad volt a nők javára. A beszélgetőpartnerek egymás ismerősei voltak, ezért a vizsgálat nagyon hasonlított a résztvevő megfigyeléshez. A kérdéses során az ún. tölcser technikát alkalmaztam, vagyis a beszélgetés elején a nyelvhasználatra vonatkozó általánosabb kérdéseket tettem fel, később pedig már célzottan az egyes diskurzusjelölők felől tudakozódtam különböző stimulusanyagokat is felhasználva. Többször is kiemelttem a fókuszcsoportok alatt, hogy a vizsgálat semmiféle ismeretet vagy tudást nem mér, a saját tapasztalatokra és véleményekre vagyok kíváncsi. A beszélgetésekre mindkét helyszínen minden alkalommal az oldott légkör volt jellemző, a résztvevők sokszor egymás szavába vágva, lelkesen mesélték az élményeiket.

A kérdőíves felmérés előtt megfogalmazott hipotéziseimet (5.1.) a fókuszcsoportos vizsgálatra is érvényesnek tartottam, azaz úgy véltem, hogy a beszélgetések is a diskurzusjelölők stigmatizáltságát támasztják majd alá, ám azt is feltételeztem, hogy a nyelvhasználók ennek ellenére felismerik az elemek emocionális, expresszív, interakciós és textuális funkcióit, s a válaszaiktól a mag/periféria modell (Bell 1998) érvényességének a további megerősítését is vártam. Nem és életkor tekintetében a fókuszcsoportok résztvevőinél sem feltételeztem különbségeket az attitűdök közt. Azonban úgy véltem, hogy a nyelvhasználati szintér eltérései miatt a szegedi és a nyitrai adatközlők viszonyulása nem lesz azonos. Továbbá azt is vártam, hogy a diskurzusjelölők tekintetében a tanárok részéről fogok nagyobb fokú nyelvi diszkriminációval találkozni.

Mivel arra voltam kíváncsi, hogy maguktól említik-e a nyelvhasználók a diskurzusjelölőkhöz kötődő nyelvi babonákat, ezért azzal az általános kérdéssel in-

dítottam, hogy mennyire fontos számukra, hogy hogyan fejezik ki magukat a hétköznapokban. Ezután arról kérdezősködtem, hogy emlékeznek-e olyan esetre, amikor valaki kijavította a szóhasználatukat. Majd kivetítő segítségével különböző stimulusanyagokat mutattam be. Felvillantottam például az *izé, hát, szóval, nos* és *tényleg* szavakat, s arra kértem a csoporttagokat, hogy mondjanak hasonlókat, illetve azt kérdeztem tőlük, hogy szerintük mire valók ezek a szavak. Ezután a forrás megjelölése nélkül egy, a *Nyelvművelő kézikönyvből* származó idézetről (NyKk. 1983: I/324) kérdeztem a résztvevők véleményét. Majd az adatközlőknek nem sztenderd *-e* kérdő partikulás mondatokat kellett megítélniük, végül pedig a kérdőíves felmérésben is használt, diskurzusjelölőket tartalmazó mondatok segítségével az elemek funkcióira kérdeztem rá. Nézzük az eredményeket!

A hétköznapi nyelvhasználatra vonatkozó bemelegítő kérdések után a nyelvi javításokra rátérve az egyik szegedi fókuszcsoportban a nákolás után rögtön az *-e* kérdőszó nem sztenderd helyét említették a csoporttagok: a *nem-e* szerkezetet, ezután pedig a *hát*-tal való mondatkezdést. A tanárok e csoportban az iskolában hallott arany szabálynak titulálták a „*Hát-tal nem kezdünk mondatot!*” tiltást, s elmondásuk szerint annyira erősen beléjük ivódott ez az intelem, hogy oktatóként ők is továbbadják. Néhány indoklást idézve: „A tanár mondta. Azóta én szégyellem magam, ha *hát*-tal kezdek mondatot” – vallotta egy középkorú oktató, illetve „Azt nagyon beleverték az emberbe a suliba (!)” – nyilatkozta egy fiatalabb dolgozó.

Amíg a szegedi fókuszcsoportokban az adatközlők arra a kérdésre, hogy mi miatt javították ki őket a legtöbbször, rögtön a töltelékszavakat említették, addig a nyitrai egyetemistáknál a nyelvjárási beszéd került elő. A 19 szlovákiai adatközlő 19 Nyitra környéki településről származott,<sup>104</sup> így nem meglepő, hogy esetükben a beszédükben előforduló nyelvjárási jellegzetességek megbélyegzettsége jelentette a legnagyobb problémát. A nyitrai fókuszcsoportban így nekem kellett a beszélgetést a diskurzusjelölők felé terelnem, ám a téma felvetése után már a csoporttagok is könnyedén felidéztek a diskurzusjelölőkhöz kötődő személyes élményeiket.

Az interjúkban többen is elmondták, hogy az iskolában a tanáruktól hallották, hogy nem illik használni a töltelékszavakat. Az egyik nyitrai adatközlő arról számolt be, hogy az ő iskolájában a diáknak felelésnél minden egyes *ööö* kimondásakor 5 centet kellett fizetnie. Egy másik szemináriumon pedig a *hát*

104 A nyitrai fókuszcsoport tagjainak lakóhelyei: Alsószeli, Barsbaracska, Csallóközkürt, Deáki, Dunaszerdahely, Fülek, Galánta, Nádszeg, Kéménd, Kőbökkút, Lég, Nagymegyér, Nagysaló, Nyárasd, Salka, Szógyén, Torna, Tornagörgő, Vizkelet.

szlovák megfelelőjével, a *takže*-vel való mondatkezdéskor leültették a felelőt, és nem hagyták tovább beszélni, mert az oktató szerint a *takže* határozatlanságot és bizonytalanságot fejez ki. Az *öö* és a *hát* mellett az iskolában tiltott töltelék-szóként még az *ilyen*-t is említették a beszélgetésekben. Az egyik szegedi csoport egy adatközlőjének válaszát idézve: „Ha nem definiáltuk előre, akkor ne mondjuk azt, hogy »ilyen« dologgal foglalkozom.”

A fókuszcsoportos beszélgetésekben előkerült a kétféle tanári mérce, azaz a tanárok saját beszédének és a diákok beszédének az eltérő megítélése és javítása, illetve nem javítása. Ezt a jelenséget nem csupán a diákok említették, hanem maguk a tanárok is. Az igényes nyelvhasználatról szólva az egyik oktató a következőket mondta: „Megkövetelni megkövetelem a hallgatóktól, hogy én mennyire tudom, hát az.” Egy másik tanári választ idézve: „Hát én úgy igényes vagyok, hogy elvárom másoktól az igényes beszédet, de én magam igénytelenül beszélek szerintem.” A fókuszcsoportban részt vevő oktatók kiemelték, hogy másoknak a hibája feltűnik nekik, a saját maguk által elkövetett nyelvi vétséget azonban nem veszik észre.

A nyelvi javítás kérdésköre után az *izé*, *hát*, *szóval*, *nos*, *tényleg* szavakhoz hasonlókat kértem az adatközlőktől, s azt tudakoltam tőlük, hogy milyen szerepet társítanak e szavakhoz. A szegedi fókuszcsoport a *tulajdonképpen*, *öö*, *hogymondjam*, és *így*, *végül is*, *akár*, *oké*, *igazság szerint*, *úgyiszlóván*, *mondhatni* szavakat hozta példaként, míg a nyitrai csoporttagoktól az *amúgy*, *aztán*, *ilyen*, *no*, *öö*, *ja*, *hogyszívják*, *majd*, *ugyi*, *oszt*, *tehát* szavak hangzottak el. A szegediek töltelék-szavaknak, a nyitraiak pedig segédszavaknak, illetve töltelék-szavaknak nevezték a példaként hozott elemeket. E szavak funkcióiként az időhúzást, a gondolkodást, a csend kitöltését, a magyarázatot, a tabukerülést, a helyettesítést, a mondanivaló hosszabbá tételét és a korábban elhangzottakhoz való kapcsolódást jelölték meg. A nyitrai adatközlők továbbá úgy vélték, hogy ezek az elemek képesek színesíteni a beszédet, és használatukkal a beszélők könnyebben ki tudják fejezni magukat.

A beszélgetések következő része egy nyelvművelő idézet megítéltetése volt. A résztvevőknek a következő, a 4.1.-ben már bemutatott szöveget vetítettem ki és olvastam fel: „bosszantóan kirívó a megfelelő kifejezések keresésekor a *hogyszívják* szüntelen alkalmazása, nem is szólva a művelt ember beszédébe semmiképp sem illő, nyelvi pallérozatlanságra valló *izé*-ről és a folytonos *hát*-tal való mondatkezdésről” (NyKk. 1983: I/324). Egyik fókuszcsoportban sem értettek egyet az idézet szellemiségével, s nagyon sarkalatos véleménynek tartották. A szegedi dolgozók csoportjának egyik válaszát idézve: „Attól, hogy valaki *izé*-t használ, vagy *hát*-tal kezd mondatot, még ha az iskolába (!) belénk is próbálták verni, hogy ilyet nem szabad, attól még az az ember ugyanolyan művelt lehet, mint a többiek vagy a beszélgetőtársa, ez szerintem csupán egy rossz

szokás, és nem az illető ember műveltségére vagy műveletlenségére utal.” A közös beszélgetés során viszont arra jutottak, hogy mindezek ellenére az igényes megnyilvánulásokban, a nyilvánosságnak szóló kommunikációs helyzetekben azért mégiscsak kerülni kell ezeket az elemeket. Vagyis annak ellenére, hogy nem értettek egyet a nyílt megbélyegzéssel, bizonyos diskurzusjelölők bizonyos kontextusokban való használatát ők maguk is elítélték.

Miután megismertem a csoportok vélekedését általánosságban a diskurzusjelölőkről, egy-egy elem iránti attitűdjüket igyekeztem feltérképezni. Elsőként a nem sztenderd módon használt *-e* kérdőszavas szerkezeteket vizsgáltam. A csoporttagoknak a *Jól-e vagy?*, *Nem-e lehetne-e?*, *Ott-e leszek?*, *Nem-e lesz vihar?* szerkezetekről kellett véleményt mondaniuk. E formákhoz a magyarországi és a nyitrai adatközlők teljesen eltérően viszonyultak. A szegedi adatközlőknek nem tetszettek a bemutatott példák, a reakcióik a „hülyeség, ez így nem jó, rossz, jaj, juj, rémes, ez már fáj” voltak. A beszélgetésből kiderült, hogy a többség azt hitte, hogy a *nem-e* szerkezet új keletű jelenség, napjainkból származik, ám a legidősebb, 69 éves adatközlő elmesélte, hogy az ő magyartanára négy éven keresztül „szidta és ütötte” őket emiatt, neki ezért bántja még mindig nagyon a fülét ez a szerkezet. Csupán egyetlen szegedi adatközlő számolt be arról, hogy ő direkt szokta használni a *nem-e*-t a kommunikációs helyzet formalitásának az oldására.

A nyitrai adatközlőknél azonban más attitűd volt megfigyelhető. Az első nyitrai fókuszcsoport tagjai teljesen elfogadóak voltak a nem sztenderd *-e* kérdőszós variánsokkal szemben. Említették, hogy például Kecskemén az *-e* kérdő partikulát szinte bármihez hozzáteszik a beszélők, ezért számukra a kérdezett formák egyáltalán nem szokatlanok, ők maguk is gyakran használnak hasonlókat. A második nyitrai fókuszcsoport tagjai először kijavították a nem sztenderd *-e* kérdő partikulás formákat. A beszélgetés során később azonban kiderült, hogy a csoporttagok ismerik az *-e* szócska különféle, nem sztenderd használati módját, ugyanis a palóc vidékeken, például Füleken az *-e* kérdőszót bármihez hozzákapcsolják a beszélők. Példaként a *Csösztök-e* formát említették, ám rögtön felmerült magyarázatként a részükről, hogy az ilyen szerkezeteket szándékosan, a beszélgetőtárs kifigurázására is lehet használni. A kétnyelvű környezetben élő nyitrai adatközlők a szegedi válaszadóktól eltérően nem viseltek negatív attitűddel a diskurzusjelölők iránt. Ez azzal magyarázható, hogy a nyelvjárási beszédük miatt őket ért megbélyegzés hatására eleve sokkal elfogadóbbak mindenféle nem sztenderd nyelvhasználati formával szemben. Valamint ők már sokszor megtapasztalták, hogy ugyanannak a jelenségnek a kommunikációs színtértől függően több változata is használható, s megszokták, hogy eltérő helyzetekben nem csupán nyelvet, de stílust és kifejezésmódot is kell váltaniuk.

Végül a fókuszcsoporthoz résztvevőitől diskurzusjelölőket tartalmazó mondatok segítségével az elemek funkcióira kérdeztem rá. A beszélgetéshez szándékosan olyan példamondatokat választottam, mint amik a kérdőíves felmérésben (5.1.) is szerepeltek. Ezek a következők voltak: *Hát eljössz?*, *Siessünk hát!*, *Hát hol van a kedvenc ingem?*, *Szóval, ha jól gondolom, nem akarsz vezetni*, *Bementünk a terembe, szóval én nem is akartam, de ő nagyon hívott*, *János vajon intelligens?*, *Nem akard-e megtenni?*, *Péter kapott ugye új autót*. E mondatokban megjelenő diskurzusjelölőket egyformán ítélték meg a szegedi és a nyitrai fókuszcsoporthoz tartozó tagjai: nem tartották főlegesen elemeknek őket, hanem a használati körök széles skáláját társították hozzájuk. A beszélgetésben résztvevők szerint a *hát* az idézett mondatokban kifejezhet csodálkozást, méltatlankodást, leszidást, kedveskedést, de állhat a 'tehát' jelentésben is. A *szóval*-t az adatközlők a bemutatott stimulusokban következtetőnek, megerősítőnek, vonakodónak, illetve magyarázkodónak és mentegetőzőnek gondolták. Ám voltak, akik a *szóval*-t a *Bementünk a terembe, szóval ...* kezdetű mondatban zavarónak, bántónak találták, egy válaszadó pedig csak a beszélt nyelvben tudja elképzelni a szót, számára ugyanis ez „töltelékszó”. Az egyik adatközlő azért érezte furcsának a szót, mert az a mondatban nem az általa elvárt 'úgyhogy' értelemben szerepelt. Megfigyelhető volt, hogy a nyelvhasználók a *szóval*-t egyrészt töltelékszónak érezték, másrészt viszont különböző szerepkörökkel fel is ruházták az elemet. A *vajon* funkciójaként a tanakodást emelték ki a válaszadók, az *-e* kérdőszót kérlelőnek érezték, az *ugye* elem pedig a csoporttagok szerint további reakciót és megerősítést kíván. Evidenciát jelöl, de cinizmust is kifejezhet, illetve a *bezzeg* szinonimájaként is használható.

A fókuszcsoporthoz beszéltetésekből jól kirajzolódott az a kettősség, hogy a nyelvhasználók egyrészt elítélik a diskurzusjelölők stigmatizáltságát, másrészt viszont ők maguk is megbélyegzik ezen elemek bizonyos használati körét. Ugyanakkor az is bebizonyosodott, hogy a konkrét mondatokban megjelenő diskurzusjelölők többségét nem tartják funkciótlanoknak és főlegeseneknek, hanem a szövegkörnyezet függvényében a használati körök széles skáláját társítják egy-egy diskurzusjelölőhöz, felismerve az elemek emocionális, expresszív, interakciós és textuális funkcióit.

Bármennyire is hasonlított azonban a spontán, hétköznapi társalgásokhoz a fókuszcsoporthoz interjú, mégis az én irányítással zajlott a beszélgetés, ezért emellé az adatgyűjtési mód mellé olyat is választottam, ahol csupán megfigyelői szerepben voltam jelen. Így kerültek a korpuszomba az iskolai tanórák. Az iskolai órák vizsgálatát még az is motiválta, hogy a fókuszcsoporthoz beszéltetésekből egyértelműen kiderült, hogy a nyelvhasználók az iskolából hozzák magukkal a diskurzusjelölők iránti negatív attitűdöt.

### 5.3. Az iskolai tanórák mint a diskurzusjelölőkhöz kötődő nyelvi ideológiák és attitűdök színterei

Az osztálytermi kommunikációban jelen lévő, a diskurzusjelölőket érintő nyelvi ideológiák és babonák működéséhez 15 iskolai tanórát elemeztem. Az órák egy részét Borsod-Abaúj-Zemplén megyében, Ózdon, a József Attila Gimnáziumban, illetve a Vasvár Úti Általános Iskolában rögzítettem, másik részüket pedig Csongrád-Csanád megyében, Szegeden, a Ságvári Endre Gyakorló Általános Iskolában. A 15 tanítási óra közül 11 általános iskolai volt, 4 pedig középiskolai. A legfiatalabb diákok 3. osztályos általános iskolások voltak, a legidősebbek pedig 11. osztályos gimnazisták. A rögzítendő órák kiválasztásakor nem csupán arra ügyeltem, hogy különböző életkorú diákok legyenek a mintában, hanem arra is, hogy a tanárok is különbözőzenek az életkorukat, a nemüket és az iskolatípust tekintve, így idősebb és fiatalabb, alsó tagozaton, felső tagozaton és középiskolában tanító férfi és női tanár által vezetett óra egyaránt bekerült az elemzendő anyagba. A 15 tanóra mindegyike nyelvtan- vagy irodalomóra volt, ugyanis az volt az előfeltevésem, hogy a diskurzusjelölőkhöz kötődő nyelvi babonákat leginkább a magyartanárok terjesztik, s úgy véltem, hogy a nyelvi ideológiák működése is a magyar nyelv és irodalom órákon érhető tetten a legjobban. A tanórák elemzése előtt azt feltételeztem, hogy a tanárok által közvetített, a diskurzusjelölőkre vonatkozó stigmatizáció negatívan hat majd a diákokra.

A 15 tanórán azonban csupán egyszer találok egy diskurzusjelölő nyílt megbélyegzésével, mégpedig a *hát* használatakor. Ezt az esetet mutatja az alábbi példa:

(52) (Kontextus: A diákoknak mellérendelő szószerkezeteket kellett írniuk egymásról. Majd felolvasták a példáikat, a többieknek pedig ki kellett találniuk, kiről szól a jellemzés.)

Tanár: *Somára gondoltál? Soma, akkor te.*

Diák: **Hát.**

Tanár: **Nem kell hát.**

Diák: (torokköszörülés) *Kedves és okos, jófej, tehát jó barát, kék nadrág van rajta és barna cipő.*

Tanár: (nevetés) *Jó. Hát ez egy... kék nadrág van rajta és barna cipő.*

Diákok: (kórusban): *Boti.*

Tanár: *Valóban órá gondoltál? Jó. Akkor a játék most eddig. Ő mindenki a lényegét megértette. Egészen jó mellérendelő szószerkezetek is elhangoztak.*

Az idézetből látható, hogy a tanár először a *Nem kell hát* szentenciaszerű kijelentéssel megfedtte a diákot a *hát* használata miatt, ám a figyelmeztetés után a diák választ követően ő maga is *hát*-tal kezdte a megnyilatkozását, amelyet

viszont már nem helyesbített. Ez a jelenség, a kétféle tanári mérce a fókuszcsoporthoz beszélgetésekben is többször előkerült (5.2.). Az is látszik a fenti idézetből, hogy a tanár a diák nyelvhasználatának korrigálásakor magyarázatot nem fűzött a javításhoz. A diák ugyan megfogadta a tanári intelmet, s elhagyta megnyilatkozásából a *hát*-ot, ám zavarban volt a beszéde miatt, amit a következő megszólalása előtti torokköszörülés is jelzett.

A megfigyelt tanórákon a nyílt megbélyegzésen és a nyelvi babona további terjesztésén túl még egy, a diskurzusjelölők használatára vonatkozó javítással találkoztam. A rövid részletet idézem is:

- (53) Tanár: *Úgyhogy Tamás azért kapja meg a kisötöst, mert kitarzott amellett, hogy inkább bevállalta, hogy egyet sem talált, mint hogy beírta volna azt, hogy „autó” rövid o-san.*  
 Diák: *Hát jól van, na.*  
 Tanár: *Tomika, ez nyelvtan óra. Ezt a „jól van na” típusú dolgot felejtjük el.*

Ám ebben az esetben nem csupán magával a *hát*, illetve a *na* diskurzusjelölővel volt gondja a tanárnak, hanem azzal, ahogyan a diák reagált a tanár magyarázatára. Azonban már ez az egy javítás is mutatja, hogy a diskurzusjelölők bizonyos használati köre (pl. interperszonális, érzelmkifejező szerepben való alkalmazása) a diákok számára az osztálytermi kommunikáció intézményessége és aszimmetrikussága miatt nem megengedett. A későbbiekben (6.1.) részletesen is látni fogjuk, hogy a diskurzusjelölők használata hogyan rendeződik az iskolai szerepek (tanár/diák) és a beszédaktusok mentén.

A tanórai korpusz elemzése és a fókuszcsoporthoz interjúk is azt mutatták, hogy a tanárok nem a diskurzusjelölők egészét, csupán egy-két elemet stigmatizálnak. Különösen a szóbeliségre jellemző elemeket érinti a megbélyegzés, például a *hát*-ot, a *deviszont*-ot, az *ilyen*-t, a hümmögéseket, azonban az írásban és a beszédben egyaránt megjelenő, gyakran használt jelölőket (pl. *ezzel szemben*, *tényleg*, *mellesleg*) nem kárhoztatják. Az eltérő kezelési módot az okozza, hogy a beszédhez és az íráshoz más nyelvi eszményt társítanak (vö. Lanstyák 2009), utóbbit nagyobb presztízsűnek, formális stílusúnak és kötöttebb normájúnak tartván.

A diskurzusjelölők stigmatizálására vonatkozó állításokban számos nyelvi ideológia (vö. Lanstyák 2011) tetten érhető, lássuk, hogy ezek közül melyek jelennek meg a tanári intelmekben. A pedagógusok az iskolában általában a nyelvi standardizmust képviselik és adják tovább, azaz a standard nyelvváltozatot kiemelkedő szerepűnek és magasabb rendűnek tartják (i. m. 56), s a standard nyelvváltozattól idegennek gondolják bizonyos diskurzusjelölők használatát. A standardizmus mellett a necesszizmus is megfigyelhető az iskolai nyelv-



vi ideológiák közt, hiszen a tanárok egy része úgy véli, hogy vannak felesleges és hasznos szavak a nyelvben, s a diskurzusjelölők többségét beszéd-tölteleknek tartván a felesleges szavak közé sorolják, és mindent megtesznek annak érdekében, hogy visszaszorítsák a használatukat. A tanároknak az az elvárása, hogy a mondanivaló megfogalmazására különös gondot kell fordítani, és választékos-ságra kell törekedni, a nyelvi elegantizmushoz tartozik (i. m. 48). Az igényes szóválasztásnak és a gondos, pallérozott fogalmazásnak a kívánalma a nyelvi perfekcionizmus ideológiájához (i. m. 54) kapcsolható. A *bát*-tal való mondatkezdés kategorikus tiltása vagy a *deviszont* létezésének a tagadása a damnificizmust és a defektivizmust testesíti meg (i. m. 47), hiszen ilyenkor a használat kontextusától függetlenül minősítik helytelennek a szót. A damnificizmus károsnak, a nyelvi rendszerre nézve ártónak, a defektivizmus pedig romlottnak tart bizonyos nyelvi formákat. Ahogy arról korábban, a *bát*-hoz kapcsolódó nyelvi babona bemutatásánál már szó esett, a diskurzusjelölők tiltásában felfedezhető a nyelvi mentalizmus és a doktizmus szemléletmódja is. A mentalizmus ideológiájának megfelelően (i. m. 52) a tanárok rendszerint párhuzamot vonnak a töltelékszavak és az azokat használó diákok intelligenciája közt: a túl sok beszéd-tölteleket mondó tanulókat alacsonyabb értelmi képességűeknek tartják. Hasonlóan működik a nyelvi doktizmus is (i. m. 47–48), amikor a töltelékszavak használatából a beszélő műveletlenségére, iskolázatlanságára következtetnek.

A nyelvhelyességhez kötődő nyelvi ideológiák hangoztatásával a tanárok fenntartják, továbbadják és a tanári tekintély által hitelesítik a diskurzusjelölőkhöz kötődő nyelvi babonákat. Nem meglepő egyébként a tanároknak a diskurzusjelölők iránti attitűdje, hiszen egy-két kivételtől eltekintve sem az alap-, sem a középfokú oktatás tankönyvei nem tárgyalják a diskurzusjelölőket, ám annál több szó esik bennük a töltelékszavakról mint kerülendő és pongyola nyelvi elemekről (vö. Schirm 2011c: 76, 2016a),<sup>105</sup> így a tanárok azokat az álszabályo-

105 A diskurzusjelölők nyelvtankönyvekbeli bemutatásának a feltérképezéséhez 8 tankönyvcsalád 23 tankönyvét elemeztem (lásd Schirm 2016a). A tankönyvkorpuszban voltak régebbi és újabb munkák, továbbá klasszikus, valamint kompetenciaalapú tankönyvek is. A vizsgált 23 tankönyvből 21 töltelékszónak/beszéd-tölteleknek minősítette a kérdéses elemeket, s elmarasztalta, illetve megbélyegezte a használatukat. Csupán két tankönyv foglalkozott a vizsgált elemek szerepkörével. Az egyik munka a *beszélésjelző* műsót használta rájuk, s a társalgási szándékok jelzését és a hallgató együttműködésének biztosítását kötötte hozzájuk. A másik tankönyv pedig a megakadásjelenségeknél tárgyalta a diskurzusjelölőket. A tankönyvkorpusz egészében a szerzőtől, a kiadótól és a megjelenés évétől függetlenül azonos témaköröknél kerültek elő példák és szabályok szintjén a kérdéses szavak: a szófajtanál és a mondattanál, a stilisztika fejezetekben az egyes stílusok tanításánál, illetve a szóbeli kommunikáció ismertetésénél.

kat és tiltásokat tudják csak továbbadni, amelyekkel ők maguk is találkoztak, s amelyeket a tanítandó tankönyvek tartalmai is megerősítenek.

A továbbiakban lássuk, hogy a nyelvi ideológiáktól és attitűdöktől függetlenül a különféle szövegtípusokban mely diskurzusjelölők milyen arányban és milyen szerepkörökben jelennek meg.

## 6. A diskurzusjelölők és a szövegtípusok kapcsolata

A diskurzusjelölőhöz hasonlóan a szövegtípus is nehezen megragadható fogalom. A szövegtípus szövegek fölötti kategória, egyfajta absztrakció eredménye, komplex nyelvészeti, szociokulturális és kognitív jelenség. A szövegtípus egy kategorizációs bázis (Kuna–Simon 2017: 263), ám a szövegek kategorizációjára számos, olykor szinonim, máskor fontos különbségeket kifejező terminust (pl. *diskurzustípus, regiszter, műfaj, beszédműfaj, szövegfajta, szövegforma, szövegfajta*) használnak a szakirodalomban. A szövegtípus fogalmának értelmezésében Kocsány Piroska (2006) szerint három különböző felfogásból lehet kiindulni: az egyik az intertextualitás megjelenési formájaként ragadja meg a szövegtípust, a másik funkcionális és kognitív kategóriaként tekint rá, a harmadik pedig empirikus adatokból visszakövetkeztethető és általánosítható formációként, illetve tudásként határozza meg. Bármelyik megközelítést valljuk is, a diskurzusjelölők mindben fontos információkat közvetítenek a szövegtípusról.

A teljesség igénye nélkül lássunk néhány szövegtípus-definíciót, amelyek segíthetnek a különféle szövegekben előforduló diskurzusjelölők mintázatának és funkcionális spektrumának a vizsgálatánál. Beaugrande és Dressler (2000: 240) szerint egy szövegtípus „nem más, mint mércehalmoz a szövegbeli jelenségek előállításához, megjósolásához és megmunkálásához, ennél fogva elsőrendű meghatározója a szövegek hatékonyságának, hatásosságának és helyénvalóságának”. Szikszainé Nagy Irma (1999: 277) szerint a szövegtípus „a feladó és a címzett között meghatározott kapcsolatot feltételező, sajátos beszédhelyzetben születő, megszabott célú, témájú, jellegzetes felépítésű és stílusú hagyományos szövegforma”. A pragmatikai szövegtipológia gyökerei már Jakobsonnál (1960: 353–357) is megvoltak. Jakobson a modelljében hat tényezőt különített el (adó, vevő, kontextus, csatorna, kód, üzenet), amelyekhez különböző nyelvi funkciókat társított. E funkciók dominanciája alapján referenciális, emotív, konatív, fatikus, metanyelvi és poétikai szövegtípusok különböztethetők meg (Szikszainé Nagy 1999: 278). Mivel Jakobson kommunikációs modellje a közlésfolyamat pragmatikai változóit vette alapul, így a későbbiekben többen is felhasználták a modellt a kommunikációtípusok, illetve a szövegtípusok jellemzésére (vö. Skutta 2008).

A beszédaktus-elmélet is tipizálta a szövegeket (vö. Kálmán C. 1991), és a hétköznapi szövegtípusokat a bennük megjelenő illokúciós erő alapján kü-

lönböztette meg. A szövegtípus és a pragmatikai tényezők közötti kapcsolatot igyekezett feltárni Lux (1981; idézi Szikszainé Nagy 1999: 278) is, aki a tudáskeretet, a személyek közötti viszonyokat és a formát vette alapul az osztályozásnál. A diskurzusjelölők vizsgálatánál az említett szempontok mind meghatározóak lesznek.

A magyar szövegtipológiák közül Balázs János megközelítése (1985) emelendő ki. Balázs a szuperstruktúra megnevezést használta a szövegtípusra, és a „tartalomtól teljesen elvonatkoztatott” struktúraként értelmezte (i. m. 224). A közlési mód szerinti csoportosításában a domináns funkció alapján négy kategóriát különített el: az érvelőt, a leíró, az elbeszélőt és az értékelőt. Az érvelő szövegek legfőbb funkciója a meggyőzés, a leíró szövegek dolgokat, tényállásokat, körülményeket ismertetnek, az elbeszélő szövegek cselekmények és események sorát mondják el, míg az értékelő szövegek állásfoglalást fejeznek ki (i. m. 340–344). Balázs kiemelte, hogy a szuperstruktúrákban olyan összetevők vannak, amelyek „mint invariáns tényezők, bár más-más arányban és módon, mégis ezek mindegyikében föllelhetők” (i. m. 340). Ilyen tényezők a diskurzusjelölők is, és a következő alfejezetek (6.1.–6.5.) éppen ezeknek az elemeknek az eltérő arányára és szerepére fókuszálnak majd.

Az utóbbi évtizedben hazánkban is egyre több kutatás foglalkozott a szövegtípusok kialakulásával, változásával, általános és specifikus jellemzőinek a vizsgálatával. Ennek következtében egyre többféle szövegtípus (pl. hír, orvosi recept, kommentár, legenda, vicc) szinkrón és diakrón jellegzetességei lettek föl-tárva (vö. Tolcsvai Nagy 2006; Tátrai–Tolcsvai Nagy 2008; Kuna–Simon 2017). Ezek az elemzések rávilágítottak arra, hogy a szövegáramlat szerveződésének szintjéhez tartozó elemek, például a diskurzusjelölők fontos szerepet töltenek be a kommunikációban. Egyrészt a szövegek belső felépítéséhez, másrészt a kontextusba való beágyazásukhoz járulnak hozzá. Ha pedig a szövegtípusokat a társas cselekvések végrehajtását irányító forgatókönyv-jellegű sémáknak tekintjük (vö. Stukker et al. 2016), akkor a mintázatuk feltérképezése nem csupán a szövegtípusok árnyaltabb leírását teszi lehetővé, hanem a szövegekben megjelenő gondolkodási formák, logikai műveletek és nézőpontok megismerését is.

A nemzetközi szakirodalomban Halliday és Hasan (1976) a diskurzusjelölőket a szövegtípus, a jelentéstartalom és a konnektivitás alapján csoportosították (idézi Furkó 2011: 48). A szövegtípushoz való kötöttségük szerint megkülönböztették az írott (tervezett/formális), a beszélt (spontán/informális), valamint az írott és beszélt nyelvváltozatra egyaránt jellemző elemeket. Például a *furthermore* 'továbbá', az *on the contrary* 'ellenkezőleg', az *incidentally* 'egyébként' diskurzusjelölőket írott nyelvi dominanciájúaknak tartották, a *by the way* 'mel-

lesleg', *actually* 'tulajdonképpen', *I mean* 'szóval' elemeket elsősorban a beszélt nyelvhez kötötték, míg az *in other words* 'más szóval', *in fact* 'valójában', *that is* 'azaz' kifejezéseket a mindkét nyelvváltozatra jellemzők közé sorolták. A magyarban a tipikusan beszélt nyelvi diskurzusjelölőkhöz tartozik a *ja, aha, hát, lám, jaj, hm, izé, tudod?, vágod?, ilyen, no, na*, inkább írásbeli dominanciát mutat a *voltaképpen, tulajdonképpen, egyébiránt*, míg az írásban és a beszédben egyaránt gyakran megjelenő elemek közé tartozik többek közt az *amúgy*, a *vajon*, az *-e* és a *szóval*.

A különféle szövegtipológiák felállításakor a szövegek külső és belső tényezőit is figyelembe szokták venni. A szövegen belüli tényezők közé tartoznak például az újraemlétesek, a metanyelvi utalások, a hely- és időjelzések, valamint a kötőszói és határozószói kötőelemek is (vö. Gülich–Raible 1977; idézi Szikszainé Nagy 1999: 280). Ezek közül az ismertetőjegyek közül főként a kötőszói és a határozószói kötőelemek kapcsolódnak a diskurzusjelölőkhöz, hiszen számos diskurzusjelölő kötőszóból alakult ki.

A diskurzusjelölők funkciója szempontjából a kontextusnak kiemelt szerepe van. A kontextussal is foglalkozó nemzetközi kutatások közül lássuk három vizsgálatnak az eredményeit. Verdonik és szerzőtársai (2008) két szóbeli szövegtípusban, telefonos beszélgetésekben és tévéinterjúkban vizsgálták a diskurzusjelölők gyakoriságát, s azt találták, hogy a diskurzusjelölők sokkal többször fordulnak elő a telefonhívásokban, mint az interjúkban. A gyakoriságbeli különbségeket a kutatók a két szövegtípus kontextuális különbségeivel magyarázták. A diskurzusjelölők gyakoriságát szerintük a résztvevők közti kapcsolat, a beszélgetésbeli szerepek, a beszélgetés témája, a téma iránti attitűd, a beszélgetés célja, valamint a kommunikációs csatorna határozza meg (Verdonik et al. 2008: 771). Maschler és Dori-Haconen (2018) a héber (*'ani*) *lo yode'a/lo yoda'at* ('nem tudom') szerkezetet vizsgálták izraeli politikai rádiós betelefonáló műsorokban és hétköznapi beszélgetésekben, és Verdonikékhez hasonlóan azt találták, hogy a különböző funkciók eloszlása az intézményes szerepek (műsorvezetők vs. betelefonálók) mentén rendeződik. A kommunikáció közvetlenségének a diskurzusjelölőkre gyakorolt hatását Diewald (2016) kutatása is igazolta. Három német modális partikulát, a *denn* 'tehát', a *ruhig* 'nyugodtan', *simán*, 'báttran' és a *vielleicht* 'talán' elemek eloszlását vizsgálva Diewald a kommunikáció közvetlenségén kívül a grammatikalizálódás fokával való összefüggésre is rámutatott, arra, hogy a teljesen grammatikalizálódott partikulák a dialogikus szövegtípusokban fordulnak elő gyakrabban. „A kevésbé grammatikalizálódott elemek kontextusfüggő jelek, míg a teljesen grammatikalizálódottak kontextust létrehozó jelek” (Diewald 2016: 254).

A diskurzusjelölőket a magyar szakirodalomban számos szövegtípusban vizsgálták már, többek közt az osztálytermi kommunikáció szövegeiben (V. Raisz 2002), fórumhozzászólásokban (Dér 2008a), parlamenti beszédekben (Schirm 2009b), tárgyalótermi diskurzusokban (Dobos 2010), tudományos szövegekben (Dér 2010a), érettségi dolgozatokban (Kertes 2011; Tolnai Varga 2018), forgatókönyvekben (Furkó 2012, 2019), stand-up comedy előadásokban (Nagy 2015, 2016), fantáziailrodalmi szövegekben (Furkó 2019), tankönyvek párbeszédeiben (Furkó 2019), ám a szövegtípusokhoz való kapcsolódásukat és az egyes elemek szövegtípusonként változó arányát még csak kevéssé kutatták. Lássuk a kivételeket!

Kugler Nóra (2008) írott és beszélt szövegekben vizsgálta a *talán* és az *esetleg* módosítószókat. Vizsgálata szerint mindkét elem nagyobb arányban fordult elő a beszélt nyelvi korpuszban pragmatikai szerepben, interperszonális funkcióban, illetve indirekt szerepben. Vargáné Kiss Katalin (2012) különböző műfajú pénzügyi szövegekben (általános üzleti feltételekben, éves jelentésekben, hitel-szerződésekben) elemezve a diskurzusjelölőket azt találta, hogy ezek az adott műfajra jellemző logikai kapcsolatokat tükrözik. Dér Csilla Ilona (2014, 2017) pedig hat diskurzusjelölőnek, az *akkor*, az *azért*, a *hát*, az *így*, az *ilyen* és az *úgy-hogy* elemeknek különböző spontánbeszédműfajokban való megjelenését vizsgálta. A diskurzusjelölők és a kötőelemek teljes mintázatának a feltérképezésével Götz Andrea (2019) is foglalkozott, aki írott és beszélt, mediált és nem mediált diskurzusokat elemzett. A diskurzusjelölők és a szövegtípusok viszonyával korábbi kutatásomban én is foglalkoztam (vö. Schirm 2017b), és a BEA spontánbeszédkorpuszának, stand-up comedy szövegeknek, szociolingvisztikai interjúknak, tanári megnyilatkozásoknak és bírósági tárgyalásoknak a diskurzusjelölőit hasonlítottam össze. Azt találtam, hogy a diskurzusjelölők az arányukat, a szerepüket, az általuk kifejezett koherenciaviszonyokat, a szekvenciában betöltött helyüket és a környezetükben előforduló beszédaktusokat tekintve szövegtípusonként eltérnek, s a diskurzusjelölők mintázata információt ad magáról a szövegtípusról is (i. m. 339). Ám az is kiderült, hogy további vizsgálatok szükségesek annak megállapításához, hogy a szövegtípusok intézményessége és a beszélők szerepe hogyan befolyásolja a diskurzusjelölők gyakoriságát és főbb funkcióit.

A diskurzusjelölők és a szövegtípusok kapcsolatát korpuszelemzéssel vizsgáltam. A korpuszt olyan beszélt nyelvi szövegekből állítottam össze, amelyek intézményességüket és céljukat tekintve is különböztek egymástól, így intézményes, félintézményes és félspontán szövegtípusok is bekerültek az elemzendő szövegek közé. Az intézményes szövegtípust az ELTE bölcsész tanári diskurzuskutató csoport anyagából származó 20 tanóra (897 percnyi anyag) képvisel-

te. A félintézményes diskurzusok közül háromféle szövegtípust válogattam be a korpuszba: szociolingvisztikai interjúkat, politikai vitaműsorokat, illetve call centeres beszélgetéseket. A szociolingvisztikai interjú alkorpuszát a Szögedi Szociolingvisztikai Interjú 545 percnyi felvétele, 3 interjú anyaga képezte. A politikai vitaműsorokból 130 percnyi anyagot elemeztem: a *Szólás szabadsága* műsor két adását, valamint a *Pro és kontra* vitaműsor egy felvételét. A call centeres beszélgetés alkorpuszát pedig a Voxindex korpusz 50 hangrészlete alkotta, melyek összidőtartama 241 perc volt. Végül egy spontánnak tűnő, de valójában megtervezett szövegtípusból, a stand-up comedyből is bekerült egy 302 percnyi félspontán anyag a korpuszba.

Az intézményes és félintézményes szövegtípusoknál a beszélői szerepek mentén még tovább bontottam az anyagokat, így az osztálytermi korpusznál elkülönítettem a tanári és a tanulói megnyilatkozásokat, a szociolingvisztikai interjúnál a terepmunkások és az adatközlők megnyilatkozásait, a politikai vitaműsornál a műsorvezetők és a vitapartnerek fordulóit, míg a call centeres beszélgetéseknél az operátorok és az ügyfelek megnyilatkozásai álltak szemben egymással.

A vizsgálat előtti egyik hipotézisem az volt, hogy a beszélt nyelvi szövegtípusok a szöveg formalitásából és céljából adódóan különböznek majd a diskurzusjelölők gyakoriságát és szerepköreit illetően. Továbbá úgy véltem, hogy a szövegtípusok prototipikus tulajdonságait (pl. a szöveg tervezettségét, a beszélő szerepét) a diskurzusjelölők tükrözni fogják. Valamint azt feltételeztem, hogy a diskurzusjelölők a magfunkciójuk révén az egyes szövegtípusokra, illetve beszédhelyzetekre jellemző, jellegzetes mintázatot mutatnak majd.

Lássuk szövegtípusonként az eredményeket, kezdjük az osztálytermi kommunikáció szövegtípusaival.

## 6.1. A diskurzusjelölők az osztálytermi kommunikáció szövegtípusaiban

Az osztálytermi kommunikáció a tanár és a diákok közt folyó, pedagógiai céloknak alávetett, interaktív kommunikáció, amely intézményes keretek között, kötött időtartammal zajlik, formális stílusú és aszimmetrikus (Herbszt 2010). A beszédjogot a klasszikus frontális tanítás során a tanár osztja az órákon, ő irányít, és neki van joga a témaváltásra is. Az órák menete szekvenciálisan rendeződik, s a leggyakoribb szerkezet a tanári kérdés–tanulói válasz–tanári értékelés hármas egysége (Griffin–Mehan 1981). A tanári beszédre nagyfokú redundancia jellemző, s a beszédaktusok közül a tanórán a tanár részéről a kérdés, a magyarázat, az utasítás, a fegyelmezés és a tájékoztatás dominál, míg a tanulók

beszédcselekvései közül a válaszok a leggyakoribbak (Antalné Szabó 2005a). A pedagógus az ismeretátadás mellett normát is közvetít, valamint a viselkedést is szabályozza, s emellett gyakran még nyelvi ideológiákat is terjeszt.

Loretta Fung és Roland Carter (2007) angol nyelvű pedagógiai diskurzusokat elemezve a diskurzusjelölőknek négy fő alapfunkcióját különítette el: az interperszonális, a referenciális, a strukturális és a kognitív funkciót. Az interperszonális funkció a beszélők közti szociális távolság csökkentését szolgálja a közös tudás megosztása, illetve az egyetértő attitűd kifejezése segítségével. A referenciális funkció a kutatók szerint a logikai (kapcsolatos, ellentétes, választó, következtető, magyarázó) viszonyok jelzését takarja, de ide sorolják a kitérést és az összehasonlítást is, míg a strukturális funkcióhoz a téma elkezdését, folytatását, lezárását, a témaváltást vagy épp a beszélőváltást jelölő elemek tartoznak. A kognitív funkcióval bíró egységek pedig gondolkodási műveleteket, továbbá hezitációt vagy újrafogalmazást fejeznek ki (Yang 2011: 105).

A hazai szakirodalomban a diskurzusjelölőknek a tanári megnyilatkozásokban betöltött szerepével elsőként V. Raisz Rózsa (2002) foglalkozott. Kiemelte többek közt a kapcsolat fenntartását szolgáló (pl. *ugye*), a felszólítás szigorát enyhítő (pl. *már*), valamint a tanári beszédet kezdő, kapcsoló és lezáró (pl. *tehát akkor, na most*) elemeket. A modalitást kifejező (pl. *ugye*), a figyelmet és a viselkedést irányító (pl. *figyelj*), a kontroll-információkat közvetítő (pl. *hallod, érted*) és a visszacsatolást nyújtó (pl. *persze*) nyelvi elemeknek az oktatásban betöltött funkcióira pedig Simigné Fenyő Sarolta (2006) hívta fel a figyelmet.

Az osztálytermi kommunikációt átfogóan vizsgáló kutatások (Antalné Szabó 2006; Herbszt 2010) mellett a tanításhoz és a tanuláshoz kötődő néhány konkrét szövegtípusban is megfigyelték a diskurzusjelölők működését. Kertes Patrícia (2011) például érvelő érettségi szövegekben elemezte a diskurzusjelölőket, s azt találta, hogy ebben a „monologikus, írásbeli, tervezett, szerkesztett és koherens” szövegtípusban (2011: 150) „nagy számban és változatos funkciókban fordulnak elő a diskurzusjelölők” (i. m. 158), s használatuk főként a szövegalkotó nézőpontját fejezi ki. Szintén érettségi szövegekben, mégpedig érettségi esszéikben vizsgálta Tolnai Varga Piroska (2018) a diskurzussszervező elemeket. Rámutatott arra, hogy ezeknek az elemeknek a megléte növeli a szöveg meggyőző erejét, egyúttal a szöveg alkotójának a metapragmatikai tudatosságáról is árulkodik. Asztalos Anikó (2020) pedig 8 tanóra videós és diktafonos felvétele alapján összefüggéseket állapított meg a tanulói megnyilatkozástípusok (pl. egyetértés, javaslattevés, érzelemkifejezés, információmegosztás, információkérés, magyarázat stb.) és a diskurzusjelölők között. Feltárta a diskurzusjelölők és a csoportkommunikációs stratégiák közti kapcsolatot is: azt, hogy a *hát*, az

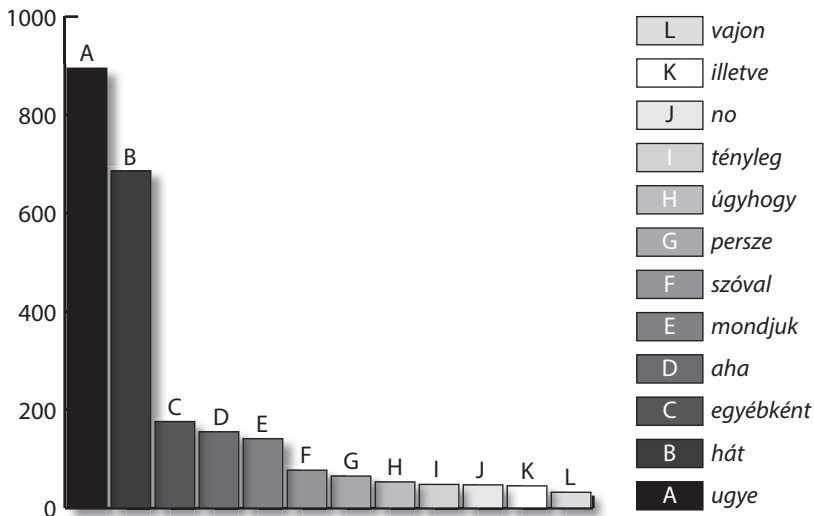


*ilyen, az így, a tehát, az ugye, az akkor, a szóval, a mondjuk, a gondolom* és a *tényleg* diskurzusjelölők nagyobb számban jelennek meg akkor, ha a tanulók a tanárhoz beszélnek, míg az *igazából* és a *szerintem* elemek a diákok egymás közötti kommunikációjában fordulnak elő gyakrabban. A vizsgálatból az is kiderült, hogy a diák-diák interakciókban más típusú diskurzusjelölők (pl. *izé, na, kajak*) jelennek meg, mint a tanár-diák interakciókban.

A diskurzusjelölőknek az osztálytermi kommunikáció szövegtípusaiban való feltérképezéséhez korpuszelemzést végeztem (l. Schirm 2015a). Az osztálytermi alkorpuszt az ELTE bölcsész tanári diskurzuskutató csoport anyagából származó 20 tanóra alkotta. Az órák közül 16 magyar nyelv és irodalom, 4 pedig énekzene óra volt. A minta a diákok életkorát tekintve igen heterogén volt: a legfiatalabbak általános iskolában tanuló 3. osztályosok voltak, míg a legidősebbek 12. osztályos gimnazisták. Nem csupán a tanulók életkora volt változatos, hanem az őket oktató tanárok is különböző korosztályokat képviseltek. Emellett a pedagógusok tanítási tapasztalata is eltérő volt: 4 tanítási verseny anyagának köszönhetően megjelentek a mintában a főiskolás és az egyetemista tanárjelöltek, de rajtuk kívül a korpuszban fiatal, kezdő oktatók, valamint tapasztaltabb pedagógusok is voltak. A 20 tanóra közül 13-at férfi, 7-et pedig női tanár tartott. A tanórák zömében frontális szervezésűek voltak, ám az órák többségén a kooperatív munkaforma (páros munka, csoportmunka) is megjelent, s a tanárok általában váltogatták a különféle munkaszervezési formákat. Az osztályok és a tanárok sokfélesége, valamint a munkaszervezés változatossága miatt a vizsgált 20 tanóra jól reprezentálja az eltérő tanári és tanulói beszédmódokat. A korpuszból származó példákban a T a tanárok, a D pedig a diákok megnyilatkozásait jelzi.

A 897 percnyi anyagban a 18. ábrán látható diskurzusjelölők fordultak elő legtöbbször.

A tanórákon az *ugye* volt a leggyakoribb diskurzusjelölő, 895-ször fordult elő, őt követte a *hát* 686 megjelenéssel, majd az *egyébként* 176 előfordulással. Az *aha* elemre 155 adat volt, a *mondjuk* diskurzusjelölőre 141, a *szóval* 77-szer hangzott el, a *persze* 65-ször, míg az *úgyhogy* 53-szor. A legkevesebb, 50 alatti elemszámmal a *tényleg* (48), a *no* (47), az *illetve* (45) és a *vajon* (32) jelent meg a korpuszban. A 12 vizsgált diskurzusjelölő összesen 2420 előfordulással volt jelen a vizsgálati anyagban, vagyis a tanárok és a diákok együttesen egy 45 perces tanórán átlagosan 121 darabot használtak az elemzett 12-féle diskurzusjelölőből. A vizsgált 12 diskurzusjelölőt figyelembe véve az egy tanórára eső legkevesebb diskurzusjelölő 37 darab volt, míg a legtöbb 366. Természetesen adódtak eltérések a diskurzusjelölők számát tekintve a tanártól, az osztálytól és a témától függően is.



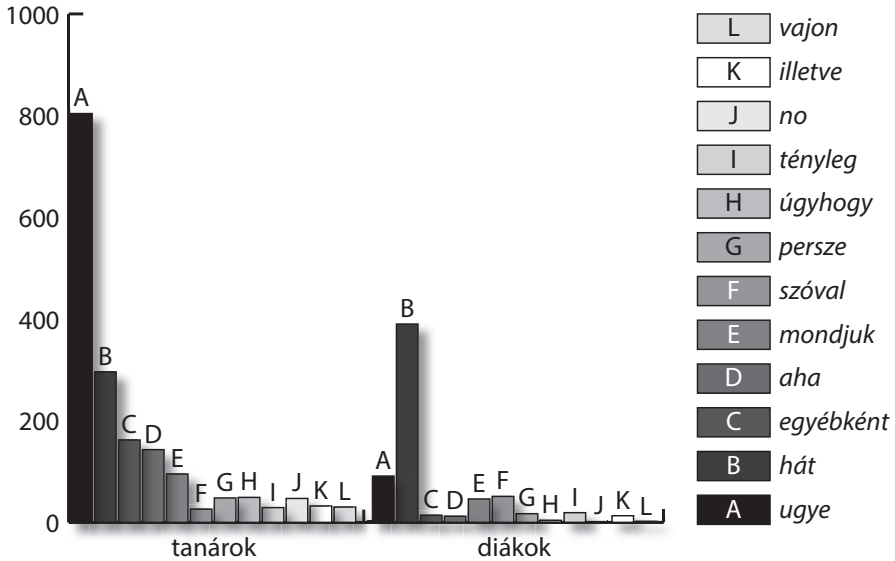
18. ábra. A diskurzusjelölők az osztálytermi kommunikációban

A vizsgált korpuszban tehát mind a tanárok, mind pedig a diákok megnyilatkozásaiban sok diskurzusjelölő szerepelt, ahogy azt az alábbi (54. és 55.) példák is mutatják. Az (54) egy órakezdés részlete, amikor a tanár épp a témát vázolja fel. Megfigyelhetők benne az óra indításakor tipikus elemek (*na, szóval*), valamint a közös tudásra utaló diskurzusjelölők (*ugye*). Emellett a téma pontosítását kifejező jelölő (*mégpedig*), valamint egy kitérést bevezető elem (*egyébként*) is található a szövegrészletben.

- (54) T: **Na, szóval, ugye** most nyelvórát tartunk, magyar nyelv órát, és a téma az lenne, ami a táblán van. **Mégpedig** stílus és jelentés a mindennapi nyelvhasználatban, és ezen belül, **ugye** ez **egyébként** ő egy érettségi témakör is, **ugye** stílus és jelentés fogalma, viszonya, és ezen belül, **ugye** a mindennapi nyelvhasználatban egy érettségi téma, és ezen belül is még egy kisebb résszel szeretnék foglalkozni, **mégpedig**, mi van, Gábor?

Nem csupán a tanárok, hanem a diákok tanórai megnyilatkozásai is bővelkedtek diskurzusjelölőkben:

- (55) D: **Hát** hogy az elsőnek a lényege, az **szerintem** elég világos, **igazából** a kulcsszó az, az, **hát igazából**: „életemet adnám érte”. **Nyilván** ez túlzás, de hogy fontos az, hogy hogy meghallgassuk a másik véleményét, és a másik elmondhassa a véleményét függetlenül



19. ábra. A diskurzusjelölők szerep (tanár/diák) szerinti megoszlása

attól, hogy most egyetértek-e vele vagy nem. És **hogya mondjuk** teljesen ellenkező vélemény, akkor is fontos, mert lehet, hogy az alapján a vélemény alapján majd én átfömá-lom a saját véleményemet, **szóval** ez fontos lehet.

Az (55)-ös példában a *hát* diskurzusjelölő kétféle szerepkörben is megjele-nik, először egyszerű válaszjelölőként áll, majd gondolkodást kifejező elem-ként. A részletben látható egyéb diskurzusjelölők (*szerintem, nyilván*) egyrészt beszélői attitűdöt közvetítenek, másrészt példaadást (*mondjuk*) és logikai vi-szonyt (*szóval*) jeleznek. A kétszer is előforduló *igazából* diskurzusjelölő pedig egyszerre fejezi ki a valóságra utalást, valamint a beszélő személyes vélekedését.

Már ebből a két példából is kitűnik, hogy igen változatos szerepkörökben fordulnak elő a diskurzusjelölők a tanórákon, s az is látható, hogy kissé más jel-legű diskurzusjelölőket használnak a tanárok és a diákok. Érdeemes tehát meg-nézni a vizsgált 12 diskurzusjelölő gyakoriságát az osztálytermi kommunikáció szereplőtípusai szerinti bontásban is. A 19. ábrán a diskurzusjelölőknek a taná-rok és a diákok szerinti megoszlása látható.

Az ábráról leolvasható, hogy a legtöbb vizsgált diskurzusjelölőt (az *ugye*, az *egyébként*, az *aha*, a *mondjuk*, a *persze*, az *úgyhogy*, a *tényleg*, a *no*, az *illetve* és a *vajon* elemet) a tanárok jóval gyakrabban használták, mint a diákok. Volt vi-

szont két elem, a *hát* és a *szóval*, amelyet a tanulók használtak többször. Továbbá az *ugye* és a *mondjuk* diskurzuszjelölő is viszonylag sokszor fordult elő a diákok megnyilatkozásaiban.

A diskurzuszjelölőknek a 20 tanóra anyagán történt vizsgálata is megerősítette azt a megfigyelést (Schirm 2014b; Asztalos 2020), miszerint az elemek használata az iskolai szerepek és a hozzájuk társuló beszédaktusok, illetve szövegtípusok mentén rendeződik. Az *ugye* diskurzuszjelölő kimagasló elemszáma és tanári dominanciája a tanári magyarázat beszéd típusának a gyakoriságával függ össze. A tanári magyarázatokban az *ugye* mellett a *hát* is sokszor megjelent különféle szerepkörben, valamint a kitérést jelző *egyébként* is gyakori elem volt ebben a szövegtípusban. A tanári kérdésekből leggyakrabban a *vajon* diskurzuszjelölő volt adathozható, míg a tanári kérdésekre adott tanulói válaszokra reagálva a pedagógusok legtöbbször az *aha* elemmel fejezték ki a helyeslésüket. A *mondjuk* diskurzuszjelölő mind a tanári megnyilatkozásoknak, mind a tanulói válaszoknak visszatérő eleme volt, s példaadást, újrafogalmazást, ellentétet és saccolást fejezett ki. A tanulói válaszokban a leggyakoribb diskurzuszjelölő a *hát* volt, amely általános válaszcsoport szerepén túl bizonytalanságot, hezitálást, tartalmi javítást, evidenciát és a mondanivaló továbbvitelét is képes volt jelölni.

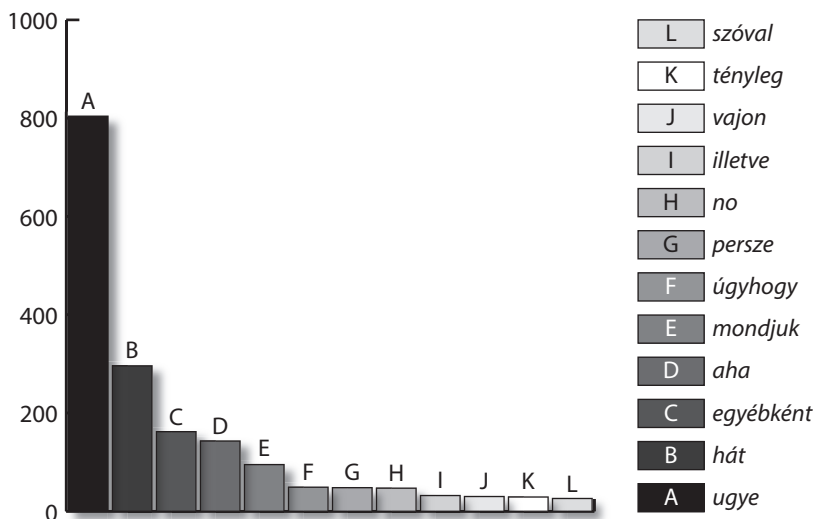
A továbbiakban a vizsgált diskurzuszjelölők közül a leggyakoribb elemeknek a szereplők (tanár/diák) és a szövegtípusok (magyarázatok, kérdések, értékelő megnyilatkozások, válaszok) szerinti bontását ismertetem. Lássuk először a tanári megnyilatkozásokat.

### 6.1.1. A tanári megnyilatkozások diskurzuszjelölői

A tanári megnyilatkozások több szövegtípusból tevődnek össze: a tanári magyarázatokból, a tanári kérdésekből, az instrukciókból és az értékelő megnyilatkozásokból (vö. Antalné Szabó 2006). A tanórákon a leggyakoribb szövegtípus a tanári magyarázat, és ennek a szövegtípusnak a dominanciája a tanárok által használt diskurzuszjelölők fajtájában, számában és szerepkörében is megmutatkozik, ahogy az a 19. ábrán is látszódott, s csak a tanárok diskurzuszjelölőit külön ábrázoló 20. ábrán is jól kivehető, ahol szembeötlő a tanári magyarázatokra jellemző *ugye*, *hát* és *egyébként* dominanciája. Nézzük meg tehát közelebbről is a tanári magyarázatokat.

#### 6.1.1.1. A tanári magyarázatok diskurzuszjelölői (*ugye*, *hát*, *egyébként*)

A tanári magyarázatok olyan monologikus tanári közlések, amelyek törvényszerűségek, szabályok, fogalmak, tételek megértését segítik elő (Falus 2003: 261). A tanári magyarázat az előadásnál rövidebb időtartamú, ám a pedagógus itt is összefüggően beszél és érvel, míg a tanulók legtöbbször hallgatnak. A tanári



20. ábra. A diskurzusjelölők a tanárok megnyilatkozásaiban

magyarázathoz főként a tájékoztatás beszédaktusa köthető, de más beszédaktusok, például az elbeszélés, a felhívás, a kérdés vagy a leírás is megjelenhetnek a magyarázatban. A magyarázat tehát komplex megnyilatkozástípusnak tekinthető (Antalné Szabó 2014: 187), amely önállóan, de más tanítási módszer részeként is előfordulhat. A hatékony magyarázat a didaktika tankönyvek szerint „logikus, világos, érdekes, tömör, egyszerű”, emellett „szenvédélyes, érzelmekkel kísért” (Falus 2003: 262), s jellemző rá a redundancia. A magyarázat eredményességéhez nagymértékben hozzájárul a célok pontos megfogalmazása, a tanulók előzetes ismereteinek a számbavétele, a példák kiválasztása, az audiovizuális eszközök használata, a szabatos megfogalmazás és élénk előadásmód, a vázlat készítése, valamint a magyarázat logikus felépítése. Ez utóbbit az okozati viszonyok kifejtésekor használt következtető és magyarázó kötőszavak megléte is nagymértékben erősíti. Kutatási eredmények igazolták, hogy pozitív kapcsolat van a magyarázó kötőszavak előfordulásának gyakorisága és a tanulói teljesítmény között (i. m. 264). Ezek a vizsgálati eredmények a diskurzusjelölők textuális szerepköre miatt már előre vetítik azok kötelező megjelenését és relatíve magas számát is, azonban az interperszonális funkciókkal általában nem számolnak a didaktikai leírások.

Ahogy a 20. ábrán is látszik, a tanárok megnyilatkozásaiban az *ugye* fordult elő a leggyakrabban, aminek az az oka, hogy ennek a diskurzusjelölőnek a magfunkciója a magyarázat adása (Abuczki 2014). Az *ugye* a tanteremben a tanár

és a diákok feltételezett közös tudására utal (Alberti–Szabó 2015: 26–28). Jellezheti, hogy az utána következő információt korábban már megtanította a tanár, jelölheti a mindenki számára ismert, evidens információt, valamint olyan ismeretre is utalhat, amely a korábbiakból kikövetkeztethető. Az evidencialitás és az *ugye* közti szoros kapcsolatot az alábbi példa is mutatja:

- (56) T: *Tehát **ugye**, a szabad morféma, azt mondtuk, hogy az önállóan is használható, tehát nem kell hozzá másik morféma. A kötött morféma akkor logikusan következik, **ugye**, ezzel szemben akkor mi lehet a ta, mit jelenthet ez, ha egy morféma kötött?*

A példában a tanár az első *ugye*-val, illetve az utána álló *azt mondtuk* részszel is azt fejezi ki, hogy amit magyaráz, arról már korábban is volt szó. A második *ugye* pedig a korábban elhangzottakból mindenki által kikövetkeztethető ismeretre utal.

Az *ugye* egyszerre beszélő- és hallgatóorientált diskurzusjelölő, amely képes előre- és vissza is utalni. Az *ugye*-t tartalmazó magyarázatokra a kézi gesztikuláció is jellemző (vö. Abuczki 2014). Az egy tanóra eső elemszám tekintetében ennél a diskurzusjelölőnél lehetett a legnagyobb egyéni különbségeket megfigyelni a tanárok közt. Az elemzett órák többségében 2 és 66 közé esett az egy tanóra jutó tanári *ugye*-k száma, azonban volt két óra, amelyen sokkal gyakoribb volt ennek a diskurzusjelölőnek a használata. Mind a két órát ugyanaz a középkorú férfi tanár tartotta, az egyik 159, míg a másikon 208 *ugye* hangzott el 45 perc alatt. Az egyik említett tanóra egy részlete alább (57) látható.<sup>106</sup>

- (57) T: *Akkor ezt is följegyezhetjük, hogy a nyelvújítás esetében lényeges dolog lehet az, hogy (nyögés) új szavak keletkeznek, vagy régi szavaknak adnak (nyögés) új jelentést. (...) Mind a kettő nagyon is (nyögés) járható út. Például, **ugye**, amikor elterjedt az internet, (nyögés) akkor (nyögés) jött létre, mondjuk, új szóként, **ugye**, korábban ez nem létezett, a honlap szavunk, ami tulajdonképpen, **ugye**, tükörfordítása, **ugye**, a homepage-nek.*

Az idézetből látszik, hogy amellet, hogy a tanár jellegzetes szavajárása volt az *ugye*, e diskurzusjelölő segítségével igyekezett érthetőbbé, befogadhatóbbá tenni a magyarázatot.

<sup>106</sup> Ez a példa is mutatja, hogy a szövegtípushoz való kötődésen kívül a diskurzusjelölők számának a megítélésénél az egyéni nyelvhasználói szokásokat is érdemes figyelembe venni.

Az *ügyé*-n kívül a *hát* is gyakori volt a tanárok magyarázataiban, és rendkívül változatos szerepekben fordult elő (vö. Schirm 2014a). A hezitáción és a gondolkodás kifejezésén kívül újrafogalmazás-jelölőként is állt, de képes volt következtető logikai viszonyt is jelezni. Továbbá nyomatékositásra is használták a tanárok, valamint a magától értetődő állításokat és az indoklásokat is sokszor ezzel az elemmel vezették be, illetve a mondanivaló elkezdésekor vagy továbbvitelekor is alkalmazták. Emellett beszélői attitűdök (pl. csodálkozás, méltatlankodás, felindultság) közvetítésére is alkalmas volt a *hát*, valamint udvariassági elemként is megjelent. A számos használati módja közül nézzünk néhányra egy-egy példát!

A tanári magyarázatokban újrafogalmazás-jelölőként is előfordult a *hát*, ilyenkor a tanárok tartalmi önjavítást végeztek általa. Például:

- (58) T: *Nem, nem muszáj mindent elmondani róla, vagy **hát** nem is tudnak mindent elmondani róla, majd én kiegészítem még esetleg a azt információkat.*

Újrafogalmazás-jelölőként a *hát* nem parafrasztikus diskurzusjelölőként viselkedik, ugyanis az általa összekötött diskurzusszegmensek nem ekvivalensek egymással, ahogy azt az (58)-ban is láthatjuk. Az idézett példában a mondanivaló újraformálását már a *vagy* is előkészítette, a *hát* pedig ezt a javítási műveletet vitte tovább.

A *hát* a tanároknál nem csupán a magyarázatok pontosítására volt használatos, hanem logikai viszonyt, például következtetést is tudott közvetíteni. Ilyenkor a diskurzusjelölő az 'így, tehát' jelentésben áll, ahogy azt az alábbi példa is mutatja:

- (59) T: *Hogy fiatalok voltak, **hát** éltek bizonyos tudatmódosító szerekekkel, rendben van.*

A *hát* extrém multifunkcionalitásából adódik, hogy a jelölő egyszerre több szerepet is be tud tölteni. A következő (60) példában a *hát* a *hogy is mondjam* mal együtt egyszerre áll szókereső, valamint eufemisztikus szerepben, s általuk finomítja a tanár az utánuk következő *ideologikus levegő* kifejezést.

- (60) T: *Jó. Azzal kezdtetek-e valamit, azt direkt odaírtam, hogy Bori ezt a szöveget, ezt 59-ben írta? Hogy érződik-e ebben a szövegben – a többiek is belekukkanthatnak, ott az első bekezdésre gondolok leginkább ebből a szempontból –, hogy érződik-e ezen a szövegen az ötvenes éveknél a, **hát hogy is mondjam**, az ideologikus levegője?*

A diskurzusjelölők erőteljes multifunkcionalitását a tanárok is kihasználták az órákon, ahogy azt a (61) alatti részlet illusztrálja. A példában 4 *hát* is szerepel. Az első (*Nem, hát ő későbbi*) indoklást vezet be, s emellett evidenciajelző funkci-

ója is van a diskurzusjelölőnek. A következő *hát*-tal (*Hát lehetne Tóth Árpád is*) a tanár a diákok gondolatmenetébe behelyezkedve tompítja a rossz válasz elutasítását. *Az és hát akkor* szövegrész *hát* diskurzusjelölője a magyarázat továbbvitelét szolgálja, míg az utolsó *hát* (*De hát látjuk a két vers közötti?*) az *ugye* szinonimájaként áll, vagyis nyilvánvalónak gondolt dolgot jelez itt a diskurzusjelölő.

(61) D: Szabó Lőrinc?

T: Nem, **hát** ő későbbi.

D: Tóth Árpád.

T: **Hát** lehetne Tóth Árpád is, meg lehetne, lehetne Juhász Gyula is, ugye ez a, ez a, ez a bánatos öö hang, itt ez a vers egy kicsit ennél erősebb, minthogy ez elégikusság, de maga a bú mint téma, a bús vagyok, bú van, mindenki bús, az, az azért jellemző rá is. És **hát** akkor ott van egy elég konkrét ihlető szöveg Kemény Simontól, akit, akit nem tanultunk, nem volt egy akkora nagy költő, bár szerintem elég jó volt. De **hát** látjuk a két vers közötti?

A tanári megnyilatkozásokban sokszor használt elem volt még az *egyébként* diskurzusjelölő is: összesen 162-szer használták a tanárok a korpuszban. Az *egyébként* legtöbbször téma- és beszédaktusváltáskor jelent meg (62), illetve a tananyaghoz szorosan nem tartozó ismeretek, kiegészítő információk közlésekor, amikor is a diskurzusjelölő kitérést fejezett ki (63). A (63)-ban a kitérést a tanár még a *nem, ez sem fontos* megjegyzéssel is nyilvánvaló teszi.

(62) T: Titokzatos, meseszerű. Ugye ez a jelleg nagyon fontos, **egyébként** most kérdezem, ha már föl tettem így a kérdést, Kubla kán mond valamit nektek? Egyáltalán valóságos figura lehet ez?

(63) T: Nem hallottatok róla. Igen. **Egyébként** Kublai kánnak hívták a történelmi figurát, akiről ugye ezt a Coleridge ezt a, az alakot öö nem mintázta, mert nem, ugye nem ez a valóság a lényeg. Kublai kán XIII. századi mongol-kínai fejedelem volt, aki Kínában is nagyon jelentős dinasztiaalapító uralkodó. Xanadu **egyébként** ilyen módon, ez egy angol név, használták is aztán az angol kultúrában, film is van ilyen **egyébként**, volt egy rocksláger is. Öö, nem, ez sem fontos. Eredetileg Xandu, és különböző más nevei is vannak, ...

Az *egyébként* erőteljes tanári dominanciája azzal magyarázható, hogy a témaváltás és a kitérés a tanórákon csak a tanárok részéről valósulhat meg a kommunikációs helyzet aszimmetrikussága miatt. A diákok maguktól nem változtathatják meg a beszélgetés tárgyát, és nem tehetnek a tananyaghoz szorosan nem kapcsolódó megjegyzéseket sem.



A pedagógiai kommunikáció oldaláról állandó igényként jelentkezik az ideális tanári magyarázat ismérveinek az összegyűjtése (vö. Eöry 2008), s a korpusz elemzése igazolta, hogy a diskurzusjelölő-használat fontos szerepet játszik a tananyag érthető és tanulható megformálásában. A tanári magyarázatokban lévő diskurzusjelölők a diákok segítségére vannak, általuk ugyanis azok könnyebben érthetőek, hiszen jelzik az információ tagolását, a tananyagrészek összekötését és a köztük lévő logikai viszonyokat, irányítják a diákok figyelmét, továbbá a tanárok attitűdjét is képesek jelezni. A működésüket lássuk egy hosszabb részlet (64) elemzésén keresztül!

- (64) T: Virágváza. **Ugye?** Virágváza. Virágnak a vázája. **Na, hát** ezek az alárendelő szóösszetételek, és **akkor** most. Az előbb egy nagyon érdekes dolgot láttunk, hogy **hát** most favágó vagy fát vágó. Ő, és itt a következőről van szó. Vannak mondatrészek, amelyeknek van ragjuk. Ezt **ugye** mindenki tudja. És vannak olyan mondatrészek is, amelyeknek nincs ragjuk, **pontosabban** mi a ragjuk? Ezt egyszer megbeszéltük. Az a ragjuk, hogy. **Jó. Akkor** vegyük úgy, hogy nincs ragjuk. Majd lehet, hogy visszatérünk rá. Ő, melyik mondatrészeknek nincs ragja? Aki az egyiket tudja, az **talán** jelentkezzék, gyerekek, **hát** ... Csaba?

Az idézett részlet jól példázza a tanári magyarázatok jellemzőit: a redundanciát, a többféle beszédaktus jelenlétét és a tanári kérdésnek a magyarázatba való beillesztését. A példában a *hát* háromszor, az *ugye* és az *akkor* kétszer szerepel, a *na*, a *pontosabban*, a *jó* és a *talán* diskurzusjelölők pedig egyszer fordulnak elő. A magyarázatokba beékelt kérdő *ugye*-ra a tanárok nem várnak választ. Míg a hétköznapi beszélgetésekben gyakran alkalmazzák önigazoló szerepben ezt a kérdőszót, addig a tanári magyarázatokban más a funkciója. Használatával a tanár a saját gondolatmenetébe igyekszik bevonni a diákokat, azaz az elem az együttgondolkodást szolgálja, valamint fatikus funkciója van. A nem kérdő formájú *ugye* pedig sokszor jelöl evidenciát a tanórai magyarázatokban, ahogy azt a példabeli *Ezt ugye mindenki tudja* állítás is mutatja, amelyben az *ugye* a tanár és az osztály nyilvánvaló, közös tudására utal. A *na* diskurzusjelölő strukturális szerepet tölt be, ugyanúgy, ahogy az ugyanabban a megnyilatkozásban szereplő *akkor* elem is, előbbi a magyarázat kezdetét, utóbbi pedig a mondanivaló továbbvitelét jelzi. A *na* után megjelenő *hát* (*Na, hát ezek az alárendelő szóösszetételek*) nyomatékosít, a *hát* második előfordulása (*hát most favágó*) már a kapcsoló szerepet mutatja, míg a harmadik megjelenése (*gyerekek, hát...*) beszélői attitűdöt kódol, mégpedig szemrehányást fejez ki. A példabeli *pontosabban* procedurális jelentésében szerepel, két megnyilatkozást köt össze, s használatával a pedagógus tartalmi önjavítást, újrafogalmazást végez. A *jó* elem pedig lezárja az addigi gondolatmenetet, s jelzi, hogy új közlés következik, amit az *akkor*

diskurzusjelölő vezet be. A *talán* elem szintén diskurzusjelölőként viselkedik a magyarázatban, s a szó nem az 'esetleg' jelentésében szerepel, hanem iróniát fejez ki, azaz épp az eredeti jelentés ellentétét sugallva használja azt a pedagógus.

A korpuszbeli tanári magyarázatok a tanár nemétől, életkorától, a tanítandó anyagrésztől és a diákok életkorától függetlenül strukturálisan nagyon hasonlóan épültek fel a diskurzusjelölők előfordulását és szerepköreit tekintve. A magyarázat elején általában a mondanivaló elkezdését jelző diskurzusjelölő állt (pl. *na, akkor, hát*), ez gyakran a korábban, akár más tanórákon elhangzottakhoz kapcsolta az utána következő részt. A magyarázat logikus felépítését a mellérendelő logikai viszonyokat kifejező elemek (pl. *tehát, hát, de*) erősítették. Az egyes magyarázatrészek összekapcsolását és a témaváltást szintén diskurzusjelölőkkel (pl. *aztán, és akkor most*) oldották meg a tanárok, ahogy egy-egy rész lezárását (pl. *jó*) vagy a közbevetést (pl. *egyébként, tulajdonképpen*) is. A figyelem fenntartására és a diákokkal való folyamatos kapcsolattartásra, továbbá együttgondolkodásra is tipikusan diskurzusjelölőket alkalmaztak (pl. *ugye, aha*). A beszélői attitűdök közül felfokozott érzelmi állapotot, nyomatékosítást (pl. *hát, bizony ám*) is kifejeztek ezek az elemek, illetve evidenciát (pl. *persze, ugye, tényleg*) is képesek voltak jelölni. Ezek mellett a beszédtervezési és a gondolkodási folyamatokat, valamint az önjavítást (pl. *nos, hát, szóval, pontosabban*) is jelezték. Továbbá kifejezték a tanárnak a mondandóhoz, illetve a kommunikációs szituációhoz való viszonyulását, önreflexióra és értékelésre is alkalmasak voltak, és fatikus funkciójuk is volt.

A tanári megnyilatkozások másik jellegzetes szövegtípusát a tanári kérdések alkotják, térjünk is át ezekre.

### 6.1.1.2. A tanári kérdések diskurzusjelölői

A tanórákon a kérdések feltevése főként a tanár joga és kötelessége. A kérdéseket a pedagógusok az órán többnyire nem információszerzésre használják, hanem különféle kommunikációs célok elérésére (vö. Antalné Szabó 2006: 60). Kérdésekkel keltik fel a diákok érdeklődését, tartják fenn a figyelmet, ellenőrzik a diákok tudását, de felszólításra és kapcsolatteremtésre is gyakran használják őket. Valamint kérdésekkel magyaráznak, sugalmaznak és buzdítanak is (Antalné Szabó 2005a, 2005b).

A tanári kérdésekben a diskurzusjelölőknek fontos szerepük van: képesek a kérdés általi állítást gyengíteni vagy épp felerősíteni, amellett, hogy a kérdező attitűdjét is jelzik. Fatikus funkciójuk is van, ahogy az az alábbi (65a–65d alatti) példákból is látszik:

(65a) T: **Szóval, ki az, aki naggyal írma?**

(65b) T: **És azon belül, egyébként?**

(65c) T: *Volt-e itt összetett mondat?*

(65d) T: *Ő **vajon** mi, mi lehet a szerepe a bevezetésnek és a befejezésnek?*

A tanári kérdések jellemző diskurzusjelölői az *ugye*, az *-e*, a *vajon*, a *na*, az *akkor*, a *szóval*, a *vagyis*, a *tehát* és a *jó* voltak, de megjelent az adatok közt a *pontosabban*, az *egyébként*, a *mégpedig* és a *mondjuk* is. A spontán beszélgetések leggyakoribb diskurzusjelölője, a *hát*, amely a tanári magyarázatoknak és a tanulói válaszoknak is fontos eleme, a tanári kérdésekben csupán elvétve fordult elő, s akkor is inkább diskurzusjelölő-társulásban, az *akkor*-ral együtt szerepelt. A legtöbb tanári kérdés vizsgakérdés volt, amellyel a pedagógusok azt akarták lemérni, hogy tudják-e a diákok a feltett kérdésre a választ (vö. Alberti–Szabó 2015: 24). Ezekben a diskurzusjelölők közül a *vajon*, a *szóval*, az *akkor*, a *na* és a *vagyis* szinte kizárólag szegmenskezdő pozícióban jelent meg, középső helyzetű diskurzusjelölőként az önjavító szerepkörben használt *pontosabban*, az elbizonytalanító *esetleg* és a következtetést sürgető *akkor* állt, míg mondatvégi helyzetben az ellentételezést kifejező *pedig* és a közbevetésszerűen használt *egyébként* fordult elő. A *jó* és az *ugye* általában külön tagmondatként jelentek meg, vagy utókérdésként, simuló kérdésként hangzottak el, s az előttük álló kijelentő vagy felszólító tartalmú és intonációs szerkezetű tagmondatot utólag alakították kérdéssé. Az utólagos modalizálás így enyhítette az állítás vagy felszólítás erejét. Emellett a *jó* és az *ugye* egyszerű fatikus elemként is gyakran használatos volt a tanórákon.

A diskurzusjelölők a tanári kérdésekben is sokféle szerepben fordultak elő. A mondanivaló elkezdését segítették (66), valamint mellékes információ rákérdezésére, közbevetésre is használták őket (67), ahogy azt az alábbi példák mutatják:

(66) T: ***Na most** mitől nem összetett mondat, hogyha nem összetett mondat ez a különálló, általam leegyszerűsített mondat?*

(67) T: *És azon belül, **egyébként**?*

Emellett változatos logikai viszonyokat is jelöltek, s e viszonyok sokszor már sugallták a kérdésre adandó választ. Például:

(68) T: *Így van, tehát az utolsó korszak, élete vége felé járunk már, **akkor** itt hogy értelmezzük az Epilógust?*

A tanári kérdésekben megjelenő diskurzusjelölők olykor a diákokkal való együttgondolkodást imitálták, amellett, hogy fatikus szerepük is volt:

(69) T: **Szóval** ennek a kommentárnak milyen a stílusa úgy általában? **Hm?**

A diskurzusjelölők közül a *jó*, az *igaz* és az *ugye* elemek pedig egyaránt jelezték az utólagos modalizálást, a kapcsolattartást és az öniszólást:

(70a) T: *Felírom a táblára. **Jó?***

(70b) T: *Egy picit gondolkodjunk az ő fejével, **igaz?***

(70c) T: *Kezdet és vég ... vagy nem, nem. Műfajjal kezdtünk, **ugye?***

A tanári kérdésekben a diskurzusjelölőket a pedagógusok olykor retorizálásra, hatáskeltésre (71a), máskor pedig a válasz sugalmazására használták (71b), ahogy azt az alábbi példák *-e* kérdő partikulái is mutatják:

(71a) T: *Mert füzeted az van-**e**, Zsombi?*

(71b) T: *A kilencedikes tanulmányaink során ismertünk-**e** meg novellát?*

A tanári magyarázatok leggyakoribb diskurzusjelölője, az *ugye* kérdésekben is megjelent (72), s a korábban tanultakra való utalást, evidenciát fejezett ki.

(72) T: **Ugye** ez melyik tájat fogja mutatni?

A korpuszbeli tanári kérdések legjellegzetesebb diskurzusjelölője pedig a *vajon* volt, amely legtöbbször színlelt töprengést jelölt, s a diákokat gondolkodásra buzdította. Például:

(73) T: **Vajon** ennek honnan fog kiderülni a helyesírása?

A vizsgált 20 tanórán összesen 32 *vajon* diskurzusjelölő hangzott el, amelyből 30-at a tanárok, 2-t pedig a diákok használtak. A *vajon* tanári dominanciája azzal magyarázható, hogy a kérdések feltevése – bár a diákok részéről is lehetséges<sup>107</sup> – a tanórai párbeszédnek jellegzetes szekvenciális felépítése (tanári kérdés–tanulói válasz–tanári értékelés) miatt prototipikusan a tanárokhoz kötődik.

107 A tanulói kérdéseknek a tanári kérdésektől eltérően valódi információszerzés vagy engedélykérés a céljuk (vö. Asztalos 2016), s általában igen röviddek, a lényegre szorítkoznak, ezért nem meglepő, hogy ezekből csupán elvétve voltak adatolhatók diskurzusjelölők. A kommunikációs helyzet elvárásaiból adódik ugyanis, hogy a diákok a tanár és az osztály felé nem használhatnak retorikus, fatikus vagy épp attitűdjelölő elemeket a kérdéseikben.

A *vajon* a hétköznapi társalgásokban számos beszélői attitűdöt képes közvetíteni (vö. Szikszainé Nagy 2008; Nemesi 2014; Götz 2017), például aggodást, gúnyt, megvetést, kételkedést, bizonytalanságot, töprengést, továbbá a kérdés nyomatékosítására is használják a kérdőszót. A tanári kérdésekben a *vajon* egyszerre fejezi ki a színlelt tünődést, valamint teszi hangsúlyosabbá a kérdést, ahogy azt a következő példák is mutatják:

- (74a) T: *Tehát vannak ön szélsőséges neológusok is egyébként. Milyen lehet vajon egy szélsőséges neológus? Tehát aki, aki ennek a, ezt a véleményt a legkarakánabban képviseli? Ő vajon mit mond, ő mit állít?*
- (74b) T: *Miben különbözik vajon az a változás, amit magunk körül érzékelünk a nyelvben, attól a dologtól, amit nyelvújításnak nevezhetünk egyébként?*
- (74c) T: *Mit gondoltok, mi lehet vajon a nőnemű személyes névmás?*
- (74d) T: *Feladat: vagy a tábláról, vagy a kis lapodból ön csak egyszer eltapcsoljuk a ritmusát. Két nehézség van benne ritmikailag. Mit gondolsz, vajon mi lehet nehéz ebbe?*

A vizsgált korpusz kérdéseiben akkor használták a tanárok a *vajon*-t, amikor az elgondolkodtatás volt a céljuk. Vagyis nem a korábban már megtanított információkat akarták ilyenkor előhívni, s a tanulók tudását ellenőrizni, hanem a diákok véleményére voltak kíváncsiak. Ezekben az esetekben a *vajon* az osztállyal való közös töprengést imitálta, s a tanár monológyszerű, kérdeve kifejtő megnyilatkozásában fordult elő. A *vajon*-os kérdések után a szó átadása következett, általában felszólítás kíséretében, majd a felszólított diák válaszolt a tanári kérdésre, ahogy az az alábbi részletben látható:

- (75) T: *Ugye, mert eddig, ugye, ilyen diadalünnepként mondtam ezt el, hogy fú de jó, megújítjuk a nyelvet. Milyen problémát láthatunk? Mi körül zajlott vajon a vita? Dani!*  
D: *Hát hogy valaki olyan szót akar egy adott tárgyra, ami hát nem a legmegfelelőbb.*

A *vajon* kérdőszót tartalmazó mondatokban az *-e* kérdő partikula is megjelenhet, s a tanári kérdésekben a két diskurzusjelölő együttes előfordulása a kiemelés beszédaktusának az erősítésére használható (Scheuring 2011), a vizsgált korpuszra azonban nem volt jellemző ez a kérdezési stratégia.

A tanórákon a tanári kérdéseken és magyarázatokon túl még a tanári értékelő megnyilatkozások is igen gyakoriak voltak. A következőkben lássuk ezek diskurzusjelölőit.

### 6.1.1.3. A tanári értékelő megnyilatkozások diskurzusjelölői (*aha, ugye*)

Az osztálytermi kommunikációnak fontos részét képezik a tanári értékelő megnyilatkozások (pl. *így van, jó, nagyon jó, aha, ühüm, persze, igen, nem, nana*) is, amelyekkel a pedagógus visszajelzést ad a tanulóknak. A tanári értékelések általában a tanári állítások, kérdések vagy instrukciók után adott tanulói válaszokat követően hangzanak el, vagyis háromtagú szomszédsági párok utolsó fordulójának a részeként jelennek meg (Antalné Szabó 2006: 78), ahogy azt a következő példában is láthatjuk:

- (76) T: *Az, ahogyan körülöttünk változik a nyelv, miben különbözik attól, hogyha őö valamilyen-fajta nyelvújításról kezdünk el beszélni egyébként? Lili!*  
 D: *A nyelvújítás az tudatos.*  
 T: **Aha. Így van.**

Az igenlő tanári értékelő megnyilatkozásokban a vizsgált diskurzusjelölők közül az *aha* volt a leggyakoribb a korpuszban: a 20 tanórán a tanárok összesen 143-szor használták ezt az elemet. Az *aha* igenlést, pozitív megerősítést fejez ki, s a diskurzusjelölő használatakor gyakran egyéb nonverbális markerek is jelzik a tanári értékelést. Ilyen jelzés például a bólogatás. A vizsgálati anyagban jellemző volt még az *aha* ismétlése is, továbbá az *aha* mellett sokszor más értékelő diskurzusjelölők (pl. *ühüm, jó*) is megjelentek, amelyek erősítették az egyetértést.

Az *aha* diskurzusjelölő amellet, hogy elsődlegesen jóváhagyást fejez ki, az információ befogadását megerősítő jelként is funkcionál (Bańczerowski 2006: 481), így fatikus szerepet is betölt. A tanárok emiatt nem csupán a diákok által kifejtett válaszok után alkalmazzák ezt az elemet, hanem a tanulói megnyilatkozások közben is. Így folyamatos visszajelzést tudnak adni arról, hogy követik az elhangzottakat, és egyetértenek annak a tartalmával. Ez a kommunikációs stratégia ugyan egyszerre beszélést eredményez, ám az *aha* diákfordulókkal való párhuzamos elhangzása egyáltalán nem zavarja meg a tanulókat, hanem inkább megerősíti őket az általuk elmondottak helyességében, ahogy azt az alábbi példa is mutatja:

- (77) T: *Nagyon jó, tehát Ildi mondott pár dolgot, de ez ezek igazából ezek szinte minden oldalról elmondhatók, hogy vannak rajta reklámok, címek, ilyen-olyanok. Kicsit kiegészítik a hölgyek. Parancsoljanak. Melyikük kezd?*  
 D1: *Őö, na, tehát ezen az oldalon inkább több kis cikk van, és több*  
 T: **Aha.**  
 D1: *címmel és több témával foglalkozik, őö mint mondjuk vannak oldalak őö is, ahol és ugye ez úgy navigálni ezekhez a cikkekhez.*

T: **Aha.**

D1: *És nem úgy, hogy inkább ki van fejtve mondjuk egy, hanem több kisebb.*

D2: *Olyan, mint a tartalomjegyzék.*

D1: *Igen.*

T: **Aha**, tehát azt mondja Zsófi, ez nagyon jó, hogy egy kicsit olyan, mint egy tartalomjegyzék.

A tanári visszajelzésekben az *aha* mellett még az *ugye* is jellemző volt. Például:

(78) T: *Az irodalmi életben milyen tevékenységet végzett? Dani!*

D: *Fordításokat készített.*

T: **Ugye**, így van, **ugye**, fordított. Emlékeztek rá, említettem egy példát. Milyen jellegű műveket fordított Kazinczy egyébként? **Ugye**, az előző órán említettem egyet. *Petra!*

D: *Például a Hamletet.*

T: **Ugye**, így van. **Ugye**, miért volt furcsa ez a Hamlet-fordítás?

D: *Németből fordította.*

T: **Ugye**, így van, **ugye**, németből fordított, mert nem tudott angolul. Fordításokat készített. Aztán? *Egyéb jelentős tevékenysége? Két csoportot említettünk meg még. Kelemen!*

D: *Sokat levelezett.*

T: **Ugye**, igen, így van. *Sokat levelezett.*

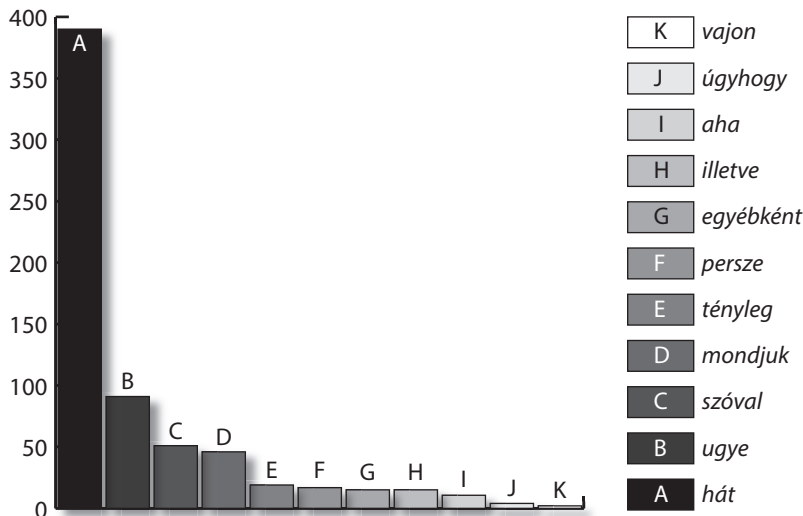
Az idézett példában a tanár a diákok válaszait rendre az *ugye*, *így van* szerkezettel nyugtázta, majd az elhangzott válaszokat egy újabb *ugye* kíséretében megismételte. E példa egyúttal azt is mutatja, hogy a különféle tanári beszédaktusok, az értékelő megnyilatkozások, a magyarázatok és a kérdések össze is fonódnak a tanórákon (vö. Antalné Szabó 2014: 182).

Az osztályteremben azonban a tanárok mellett a diákok is számos diskurzusjelölőt használnak, így a következőkben nézzük a tanulói válaszokat.

### 6.1.2. A tanulói válaszok diskurzusjelölői (*hát*, *mondjuk*, *ugye*)

A tanulói válaszokban részben ugyanazok a diskurzusjelölők fordultak elő, mint a tanári magyarázatokban, ám – ahogy az már a 19. ábrán is jól látszódott – a beszédhelyzet aszimmetrikussága miatt az arányuk és a funkcionális spektrumuk más volt. Az alábbiakban (21. ábra) lássuk külön is a diákok által használt diskurzusjelölőket.

Ahogy a 19. ábráról, valamint a 20. és 21. ábrák összehasonlításából is kitétni, a tanári megnyilatkozásokhoz képest a tanulók beszédében az *ugye* és a *hát* aránya megfordult: míg a tanárok az *ugye*-t használták a leggyakrabban, addig a diákok a *hát*-ot.



21. ábra. A diskurzusjelölők a diákok megnyilatkozásaiban

A diákok megnyilatkozásaiban a vizsgált 12 diskurzusjelölő közül a *hát* jelent meg a legtöbbször, 390-szer. A *hát* a tanulói válaszokban is képes volt hezitációt, gondolkodást, újrafogalmazást, következtető logikai viszonyt, nyomatékosítást, evidenciát és különféle beszélői attitűdöket kifejezni, ugyanúgy, ahogy azt a tanári magyarázatoknál már láthattuk (6.1.1.1.). Mivel fentebb ezekre a funkciókra már hoztam az osztálytermi korpuszból példát, ezért a továbbiakban arra koncentrálok, hogy milyen különbségek rajzolódtak ki a tanári magyarázatokhoz képest a tanulói válaszok *hát*-os adataiból.

A tanári magyarázatoktól eltérően a tanulói válaszokban az egyik leggyakoribb szerep a bizonytalanság kifejezése volt. Főként akkor használták a diákok a *hát*-ot, amikor nem voltak biztosak a tanár által feltett kérdésre adandó válaszukban, ahogy azt a következő órarészletek is mutatják:

(79) T: *Melyikből keletkezett a másik?*

D: **Hát szerintem** az összetett szó keletkezett a jelzőssel szemben.

(80) T: *Találtak ebben esetleg alakzatokat? Hm?*

D: **Hát a riport az ilyen alapvetően** (J) *jelentenek, hogy hát esetleg ilyen ő felsorolás lehet, vagy részletezés.*



A (79)-es példában a bizonytalanságot a diskurzusjelölő mellett megjelenő *szerintem* szó is felerősíti, a (80)-as példában pedig az *ilyen* többszöri alkalmazása mellett az *esetleg* és a hezitációs *ő* jelzi a diák nem biztos tudását és gondolkodását.

A tanulói válaszokban a bizonytalanságon kívül a *hát* olykor vonakodást jelezte. A (81) alatti részlet diák beszélője például azt jelezte ezzel a diskurzusjelölővel, hogy nem igazán szeretné megosztani a válaszát.

(81) T: *Elné, jó, akkor nézzünk egy elnézőt! Andris, vállalkozik?*

D: **Hát**, az enyém nem túl hagyományos kritika, mert én egy ilyen fiktív előszót írtam József Attila versközléséhez Somoskői Kis Petár nevében.

A *hát* azonban nem csupán gyengíteni képes a tanulók állításának az erejét, hanem fel is tudja erősíteni a mondanivalót. A nyomatékositás mellett pedig még evidenciát is jelezhet, azaz azt, hogy a diák nyilvánvalónak, magától értődőnek gondolja a választ. Például:

(82) T: *Melyik királyfi szokott nyerni a mesékben?*

D: **Hát** a jó!

Sokszor azonban nem fejezett ki semmiféle beszélői attitűdöt a *hát* a tanulói válaszokban, csupán általános válaszjelölői szerepben állt, ahogy az a (83a) és a (83b) példában is látható.

(83a) T: *És ti itt már, ... miket emeltetek ki?*

D: **Hát** nekünk itt az volt kiemelve a színes lapon, bo hogy bombát talált, gyújtóbombát talált, lett figyelmes, értesítette a rendőrséget.

(83b) T: *A tagmondatok záró írásjeleken kívül mikor használunk még írásjeleket? Kristóf!*

D: **Hát mondjuk** alárendelő összetett mondatoknál vesszőt.

A (83b)-ben a *hát* mellett a *mondjuk* diskurzusjelölő is megjelent, amely itt példaadást fejez ki. A korpusz tanulói megnyilatkozásaiban 46 adattal a *mondjuk* volt a 4. leggyakoribb diskurzusjelölő. Az elem a példaadáson kívül becslés, ellentét, megengedés, kiegészítő információ, lexikális keresés és újrafogalmazás kifejezésére is használatos (vö. Abuczki 2014). A *mondjuk* többféle szerepkörét jól illusztrálja az alábbi részlet, ahol a *mondjuk* először szövegszervező funkció-

ban áll, a válasz megkezdését jelzi, majd pedig a saját véleményét támogatja vele a beszélő, végül pedig egy példát vezet be a segítségével.

- (84) D: **Mondjuk** ezzel egyetértek, de akkor olyan szinten talán mégsem, hogy azért **mondjuk** ez az oldaltól is függ. Tehát **mondjuk** ha ebben az esetben a *Blikk* honlapjáról van szó, akkor nyilván nem azt rakják ki nagy képpel és nagy hangsúllyal, amit az előbb a Zsófi felolvasott, hanem egy úgymond egy ilyen a hát bul igen bulvár jellegű híreket.

A *hát*-nál ritkábban, ám a *mondjuk*-nál gyakrabban jelent meg a tanulók válaszaiban az *ugye*. Az *ugye* a tanárok magyarázataiban a legdominánsabb diskurzusjelölő volt 804 adattal, míg a diákok megnyilatkozásaiban 91 adat volt rá. A tanároknál már megfigyelt feltételezett közös tudásra, illetve evidencialitásra való utaláson kívül, ami a tanulói válaszokban is megtalálható (l. 85-ös példa), a diákok elsődlegesen akkor használták ezt az elemet, amikor megerősítést vártak az állításuk érvényességét illetően. Vagyis a magfunkciójában a bizonyosságot kódoló *ugye* sokszor éppen a beszélő bizonytalanságát, határozatlanságát jelezte. Használatával a diákok megerősítést, visszajelzést vártak a tanártól a mondanójukra vonatkozóan, ahogy azt a (86)-os példa is mutatja.

- (85) D: És mi is úgy bontottuk föl, hogy így az első három versszak, ami múlt időben van írva, az így akkor magát, átéli magát ezt az élményt, amikor meglátja, amikor **ugye** ez a látvány ez látomássá alakul, és utána az utolsó versszakban, amikor visszagondol rá, akkor válik **ugye** ez az élmény örökérvényűvé, és ez ilyen elvágódás, ami **ugye** a romantikára jellemző.
- (86) D: És hogy, és hogy öö amit még szóval, hogy öö **ugye** öö a mi kritikáink, vagyis ez a kettő, hogy öö **ugye** hátránynak fogta fel ezt a sok öö utánczást, és hogy, és hogy itt meg pont az ellenkezője látszik.

Az *ugye* két, teljesen ellentétes használati köre (a bizonyosság és a bizonytalanság) a diskurzusjelölők kontextusjelölő szerepét figyelembe véve azzal magyarázható, hogy az elem a megnyilatkozás által kifejezett propozíció kontextusbeli ismertségét jelöli (vö. Molnár 2016: 157). A tanári megnyilatkozásokban ez általában a bizonyosság, míg a diákok fordulójában a határozatlanság, bizonytalanság.

Az osztálytermi kommunikáció szövegtípusainak a diskurzusjelölő-használatát után térjünk át az egyik félintézményes szövegtípusnak, a nyelvi interjúnak a vizsgálatára.

## 6.2. A diskurzusjelölők a nyelvi interjú szövegtípusában

A nyelvi interjúk közepesen strukturált, félintézményes szövegek, amelyeket bizonyos nyelvhasználati sajátosságok feltérképezésére használnak. A nyelvi interjú mesterséges műfaj: egyszerre próbál spontán és szabályozott is lenni, olyan „strukturált kérdéssor, amely a természetes társalgást utánozza” (Kontra–Németh–Sinkovics 2016: 63). A beszélgetés felépítése és moduljai előre megtervezettek, s a tényleges vizsgálat előtt próbainterjúk is szoktak készülni. Az interjúknak mindig két résztvevőtípusa van: a terepmunkás és az adatközlő. E kommunikációs szerepek meghatározzák a fordulók hosszát, a szóátadást, a témakezelést, valamint a beszédaktusok megoszlását is: a terepmunkás a beszélgetés irányítója és a kérdések feltevője, míg az adatközlő a válaszadó. A diskurzusjelölőknek a nyelvi interjúkban betöltött szerepét a Szegedi Szociolingvisztikai Interjú (= SZÖSZI) anyagain vizsgáltam.

Az alkorpuszválasztást a SZÖSZI újdonságán túl még az is indokolta, hogy a diskurzusjelölőket a nyelvi interjú szövegtípusában eddig csak érintőlegesen kutatták. Sz. Hegedűs Rita 2002-ben a BUSZI B7307 jelzetű anyagát elemezte a diskurzusjelölők szempontjából. A BUSZI II. korpuszát használta Bartha Csilla és Hámori Ágnes is egy 2010-es kutatás során. 14 interjú anyagát vizsgálva azt találták, hogy a legnagyobb érintettséget kiváltó témák stílusváltozást idéznek elő, ami a diskurzusjelölők számának és funkcióinak a megváltozását vonja maga után. Korpuszukban az önéletrajzi modulban 39 szavanként, a cigánykérdéssel foglalkozó beszélgetésrészben 24,6 szavanként, míg a halálveszedelem témakörét tárgyaló modulban 32,9 szavanként jelent meg diskurzusjelölő. A számok különbségén túl az egyes szövegrészekben gyakori diskurzusjelölők funkcióiban is eltérést figyeltek meg: az önéletrajzi modulban a kommunikációs-szervező diskurzusjelölők, elsősorban a *hát* és a *tehát* domináltak, az etnikai és a halálveszedelem modulokban viszont a pragmatikai és az interakciós szerepű diskurzusjelölők (pl. *szóval*, *úgyhogy*, *azért*, *mondjuk*, *ugye*) voltak többségben. A diskurzusjelölők használatában bekövetkezett változások a beszélőnek a témához és/vagy a beszédpartnerhez való attitűdjének a megváltozását mutatták (Bartha–Hámori 2010: 309). Egy 2017-es kutatás (Schirm–Szabó–Gocsál 2017) ugyan már a SZÖSZI-re irányult, ám csak egyetlen interjú anyagán nézte a *hát* diskurzusjelölő prozódiai jellemzőit, ezzel szemben a mostani vizsgálat már 3, illetve a későbbiekben 8 hosszabb interjúra koncentrált. Az eredmények ismertetése előtt lássuk röviden a SZÖSZI-kutatás céljait, s a nyelvi interjú alkorpuszának a jellemzőit.

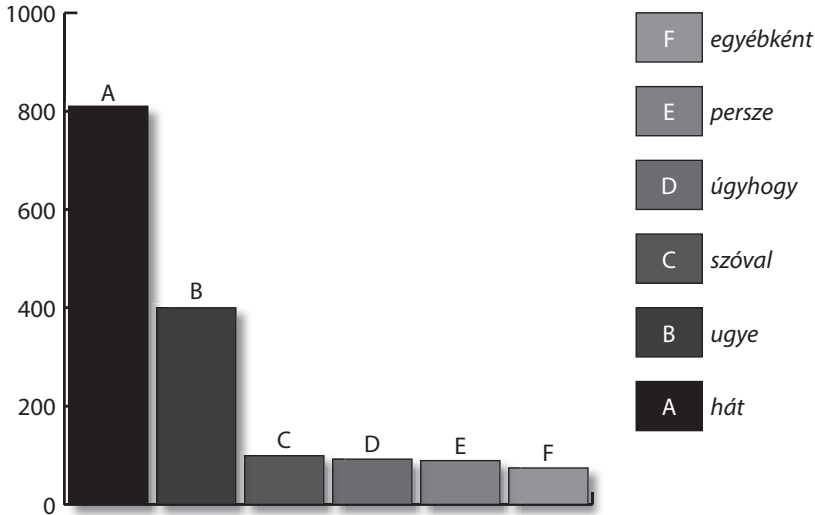
A Szegedi Tudományegyetemen 2012 és 2016 között egy olyan szociolingvisztikai kutatás zajlott, amely Szeged nyelvhasználati képének a megrajzolását tűzte ki célul. A kutatás során azt vizsgálták a nyelvészek, hogy a 2010-es évek első felében mely szituációkban és hogyan használták a szegediek a nyelvjárást, mennyire

ő-ztek, s milyen volt a viszonyuk a szegedi tájnyelvhez és a sztenderd nyelvváltozathoz. Az interjúkat született ő-ző terepmunkások rögzítették. A SZÖSZI-interjúk nem tisztán narratív szövegek, az interjúban ugyanis irányított beszélgetések és tesztfeladatok váltakoztak. Az interjúk nagyobb részét a kérdések által irányított társalgás tette ki, amelyben különböző modulok voltak. A beszélgetések feltérképezték az adatközlők szociológiai hátterét: szó esett a családról, az iskoláról, a munkáról, a férfiakat pedig még a katonaság során szerzett élményeiről is kérdezték. A témák közt előkerült a játék, a barátság, az udvarlás, a szórakozás tárgyköre, továbbá voltak a szegedi élethez és a szegedi nyelvhasználathoz kötődő kérdések is. De a nyelvi interjúkban klasszikusan használt halálveszedelem, félelmek, álmok, illetve etnikai modul is be volt építve a társalgásba. Az irányított beszélgetésen túl az interjúk különféle tesztet is tartalmaztak, amelyek azt mérték, hogy az adatközlőknek a mások nyelvhasználatáról alkotott ítéletei mennyire egyeznek meg a saját nyelvhasználatuk normáival. A riporttereszt és az ügynökteszt segítségével a nákolást és a szukszükölést, valamint az ő-zést vizsgálták. A tájszóteszt az adatközlők tájszóismeretét vizsgálta, a cipőfűzésteszt pedig az irányított tevékenység (cipőfűző bekötése) elmesélése közbeni ő-zést rögzítette. A tájszavakat kikérdező részben és a hallott szövegeket megítéltető ügynöktesztben az összefüggő szövegrészek helyett a rövid kérdés-válasz szomszédsági párok domináltak (Schirm 2018: 5).

Az interjúk feldolgozása az ELAN programmal történt, s a hallható szünetek (P), a hezitálások (Q), a kiesések (< >), az időtartam megnyújtások (<:), valamint a különböző nonverbális jelek ([nevetés, köhögés]) is jelölve lettek az átiratokban. A kötetben szereplő interjúrészletek lejegyzése a SZÖSZI-interjú leírásának protokollját követi (vö. Kontra–Németh–Sinkovics 2016: 82–83). Bizonyos szavakat (pl. *szal, asszem, nemtom, vót*) a lejegyzés gyorsítása és a könnyebb olvashatóság érdekében a lejegyzők nem standardizáltak, hanem külön szótárban listázták őket. A hangfelvételek anonimizálva lettek, a névtelenített részeknél XX, illetve YY szerepel. A bemutatandó példákban az adatközlőket az interjú kódjele (pl. G03, K01) azonosítja, a terepmunkásokat pedig a Tm. rövidítés jelzi.

A SZÖSZI-interjúkból az alkorpuszba 3 felvételt választottam: az A47, az A62 és a B144 jelzetű anyagokat. Ezek összhossza 545 perc volt. A 3 adatközlő mindegyike 60 év fölötti férfi volt, akik eltérő iskolázottsággal rendelkeztek. Az A47-es interjú alanya 64 éves volt, s főiskolát végzett. Az A62-es adatközlő 69 esztendő volt, s egyetemi diplomával rendelkezett, míg a B144-es beszélő 81 éves volt, s elemi iskolába, valamint iparitanuló-iskolába járt.

A vizsgálat előtti egyik kiinduló hipotézisem az volt, hogy a spontán beszédhez hasonlóan a SZÖSZI-interjúkban is a *bát* dominanciájával fogok találkozni mind az adatközlők, mind a terepmunkások részéről. Emellett úgy véltem, hogy



22. ábra. A diskurzusjelölők a szociolingvisztikai interjúkban

a *hát*-nak a tájszótárakból adatolható jelentésein (vö. 3.1.3.) kívül más használati körei is megjelennek majd a szegedi interjúszövegekben. Valamint azt vártam, hogy a nyelvi interjú szövegtípusának jellegzetességéből adódóan a *hát* mellett még a történetmondásra és a magyarázatra használt diskurzusjelölők lesznek túlsúlyban. Továbbá azt is feltételeztem, hogy a SZÖSZI-szövegekben jellemzőek lesznek a diskurzusjelölő-társulások.

A SZÖSZI-interjúkban a vizsgált 6 diskurzusjelölő a 22. ábrán látható gyakorisággal jelent meg.

Az 545 percnyi anyagban a legtöbbször, 802 esetben a *hát* fordult elő, vagyis átlagosan 41 másodpercenként hangzott el egy *hát*. A szegedi interjúszövegekből jóval gazdagabb jelentésköre rajzolódott ki a *hát*-nak annál, mint amit a tájszótárak szócikkei mutatnak (vö. Schirm 2017a: 10–11). A SZÖSZI-interjúkban a *hát*-ot egyfelől attitűdjelző szerepben használták a beszélők, főként az adatközlők, s az elem képes volt bizonytalanságot, vonakodást, csalódottságot, döbbenetet, meglepetést és dicsekvést is kifejezni. Továbbá tudta a mondanivalót is erősíteni és retorizálni, de tompításra is alkalmazták, valamint evidenciát is kifejezett. A *hát* emellett megakadásjelenségként is megjelent az interjúkban: időnyerésre és gondolkodásra, valamint szókeresésre és önjavításra is használták. A *hát* részt vett továbbá az interjúk strukturálásában is. Mindkét szereplőnél jellemző volt az elem következtető kötőszóként, ezen túl pedig a terepmunkások főként a beszélgetés irányí-

tására és a kérdés bevezetésére használták a *hát*-ot, míg az adatközlők a mondanójuk elkezdését, továbbvitelét, lezárását és összegzését is sokszor a *hát*-tal oldották meg, de témaváltásra, történetmesélésre, idézésre, példaadásra is használták a szót, s gyakori volt még az adatközlők válaszaiban a *hát* általános válaszelőlként is. A *hát* nem csupán magában fordult elő a korpuszban, hanem más diskurzusjelölőkkel együtt diskurzusjelölő-társulásokban, a *de hát, hát ugye, ugye hát, hát persze, úgyhogy hát, persze hát* alakulatokban is. E társulásokban a *hát* vagy az őt megelőző/követő diskurzusjelölő jelentését árnyalta, például felerősítette, vagy önálló funkcióval bírt. A *hát* kiterjedt használati körét lentebb, a következő két alfejezetben (6.2.1., 6.2.2.) szereplőtípusok szerinti bontásban példákkal is szemléltetem.

A *hát*-on kívül az *ugye* is gyakori volt a SZÖSZI-ben: 400-szor hangzott el az interjúkban. A másik 4 vizsgált diskurzusjelölő már nagyságrendekkel ritkábban, de nagyjából egyforma gyakorisággal jelent meg az alkorpuszban: a *szóval*-ra 99 adat volt, az *úgyhogy*-ra 92, a *persze* 89-szer fordult elő, az *egyébként* pedig 74-szer. E diskurzusjelölők gyakorisága és szerepköre az interjú szövegtípusával magyarázható. Az interjúkban ugyanis fontos szerepet töltenek be a narratívák, s ez okozza a történetmondásra és a magyarázatra használt diskurzusjelölők túlsúlyát. A SZÖSZI-interjúkban az *ugye*-t magyarázó szerepben, közös előismertre utaláskor, háttér-információ közlésekor és evidencia jelzésekor használták a beszélők. A *szóval* szintén gyakori volt magyarázó szerepkörben, de emellett a narratíva strukturálását, azaz a mondanivaló továbbvitelét, összefoglalását és a téma lezárását is kifejezte. Az *úgyhogy* mind magyarázó, mind következtető viszonyt képes volt kódolni, valamint újrafogalmazásra, magyarázkodásra és a téma lezárására is használták a beszélők. A *persze* a nyilvánvaló információn és a közös ismeret jelzésén túl jóváhagyást, megerősítést és mentegetőzést is kifejezett, valamint a 'bár' jelentést is közvetítette. Az *egyébként* pedig a témaváltáson és a részletezés folytatásán túl közbevetésre, mellékes információ bevezetésére is használatos volt. Vagyis a SZÖSZI-interjúkban a diskurzusjelölők elsődlegesen a történet mesélését segítették.

Az alábbi részletben a vizsgált diskurzusjelölők közül az *ugye*, a *szóval* és az *úgyhogy* is megjelenik: az *ugye*-vel nyilvánvalóságot fejez ki az adatközlő, a *szóval*-al magyarázkodik, az *úgyhogy*-gyal pedig a téma kifejtésének a befejezését jelzi.

- (87) A62: *Aki nem figyel P tehát az ilyeneket, ugye, nincsenek ilyen P előtanulmányai vagy iskolázottsága, az nem is figyel az ilyen dolgokra. De én se, én se, mert bizonyára azért<most is érzem a mos a mostani beszédemen is, hogy szóval tetten érhető a dorozsmai nyelvjárás [nevet], úgyhogy.*

A diskurzusjelölőknek ez a gazdag használati köre azonban csak az adatközlőkre volt jellemző. A terepmunkások ugyanis ritkábban, csak az interjú irányításakor, témaváltáskor, egyes altémákra való rákérdezéskor (88), a tesztfeladatok magyarázatakor (89) vagy pedig az adatközlők elbeszéléseinek nyugtáztatásakor (90) használták a diskurzusjelölőket, ahogy azt az alábbi példák is mutatják:

- (88) Tm: *Ott **egyébként** mennyi iskola van?*
- (89) Tm: *Ez **lőtt** volna az utolsó Q P kérdéscsomag. És P mégiscsak visszaadom a tollat, mer van egy utolsó Q **hát** P kis bekarikázós valami, ami arra kíváncsi, hogy hogy érezte magát az interjú alatt.*
- (90) A47: *..., melyiket valósította meg? Melyiket? Egyiket se!*  
Tm: ***Hát** igen. [nevetve]*

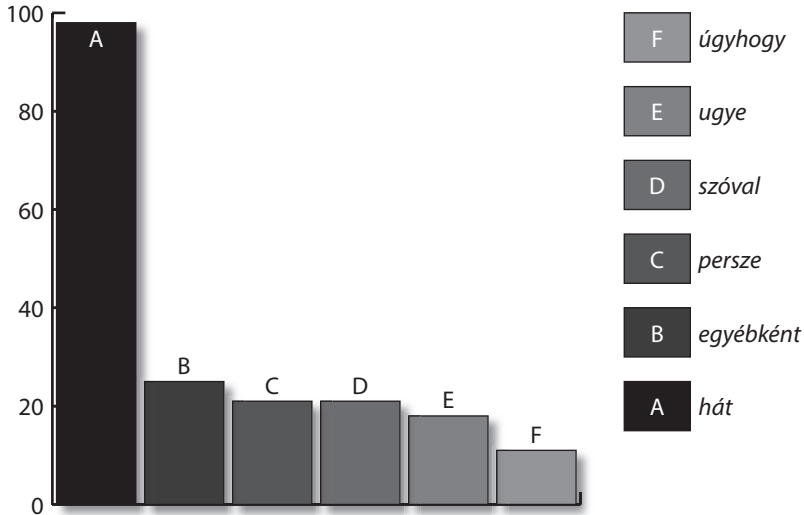
Ez a néhány példa is jól mutatja, hogy a szociolingvisztikai interjú szereplői, a terepmunkások és az adatközlők más arányban és más funkciókörben használták a diskurzusjelölőket. Míg az adatközlők válaszadói szerepben voltak, s a válaszaikban a narratívák domináltak, addig a terepmunkások fordulói az interjú irányítását szolgálták, s e fordulók sokkal rövidebbek voltak, és nem volt jellemző rájuk a narratíva. Nézzük, milyen arányban és milyen szerepben jelentek meg a diskurzusjelölők a terepmunkások megnyilatkozásaiban!

### 6.2.1. A terepmunkások által használt diskurzusjelölők

A terepmunkások által használt diskurzusjelölők megoszlását a 23. ábra mutatja. Ahogy az ábrán is jól látszik, legtöbbször (98-szor) a *hát* fordult elő, míg az *egyébként*, a *persze*, a *szóval*, az *ugye* és az *úgyhogy* a *hát*-hoz képest igen kevésszer, csak mintegy 25, illetve az alatti elemszámmal jelent meg a terepmunkások beszédében. E diskurzusjelölők többsége nem attitűdjelző elemként állt, hanem valamilyen diskurzusszervező szerepet töltött be, például irányította az interjú menétét, kérdést vezetett be, a téma tartásáról vagy épp a témaváltásról gondoskodott.

Az alkorpusz egészéhez hasonlóan a terepmunkások beszédében is a *hát* dominált. Azonban az általuk használt *hát*-ok zömében nem attitűdjelző szerepben álltak, hanem a beszélgetés irányításában vettek részt. A tájszavakat kikérdező részben például gyakori volt, hogy a terepmunkás a rövid kérdések bevezetésére használta a *hát*-ot. Például:

SCHIRM ANITA



23. ábra. A diskurzuszjelölők a terepmunkásoknál

- (91) Tm: **Hát**, az mit jelent, hogy mögénten? [...] **Hát** az mit mi mit takar, hogy száрма? [...] **Hát** a címet? [...] **Hát** az mit jelent, hogy darvadozás? [...] **Hát** mi az a kotla? [...] **Hát** az, hogy bölcsködik?

A *hát* ilyenkor egyszerű beszéd-toldó szerepben, és jelentésben állt. A *hát*-ot az interjú irányításakor még a beszédjog megszerzésére is használták a terepmunkások. Ám a szóátvétel nem mindig volt sikeres. A (92) alatt egy olyan interjúrészlet látható, ahol a terepmunkás kétszer is a *hát*-tal próbálta meg átvenni a szót, ám ez egyszer sem sikerült neki.

- (92) B144: Azé<r><t> mondom, hogy én Q asztalos vótam, de szerettem.  
Tm: **Hát** ez...  
B144: De QQ mán a jókat e<:><l>hordták. Nem baj az.  
Tm: De ez nagyon szép!  
B144: Jó van.  
Tm: **Hát** fiatal...  
B144: Q (Hát) a-anyukám, itt a parkettát mindönt én Q

A beszélgetés irányításában, a témakezelésben, az interjú szervezésében az *egyébként*-nek is fontos szerepe volt (például: *És egész életibe itt élt egyébként?*; *De*



*egyébként próbált valaha tudatosan változtatni a beszédin?; Egyébként milyen benyomások voltak az interjú alatt?). A persze diskurzusjelölővel pedig a terepmunkások az adatközlő által elmondottakat nyugtázták. Például:*

- (93) B144: *De én Q a hogy mondjam drágám, én a- a- ahogy a magam gondolom, úgy Q...*  
 Tm: **Persze**, *úgy, úgy is köll.*  
 B144: *tehát nem Q nem QQQ mérlegölök, hanem a- a- ahogy Q érzöm, úgy.*  
 Tm: **Persze.**

Az alkorpusz egészéhez képest viszont marginális (400-ból csupán 18) *ugye* volt adatosható a terepmunkások megnyilatkozásaiból. Ennek és az egyéb, attitűdjelző szerepben álló diskurzusjelölők alacsony számának az lehet az oka, hogy a terepmunkásoknak ügyelniük kellett arra az interjú során, hogy a saját véleményük ne befolyásolja az adatközlőket. Az *ugye* viszont, ha kérdésben jelenik meg, előfeltételezi a pozitív választ, míg állításban legtöbbször evidenciát fejez ki. Így ezek használatától a terepmunkás – ideális esetben – tartózkodik. A nyelvi interjú másik szereplője, az adatközlő azonban bátran használhatja a véleményki-fejező elemeket is. Lássuk, mit mutat az adatközlők diskurzusjelölő-használata.

### 6.2.2. Az adatközlők által használt diskurzusjelölők

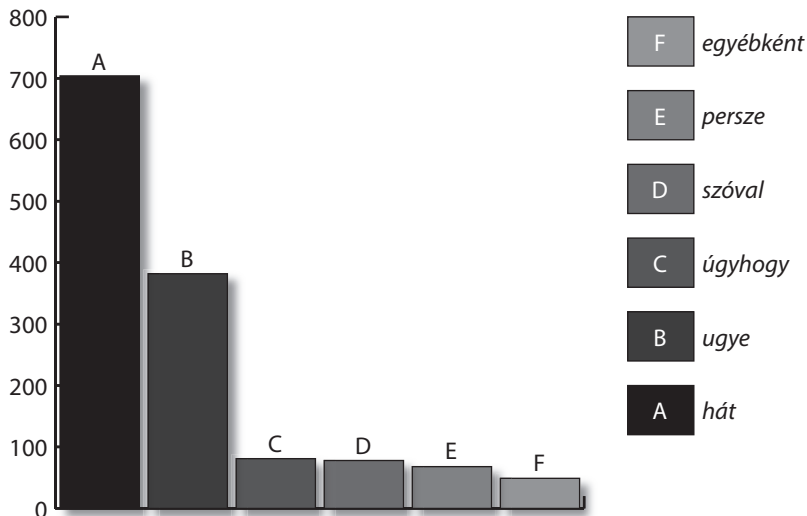
A terepmunkásoktól eltérően az adatközlők megnyilatkozásaiban a szövegtípus jellegzetességeiből adódóan a személyes vélemények és a különféle beszélői attitűdök domináltak. Ezt a diskurzusjelölők darabszáma (24. ábra) és szerepköre is egyértelműen mutatja.

Az adatközlők megnyilatkozásaiban a *hát* igen sokszor, összesen 704-szer fordult elő, és rendkívül változatos szerepkörökben állt (vö. Schirm 2017a: 11–16). Időnyerésre, gondolkodásra, szókeresésre és önjavításra is használták. Az alábbi részletben például megakadásjelenségként, szókereső szerepben jelenik meg, amit az elemet megelőző rövid szüneten kívül a *hát* előtti *ilyen* diskurzusjelölő, illetve az utána álló *hogy is mondjam* kifejezés *hogy is m-* alakja, valamint az azt követő *ilyen* elem is jelez.

- (94) A47: *Ilyen Q én akkor dolgoztam olyan munkahelyen, ahol voltak ilyen P hát hogy is m- ilyen termelési tanácskozások.*

Az adatközlőknél gyakori volt általános válaszelölőként is a *hát*. Az elem a tájékoztatásnál különösen sokszor jelent meg a kérdésekre adott válasz elején. Például:

- (95) Tm: *Ismeri, ismeri-ë azt, hogy ludáj?*



24. ábra. A diskurzusjelölők az adatközlőknél

B144: *Hogyné.*

Tm: *Mit jelent?*

B144: **Hát** ami ilyen ludáj. [nevet]

Tm: *És milyen az a ludáj?*

B144: **Hát** mint a ludáj tök, mondjuk például.

Az interjú narratív részeiben pedig az adatközlők *hát*-jai a történet mesélését segítették, ugyanis általuk oldották meg az idézést, a retorizálást, a példaadást, a mondanivaló elkezdését, továbbvitelét, lezárását és összegzését is. Idézet jelölésekor, ahogy azt a (96) is illusztrálja, a *hát* legtöbbször a *hát mondom* szerkezetben, illetve annak rövidült *há mondom* alakjában fordult elő.

- (96) A47: „Ezt honnan vette?” **Há<t> mondom** „Professzor úr, hát a könyvbő<t>.” „Maga könyvből tanult?” **Há<t> mondom** „Professzor úr, mibő<t> tanu<:><t>am volna, föl voltam óralátogatás alól mentve, katona voltam, három napja szereltem le.” „Jaaaj, fiam. És magának senki nem mondta, hogy azt a tankönyvet így feliné<t> ketté kö<:><t>tépní, és amit az XXX írt, azt ki kö<:><t>dobni a szemétre? Senki nem mondta ezt magának?” **Há<t> mondom** „Professzor úr, ne haragudjon, hát én nem is ismerem senkit, de, én csak a Tanulmányi Osztályt ismeröm, ahol mondták, hogy ho- hogy köll magá- Professzor úrhoz jönni ide vizsgázni.”

A bemutatott részletből jól látszik, hogy az adatközlő az elmesélt történetben következetesen a saját maga által mondott beszédrész előtt használta a *hát mondom* kifejezést, s ennek segítségével érzékeltette a beszélőváltásokat.

Történetmesélés közben az adatközlők retorizálásra, a mondanivalójuk hatásosabbá tételére is használták a *hát*-ot, ahogy az az alábbi részlet első *hát*-jánál is megfigyelhető:

- (97) A62: **Há<▷** milyen körforgalom az, ahol lámpák irányítják a forgalmat?! Hát egy egy rendes körforgalomba nem köll lámpa, hát azér<▷ találták ki, hogy menjen P ütemesen a forgalom.

A retorizáláshoz is kapcsolódó nyomatékosítással dicsekvést is képes kifejezni a *hát*, egyúttal felkelti a hallgató érdeklődését is a mondanivaló folytatása iránt. Például:

- (98) Tm: *Előfordult-e életében az, hogy úgy tűnt, komoly veszélyben forog az élete, vagy hogy súlyosan mögsérülhet?*  
 B144: *Nagyon sokszó<▷*.  
 Tm: *Sokszor?*  
 B144: *Á, hát én olyan do<:><▷gokat p- produkáltam drágám, hogy*

A *hát* diskurzusjelölővel nem csupán dicsekvést, hanem számos más beszélői attitűdöt, például döbbenetet, mentegetőzést, vonakodást, csalódottságot is képesek voltak kifejezni az adatközlők. Vonakodást jelez például az alábbi részlet mindkét *hát*-ja, ahol ezt a vonakodást a *hát* magánhangzójának elnyújtott ejtése és a hanglejtés lebegtetése is egyértelművé teszi.

- (99) Tm: *A házastársára visszatérve, ha jól emlékszőm, még nem mesélte el, hogy hogyan ismerkődtek mög.*  
 B144: **Hááát...**  
 Tm: *Mesélne kicsit róla?*  
 B144: **Háát** nem tudom.

A narratívákban még egyetlen beszélőnél is rendkívül változatosak voltak a *hát*-hoz kapcsolódó szerepek. A *hát*-nak az adatközlők beszédében megjelenő gyakoriságát és funkciógazdagságát jól szemlélteti a következő példa:

- (100) A47: *és akkor egy nagyon kedves barátomnak az édesapja, aki ott ügyvéd volt, látta, hogy ott ténfergők, aszongya „Kire vársz?” Há<▷ mondom „Az XX-re.” Ez a Hármas számú ügyvédi*

*munkaközösségnek<t> vót, ott a Centrum Áruházal szömbö<n>. Há<t> mondom „Az XX-re.” „Mit akarsz tē az XX-től?” Hát mondom „Beadtam ide papírt, szeretnék itt...” „Gyere be hozzám!” Aszo ... „Figyelj ide, gyere! Hát tē az YY-nak vagy a fia. Hát én szeretlek tégöd, mer<t> egy okos gyere<t> vagy, meg egyébként is, de hát az XX-ék ide tégöd, pártbizottsági ajánlás nélkül, há<t> fő<><t> nem vösznek. Há<t> mást se nagyon vösznek föl, csak legföljebb valami csókost. Mást sē, nemhogy tégöd! Hát tē ezt nem tudtad?” Hát mondom „Nem. Nem.”*

A bemutatott részletben az adatközlő a történet mesélésekor a *hát mondom*-okkal jelezte a beszélőváltásokat és az idézést. A *Hát én szeretlek tégöd hát*-ja 'bár' jelentést kódol, míg a *de hát* diskurzusjelölő-társulásnál a *hát* érzelmi többlettartalmat fejez ki, s az ellentétet nyomatékosítja. Az utána következő *há<t> fő<><t> nem vösznek* részben a *hát* egyszerre jelez evidencialitást és érzelmi telítettséget. A *Há<t> mást se nagyon* megnyilatkozásban az érzelmi többlet mellett még nyomatékosít is a *hát*. A kérdébevezetőként álló *hát*-tal a beszélő a csodálkozását fejezi ki. Míg az utolsó *Hát mondom*-os részben az idézés mellett az egykori bizonytalanságot is felidézi a *hát*. E rövid interjúrészlet nem csupán a *hát* funkciógazdagságát mutatja, hanem azt is, hogy a *hát* gyakran egyszerre többféle szereppel is bír, tehát valóban igazi multifunkcionális elem (vö. Dér 2017).

Az adatközlők narratíváiban az *ugye* is gyakori volt: 382-szer fordult elő a mintában. Ám ez az *ugye* mást jelölt, mint a tanári megnyilatkozások vagy a tanulói válaszok *ugye*-ja. Az adatközlők elbeszéléseiben megjelenő *ugye*-k ugyanis csak a beszélő szemszögéből fennálló, ám a hallgató számára nem nyilvánvaló evidencialitást fejezték ki. Ilyen kiterjesztett evidencialitás figyelhető meg az alábbi példában is:

- (101) A47: *ott sok gyere<t> vót, akkor fociztunk, az iskolába ugye voltak ezek a Adj király katonát, meg mit tudom én, egyéb ilyen dógok, otthon nálunk ugye a sakk volt az, amit amit édesapámmal ugye, mi mindig játszottunk. Meg a malom. Malmoztunk, sakkoztunk.*

A SZÖSZI-interjúkban az adatközlők – főként az idősebbek – sokszor anyyira behelyezkedtek a történetbe, hogy nem vették észre, hogy az elmesélt információk (pl. az előbbi példában az *otthon nálunk ugye a sakk volt, amit édesapámmal ugye, mi mindig játszottunk*) csak számukra nyilvánvalóak.

A harmadik leggyakoribb diskurzusjelölő az adatközlők beszédében az *úgy*-*hogy* volt, 81-szer fordult elő. Ezt az elemet ok-okozati viszony kifejezésére (A62: *Tehát, én csak jó választ tudok erre adni. Úgyhogy én bekarikázom a Q az egyest*), téma lezárására (A66: *De én se, én se, mert szóval tetten érhető a dorozsmai nyelv-*

járás, *úgyhogy*...) és beszélői attitűd jelzésére (A62: *És akkor minden hétvégén jött át ide Szegedre, úgyhogy, csajoszni*) is használták.

Az *úgyhogy*-hoz hasonló számban jelent meg az adatközlők megnyilatkozásaiban a *szóval* és a *persze* is, az előbbire 78, míg az utóbbira 68 adat volt. A *szóval*-t az elmesélt történetekben főként a következtetések kifejtése előtt használták (A62: *Szóval Q észnél köll lenni*), valamint a véleményüket zárták vele a beszélők (A62: *Szóval így P ment a dolog*), a *persze* pedig többnyire helyeslést fejezett ki (A47: *Persze, persze, sèmmi akadálya a dolognak*), illetve a mondanivaló pontosítását jelezte (A47: *ha én jól tudom, és hát, persze nem akarok én okosnak látszódni*). A 49-szer előforduló *egyébként* pedig mellékesnek gondolt információk előtt hangzott el (A47: *Egyébként akkor Q az a ház egy két méterrel lejjebb volt a szinttől, mert tudja Q biztos, hogy Szegedet föltöltötték*).

A SZÖSZI-interjúkban az előzetes elvárásokat igazolva valóban a *hát* jelent meg a leggyakrabban, s igen változatos szerepkörökben fordult elő. Emellett az adatközlők narratíváiban a történetmondást és a magyarázatot segítő diskurzusjelölők voltak túlsúlyban (vö. Schirm 2017a: 18–20). Gyakran használták őket a történetek indítására, folytatására, részletezésre, lezárásra, összefoglalásra, melléktema közbevetésére, valamint magyarázatra. A szövegépítkezésben betöltött szerepeik mellett pedig ezek az elemek egyúttal a beszélőnek az elmesélt történetekhez való viszonyulását is jelölték.

A SZÖSZI 3 interjújának 545 percnyi anyagát vizsgálva az derült ki, hogy a diskurzusjelölők igen nagy számban vannak jelen a választott részmintában: a leggyakoribb 6 diskurzusjelölő, azaz a *hát*, az *ugye*, a *szóval*, az *úgyhogy*, a *persze* és az *egyébként* összesen 1556-szor fordult elő, ám a társulásaik – az előzetes hipotézisemtől eltérően – meglepően ritkák voltak, mindössze 44 *de hát*, 20 *hát ugye*, 16 *ugye hát*, 8 *hát persze*, 6 *úgyhogy hát* és 3 *persze hát* szerepelt az anyagban (Schirm 2017a). Dér Csilla Ilona (2016) 4 műfaj (interjú, véleménykifejtés, tartalomösszegzés és társalgás) anyagát tartalmazó BEA adatbázis spontánbeszédalkorpuszán a diskurzusjelölő-társulások jóval nagyobb számát regisztrálta. Így indokoltnak látszott nagyobb SZÖSZI-mintán is megnézni a diskurzusjelölő-társulások gyakoriságát, típusait és funkcióit.

Ehhez a vizsgálathoz a korábbi 3, idősök beszélgetését tartalmazó interjú mellé még további 5, más korcsoportból származó adatközlő interjút választottam: a G03, a G25, a K01, a K36 és a K06 jelzetű anyagokat. Így a 8 interjúból álló újabb alkorpusz 1030 percnyi hosszúságú lett, s ebben az alkorpuszban már a SZÖSZI minden korcsoportja képviseltette magát: ugyanis két 18 év alatti, egy 21 éves, egy 42 éves, két 64 éves és két 70 év fölötti adatközlő volt a mintában. A 8 informátor közül 5 férfi volt, 3 pedig nő. A korpuszbővítés azonban nem változtatott

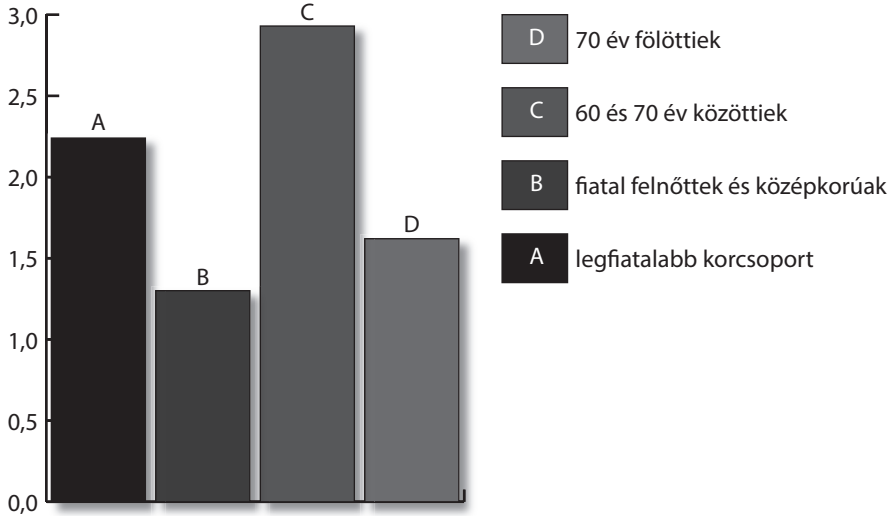
a diskurzusjelölő-társulások arányán, az 1030 percnyi felvételen ugyanis csupán 92 *de hát*, 37 *hát ugye*, 14 *ugye hát*, szintén 14 *na hát*, 10 *hát persze*, 9 *tehát ugye*, 7 *meg ugye*, 5 *úgyhogy hát* és 3 *persze hát* fordult elő (részletesen l. Schirm 2018). Ám a korpusz méretének növelésével lehetőség nyílt a diskurzusjelölők funkciókörének korcsoportonkénti vizsgálatára (vö. Schirm 2019b). Lássuk is a továbbiakban az eredményeket.

### 6.2.3. Az életkor és a diskurzusjelölő-használat összefüggései a SZÖSZI-interjúkban

A 8 interjúra kibővített alkorpusz leggyakoribb diskurzusjelölőinek számait adatközlőkre lebontva az 1. táblázat mutatja. Az egyes adatközlők kódjele (pl. G03, G25) alatt zárójelben a nemük (n = nő, f = férfi) és az életkoruk, utána pedig az interjú percben megadott hossza látható. Mivel az interjúk nem azonos hosszúságúak voltak, így az összehasonlíthatóság kedvéért az egyes oszlopokban először a diskurzusjelölők percenkénti előfordulását közlöm, majd alatta zárójelben az adott diskurzusjelölőnek a vizsgált interjúban lévő darabszámát adom meg. Az össz oszlop a 6 diskurzusjelölő összesített darabszámát tartalmazza, míg az utolsó oszlop azt mutatja, hogy hány másodpercenként hangzott el az interjúban egy diskurzusjelölő a vizsgált 6 közül.

#### 1. táblázat. A SZÖSZI-minta diskurzusjelölőinek adatközlőnkénti megoszlása

adatközlő	<i>hát</i>	<i>ugye</i>	<i>persze</i>	<i>szóval</i>	<i>egyéb- ként</i>	<i>úgy- hogy</i>	össz	idő (s/db)
G03 (n, 16) – 87,5	2,206 (193)	0,514 (45)	0,068 (6)	0,48 (42)	0,011 (1)	0,023 (2)	289	18,1
G25 (f, 18) – 49	0,184 (9)	0 (0)	0,143 (7)	0 (0)	0,02 (1)	0 (0)	17	172,9
K01 (f, 21) – 200	0,8 (160)	0,17 (34)	0,07 (14)	0,065 (13)	0,105 (21)	0,135 (27)	269	44,6
K36 (n, 42) – 102	1 (102)	0,01 (1)	0,01 (1)	0 (0)	0,01 (1)	0,186 (19)	124	49,3
K06 (f, 64) – 110	1,45 (159)	0,236 (26)	0,127 (14)	0,009 (1)	0,064 (7)	0,064 (7)	214	30,8
A47 (f, 64) – 192	1,614 (310)	1,135 (218)	0,276 (53)	0,088 (17)	0,25 (48)	0,14 (27)	673	17,1
A22 (n, 71) – 125	0,96 (120)	0,48 (60)	0,048 (6)	0,072 (9)	0 (0)	0,072 (9)	204	36,7
B144 (f, 81) – 164	1,165 (191)	0,152 (25)	0,024 (4)	0,091 (15)	0 (0)	0,189 (31)	266	36,9



25. ábra. A vizsgált diskurzuszjelölők korcsoportonkénti összesítése

Minden életkori csoportban a *hát* volt a leggyakoribb diskurzuszjelölő, a 6 vizsgált elem összesített számához viszonyított aránya 46%-tól 82%-ig mozgott az egyes adatközlőknél, s a *hát*-nak a sokféle szerepét valóban ki is használták az adatközlők.

Ahogy a 25. ábrán is látható, a 6 vizsgált elem közül a legkevesebb diskurzuszjelölőt, átlagosan percenként 1,3 darabot a fiatal felnőtt–középkorú korcsoport használt, őket pedig a 70 év fölöttiek követték, percenként 1,62 darabbal. A mintában a 60 és 70 év közöttieknél jelent meg a legtöbb (2,93 darab/perc) diskurzuszjelölő, náluk kevesebb, de összességében még mindig a második legtöbb elemszám (2,24 darab/perc) pedig a legfiatalabb korcsoporttól volt adatolható.

A pusztá számadatoknál azonban beszédesebbek az adatközlők kommunikációs stratégiái. Az elemzés során ugyanis kiderült, hogy – az egyéni különbségek ellenére is – más szerepkörökben és más okból használják a különböző életkorú beszélők az egyes diskurzuszjelölőket és diskurzuszjelölő-társulásokat. Lássuk a korcsoportokat részletesen is.

### 6.2.3.1. A legfiatalabb korcsoport diskurzusjelölői

A legfiatalabb korcsoportban, azaz a 16–18 évesek közt volt a legkorlátozottabb a diskurzusjelölők használata. Az interjúhelyzet őket feszélyezte a leginkább, s ez a diskurzusjelölők számában és funkcióiban is érződött. Az interjúhelyzetet mint zavaró tényezőt az is tetézte még, hogy a diákokkal készített beszélgetéseket nem a tanulók lakóhelyén rögzítették, hanem az iskolában. Így a diákok a formális iskolai környezet miatt nem tudtak teljesen feloldódni, amit az is jelez, hogy a velük készített beszélgetések jóval rövidebbek, átlagosan 30–40 percesek voltak, míg a felnőtt interjúk hossza mintegy 1,5–2 óra volt (Kontra–Németh–Sinkovics 2016: 63). A diákok megoldandó feladatként tekintettek az interjúra, így nem voltak dominánsak a beszédükben az erőteljes érzelmi bevonódást kifejező, attitűdjelző szerepben álló diskurzusjelölők, illetve diskurzusjelölő-társulások. Ahogy az 1. táblázat adataiból is látszik, a vizsgált 6 elem közül a 18 év alattiak interjúiban legtöbbször a *hát*, legkevesebbszer pedig az *egyébként* fordult elő.

A fiatalokkal készült két interjúból azt lehetett megfigyelni, hogy ők inkább szókeresésre vagy önjavításra használták a diskurzusjelölőket, főként a *hát*-ot. A másik jellemző szerepköre a *hát*-nak a fiatal adatközlőknél a mindenféle beszélői attitűd nélküli, általános válaszelölői szerep volt (pl. Tm: *Mit lehet tudni? Mi a foglalkozása? G03: **Hát** Q anyának a végzettsége az szakács).* A *hát*-tal az általános válaszelölőre, a szókeresésen és gondolkodáson (pl. G03: *Hogy mics- QQ **hát** hogy mondjam így*), valamint az önjavításon (pl. G03: *És akkor így, **hát** vagy ott a ott a büfénél*) túl még főként hezitálást fejeztek ki (pl. G03: ***Hát** QQQ **hát** igazából Q a kiköltözésnek az oka, az az, hogy a szülem ott vállaltak munkát, ott Angliába*), illetve olykor ezzel jelezték a választól való vonakodást. Például:

- (102) Tm: *Vagy akár most vagy-e szerelmes? Vagy ilyesmi, tehát*  
G03: ***Hát** P igazából ...*

Megfigyelhető volt, hogy a diákok számára kellemetlen témáknál megnőtt a diskurzusjelölők száma, ahogy azt az alábbi példa is mutatja, amelyben a lány adatközlő egy közeli fiú ismerőséről beszélt.

- (103) G03: ***És akkor, hát QQQ P hogy mondjam?! Nekünk Q nagyon érdekes a kapcsolatunk, mert, hát barátok vagyunk, de P hát ez inkább ilyen barátság extrákkal. Szóval, hogy barátok vagyunk, de ott mégis van valami kis szikra vagy valami. És így Q ...***



A kellemetlen témák esetén a választól való vonakodást, a magyarázkodást, a hezitálást és az érzelmkifejezést a diskurzusjelölők is közvetítették. A résztvevőkből az is jól látszik, hogy a diákokra jellemzőek voltak a többszörös diskurzusjelölő-társulások (pl. *és akkor hát hogy mondjam*), amikor 3 vagy 4 jelölő fordult elő egymás mellett, de ezek nem tértek vissza többször egy-egy beszélőnél. A fiatal korosztálynál az egyszer-egyszer alkalmazott többszörös társulások (pl. *de szóval tulajdonképpen, szóval csak tényleg*) általában a mondanivaló finomítását szolgálták.

A visszatérő társulások közül a fiatal korcsoportban a legtöbbször (8-szor) a *hát ugye* kombináció jelent meg. Például:

- (104) G03: Szeretem hát a lázányát <=lasagne>, meg imádom a kínai konyhát. **Hát ugye má akkor az olaszt is.**

A *hát ugye* társulásokban a *hát* a történetmesélés folytonosságát biztosította, míg az *ugye* a szövegkörnyezettől függően vagy magyarázó szerepkörben állt, vagy a beszélő/hallgató számára ismert dolgot jelölte. A (104)-beli *ugye*-vel a beszélő egy teljesen nyilvánvaló információt közvetített, hiszen várható, hogy ha a lasagnét szereti, akkor az olasz konyhát is kedveli. Míg a (105) alatti példában az *ugye* csak a beszélő számára evidens diskurzusdarabot vezet be.

- (105) G03: *hát most nekem már lassan egy éve nincs netem, mer<↳ tönkrement a laptopom. És hát ugye P ugye nagyon mást nem tudok otthon csinálni, hogyha nagyon unatkozok, tévézem.*

A SZÖSZI-interjúk narratív részére jellemző volt, hogy a beszélők a történetet úgy mesélték el, mintha a terepmunkás is ugyanazoknak az információknak lenne a birtokában, mint ők, vagyis mindig a saját diskurzusuniverzumukhoz viszonyítottak.

A 18 év alattiaknál előfordultak stílus- és életkorfüggő diskurzusjelölő-társulások is. Ilyenek voltak a *hát ja* és a *ja hát*. Az előbbi helyeslést fejezett ki (pl. G03: **Hát ja!**), míg az utóbbi a beszélgetés közben hirtelen felmerülő gondolatot jelezte (pl. G03: **Ja hát** és akkor ezt, *hogy ők nem tájszólással beszélnek*). Megfigyelhető volt, hogy a diákok szókereséskor nem diskurzusjelölő-társulást használtak, hanem inkább egy-egy elemet (pl. *hát hát, ugye ugye*) ismételték meg.

A 18 év alattiak diskurzusjelölő-használatának számadataiból az is látszik, hogy az életkori egyezés ellenére a diskurzusjelölők használata nemi és/vagy egyéni különbségeket is mutat. A G03-as adatközlő 87,5 percnyi interjújában ugyanis 193 *hát*, 45 *ugye* és 42 *szóval* fordult elő, szemben a G25-ös adatközlő

49 percének 9 *hát*, 0 *ugye* és 0 *szóval* elemével. Az eltéréseket részben magyarázhatná, hogy ebben a korosztályban a lányok általában többet, míg a fiúk kevesebbet beszélnek maguktól. Ám hogy pontosan mi áll a különbségek mögött, azt ilyen kis mintán még nem lehet megállapítani.

### 6.2.3.2. A fiatal felnőttek és a középkorúak által használt diskurzusjelölők

A fiatal felnőtt–középkorú korcsoportra a diskurzusjelölők gazdagabb használati köre volt jellemző, ami nem a számokban mutatkozott meg (vö. 1. táblázat), hanem abban, hogy jobban kihasználták ezeknek az elemeknek a különféle szerepkörét. A nagy érzelmi töltettel rendelkező beszélgetésrészeknél, mint amilyen például a házastárssal való megismerkedés, megnőtt a *hát*-ok száma. Például:

- (106) K36: *Mondtam, hogy nem mögyök, ennek ellenire mégis vöttek neköm belépőt, emöntem, és akkó ök mán tudták, hogy hoznak oda egy fiút, aki aki igazabó hát öö szeretött vóna ... hát jó, hát emondom, végül is évált, és egy nagyon rossz korszakát élte ú is. És öö hát öszsze akartak vele hozni, mm hát mögismerködtünk, de elősző úgy nem váltott ki énelüllem sémmi különösebbet, tehát nem nem az, hogy most möglátni és mögszeretni, hát láttam, hogy helyös, mindön, beszélgettünk, öö még akkó nem is kísért haza, de öbelüle úgy hamarabb előgyüttek az érzelmek, mint énelüllem.*

Ezt a korcsoportot már nem feszélyezte az interjúhelyzet, bátran irányították a beszélgetést, így náluk már megjelentek a diskurzusjelölők témaváltó szerepben vagy mellékszekvencia betoldása előtt, ahogy azt a K01-es adatközlő *egyébként*-jei is mutatták. Lássunk erre is egy példát:

- (107) K01: *Tehát ez inkább egy beszélt nyelvi QQ megjelenésű dialektus.*  
 Tm: *És ez is. Igen, igen.*  
 K01: *Tehát Q írásbelisége nem igazán van.*  
 Tm: *Igen. Nincs, nálunk nincs. Igen, igen.*  
 K01: *Egyébként, bocsánat, apai ágon én ilyen magyarországi német gyökerekkel rendelkezem, tehát svábok vagyunk.*

Ebben a korcsoportban lehetett először megfigyelni a tesztfeladatok kitöltése közben az olyan diskurzusjelölőket, illetve diskurzusjelölő-társulásokat, amelyekkel az adatközlők a választott megoldást kommentálták, illetve a saját gondolkodási folyamatukat közvetítették. Ilyen reflexív és önreflexív szerepben álló diskurzusjelölők (pl. *nyilván*, *szerintem*) láthatók az alábbi példában, ahol K01-nek egy feladatlapon be kellett karikáznia az általa használt nyelvi alakokat.

- (108) K01: **Nyilván** nem kizárólagos, **tehát ugye** ott, ahol az ö-ző, meg a nem ö-ző között kellett választani, én mind a kettőt használom. Azt választottam, amelyiket **szerintem** gyakrabban.

Az adatközlő itt a *nyilván*-nal azt fejezi ki, hogy annak ellenére, hogy csak egy alakot választott ki, tisztában van vele, és számára evidens, hogy ezek az alakok még egy beszélőnél is váltakozhatnak. Ezt az evidencialitást jelzi a részletbeli *ugye* is, míg a példabeli *tehát*-tal az adatközlő a saját következtetési folyamatát teszi nyilvánvalóvá, a *szerintem* pedig véleményjelző szerepben áll.

A diskurzusjelölő-társulások közül ebben a korcsoportban mind egyénenként, mind összességében a *de hát* jelent meg a legtöbbször, összesen 10-szer, amellyel a beszélők az ellentétet nyomatékosították vagy felháborodást fejeztek ki. Az alábbi részlet például az ellentét hangsúlyozását mutatja:

- (109) K01: *És hát én én, jó hát elfogadtam, mer<t> nem utasítok illet vissza, mer<t> nagyon tisztelem ezt az úriembert, de hát nagyon nehéz.*

Még e korosztályban is előfordultak a fiatalabbaknál is jelen lévő, *ja*-val alkotott társulások (pl. *ja hát*), amelyek a témaváltást és a beszéd közbeni gondolkodást jelezték.

Az egyéni különbségek ezen az életkori csoporton belül is megfigyelhetők voltak a két adatközlőnél. Az *ugye*, *persze*, *szóval* és *egyébként* diskurzusjelölőket K36 egyáltalán nem vagy csak egyszer-egyszer használta, szemben K01 beszédével.

### 6.2.3.3. A 60 és 70 év közöttiek diskurzusjelölői

A 60 és 70 év közöttieknél a fiatalabb korcsoportokhoz képest már hosszabbak voltak a narratívák. Ezek az adatközlők nemcsak hosszabban meséltek, hanem jobban bele is élték magukat a történetek előadásába (vö. Schirm 2018: 14), s ez a diskurzusjelölő-használatukban is tükröződik, ahogy az az 1. táblázat adataiból is kitűnik.

Ennek a korcsoportnak az interjúiban is igen gyakori volt a *hát*. Azonban ezek a *hát*-ok nem bizonytalanságot vagy hezitálást jelöltek, hanem retorizáltak és érzelmi többlettartalmat fejeztek ki. A *hát*-tal alkotott társulások közül a 60 év fölöttiekre a *de hát*, a *hát ugye* és az *ugye hát* társulások voltak jellemzőek. A *de hát*-ok retorikai szerepben álltak: vagy az ellentétet nyomatékosították, vagy pedig a megengedést erősítették. A *hát ugye* és *ugye hát* alakulatok pedig

a történetmesélés elkezdésén, illetve folytonosságának a fenntartásán túl a beszélő szemszögéből fennálló evidencialitást fejezték ki. Például:

- (110) A47: *Na, én is diszdzsoké voltam egyébként. Na ez úgy van, hogy **hát ugye** apám Q szikvizes volt, ugye szög- szögény öreg, én láttam, hogy mi<▷ csináltak azér<▷ vele,*
- (111) A47: *Én ... fogunk majd mi erről beszélni biztos, de én határozottan emlékszem, **ugye hát** én meglehetősen idős vagyok, emlékszem ötvenhatra,*

A 60 és 70 év közöttieknél fordult elő legtöbbször a vizsgált hat diskurzusjelölő valamelyike, ahogy azt az 1. táblázat és a 25. ábra is mutatja. Ám itt is nagy egyéni különbségek figyelhetők meg. Például az A47-es adatközlő az interjúja 192 perce alatt 218 *ugye*-t produkált, amely arányát tekintve nem csupán erre a korosztályra, hanem az egész mintára nézve is kimagasló. Lássunk egy részletet az extrém *ugye*-előfordulásra és az *ugye* kiterjedt használati körére:

- (112) A47: *Tehát vót egy olyan, mondom, egy olyan durván harmincméteres előkert, és **ugye** ott azon keresztül ment a a lejáró, Q arra emlékszem, hogy **ugye** kiskölök vótam, és **ugye** kiszöktem, **ugye** ötvenhét május elseje, és **ugye** hát mindenki ki vót vezényelve, nagy vörös lobogó meg mit tudom én, és azok az embörök, akiket **ugye** én ismertem ott a környékbe, akik ott laktak, hát azok az embörök meglehetősen Q Q, hogy is fejezzem ki magam, szóval olyan lógó orral nézték ezt az egész történetöt.*

Az idézett példa jól mutatja a 60 és 70 év közöttiek *ugye*-használatának azt a jellegzetességét, hogy nem csupán magyarázatban, közös előismeretre utaláskor, illetve a beszélő és a hallgató számára teljesen nyilvánvaló információ előtt használták ezt az elemet, hanem olyankor is, amikor csak számukra volt evidens az *ugye* utáni rész (a fenti példában: *ugye kiskölök vótam, és ugye kiszöktem, ugye ötvenhét május elseje, és ugye hát mindenki ki vót vezényelve*). A diskurzusjelölőnek ez a használata is azt mutatja, hogy a 60 és 70 év közti korcsoport teljesen beleélte magát a mesélésbe, és behelyezkedett az elmesélt történetek beszédidejébe.

Erre a korcsoportra jellemző volt még a *persze* diskurzusjelölő is. Ezt egyfelől a magától értetődő állításokban használták (pl.: K06: ***persze** most a gyerekek má nagyok*), vagy akkor, amikor véleményt fejtettek ki valamiről, és azt tompítani, gyengíteni szerették volna (pl.: A47: *Valójában én mondom, én úgy látom, úgy látom, hogy **persze** ez egy társadalmi igény is volt, hogy lögyen már egy radikális csapat, ugye?*).

Valamint megfigyelhető volt, hogy a 60 és 70 év közöttiek és a terepmunkások között igazi párbeszéd, nem csupán kérdés-felelet viszony alakult ki, s így az adatközlők is gyakran használták a *perszé*-t a terepmunkás által mondottak nyugtázására, ahogy az az alábbi részletben is látható.

- (113) A47: *És ez tényleg így van, a média akit felel, az abból lesz a hős.*  
 Tm: *Az biztos, hogy naon sokat számít, az, hogy ki mennyit van mutatva, és hogy van P mutatva.*  
 A47: **Persze, persze, pontosan, pontosan, pontosan.**

#### 6.2.3.4. A 70 év fölöttiek diskurzusjelölői

A legidősebb korcsoportban a 60 év fölöttiekhez képest összességében kissé visszaesett a diskurzusjelölők használata, ahogy az az 1. táblázatban is látható volt. Például egyetlen *egyébként* sem volt adatolható ettől a korosztálytól, s *perszé*-ből is csupán 10 fordult elő összesen a két interjúban. Ám egyéni különbségek itt is megfigyelhetők voltak, ahogy azt az A22-es és a B144-es adatközlők számainak eltérései is mutatják.

A 70 év fölöttieknél is a *hát* volt a leggyakoribb diskurzusjelölő: nagyjából percenként elhangzott belőle 1 a lehető legváltozatosabb szerepkörökben. Következzen egy rövid részlet A22 interjújából, amely jól illusztrálja a *hát* gyakori és sokféle használati körét.

- (114) A22: *Jó van. Anyukám is aszongya, „Hát, szánd má mög szögényt, ha itthon van. Hadd örüljön!”. Jó van, na, jószívűek vagyunk, mögszántam. Kijöttem. Jó. Nő írja levelet sē. De ű erre a címre... Hát, írhat, de én nem érök rá Q itt, neköm nem. Z. De írta a levelet. Akkó érdekös vót, hogy de érdekös, meg a harmadik levelet is írja. Mög a negyediket is. Hát, akkó válaszolunk. Ez így kezdődött. Ez vót szilveszterkor. És novemberbe lészereit. Novemberbe lészereit, és akkor, hát így mögvót, hogy ha hazagyütt, jó, de közbe vót enneköm más találkozásom is, mer aszonták, hogy ezt így kö csinálni a főiskolások...*

Ebben a korcsoportban voltak a leghosszabbak a narratívák, viszont az adatközlők jobban el is kalandoztak a terepmunkások által kijelölt témáktól. Az adatközlők előszeretettel használták megnyilatkozásaikban az *úgyhogy*-ot, ám olyankor is ezt az elemet választották, amikor nem is volt valódi ok-okozati viszony az *úgyhogy*-gyal összekötött diskurzusszegmensek közt. Például: B144: *Én mög röplabdáztam. Úgyhogy vótam belügyi válogatott.* Ezek az *úgyhogy*-ok a saját nézőpont kiterjesztését és a nem következményes használatot mutatják. Az *úgy*-

hogy megjelent még vélemény jelzésénél és a téma lezárásánál is. Például: Tm: *Mindönt ön csinált?* B144: *Festést, mindönt. Úgyhogy...*

A 70 év fölöttieknél is megfigyelhető volt, hogy az elmesélt történetet folyamatosan diskurzusjelölőkkel kommentálták, ahogy az a 81 éves adatközlő alábbi részletében is látható:

- (115) B144: *Képzeld el – aszongya –, előtted vót egy gyerekek, elhajigálta a szalonnát. Tehát a szalonnát eldobta. Aztán mondom: „Hát hülye vót az? Hát a szalonnát eldobni? Hát ez istenkísértés! Hát ilyen nincsen.”*

Az idézett interjúrészben a beszélő először az *aszongya* elemmel kiemelte a terepmunkás számára a mondanivalójának a tulajdonképpeni tartalmát, majd a *tehát*-tal magyarázta a történetet, és újrafogalmazta az előzőleg elmondottakat. Az utána következő *aztán*-nal az elmesélt történetbe való visszahelyezkedést és a mondanivaló továbbvitelét oldotta meg. A saját véleményének a bemutatását és a történet kommentálását pedig a *hát*-ok jelezték. Az elsővel (*Hát hülye vót az?*) a döbbenetét fejezte ki az adatközlő, a másodikkal (*Hát a szalonnát eldobni?*) retorizált, a harmadikkal és a negyedikkel (*Hát ez istenkísértés! Hát ilyen nincsen*) pedig nyomatékosított és konklúziószerűen le is zárta a történetet.

A legidősebb korcsoportban a diskurzusjelölő-társulások közül a *de hát* jelent meg a legtöbbször, összesen 35-ször használta a két, 70 év fölötti adatközlő ezt a társulást. S még egy-egy beszélő megnyilatkozásában is megfigyelhető volt a *de hát* különféle funkciójának a megjelenése. Például:

- (116) B144: *Tehát tűzoltó P hivatásos me<|><|> nem volt faanyag. QQ Hányba<n>, vót ez? Hatvanas évekre<n> asziszöm. De hát lényeg az, hogy tűzoltó is vótam tíz évig. Kilenc és félig, me<|><|> ha tízig vagyok, akkó két év karkedvezményt kapok. De úgy begőző<:;><|>tek, olyan mérges löttem, hogy Q egybű<|> otthagytam. De hát akkó nem úgy vót, lehetött állást kapni.*

A részletbeli első *de hát* (*de hát lényeg az*) témaváltást fejezett ki, míg a második *de hát*, amely egy nagyobb társulás (*de hát akkó*) részeként szerepelt, az ellentétet nyomatékosította. A *de hát*-on kívül a többi diskurzusjelölő-társulás nem volt jellemző a 70 év fölöttiekre.

### 6.2.3.5. Összegzés az életkor és a diskurzusjelölők kapcsolatáról

A 4 életkori csoport 8 mintáján végzett elemzés azt mutatta, hogy az életkor előrehaladtával nem növekszik lineárisan a diskurzusjelölők száma. A 6 vizsgált diskurzusjelölőt (a *hát*, az *ugye*, a *szóval*, a *persze*, az *egyébként* és az *úgy-hogy* elemet) összességében a 60 és 70 év közöttiek használták a legtöbbet, őket a 18 év alattiak, majd a 70 év fölöttiek követték. A minták közül a fiatal felnőtt–középkorú korcsoport használta legkevesebbet a vizsgált elemeket. Azonban minden egyes korosztálynál a *hát* volt a leggyakoribb és legtöbb funkcióval bíró elem. Az egyes életkori csoportok különböztek egymástól a használt diskurzusjelölők szerepköreit illetően is, ami a történetmesélés eltérő beszédtervezési stratégiáira utal. A fiatalabbak inkább önjavításra, szókeresésre és a mondanivalójuk tompítására használták a diskurzusjelölőket, és nem volt domináns náluk az attitűdjelzés. Ezzel szemben a középkorúak és az idősebbek már a beszélgetés irányítására, önreflexióra, érzelmek visszaadására is használták őket. A 60 és 70 év közötti korosztályra a hosszabb narratívák és a történetekbe való erőteljesebb bevonódás volt jellemző, s a nagyobb érzelmi átélést a különféle beszélői attitűdöket kifejező diskurzusjelölők is mutatták. 70 év fölött voltak a leghosszabbak a narratívák, az adatközlők viszont itt kalandoztak el leginkább a kijelölt témáktól, ám ennél a korosztálynál az elmesélt történetek kommentálásában is fontos szerep jutott a diskurzusjelölőknek. Az elemzés azt mutatta, hogy az interjú mint szövegtípus is befolyásolta az adatközlők megnyilvánulásait és diskurzusjelölő-használatát: a legfiatalabbakat még feszélyezte a helyzet, a középkorúakat már nem, az idősebbek pedig mesélési lehetőséget láttak a műfajban, s így önkéntelenül is jobban kihasználták a diskurzusjelölőknek a történetmondást segítő szerepét.

A diskurzusjelölőknek a nyelvi interjúkban betöltött szerepkörei után lássunk egy másik félintézményes szövegtípust: a televíziós politikai vitaműsort.

## 6.3. A diskurzusjelölők a televíziós politikai vitaműsorokban

A televíziós politikai vitaműsorok olyan félintézményes szövegtípust képviselnek, amely egyszerre közöl információt, és egyszerre szórakoztat, emellett meggyőzési szándéka is van. E műsorok hallgatóorientáltak, ám többszörös hallgatóságuk van. A hallgatóságot egyrészt a közvetlenül megcímzett hallgatók, azaz a műsorvezető és a beszélgetőpartnerek alkotják, akik közelről érintettek a témában. Rajtuk kívül a stúdióban lévő közönség is a hallgatósághoz tartozik, továbbá azok a tévénézők is, akik (esetleg csak véletlenül) bekapcsolták a tévékészüléket (vö. Fetzer 2006; Schirm 2012b: 145; Chovanec

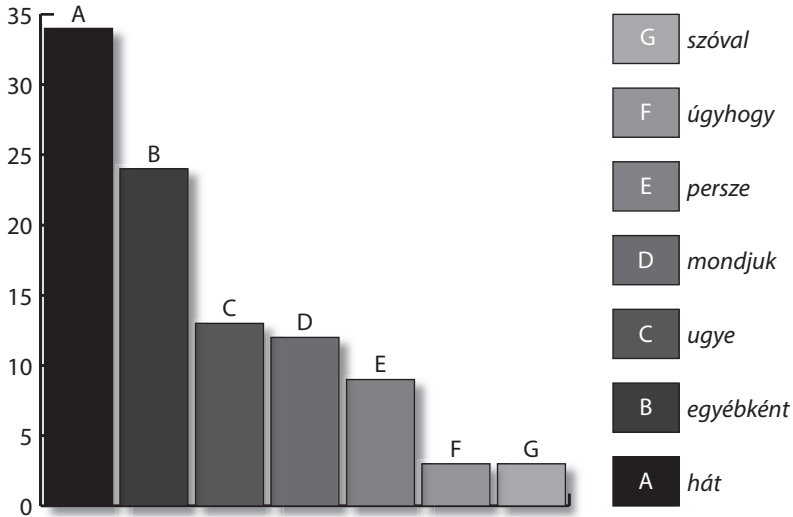
2015). A műsorvezető és a beszélgetőpartnerek nem elsősorban egymásnak címzik a mondanivalójukat, hanem a tágabb közönségnek, a tévénézőknek, tehát ebben a szövegtípusban kommunikatív szándék nélküli információközlés valósul meg.

A félintézményes politikai vitaműsorok inherensen arculatfenyegető aktusokat tartalmazó beszédesemények. A vita lefolyása témától függetlenül azonos alapséma szerint zajlik. A beszélgetést fordulókra bontva Muntigl és Turnbull (1998: 227) alapján a vita szerkezete a következőképpen adható meg. Ha van két beszélőnk, A és B (jelen esetben ők a vitapartnerek), akkor A beszélő F1-ben tesz egy kijelentést, amit B beszélő az F2-ben vitat, mire A az F3-ban vitatkozik B-nek az F2-es kijelentésével, vagy úgy, hogy alátámasztja az eredeti F1-es kijelentését, vagy pedig direkt módon kifejti az F2-vel való egyet nem értését. Az arculatmunkát vizsgálva a kutatók azt találták, hogy a verbális konfliktusban B beszélő F2-es megnyilatkozása rongálja A beszélő arculatát. Erre A egy arculat-visszaállító lépést tesz: F2 agresszivitásának függvényében vagy F1-et védelmezi, vagy F2-t támadja.

A televíziós politikai vitaműsoroknak kétféle szereplőtípusa van: a műsorvezető és a vitapartnerek, s a beszélgetés szabályai a félintézményes vitaműsorokban bizonyos fokig szerephez kötöttek. Azaz vannak elvárások arra vonatkozóan, hogy ki és milyen jellegű megnyilatkozásokat tehet, vagyis megkülönböztethetjük a szerephez illő és a szerephez nem illő megnyilatkozásokat (vö. Schirm 2007: 133–134). Például a moderátor kérdését csak az korlátozza, hogy ne térjen el az újságírói semlegességtől (Clayman 1992: 163), a vitapartnerekre pedig az a megszorítás érvényes, hogy nem tehetnek fel a műsorvezetőnek személyes kérdéseket, és nem kérdőjelezhetik meg annak a kérdéshez való jogát és kérdésének a relevanciáját sem. A politikai vitaműsorokban a műsorvezető moderátor szerepet lát el, neki kell felügyelnie a vitapartnerek arculatromboló és arculatépítő tevékenységét, ám a kérdések feltevése, a fordulók hosszának a szabályozása és a témaváltás lehetősége nem kizárólag az ő joga, hanem a vitapartnereké is.

A televíziós politikai vitaműsorokból – a *hát* kapcsán a 3.1.4.-ben már tárgyalt korpuszt felhasználva – 130 percnyi anyagot elemeztem: a *Szólás szabadsága* műsor két adását, valamint a *Pro és kontra* vitaműsor egy adását. Mivel az alkorpuszba került vitaműsorok nem azonos szerkezetűek voltak, ezért lássuk röviden az elemzett műsorok forgatókönyvét. A *Pro és kontra* az ATV-n hetente jelentkező félórás vitaműsor volt, amelyet Elek István vezetett. A műsorba mindig két eltérő álláspontot képviselő szakértőt (politikust, történészt, újságírót) hívtak meg, vagyis eléggé konfrontatív volt a diskurzus. A vitaműsor adásai közül a 2002. szeptember 5-i műsort vizsgáltam, melyben Kerényi Imre és Kocsi Ilona vitatkoztak a médiaegyensúly kérdéséről. A másik elemzett vi-



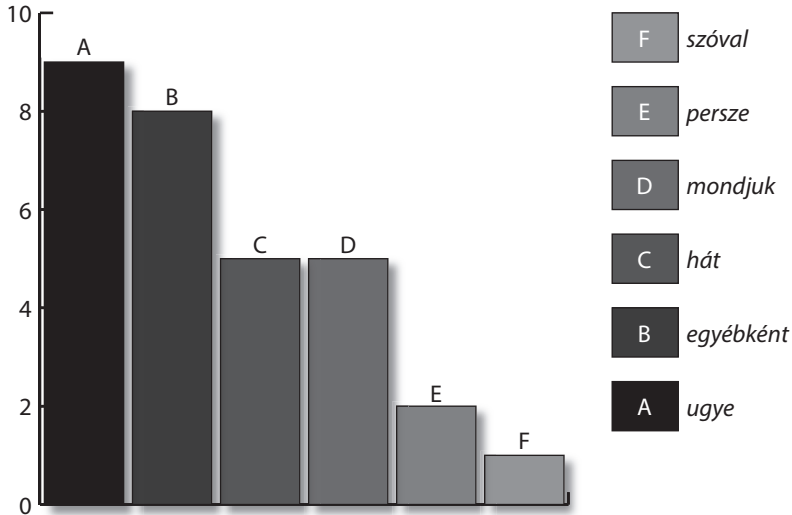


26. ábra. A diskurzusjelölők a vitaműsorokban

taműsor pedig az MTV-n hetente sugárzott *A szólás szabadsága* című közéleti magazinműsor volt, melynek Krizsó Szilvia volt a műsorvezetője. A magazinműsor-jelleg abban nyilvánult meg, hogy a beszélgetések előtt egy összefoglaló bejátszást lehetett látni az adott hét témájának előzményeiről. A műsorvezető *A szólás szabadságában* egyszerre csak egy vendéggel beszélgetett, így a kialakuló verbális konfliktus sem volt olyan heves. A műsor adásai közül a 2010. május 17-i *A távozó kormányfő összegez – interjú Bajnai Gordonnal* című részt, valamint a 2010. május 31-i *Megalakult az új kormány, megvan az első konfliktus* című részt elemeztem. Az alkorpusz példáinál Mv jelzi majd a műsorvezetők megnyilatkozásait, a vitapartnereket pedig rendre az A, B rövidítések jelölik.

A televíziós politikai vitaműsor alkorpuszban előforduló diskurzusjelölőket a 26. ábra mutatja.

A 130 percnyi alkorpuszban 34 *hát*, 24 *egyébként*, 13 *ugye*, 12 *mondjuk*, 9 *persze*, 3 *úgyhogy* és 3 *szóval* jelent meg. Ezekből a számadatokból is jól látszik, hogy a többi elemzett szövegtípushoz képest a televíziós politikai vitaműsorok nem bővelkedtek diskurzusjelölőkben. Ennek a félintézménységén túl az is lehet az oka, hogy a beszélgetéseket a televízió közvetíti, így a megszólalók jobban figyelnek arra, hogyan fogalmaznak, s igyekeznek kerülni a stigmatizált diskurzusjelölőket. Nézzük meg itt is szereplőtípusonkénti bontásban a diskurzusjelölőket. Kezdjük a műsorvezető szövegeinek a vizsgálatával!



27. ábra. A diskurzuszjelölők a műsorvezetők megnyilatkozásaiban

### 6.3.1. A műsorvezetők diskurzuszjelölő-használata

A műsorvezetők megnyilatkozásaiban lévő diskurzuszjelölők megoszlását a 27. ábra mutatja.

Az elemzett televíziós politikai vitaműsorokban a műsorvezetők legtöbbször az *ugye*-t és az *egyébként*-et használták. Az *ugye* 9-szer fordult elő a moderátorok beszédében, az *egyébként* pedig 8-szor. Őket, hozzájuk képest nagyjából feleakkora gyakorisággal, 5–5 előfordulással a *hát* és a *mondjuk* követte. A *persze* és a *szóval* elemek viszont marginálisak voltak ebben az alkorpuszban, előbbire csupán 2, utóbbira pedig 1 adat volt. A diskurzuszjelölők gyakoriságán túl az általuk kifejezett funkciók is érdekesek, amelyek a kommunikációs helyzet jellegzetességeiből adódnak.

A műsorvezető feladata a beszélgetés elindítása, a téma irányítása, a vitapartnerek eltérő véleményének az előhívása, továbbá neki kell arra is ügyelnie, nehogy túlságosan eldurvuljon a vita. A műsorvezetőnek úgy kell a beszélgetést irányítania, hogy ne térjen el az újságírói semlegességtől, azaz egyik oldal pártját se fogja (vö. Clayman 1992). Továbbá arra is ügyelnie kell, hogy az elhangzó információk ne csupán a vitában szereplő felek számára legyenek érthetők, hanem a tévénézők számára is. Mivel a beszélgetések fő címzettjei a stúdióban jelen lévő, illetve a televízió előtti nézők, ezért a műsorvezetőnek úgy kell fogalmaznia, hogy egyszerre szóljon a nézőkhöz és a beszélgetőpartnerekhez is

az üzenet. Ezért dominál a megnyilatkozásaiban az *ugye*. Ez az *ugye* ugyanis a közönség felé közvetített evidenciát fogalmazza meg, ahogy az az alábbi, *A szó-lás szabadságából* származó példákban is látható:

(117a) Mv: *Na most hogyha a hiányról beszél, **ugye** 3.8 százalékot prognosztizáltak idénre.*

(117b) Mv: ***Ugye**, a devizahiteleseknek az lenne jó, hogyha erős lenne a forint. A vállalkozásoknak meg az lenne jó, hogyha gyenge lenne a forint.*

A műsorvezetők megnyilatkozásaiban az *ugye*-n kívül még az *egyébként* dominált. Az *egyébként*-nek a vitaműsorokban témairányító szerepe volt, ezzel a diskurzusjelölővel mintegy közbevetésszerűen irányította a műsorvezető a beszélgetés menetét. Például:

(118) Mv: *Miniszter úr, **egyébként** a magyar külpolitikának most milyen prioritásai lesznek? Hiszen most már mátol tulajdonképpen ön felel ezért. Merre nyitnak?*

A műsorvezetők diskurzusjelölő-használata után térjünk át a vitapartnerek megnyilatkozásaira.

### 6.3.2. A vitapartnerek diskurzusjelölő-használata

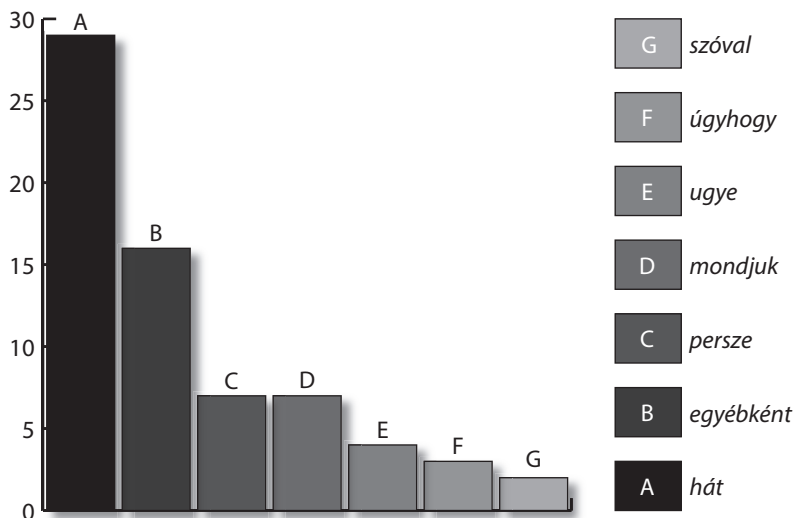
A műsorvezetőtől eltérően a vitapartnerek beszédében más volt a diskurzusjelölők megoszlása és funkcióköre. Ahogy az alábbi (28.) ábrán is látható, a vitapartnerek legtöbbször, 29 alkalommal a *hát*-ot használták, amely különféle beszélői attitűdöket fejezett ki.

A *hát*-ot a vitapartnerek előszeretettel használták a tévénezők befolyásolására, ez az elem ugyanis képes hatásosan felerősíteni a mondanivaló retorikusságát (vö. Kiefer 1988: 114), ahogy azt a *Pro és kontra* vitaműsor alábbi, fentebb a 3.1.4.-ben már idézett részlete is mutatja.

(119) A: *Egy csomó ember a ballibból érti ám, hogy mi mit beszélünk. **Hát** milyen alapon lehet megmagyarázni a magyarországi médiahelyzetet? Melyik isten hatalmazta föl a szoclib táborot, hogy ez így legyen? Mi ezt vitatjuk, és [...]. De **hát** így hogy lehet? Hogy az MSZP-s jelöltek hetvenöt műsorban, a mi jelölteink meg sehol? Melyik isten hatalmazta fel magukat erre? Pont.*

A példában 2 *hát* is szerepelt, és mindkettő retorikai kérdésben jelent meg. E retorikai kérdések ellentétes értelmű állításoknak feleltethetők meg (= 'Semmilyen alapon nem lehet megmagyarázni a magyarországi médiahelyzetet',

SCHIRM ANITA



28. ábra. A diskurzuszjelölők a vitapartnerek megnyilatkozásaiban

illetve 'Így sehogy sem lehet'). A bennük előforduló *hát*-tal a beszélő az elem nyomatékosító szerepéből adódóan felerősítette a kérdések szónokiasságát, és ezáltal juttatta kifejezésre és közvetítette a nézők felé az attitűdjét: az ellenvetést és a felindultságot (vö. Schirm 2012b: 150–151). A *hát* azonban nem csupán kérdésekben megjelenve képes a közönséget befolyásolni, hanem kijelentésben, magyarázat adásakor is erőteljes érzelmi nyomatékot tud jelezni. Például:

- (120) *A: Ezt mi sérelemként éljük meg, akkor is, ha én például magánemberként bizonyos hangokat ott túl radikálisnak láttam. De ez egyszerűen szükséges, most sajnos bozótharcra vagyunk kényszerítve, a bozótharcos, az meg, **hát** az bozót, az harcol. Tetszik tudni? Harcol.*

A politikai vitaműsorok jellegzetes egységei a kérdés-válasz szomszédsági párok, így nem meglepő, hogy a *hát* gyakran általános válaszjelölői szerepben állt. Például:

- (121) *Mv: Miniszter úr, ehhez a tárcánál ön milyen változtatásokat tervez?*  
*B: **Hát** mindenekelőtt azt hiszem, hogy egy sokkal elkötelezettebb munkára van szükség, több munkára és magasabb minőségi munkára van szükség. Ugyanúgy, mint a magyar közigazgatás egészében.*

A *hát* a retorizáláson és az általános válaszjelölésen túl a vitapartnerek beszédében még beszédtervezési folyamatokat, a válasz szubjektivitását és evidencialitást is kifejezett (vö. Schirm 2012b, 2013c), ahogy azt a 3.1.4. fejezet példái is mutatták. E korábban már jellemzett funkciókörök közül a *hát* gazdag használati köreit illusztrálандó lássunk még egy példát a magyarázat és az evidencialitás összefonódására, valamint a szóátvételtre a *Pro és kontra* vitaműsorból.

- (122) A: *Nekünk ez nem kell, és tömegesen nem kell az az értékrend, nem elsősorba politikai kérdéstről van szó, mert hát van választás, valaki megnyeri, valaki kormányoz.*  
 B: *Hát akkor teljesen rendben van, akkor tényleg egy igazi közszolgálati televíziót szeretne, ahol kultúráról van szó, ahol szín*

A *hát* után a második leggyakoribb diskurzusjelölő a vitapartnerek megnyilatkozásaiban az *egyébként* volt 16 adattal. Ezzel az elemmel legtöbbször témaváltást hajtottak végre a beszélők. Például:

- (123) B: *Hát rendkívüli intézkedésekre nincs szükség. Egyébként ez a kormány mindig is azt mondta, ha emlékszik a tavaly őszi vitákra, akkor is jártam itt önöknél, azt mondtuk, hogy ez egy kutya kemény év lesz, hogy egy nagyon nehéz költségvetést kell összeállítanunk, és hogy ebben az évben még véges-végig takarékoskodnunk kell ahhoz, hogy négy százalék körül maradjon a hiány.*

Mivel a vitaműsorokban a témakezelés erősen szabályozott: a műsorvezető irányítja a beszélgetés menetét, egy új téma bevezetése vagy egy melléktéma elkezdése a vitapartnerek részéről erősen arculatrombolónak számít. Ezt az arculatrombolást finomíthatja az *egyébként*, amely azt sugallja, hogy mintegy mellesleg, épp a beszédtervezés folyamatában jutott eszébe a beszélőnek az *egyébként* utáni rész. Azt azonban hallgatóként, illetve elemzőként nem lehet biztosan tudni, hogy valóban nem volt megtervezett az új téma indítása vagy a korábbi téma elterelése, s az *egyébként* nem manipulatív szerepben állt-e.

A *persze* és a *mondjuk* diskurzusjelölőket egyaránt 7–7 alkalommal használták a vitapartnerek, az előbbi főként nyilvánvaló, ismert dolog kifejezésére (pl. *De egy kormánynak persze nem árfolyamcélja kell, hogy legyen, hanem hiteles gazdaságpolitikája, amiben bíznak a befektetők*), valamint helyeslésre (pl. – *Van pénz a kormányzati intézkedésekre? – Persze*), az utóbbit pedig többnyire 'például' jelentésben (pl. *Ugyanakkor ha megnézzük mondjuk a munkanélküliségi adatokat, akkor tizenhat éve nem volt ilyen magas a ráta*). A diskurzusjelölők közül az *ugye*, az

*úgyhogy* és a *szóval* elemek csupán igen kis, mindössze 4, illetve az alatti számban fordultak elő a vitapartnerek megnyilatkozásaiban.

A féltézményes televíziós politikai vitaműsorok után térjünk át egy másik szövegtípus, a félszpontán stand-up comedy diskurzusjelölő-használatára.

#### **6.4. A diskurzusjelölők a stand-up comedyben**

A stand-up comedy félszpontán szövegtípus: előre megtervezett forgatókönyve van, ám az elhangzó szöveg a helyszínen, a közönség reakcióinak a figyelembevételével alakul (vö. Nagy 2016: 124). E szövegtípus kevert volta a spontánosság és a tervezettség kettősségén túl még a diskurzus céljában is megnyilvánul. A stand-up comedy ugyanis egy „inherensen retorikai diskurzus”, amely nem csupán szórakoztatni, hanem meggyőzni is akar (Greenbaum 1999: 33). Ez a meggyőzés akkor lesz sikeres, ha az előadó el tudja érni a hallgatóságnál, hogy a világot az általa létrehozott komikus vízió szemüvegén keresztül nézzék (uo.). Az előadók ennek érdekében többféle szerepet töltenek be a produkció során: egyszerre elbeszélők, humoristák, kulturális hangadók, közvetítők, társadalmi hírmagyarázók és a jelenkor antropológusai (vö. Mintz 1985).

A stand-up comedy egy látványra egyszerű előadói műfaj, olyan, amelynek középpontjában nem a díszletek, hanem a mondanivaló áll. A stand-upban rövid történetek követik egymást, vagyis elsődlegesen narratív a szöveg, s a humorista hol monológyszerűen mesél, hol pedig dialógust imitálva beszél (Schwarz 2010; Schirm 2016b: 34). Olykor kiszól a közönséghez is, ám valódi párbeszédet nem kezdeményez velük. A humoristák a hallgatóság közös tudására építve hétköznapi, illetve közéleti eseményeket mesélnek el (Palágyi 2018: 126): a valóban megtörtént vagy csak kitalált, valamilyen társadalmi, politikai aktualitással rendelkező történeteket az ismerőseikre vonatkoztatják, vagy saját magukat teszik meg az elmesélt történetek főszereplőinek. Az egyes szám első személyű előadásmód a személyes élmény érzetét keltve hitelessé teszi az elhangzottakat (Schirm 2016b: 34). A stand-upos és a közönsége között nagyon szoros a kapcsolat, s bár a szó eredeti értelmében nincs valódi párbeszéd a két fél közt, a stand-up comedy mégis dialogikus műfajnak tekinthető, hiszen az a célja, hogy az előadó és a hallgatósága közti távolságot áthidalja (Greenbaum 1999: 34). A stand-up humorkeltő nyelvi eszközei közé elsődlegesen a vicceket, a szójátékokat, a nyelvi tabuk megsértését, a túlzást és a gúnyt sorolják (Mintz 1985; Greenbaum 1999), ám a diskurzusjelölőknek is fontos szerepük van ebben a szövegtípusban. A diskurzusjelölők Schwarz (2010) vizsgálata alapján a stand-upban egyfelől időhúzásra valók, s ezáltal növelik a közönség várakozását a humorista következő megjegyzésére vonatkozóan,

másfelől viszont a hallgatósággal való kapcsolattartás fő eszközei. Emellett azonban a humor létrehozásában és fenntartásában is aktívan részt vesznek (Yuniar 2013; Nagy 2016). Sőt, a diskurzusjelölők vizsgálatával még a stand-up comedy szövegtípusának a változása is nyomon követhető (részletesen l. Schirm 2019a).

A stand-up comedy – az elnevezés ellenére – nem napjaink szövegtípusa, a műfaj ugyanis több mint 100 éve jelen van a magyar kabarében. A stand-up comedynek három korszaka különíthető el: a konferansziék időszeke, a humoristák korszaka és az amerikai alapú kortárs stand-up (Kövesdi 2012: 94). A konferansziék időszeke 1908-tól az 1970-es évekig tartott. A konferanszié a soron következő produkciót szellemes, mulattató csevegés formájában bejelentő előadó volt, a „kabaré lelke és motorja” (Kalina 1968: 197). Az egyszerű felkonferáláson túl a bejelentése mindig tartalmazott valamilyen politikai vagy társadalmi eseményhez kötődő véleményt, de voltak konferanszok magukról a konferansziékról is, a lényeg az aktualitás volt (i. m. 163). A stand-up comedy második korszaka az 1960-as évek végétől az 1990-es évek végéig tartó humoristák időszeke volt. E korszakban a humoristák – színészként – már nem azt adták elő, amit mások megírtak nekik, hanem elkezdtek ők maguk is részt venni az anyagok megalkotásában, s ennek eredményeként megjelent az egész estés, egyszemélyes show. A stand-up comedy harmadik korszaka, az amerikai alapú kortárs stand-up hazánkban 1998-tól, a tévében sugárzott *Esti Showder Fábry Sándorral* című műsor elindulásától datálható. A műsorvezető, Fábry Sándor minden adást egy stand-up monológgal nyitott, a műsor egésze pedig a stand-up comedy és a talkshow keveréke volt. A tévéműsoron túl az új típusú stand-up elterjedését az is elősegítette, hogy 2003-ban Sáfár Zoltán, Ar dai Tamás és Litkai Gergely szervezésében Budapesten a Godot Kávéházban megnyílt az első Dumasínház. A Dumasínházban 3–4 fellépőből állt egy műsor, s az előadók egyike vezette a show-t, ő volt a házigazda, vagyis hasonló volt a szerepe az első korszak konferansziéjához (Kövesdi 2012: 103).

A stand-up comedy alkorpusz 302 percnyi videóanyagból állt. A felvételek közül 40 percnyi anyag származott a konferansziék időszekeéből, 129 perc a humoristák korszakából, 133 perc pedig a kortárs stand-upból. A konferansziék időszekeéből Békeffy László, Benedek Tibor, Darvas Szilárd, Kellér Dezső és Vadnay László produkcióit vizsgáltam. A humoristák korszakát az időszeke legnagyobb, legismertebb előadójának, Hofi Géának a műsorai képviselték, akinek a produkciói az egész korszakot átfogják, míg a kortárs stand-up comedyk közül a Showder Klub adásait, valamint a Dumasínház Kabaré *Oktatás* című stand-upjának egy részletét elemeztem. E produkciókban Aranyosi Péter, Beliczai Balázs, Kiss Ádám, Kovács András Péter, Kóhalmi Zoltán és Szupkai Viktor léptek fel, az egyéni stand-upokon kívül pedig a humoristák még Kormos Anett, Ko-

vács András Péter és Varga Ferenc József jeleneteit adták elő. A stand-up comedy korpusz pontos összetételét és elérhetőségét a Függelék III. része tartalmazza.

A korpusz összeállításakor nehézséget jelentett, hogy a konferansziék időszakából kevés volt a jó minőségű hanganyag, ezért lett kisebb ez a részkorpusz. Az alábbiakban (2. táblázat) az egyes korszakok jellegzetes diskurzusjelölő-példányainak percenkénti megoszlása látható.

## 2. táblázat. A diskurzusjelölő-példányok percenkénti darabszáma a stand-up korszakaiban

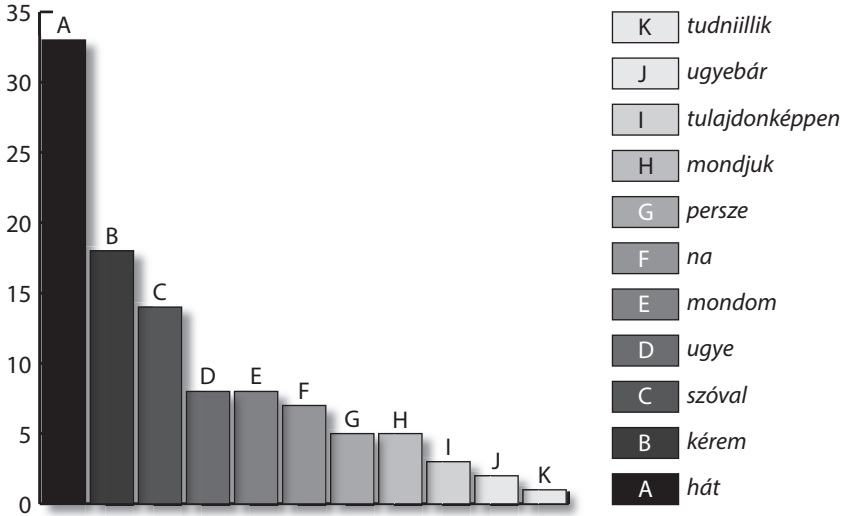
DJ-példány	konferanszié korszak	humorista korszak	kortárs stand-up
<i>bát</i>	0,825	2,039	1,293
<i>kérem</i>	0,45	0,046	0,09
<i>szóval</i>	0,35	0,488	0,052
<i>ugye</i>	0,2	0,186	0,594
<i>na</i>	0,175	1,062	0,518
<i>mondom</i>	0,2	0,069	0,458
<i>persze</i>	0,125	0,108	0,037
<i>mondjuk</i>	0,1	0,077	0,12
<i>érted</i>	-	0,131	0,075
<i>bazmeg</i>	-	-	0,09

Az adatok jól mutatják, hogy a diskurzusjelölők közül mindhárom korszakban a *bát* dominált. A *bát* gyakorisága egyrészt az elem extrém multifunkcionalitásával magyarázható, másrészt azzal, hogy mivel a *bát* a spontán beszéd leggyakoribb diskurzusjelölője (vö. Dér–Markó 2017: 105), így vele a legkönnyebb előszószerűvé tenni az előre megírt szövegeket. A stand-up comedy szövegtípusában az ugyanis a kezdetektől fogva fontos volt, hogy spontánnak tűnjenek a valójában megtervezett előadások. Az előadó a produkció hitelességét minden korszakban a diskurzusjelölőkkel is kifejeződé, változatos beszélői attitűdökkel és a gördülékeny szövegépítkezéssel igyekszik elérni. Ám az egyes diskurzusjelölők korszakonként változó aránya és funkcionális spektruma a műfaj változását is tükrözi (vö. Schirm 2019a). Lásuk ezért az egyes korszakokat részletesebben, a diskurzusjelölőkre koncentrálv!

### 6.4.1. A konferansziék korszakának diskurzusjelölői

A konferansziék időszakában egy-egy konferansz hossza 3 és 9 perc közé esett. Ennyi időtartamba nem fért bele túl sok történet, ezért a diskurzusjelölőknek a témaváltó szerepe nem volt jellemző ekkoriban. A konferanszok gondos irodalmi előkészület eredményei voltak, azokat ugyanis előre megírták (vö. Kalina 1968: 198–199). Mivel nem volt jellemző a rögtönzés, így a gondolkodásból





29. ábra. A konferanszié korpusz diskurzuszjelölői

adódó megakadásjelenségek sem jelentek meg a szövegekben. Ám a megírt produkciók előszószzerűvé tételéről, a közvetlenebb hangnemről és a közönséghez való odafordulásról a diskurzuszjelölők gondoskodtak.

A 40 percnyi konferanszié korpusz diskurzuszjelölői a 29. ábrán láthatók.

A leggyakoribb elemet, a *hát*-ot a konferansziék főleg a mondanivaló továbbvitelére használták, de nyomatékosítani, illetve retorizálni is tudták vele az elhangzottakat, továbbá beszélői attitűdöt is képesek voltak általa kifejezni. E korszak sajátos diskurzuszjelölője volt a *kérem*, amelynek a funkciója a közönséggel való kapcsolattartás volt. A *kérem* használatát jól illusztrálja Darvas Szilárd konferanszának az alábbi részlete:

- (124) *Úgy hallom, hogy eddig is nagyon sokat nevettek, nagyon jól szórakoztak, ami nem csekélység, kérem. Nem tudom, hogy tisztába vannak-e azzal, hogy milyen nehéz az embereket megnevetetni. Nagyon nehéz. Én azt is tudom, kérem, hogy mért. Azért, mert kisgyerekkorunk óta megszoktuk, hogy sírással sokkal többet el lehet intézni, mint nevetéssel. Én még nem hallottam olyasmit, hogy valaki fölment a tanácshoz, és ott kinevetett egy lakást magának. Gondoljanak csak vissza, kérem. Többé-kevésbé mindnyájan voltunk csecsemők, hát otthon a rózsás pufók arccal szép csendbe fekdüdtünk, a kutya nem törődött velünk, de ha elkezdtünk bömbölni, rögtön megnézték, hogy mi van a lelkünk felekén. Na szóval én bízom abban, hogy továbbra is nagyon jól fogják magukat érezni, hi-*

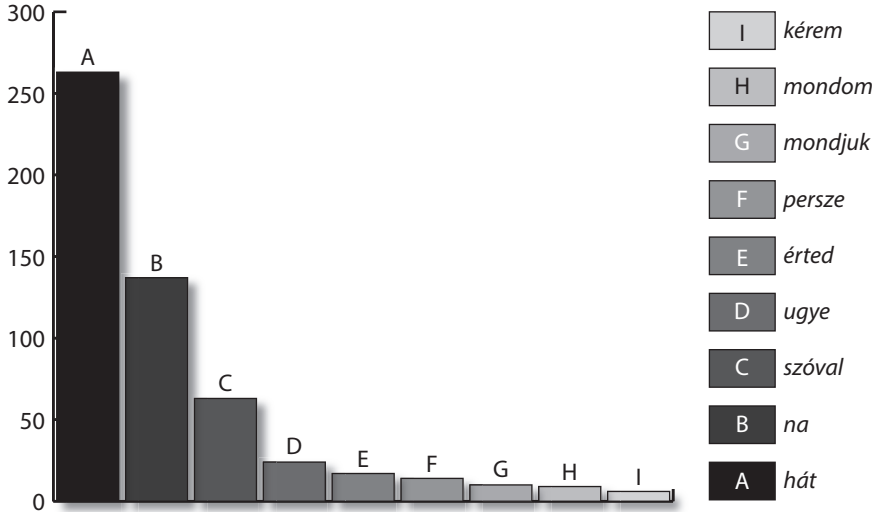
*szen a magyar ember játékos természetű, sőt, minél idősebb, annál jobban szeret játszani. Igazán játszani, kérem, csak a felnőttek szeretnek.*

Az idézett részletben a *kérem* négyszer is megjelent, a konferanszié e diskurzusjelölőt fatikus szerepben használta. Ez a fajta *kérem* ma már udvariaskodónak, modorosnak hat, ám az akkori produkcióknak igen fontos részét képezte, amit az is mutat, hogy a 40 percnyi anyagban 18 *kérem* fordult elő. A harmadik leggyakoribb diskurzusjelölő a konferanszié alkorpuszban a *szóval* volt. A *szóval*-t a konferanszokban a magyarázó logikai viszony kifejezése mellett használták önjavításra, a korábban elhangzottakra való visszautalásra, a mondanivaló továbbvitelére, valamint – ahogy a fenti (124) példában (*na szóval én bízom abban*) is látható – témaváltásra. Kis számban a közös kognitív tudásra és evidenciára utaló *ugye*, a dialógusok imitálásánál a szóátadást jelző *mondom*, valamint a témaváltásra, betétszekvencia betoldására és attitűdjelzésre használt *na* is megjelent a korpuszban. Rajtuk kívül a konferanszokból adathozható volt még a *persze*, a *mondjuk*, a *tulajdonképpen*, az *ugyebár* és a *tudniillik* is, azonban ahogy az előfordulások számából is látszik, ezek a diskurzusjelölők ekkoriban nem voltak jellemzőek e szövegtípusra.

#### 6.4.2. A humoristák korszakának diskurzusjelölői

A stand-up comedy második korszakának, a humoristák időszakának diskurzusjelölő-használatát a 30. ábra mutatja.

A humoristák korszakában is a *hát* volt a leggyakoribb diskurzusjelölő: a produkciókban percenként átlagosan 2 *hát* fordult elő. Ám az előző korszakhoz hasonlóan ezek a *hát*-ok sem megakadásjelenséggé álltak, hanem szöveg-szervező szerepet töltek be: logikai viszonyt jelöltek, evidencialitást fejeztek ki, és az előadó által imitált beszélői attitűdöket közvetítették. Ezek mellett a szövegtípus jellegzetességéből adódóan a spontánság és a rögtönzöttség érzeténak a felkeltésére, valamint a csattanó előrejelzésére is használták a humoristák a *hát*-ot. A *hát* sokféle szerepköre közül ebben a korszakban kezdett el terjedni az elem eufemizáló, tabukerülő használata. Ennek valószínűleg az volt az oka, hogy az 1970-es, 80-as évek politikai közegében nem lehetett mindent kimondani, a cenzúra ugyanis „erősen korlátozta a rendszerkritikát” (Nemesi 2013: 36). A humoristák szókimondását, rendszerbírálatát és tabudöntögetését a diskurzusjelölők is tompították, ám egyúttal sugallták is a közönség számára az előadó véleményét (pl. *Hát akkor még más világ ugye*). A korszak humoristái közül Hofi Gézárt tartják az áldialógusok és az implikatúrák mesterének (uo.). Lássunk a korpuszból egy olyan Hofi-részletet, amely jól mutatja a diskurzusjelölők és a sugallt jelentések kapcsolatát.



30. ábra. A humorista korpusz diskurzusjelölői

(125) **Na** de, lesz választás állítólag. *Én nem tudom, azt azt mért mért akarják annyian. **Hát** nem tudom, **hát**. Én például teljesen meg vagyok elégedve. **Hát** gyerekek, **hát** kilencvenhárom, **hát** ami most van, az csúcs. Lesz választás, **hát akkor ugye**, hogy akkor mi lesz, az majd elnállik (sic!).<sup>108</sup> De lesz választás, igen.*

Az idézett 40 másodperces részletben 6 *hát* fordult elő. Az első kettővel a bizonytalanságot imitálta az előadó, a harmadik *hát*-tal a közönség felé fordult, majd az ironia eszközeként használta az elemet. A *hát akkor ugye* kezdetű részben pedig a saját véleményét közvetítette burkoltan a diskurzusjelölő-társulással. A bemutatott példában ugyanis Hofi Géza épp annak az ellentétét mondta (*Én például teljesen meg vagyok elégedve. (...) hát ami most van, az csúcs*), mint amit gondolt (ti. egyáltalán nincs megelégedve a rendszerrel), ám a hallgatóság számára a sugallt jelentést a diskurzusjelölőkkel, a nyelvi játékkal, a hangsúllyal és a mozdulataival is egyértelművé tette.

A diskurzusjelölők arányainak és szerepköreinek a megváltozása híven tükrözi a szövegtípus módosulását. A humoristák korszakára ugyanis a produkciók a konferanszié szövegeknél jóval hosszabbakká váltak. A rövid történetek összekötésében, s a témák közti váltásban a *na* és a *szóval* elemek segítettek: a korpusz tanúsága

<sup>108</sup> Náhlik Gábor a Magyar Televízió, Csúcs László pedig a Magyar Rádió alelnöke volt.

szerint a produkciókban percenként elhangzott egy *na*, átlagosan két percenként pedig egy *szóval*. Az evidencialitást és a közös kognitív háttérrel hangsúlyozó *ugye* is a kabarék része volt, ám arányában nagyjából ugyanannyiszor jelent meg, mint az előző időszakban. A konferansziék korszakára jellemző *kérem* viszont kiszorult a szövegekből. A 129 percnyi anyagban csak 6 *kérem* fordult elő, s ezek a *kérem*-ek már nem közvetlenül a nézőket szólították meg, hanem a szöveg strukturálására használta őket a humorista. Ezt a szövegszervező szerepet mutatja, hogy a 6-ból 5 esetben *na kérem*, illetve *hát kérem* formában diskurzusjelölő-társulás részeként jelent meg a *kérem*. A korábbi időszak magázódását a 70-es évek végétől a nézők egyes szám második személyű tegező megszólítása váltotta fel, s felbukkant az *érted* diskurzusjelölő. A tegező forma ellenére a humorista az *érted*-del a teljes hallgatóságot kollektíven szólította meg, s a diskurzusjelölőre nem várt valódi visszajelzést. A humoristák ezzel az elemmel azt próbálták meg elérni, hogy a hallgatóság minden tagja megszólítottak érezze magát. A fatikus kapcsolattartáson túl az *érted* még utólag is jelezte, mintegy magyarázta a csattanót (pl. „*Anyucikám, én az érettségim nem buktam meg, hanem csak az ötöshöz hiányzott még négy jegy!*” **Érted?**). A diskurzusjelölők közül a *persze*, a *mondjuk* és a *mondom* is megjelent a humorista időszakban, de egyik sem volt különösebben jellemző az elemzett alkorpuszra.

### 6.4.3. A kortárs stand-up comedy diskurzusjelölői

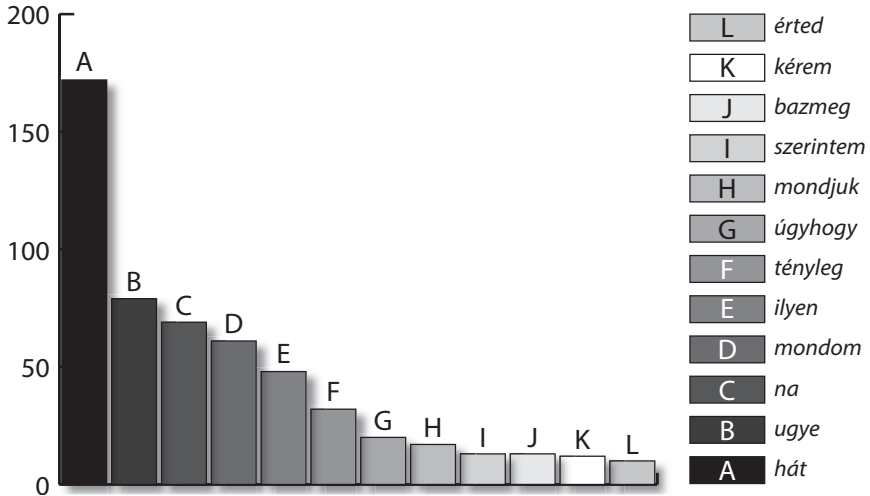
A diskurzusjelölőket tekintve a humorista korpusztól kissé eltérő arányokat és szerepeket mutat a kortárs stand-up, ahogy az az alábbi (31.) ábrán látható.

A Showder Klub és a Dumasínház anyagaiban is a *hát* volt a leggyakoribb diskurzusjelölő. A *hát* használatával a stand-upos számos szituációt és különböző beszélői attitűdöket (pl. csodálkozást, mentegetőzést, felháborodást) volt képes hitelesen megidézni. Lássuk erre példaként Aranyosi Péter stand-upjának egy részletét:

(126) *De mondom büntetés lesz vagy harmincezer, mondom ez a telefon meg ér vagy tízezer, mondom, kidobom a francba, oszt nem tudnak rám bizonyítani semmit, érted. Tehát, mer maga telefonált. Micsoda, hát telefonom sincs, hagyjad már.*

Itt a humorista a felháborodásának adott hangot a *hát* diskurzusjelölővel: az elem méltatlankodást fejezett ki. A beszélői viszonyulásokon kívül a *hát* a történetek strukturálásában is részt vett, például témaváltást jelzett, ahogy azt az alábbi, Kiss Ádámtól származó példa is mutatja:

(127) *Volt egy másik ajánlat is, ATV-n kellett volna TAJ-számból jósolni, de nem vállaltam. Hát vannak rajongóink, most még többen lesznek, mert beköltözik a Dumasínház az RTL-re.*



31. ábra. A kortárs stand-up comedy korpusz diskurzusjelölői

Az alábbi, Showder Klub-os példában pedig a *hát* hezitálást és időnyerési szándékot jelöl, s a teljesen spontán beszéd érzetét kelti, amit az előtte álló *őő* és a szünettartás (...) is jelez.

- (128) *Próbálg meg közel parkolni a színpadhoz. Ilyenek lennének benne. És őő ... hát ... szerintem nagyon könnyű lehet egyébként is könyvet írni, mert azt mondják a színjátszásra, hogy az a szünetek művészete.*

Ám a stand-up szövegeknél az elemző soha nem lehet biztos benne, hogy ezek a jelenségek valóban spontánok, nem pedig előre megtervezettek, s nem csupán imitálják az előadók a spontánságot.

A *hát*-nak a modern stand-upban megfigyelhető multifunkcionalitását szemléletesen mutatja Kovács András Péternek a Showder Klub 1. évad 1. részéből származó alábbi részlete, amelyben a humorista az egyik televíziós műsorról mesél.

- (129) *Van ez a vacsorázás sztárokkal ennél a csatománál is, meg annál a másíknál is, tudjuk. Én én én rohadtul meglepődnék, mennék haza, ott ülne a konyhában Gesztesi Károly, meg Lagzi Lajcsi, tehát nem is. Erős Pistát már elhasználták, és épp így i innák le a befőtről a levet, hát mondom. Hát milyen érdekes lenne, vacsora Norbinál. Tehát ő főzne, éhes maradsz. Mer ő Rubint Rékán látszik, hogy őt koplaltatják, de dolgoztatják, tehát ne, de nem? Na, hát neki*

*nem kopog a szeme, becsönget. És Norbi valószínűleg wokból főzne, Rubint Rubint Réka meg különleges fogszerkezetének köszönhetően evőeszköz nélkül enné meg a wok tartalmát, nem, **hát** olyan mosolya van, hogy zabért kiált. De komolyan mondom. **Hát** még régebben fényképezték a Playboyban egy lóval, **hát** nagyon sokat segített, hogy kin van az a tangabugyi.*

Ebben a rövid részletben hatszor jelenik meg a *hát*, s szinte minden előfordulásban más szerepe dominál. A *hát mondom* az előbeszédszerűséget fejezi ki, s emellett még a mesélő rosszallását is jelzi. Az utána álló *hát* és az utolsó előtti *hát* (*Hát még régebben*) a mondanivaló továbbvitelét fejezi ki. A *Na, hát neki nem kopog a szeme, becsönget* részben szereplő *hát* retorikai fogás, míg a következő *hát* (*hát olyan mosolya van*) magyarázó jelentésben, 'ugyanis' értelemben áll, az utolsó *hát* pedig nyomatékosít.

A diskurzusjelölők közül ebben a korszakban megháromszorozódott az *ugye*-k száma: a humorista időszak 129 percére jutó 24 *ugye*-jával szemben a kortárs stand-up korpusz 133 percében már 79 *ugye* szerepelt. Lássunk a Showder Klub műsorából, Kovács András Péter produkciójából egy részletet, amely jól példázza az *ugye*-nak a korszakban betöltött szerepét.

- (130) *Amit én szeretnék még, Zuschlag Jánosnál vacsora, tehát ő. Lenne rácsos linzer. Csúsztatott szappan, **ugye**. Mit lehessen tudni. De nem. Cininél volt múltkor a vacsora, akinek **hát ugye** börtönéből szabadult sas lelke már másfél éve túl van ezeken a megpróbáltatásokon. Emlékszünk még Cinire, amikor kijött? Tehát az első dolga volt, hogy visszavett a melleiből, mert aszonta, hogy fáj neki, és **hát** ez az igazi büntetés, tehát két év letöltendő, meg négy kiló felfüggesztve. És **ugye hát** visszavettek belőle, lett belőle cinimini, de még így is úgy néz ki, mint egy konyhásnéni, **basszus**. Tehát **ugye** hogy még nagyobb a melle, mint a hasa, és még egyelőre följebb is van,*

Az idézett 51 másodperces részletben 4 *ugye* is szerepelt. Az *ugye* elhelyezkedésétől függetlenül a közös kognitív háttérre utal. Ha a csattanó után áll (pl. *csúsztatott szappan, ugye*), akkor állításként utólag magyarázza a csattanót, vagy kérdésként a kontextuális keret elérhetőségére kérdez rá, miközben az épp elhangzott csattanó megértésére vonatkozó visszacsatolás kérését is jelzi. Míg a poén előtt állva (pl. *ugye börtönéből szabadult sas lelke*) evidenciát fejez ki. A stand-up comedy szövegtípusában az *ugye* a hétköznapi beszélgetésekhez hasonlóan (vö. Péteri 2002) viselkedik: az *ugye* használatával a beszélő annak ellenére, hogy nem vár el explicit egyetértést, arra számít, hogy a hallgató egyező véleményen van vele. A stand-upban nincs is lehetősége a nézőközönségnek arra, hogy reagáljon az előadó *ugye*-s kérdéseire, a humorista inkább saját maga igazolására használja ezt az elemet.

A stand-up korpuszban az *ugyé*-n kívül a csattanót az *ilyen* és az *érted* diskurzusjelölők is jelezték: az *ilyen* a humoros rész előtt állt, míg az *érted* utána, s ez utóbbinak fatikus szerepe is volt. Az előadás során elmesélt történetek összekötésében és a témák közti váltásban pedig a *na* diskurzusjelölőnek volt kiemelt szerepe, általa tudta a mondanivalóját strukturálni a humorista, ahogy az a Beliczai Balázstól származó alábbi példában is látható:

- (131) (kontextus: egy betelefonálás műsoráról beszél a humorista) *Őt másodperc. Ez fél óra, mire elszámol háromig, de tényleg. Fantasztikus. Még egy pohár. Eltört. Na most a Nagy Ő Anikónak új melle van. Láttam az élőbe adta a Fókusz, erre van igény, 500 köbcentis darabja.*

Az alcorpusból adatolható 69 *na* diskurzusjelölő közül 30 a *na most* szerkezetben fordult elő. A *na most* egyik funkciója a témaváltás, a másik pedig a mondanivaló továbbvitele. Ez utóbbi, úgynevezett beszéd-toldó szerepet példázza a következő részlet.

- (132) *És ugye hát lehet rajta állítani a nyelveket, na most az enyémen külön van brit angol, meg amerikai angol, és a brit angol az azt mondja, hogy: turn to left, I beg your pardon, right, az amerikai angol meg azt mondja, hogy: OK dude, let's take the fuckin highway.*

A kortárs stand-upban a korábbi korszakhoz képest nagyjából felére csökkent a *na* használata, viszont sokkal elterjedtebbé vált a *mondom* elem: 133 percben 61-szer jelent meg. A *mondom* magában, illetve más diskurzusjelölőkkel (pl. *így mondom*) is adatolható volt a szövegekből, leggyakrabban azonban a *hát*-tal állt. A *mondom*-mal, illetve a *hát mondom*-mal a humorista az általa elmesélt történetekben legtöbbször a párbeszédet imitálta és a beszélőváltást jelezte, ahogy azt a (133)-as példa mutatja, de emellett véleményjelölő szerepben is előfordult, ahogy az a (134) alatti példában látható.

- (133) *Sógoromnak van egy macskája, múltkor hétvégén fölhívott, hogy hát figyelj, elutaznánk hétvégére, otthagynánk nálad. Há mondom maximum szombatra, mer vasárnap én már hamvasztani fogom, tehát.*
- (134) *Elnézve a kutyát én úgy megkívántam a Xanaxot, mondom én is benyomok kettőt, de hát, de hát csak elolvastam a használati utasítást tényleg, és így nézem, fejfájás, a szokásosak, há mondom azt kibírom, azzal nem lesz gond, és az utolsó menüpont, amivel egy férfiemberre rá lehet ijeszteni: szexuális zavarok.*

Ahogy e két előbbi példa is mutatja, a *hát* gyakran rövidült is a produkciókban, s a humoristák *há'*-nak ejtették. A stand-upban a (tervezett) hezitációt, az élőbeszédszerűséget és az attitűdöt kifejező *hát*-ok közt voltak fonológiaiilag redukálódott alakok, a textuális szerepben álló *hát*-ok azonban nem rövidültek.

Új elemként jelenik meg a kortárs stand-upban a *bazmeg*, illetve annak *bazze* változata: a humorista korpuszban ugyanis még csak 1 *bazmeg* szerepelt, szemben a kortárs stand-up korpusz 13 adatával. A stand-upban a humorista a *bazmeg*-gel beszélői attitűdöt, negatív vagy pozitív indulatkitörést imitál. Továbbá a szó a trágársága miatt a stand-uposnak a közönséggel való közvetlenebb kapcsolatát is kifejezi. Ez figyelhető meg Kovács András Péter alábbi jelenetében is:

- (135) *Demjén Rózsi koncert jött utánam, tehát én voltam az előzenekar. Annyit mondtam viccesen, ez a legeslegeslegelső mondatom ez volt: „Jó estét kívánok, Demjén Rózsi vagyok!” 40 kéz lendült a magasba: „Nyomjad Rózsi!” Köszönöm! Be se fejeztem a mondatot, má vonatoztak **bazze!** Hihetetlen tehát, én meg csak vicceltem! Na most ebből ebből gyere ki.*

A konferanszié korszak jellemző *kérem* eleme teljesen más funkciót tölt be a kortárs stand-upban. Az alkorpusz 12 *kérem*-jéből 10 *kérem szépen* formában jelent meg, 2 pedig a *na kérem* diskurzusjelölő-társulás részeként fordult elő. Ezekkel a formákkal a humorista a történet mesélését szervezi, s a *kérem* diskurzusjelölőnek már nem a fatikus szerepe dominál, hanem a történetek strukturálásában vesz részt az elem.

A stand-up comedy szövegtípusában a diskurzusjelölők legfőbb funkciója a humorista oldaláról nézve a hiteles történetmesélés, a humor létrehozása és átadása, valamint a közönséggel való folyamatos kapcsolattartás. A közönség nézőpontjából tekintve a diskurzusjelölőket pedig megállapítható, hogy számukra azok referenciapontként és értelmezési keretként szolgálnak, vagyis segítik a humor feldolgozását (Nagy 2016). A stand-up comedy különféle korszakaiból származó szövegeinek az elemzése pedig azt mutatta, hogy ez a szövegtípus is magán viseli az adott időszak elvárásait és jellegzetességeit, amit a diskurzusjelölő-példányok korszakonként eltérő aránya és szerepe is igazolt. Vagyis elmondható, hogy a diskurzusjelölők diakrón síkon is a szövegtípusok szemaforjainak tekinthetők, hiszen jelzik annak műfaji sajátosságait (Nagy 2016: 120).

A szövegtípusok közül utolsóként lássuk, milyen műfaji jellemzőket tudhatunk meg a telefonos ügyfélszolgálati beszélgetésekről a diskurzusjelölőket elemezve (vö. Schirm 2020).



## 6.5. A diskurzusjelölők a telefonos ügyfélszolgálati beszélgetésekben

A telefonos ügyfélszolgálati, vagy más néven call centeres telefonbeszélgetéseket számos szempontból vizsgálták már (pl. Vicsi–Sztahó 2009; Béchet et al. 2012; Archer–Jagodziński 2015), azonban a bennük előforduló diskurzusjelölőket csak érintőlegesen említették a különböző leírások. Pedig a diskurzusjelölők elemzésével nyert információk hozzájárulhatnak a call centeres kommunikációjának az eredményesebbé tételéhez, továbbá a rohamosan fejlődő hangelemzések és mesterségesintelligencia-kutatások szempontjából is haszonnal kecsegtethetnek (vö. Pallotta–Delmonte 2013).

A call centeres telefonbeszélgetés félintézményes szövegtípus, amelyre a telefonálás kulturálisan eltérő jellegzetességein (vö. Godard 1977; Hámori 2006) túl sajátos szabályok vonatkoznak (vö. Schirm–Kocsor–Kovács–Tormáné Szel 2020). Az ügyfélszolgálati telefonbeszélgetések a közvetítő csatorna, a telefonvonal miatt közvetett kommunikációnak tekinthetők. E telefonbeszélgetésekre hatással van az is, hogy a hívásokat minőségbiztosítási okokból rögzítik. A call centeres hívásoknál a két résztvevő, az operátor és az ügyfél közti viszony nem szimmetrikus, a helyzetből adódik, hogy az operátor a dominánsabb.<sup>109</sup> Ez a hierarchia érezhető a beszélgetés szerveződésében is. Az ügyfélszolgálati beszélgetések zöménél (pl. bankkal, biztosítóval, szolgáltatóval való telefonálás során) szükség van az ügyfél beazonosítására, s emiatt az operátor számos kérdést tesz fel, illetve különböző utasításokat ad. Például: *Telefonszámát kérném!; Azonosítószámot kérhetnék öntől?; Mondana nekem egy telefonszámot körzetszámmal együtt?; És a jelszavának kellene a harmadik, negyedik és ötödik karaktere.* Az ügyintézőseknek a hétköznapi telefonbeszélgetéseknél jóval kötöttebb szerkezete van, a hívások az alábbi forгатókönyv szerint épülnek föl (Béchet et al. 2012: 1344): beszélgetés nyitása (köszönés, bemutatkozás, a hívás céljának meghatározása), azonosítási rész (az ügyintézéshez szükséges azonosítások megtétele), konfliktusszituáció (a probléma kibontása), problémamegoldás (a fennálló konfliktus rendezése, információnyújtás), a beszélgetés lezárása (elköszönés). Ez a forгатókönyv és a beszélgetésbeli szerepek (ügyintéző vs. ügyfél) meghatározzák a beszédaktusokat, a fordulók hosszát és a szóátadást, s minden egyes résznek megvannak a bevett formulái. A nyitás például az operátor részéről általában a következő: *Üdvözlöm. [NÉV] vagyok. Miben segíthetek?* A telefonbeszélgetés zárásánál

<sup>109</sup> Az operátorok azonban másként élik meg a szituációt, ők úgy érzik, hogy az ügyfelek a dominánsak, az ő kiszolgálásuknak van szerintük alárendelve a beszélgetés.

pedig az operátor először megbizonyosodik arról, hogy az ügyfél nem szeretne mást intézni, nincs több kérdése (pl. *Még esetleg valamiben tudok segíteni?*), s csak ezután történik meg a zárás, amelyet az ügyfél szokott kezdeményezni (pl. *Hát nagyon szépen köszönöm a kedvességét!*), s erre szomszédsági párként jön a tényleges lezárás (pl. *Én köszönöm a hívást!*) és az elköszönés (*Viszonthallásra!*).

A call centeres hívásokban az ügyintézőre és az ügyfélre vonatkozó normák közül az operátorhoz kötődőek az erősebbek, neki ugyanis a munkaköréből adódnak az elvárások. A beszélőváltás ideális megvalósulása, azaz a lehetséges szóátvételi pontok kivárása az ügyfelek részéről szokott inkább sérülni, akik gyakran végig sem hagyják mondani az ügyintéző fordulóját, annak szavába vágnak.

A call centeres beszélgetésekben a kérdés-válasz szomszédsági párok dominálnak, ám a kérdező és a megkérdezett szerepek annak függvényében cserélődnek, hogy éppen a forgatókönyv melyik részénél tart a beszélgetés. Például adategyeztetésnél és értékesítési ajánlat közvetítésekor az ügyintéző a kérdező, az ügyfél pedig a válaszoló. Ám információkérésnél megfordulnak a beszédaktusok, s az ügyfél lesz a kérdező, az ügyintéző pedig a válaszoló.

A telefonos ügyintézés szituációjához az ügyfelek részéről általában negatív attitűd társul, s még azok sem szívesen intéznek hivatalos ügyet telefonon keresztül, akik a hétköznapi életben szeretnek telefonálni. A telefonhívás az ügyfélszolgálat nyitvatartási idejében bármikor megejthető, ám gyakori, hogy az ügyintéző rögtön nem kapcsolható, s emiatt a hívó félnek tartania kell a vonalat. Továbbá az ügyfélszolgálati telefonszámok tárcsázásakor legtöbbször nem közvetlenül az operátort éri el a telefonáló, hanem először egy automata menürendszeren kell túljutnia. A menüpontok közti navigálás és a hosszú várakozási idő pedig sokszor azt eredményezi, hogy a hívó fél – problémája nagyságától függetlenül – már eleve idegesen kezdi a telefonbeszélgetést.

A beszédhelyzet és a kommunikációs szándékok az ügyintéző részére előírják a pozitív attitűd meglétét, míg az ügyfél oldaláról a telefonbeszélgetés kezdetén semleges vagy negatív attitűd valószínűsíthető, s az az elvárás, hogy a telefonhívás végére az ügyfél attitűdje a kezdeti viszonyuláshoz képest pozitívabb irányba mozduljon el. Az ideálistól eltérő ügyfélszolgálati beszélgetésekben a beszéd tartalmán és szupraszegmentális jegyein kívül a diskurzusjelölők is jelzik a kommunikáció problémáját, esetleges sikertelenségét. Valamint diskurzusjelölők elemzésével a call centeres beszélgetésekben megjelenő főbb kommunikációs stílusok, azaz az elégedetlenség, a bizonytalanság, a fásultság és az öröm is sikerrel azonosíthatók (l. Schirm–Kocsor–Kovács–Tormáné Szél 2020).

A call centeres beszélgetésekben megjelenő diskurzusjelölők vizsgálatához a kutatási anyagot a Voxindex korpusz<sup>110</sup> 50 darab, magyar nyelvű call center beszélgetéséből származó, összesen 241 percnyi hangrészlete alkotta: volt köztük telefontársaság, infokommunikációs cég, bank, biztosító és áruházlánc által rögzített anyag is. A beszélgetések bizonyos paramétereiről (pl. az operátorok, valamint az ügyfelek életkoráról) adatvédelmi okok miatt nem állnak rendelkezésemre információk. A beszélgetéseket anonimizáltam, a névtelenített információkat a példákban < > jelek közé tett részek (pl. <NÉV>, <SZÁM>) jelzik. A párbeszédekben az ügyintéző fordulót O (= operátor) vezeti be, az ügyfél fordulói előtt pedig Ü áll.

Mivel a 241 percnyi hangrészlet a teljes Voxindex korpuszból szándékolatlan úgy lett kiválasztva, hogy minél több diskurzusjelölő legyen benne, ezért a diskurzusjelölők darabszáma – az eddigi (az osztálytermi, a SZÖSZI, a politikai vitaműsor és a stand-up comedy) alkorpuszoktól eltérően – nem tükrözi a szövegtípusra jellemző adatokat, ezért nem is közlöm azokat, helyette a funkciókra koncentrálok. A diskurzusjelölőkben bővelkedő hangrészletek kiválasztását az motiválta, hogy ezek az elemek erőteljes emocionális és expresszív funkciójuknál, valamint szövegszervező szerepüknél fogva kiválóan alkalmasak a beszélgetésben részt vevő felek érzelmeinek a detektálására, továbbá a call centeres telefonbeszélgetések szerkezeti részeinek az elkülönítésére is, így az elemzésükkel magáról a szövegtípusról lehet fontos információkhoz jutni.

A telefonos ügyfélszolgálati beszélgetések szerkezetileg kötött rendszerében a diskurzusjelölőknek többféle szerepük van. Egyrészt a beszéd spontánságából adódóan jelennek meg, másrészt a beszélgetés strukturálásában vesznek részt, harmadrészt pedig beszélői attitűdöket fejeznek ki. Ám e fő szerepkörökben a beszédhelyzet két szereplője, az operátor és az ügyfél másra és másképp használja ezeket az elemeket. Lássuk először az ügyfeleknek a diskurzusjelölőkkel kifejeződő kommunikációs stratégiáit!

### 6.5.1. Az ügyfelek diskurzusjelölő-használata

Az ügyfelek által kezdeményezett telefonhívásokban a betelefonálók legtöbbször zavarban voltak, nem tudták, hogy pontosan hogyan fogalmazzák meg a mondanójukat, nem ismerték a bevett fordulatokat, a megfelelő szakkifejezéseket, s a zavarukat a hezitációs szerepben álló diskurzusjelölők is mutatták. Például:

110 A kutatás a GINOP-2.2.1-15-2017-00071 „Voxindex” – Magyar, call centerek számára készült hangbányászati rendszer nemzetköziesítése intonált kifejezések azonosítására alkalmas technológia kifejlesztésével projekt keretén belül valósult meg.

- (136a) Ü: *Jó napot kívánok! Én [NÉV] vagyok, és **ő hát ilyen** átváltással kapcsolatos kérdéseim lennének.*
- (136b) Ü: *Szerintem beszélünk mi már a héten, **ő** van nekem egy problémám, **ő hát** önöknél van már a levelem a posta szerint, de **ő** egészségpénztárral kapcsolatosan.*

A (136a)-ban a szókeresést a *hát* előtt megjelenő *ő*, illetve az utána elhangzó *ilyen* is megerősíti, s a (136b) példában is több hezitáló *ő* található, többek közt a *hát* előtt is. A nemlexikális *ő* hangot a beszélők azért használják, hogy időt nyerjenek, ám ez az időnyerés a társalgásban sokszor nem egy szó, hanem egy nagyobb szintaktikai egység létrehozására vonatkozik (vö. Németh 2020). A (136a), (136b) példákban és a korpuszból származó egyéb beszélgetésekben is megfigyelhető volt, hogy az ügyfelek nehezen találták meg a megfelelő szavakat a problémájuk kibontásakor. A szakirodalom (Hopper 1992: 5) szerint vannak olyan emberek, akik ún. „telefóbiában” szenvednek, azaz idegenkednek magától a telefontól mint közvetítő közegtől. Vagyis az ügyfeleknél a beszélgetés legelején megjelenő diskurzusjelölők magából a kommunikációs helyzetből adódtak, illetve azt fejezték ki, hogy a betelefonálóknak nehézségeik adódtak a mondanivalójuk megformálásával.

A telefonhívás nyitásakor az ügyfelek fordulójában a hezitációs diskurzusjelölők mellett a beszélgetés strukturálásában részt vevő elemek is megjelentek. A korpuszbeli hívásokra jellemző volt, hogy a betelefonáló a köszönés és a bemutatkozás után a *na, na szóval, na most* elemekkel kezdtek neki a problémájuk elmondásának. Például:

- (137) Ü: *Jó napot kívánok! Én [NÉV] vagyok. **Na, most ő** van itt énnekem egy olyan, hogy ügyintéző, lehet, hogy akkor őt kellene kérem. [NÉV].*  
 O: *Igen, miben tudok önnek segíteni?*  
 Ü: ***Na, elmondom, hogy mi a helyzet. Ő a lényeg az,** hogy a lányoméknak van egy önöknél, **tehát ilyen [NÉV]-es valamit** megkötöttünk egy szerződést, ...*

Az idézett részletben az ügyfél kétszer is a *na* elemmel fut neki a mondanója kibontásának (*na, most; na, elmondom*). Ezekkel a *na* diskurzusjelölőkkel a betelefonáló saját maga és az operátor számára is strukturálni igyekszik a közlését. Ám a példából az is látszik, hogy az ügyfél csak azt tudja, hogy el szeretné mondani a problémáját, azonban a megnyilatkozás indításán túl a folytatásban már bizonytalan. Ezt a bizonytalanságot az *ő, egy olyan, hogy ügyintéző, lehet, ilyen [NÉV]-es valamit* részek is mutatják.

A *na* diskurzusjelölő nem csupán magában, hanem más diskurzusjelölővel együtt, társulást alkotva is adatható volt az ügyfelek beszédéből. Az aláb-

bi részletben a betelefonáló a számára legfontosabb kérdés (garanciális-e még a készülék) előtt használja a *na, szóval* kombinációt, mintegy saját magát és az operátort is felkészítve a lényegi rész elhangzására.

- (138) O: Üdvözlöm! [NÉV] vagyok. Miben segíthetek?  
 Ü: Jó reggelt kívánok! [NÉV] vagyok. Ö van egy problémám a telefonommal. Öm még nincs egy éves, ez egy [NÉV], ez a, ez a szép kis piros, most nem tudom, milyen, hogy hányas, elfelejtetem. **Na, szóval az a lényege a dolognak, hogy öm szerintem még, még garanciális, ugye?**

A beszélgetést strukturáló elemek közül az ügyfelek a mondanivaló továbbvitelére a *hát*-ot, a *tehát*-ot, az *és akkor*-t és a *szóval*-t használták a legtöbbször. Ahogy az alábbi példa is mutatja, a diskurzusjelölőknek ez a beszéd-toldó szerepe hasonló volt ahhoz, mint amit a SZÖSZI narratíváiban is (6.2.2.) meg lehetett figyelni.

- (139) Ü: Mert megnézték, **és akkor** mondták, hogy **hát** most nincsen nálunk zsinór, **tehát** ö mindenféle kifogások voltak, **és hát** mondták, majd hétfőn visszajönnek, ...

A telefonos ügyfélszolgálati beszélgetésekben a kérdés-válasz szomszédsági párok domináltak, s a *hát* a beszélgetés mindkét szereplőjénél, az ügyfélnél és az operátornál is gyakran fordult elő általános válaszjelölői szerepben. Lássunk erre két példát az ügyfelek megnyilatkozásaiból!

- (140a) O: Mondana egy partnerszámot?  
 Ü: **Hát** partnerszámot nem tudok, egy szerződésszámot tudok, ha az jó.  
 (140b) Ü: Kezét csókolom! Mondanám a vevőkódot.  
 O: Miről lenne szó, uram?  
 Ü: **Hát** arról le a telefonkönyvről.

Az információkérő kérdésre adott válaszok elején megjelenő *hát*-nak más a funkciója a call centeres beszélgetésekben, mint a forduló belsejében lévő, *ö* hezitációs elemmel, illetve egyéb diskurzusjelölőkkel álló *hát*-oknak. Ahogy azt a (140b) példa is mutatta, a kérdésre adott választ indító *hát*-ok egy részéhez evidencialitás is kapcsolódik (Dér 2017), ám ez a nyilvánvalóság általában csak a beszélő szemszögéből érvényesül. A példában az ügyfél magától értetődőnek tekintti, hogy az ügyintéző is tudja, hogy a telefonkönyvről van szó. Ezt az evidenciális olvasatot a példában a *hát*-on túl még az *arról* forikus elem is alátámasztja. Ez a fajta kiterjesztett evidencialitás a SZÖSZI-interjúkból (6.2.2.) már ismerős lehet.

A *hát* által jelölt evidencialitás mellett a call centeres párbeszédekben a nyilvánvaló ismeretet legtöbbször az *ugye* fejezte ki. Ám az *ügyé*-t teljesen másképp használta a beszélgetés két szereplője, az ügyfél és az operátor. A korpuszban a betelefonáló ügyfeleknél háromféle használati módja jelent meg az *ügyé*-nak. Az egyik, amikor mesélés közben alkalmazták, s a saját szemszögükből nyilvánvaló dolgot az *ügyé*-val tették a beszélgető partnerük számára is hozzáférhetővé. Például:

(141) Ü: *Hát én, amíg betegállományba voltam, nekem ez összesen volt százhatvankét nap, me **ugye** utána kerültem nyugdíjba.*

Az operátornak fogalma sem lehetett arról, hogy az ügyfél mikor került nyugdíjba, ám a betelefonáló ezt a saját szempontjából nyilvánvaló háttérinformációt az *ügyé*-val adta át az ügyintézőnek.

Az *ügyé*-nak az ügyfelek megnyilatkozásaiban megfigyelhető másik használati köre a bizonytalanság kifejezése volt. A bizonytalanságot kódoló *ügyé*-k kérdő formájúak voltak, s vagy a forduló belsejében (142a), vagy pedig a forduló végén, mintegy utókérdésként jelentek meg (142b).

(142a) Ü: *Ez a vé, en, **ugye** ez kell nekünk?*

(142b) Ü: *Amelyiket később kötöttük, az drágább? Vagy az az olcsóbb? Nem tudom. Azt se látni, **ugye**?*

Az *ügyé*-k ilyenkor azt jelezték, hogy az ügyfél nem biztos valamiben, s megerősítést vár az ügyintézőtől. Az ilyen kérdések gyakran hangzottak el az ügyfelek részéről az azonosítási szakaszban, amikor valamilyen szerződésszámot, azonosítót, jelszót kellett megadniuk. A bizonytalanság mellett azonban az ügyfelek *ügyé*-i a mondat kijelentő mondati magjának igazsága melletti elkötelezettséget, azaz a betelefonálóknak az általuk mondottakkal azonos polaritású válasz iránti elfogultságát is kifejezték (vö. Alberti–Kleiber 2014). Az *ügyé*-nak ez a használati módja hasonló az osztálytermi kommunikációban a diákoknál megfigyelt szerephez (6.1.2.).

Azonban az *ugye* nem mindig az egyszerű bizonytalanságot, s a pusztá megerősítés igényét közvetítette a call centeres beszélgetésekben, a visszajelzés kérése olykor fenyegetésszerű hangnembe csapott át, ahogy az az alábbi példában is megfigyelhető. Az ügyfél ebben a hívásban arra panaszkodott, hogy hiába rendezte a számláját, mégis kapott csekket, ráadásul ki is kapcsolták nála az internetet.

(143) Ü: *De nekem a januárt is kikapcsolták, pedig be volt fizetve, szóval érti? Azér, én lehet, hogy el is megyek az önök cégétől. De azért nekem nagyon precízen mondja meg, hogy hogy február végéig akkor nekem rendezve van, **ugye**?*

Az idézetben az ügyfél támadó attitűdjét az *ugye* fenyegető hangsúlyán túl az üzenet tartalma, a *szóval érti* és a *nagyon precízen mondja meg* részek, valamint a *de* ellentétes kötőszók halmozása is alátámasztja.

Az ügyfelek fordulóiban megjelenő *hát*-ok egy része nyomatékosítást, felháborodást, illetve iróniát fejezett ki. Pl.: *Azt a mindenit! Mer én erről nem tudok, csak azér. Hát ez marha jó!* A korpuszban az idegesség fokozódását a diskurzusjelölők számának szaporodása is jelezte, ahogy az az alábbi beszélgetésben is látható. Az ügyfél itt azzal a problémával telefonált, hogy nem működik nála az internet. Az ügyintéző részletesen és türelmesen elmagyarázta a hibaelhárítás menetét, ám az ügyfélnek még így sem sikerült az internetkapcsolatot felépítenie. Ekkor hangzott el a következő részlet.

- (144) O: *Valamit akkor elnyomott ott.*  
 Ü: *Hát ez! Hát ez nem igaz. Hát szóval hát ez borzasztó. Hogy hát másnak simán visszajött meg bejött, itt egész Szerencsen így van, csak (...)*  
 O: *Aki meg tudja, hogy hogy kell resetelni, illetve új kapcsolatot csinálni, az megoldja magának általában.*  
 Ü: *Hát akkor most mit csináljak?*  
 O: *Jó, mondom, annyi az egész ...*  
 Ü: *Hát ez meg mi a búbánat? Uramisten. Hát én megőrülök ettől.*

Az operátor *Valamit akkor elnyomott ott* megnyilatkozására az ügyfél kifakadt. A fordulójában megjelenő *hát*-ok a csalódottságát és a felháborodottságát fejezték ki. Az operátor a *hát*-okkal teli panaszáradatra és támadásra védekezően reagált, s elmondta, hogy ezt a problémát az ügyfelek általában saját maguk megoldják. Erre a válaszra az ügyfélnél a kezdeti dühöt a tanácsstalanság váltotta fel (*Hát akkor most mit csináljak?*). Ám az újbóli telefonos segítségnyújtás sem érte el a hatását, s az ügyfél idézett utolsó fordulójában megjelenő első *hát* (*Hát ez meg mi a búbánat?*) a beszélő csodálkozással teli felháborodását fejezi ki, míg a *Hát én megőrülök ettől* rész *hát*-ja konklúziószerű értelemben áll.

Ahogy az idézett részlet is mutatta, a Voxindex telefonhívásaiban a *hát*-ok számának a megnövekedése a minél nagyobb érzelmi bevonódást jelezte, ugyanúgy, ahogy azt a SZÖSZI-korpusznál (6.2.2., 6.2.3.2.) már láttuk. Az érzelmileg telítettebb megnyilatkozások főként a telefonbeszélgetések elején, valamint a végén voltak megfigyelhetők. A nyitó részben az elégedetlenség volt a gyakoribb, a záró részben pedig sikeres ügyintézés esetén az öröm és az elégedettség érződött ki az ügyfelek fordulóiból és diskurzusjelölő-használatából, sikertelen panaszkezelés esetén viszont a düh és a csalódottság uralkodott az ügyfelek megnyilatkozásaiban.

Szintén egyszerre több diskurzusjelölőt használtak a betelefonálók akkor, amikor valamilyen, számukra kényes témára terelődött a szó. Ilyenkor a diskurzusjelölők eufemisztikus szerepben álltak, tompították, finomították a mondanivalót. Például:

- (145) Ü: **Ő igen, mert ő hát** ez egy eléggé furcsa szituáció volt. Mert ő itt [SZÁM] harmadik hónapban ő ő megkeresett két hölgy, aki, aki **hát, meg kell, hogy mondjam**, hogy hogy ő **majdhogynem** eherőszakkal [zavarában nevetve] beszervezett, de ez lenne a legkevesebb. Sok ilyen erőszakkal ő történt dolgot éltünk má át. De ugyanakkor pedig hetedik hónap akárhányadikán kaptunk egy levelet, vagy hatodik hónap végén, hogy hogy nem tudják ezt a ő szerződést **ő ő ő, hogy mondjam csak**, elfogadni, és felbontják, egyoldalúan.

Az idézett részlet egy olyan beszélgetésből származik, amelyben az ügyfél amiatt reklamált, mert megszüntették a szerződését. Számára az egész téma kínos, magát a helyzetet is furcsának tartja, amelyet már a történet elmesélésének a diskurzusjelölők általi indítása (*ő igen, mert ő hát ez egy*) és a szóhasználat (*eléggé furcsa szituáció*) is jelez. A történet mesélése közben a legkínosabbnak vélt részek előtt a *hát, meg kell, hogy mondjam, majdhogynem, hogy mondjam csak* diskurzusjelölőket, valamint az *ő* nemlexikális elemet használta tompításra. Az ügyfél érzését a beszédét kísérő kínos nevetés is mutatta, amellyel a zavarát próbálta leplezni. A megfogalmazás eufemisztikus voltahoz az is hozzájárulhatott, hogy az ügyfél tisztában volt vele, hogy a telefonbeszélgetést rögzítik.

Szintén sok diskurzusjelölő jelent meg akkor az ügyfelek fordulóiban, amikor az operátorok értékesítési ajánlatát próbálták meg visszautasítani. Például:

- (146) O: Szeretné ezt esetleg kipróbálni?  
Ü: **Hát öömm, hö, jó, legyen! De hát öm igazából** nem használom, otthon netezek a nagy gépen. **Tehát én ... Mhm öm**, köszönöm, nem kérem, mer úgyse látom a telefonon ezeket a dolgokat, **úgyhogy** ... ehhez nekem túl apró a kijelző.

Az idézett részletben az ügyfél először igenlően válaszolt a feltett kérdésre, bár a használt diskurzusjelölők (*hát öömm*) rögtön érzékeltették a bizonytalanságát. Majd azonnal további diskurzusjelölőkkel (*de hát öm igazából*) helyesbítette magát, s végül ezekkel is hátrította el az ajánlatot.

Ám nem csupán az ügyfelek használnak sok diskurzusjelölőt a megnyilatkozásaikban, hanem az operátorok is. Lássuk, mit árulnak el a call centeres beszélgetés másik szereplőjének, az operátornak a diskurzusjelölői magáról a szövegtípusról, illetve a kommunikációs szituációról.



### 6.5.2. Az operátorok diskurzusjelölő-használata

Az ügyintézőknek – munkájukból adódóan – rutinjuk van a telefonálásban, a beszélgetés nyitásában, zárásában, valamint e részeken túl az információ-adásnál is előre megírt mondatok, panelek állnak a rendelkezésükre, ezért a beszélgetésekbeli hezitálás és szókeresés nem jellemző rájuk. Viszont önjavításra, a mondanivalójuk újrafogalmazására már használják a diskurzusjelölőket, vagyis általuk javítják ki az előzőleg elmondottakat, ahogy azt az alábbi példa is mutatja:

(147) Ü: *A szerződésen ez rajta van, a számlaszám?*

O: *Nem, nem lesz rajta, **úgyhogy ő, hát ő** nem is tudom. Megnézheti, de **szerintem** nem lesz rajta.*

Az idézett példában az ügyintéző az *úgyhogy, hát, szerintem* diskurzusjelölőkkel és a többszöri *ő* elemmel a korábbi kijelentését pontosítja, finomítja. Mivel a telefonbeszélgetéseket minőségbiztosítási okokból rögzítik, ezért az ügyintézők nagyon megfontolják, hogy mit és hogyan mondjanak, s megfigyelhető, hogy emiatt az információ továbbításakor diskurzusjelölőkkel korrigálják magukat.

A telefonbeszélgetések rögzítésének a ténye állhat amögött is, hogy az operátorok gyakran használják a *jó?* kérdést, különösen problémás eseteknél. Ezt láthatjuk az alábbi részletben is:

(148) Ü: ***Jó**, felírtam, és akkor megnézem a számlán.*

O: ***Jó**, tessék megnézni, **jó?** És akkor erre átutalja. Érdeklődjön akkor azért utána is, hogy minden rendbe van-e, **jó?** Hogy ájtött-e, **jó?** Azt kérem öntől. **Jó?***

Ü: ***Jó**, rendben.*

Az idézett példa első *jó*-jával az ügyfél nyugtázza az információt, s erre az operátor azonnali visszajelzést, szintén nyugtázó választ ad. Ám mivel reklamációról van szó, a teendők újbóli megisméltése után a biztonság kedvéért a további félreértések elkerülése végett az operátor négyszer is felteszi a *jó?* kérdést, amelyekre visszajelzést is vár, s végül az ügyféltől meg is kapja (*Jó, rendben*). E sokszoros diskurzusjelölő-használatnak az az oka, hogy az operátornak munkaköri kötelességéből adódóan ellenőriznie kell, hogy az ügyfél számára világosak-e az elhangzottak, s mivel a telefonbeszélgetéseket rögzítik, így egy esetleges későbbi reklamációt megelőzendő még fontosabb, hogy nyoma is legyen annak, hogy az ügyfél megkapta a szükséges tájékoztatást, és meg is értette azt.

Az *ügyé*-t az ügyintézők az ügyfelektől eltérően általában nem kérdésekben használták, hanem magyarázatokban, ami nem meglepő, hiszen ennek a dis-

kurzusjelölőnek – ahogy azt már egy másik alkorpuszban, a tanári magyarázatoknál (6.1.1.1.) is láttuk – a magfunkciója éppen a magyarázat adása. Ilyenkor az *ugye* nyilvánvalóságot és bizonyosságot közvetít, azaz olyan információk előtt hangzik el, amelyeket az ügyfeleknek is tudniuk kellene. Például:

- (149) O: *Hát igen, mivel itt **ugye** hűségvállalás volt, tehát ő itt ő ezen addig, amíg ön nem mondja föl, addig **ugye**, vagy nem mondják föl, addig **ugye** ez ő megy ez a szerződés.*

Ám ahogy az idézetből is látszik, az információ ismert volta csak az operátorok szemszögéből nyilvánvaló, az ügyfelek általában híján vannak annak az ismeretnek, amit az ügyintézők a magyarázatukban kifejtenek, sokszor éppen emiatt az információhiány miatt telefonálnak.

A diskurzusjelölők közül a *hát*-ot az operátorok gyakran akkor használták, amikor tompítani szerették volna az ügyfélnek mondottakat, azaz például akkor, ha a betelefonáló számára kellemetlen kötelességet kellett megfogalmazniuk. Ilyen szerepben jelenik meg a *hát* például a *kellene* modális elem előtt, ahogy azt a (150)-es részlet is mutatja, amelyben a pénz befizetésének a szükségességére hívja fel az ügyintéző az ügyfél figyelmét.

- (150) Ü: *És akkor most ezt, ha nem fizetem ki, nem lesz ebből gond?*  
O: ***Hát ő igazság szerint** be kellene fizetni, és ezek az összegek, hogyha túlfizetés lenne a számláján, ezt jóváírják önnek.*

A (150)-es példában a felszólítás beszédaktusának az élet próbálja meg az ügyintéző a *hát*-tal elvenni. Szintén udvariasságból, de a saját arcukat fenyegetésének a mérséklésére használják a *hát*-ot az operátorok akkor, amikor az ügyfél reklamációja jogos. Ez figyelhető meg a következő példában, ahol az ügyfél egy meg nem érkezett csekk miatt reklamál.

- (151) O: *Mikor kötötte ön ezt a szerződést?*  
Ü: *Ő hát január első hetébe írtam alá a papírokat (...) az <NÉV>-nél, Dunaújvárosba. Akkor lefényképezte a fiatalember, és akkor kérdeztem tőle, hogy ő ugye január volt már, tehát jó, hogy ő a cascómat, azt mikor, hogy tudom fizetni majd önöknél. Azt mondta, hogy ez valami késleltetett fizetés, és hogy majd meg fog érkezni a csekk.*  
O: *Igen, igen, még nem látom az éles rendszerbe, egy kis türelmet kérek szépen! (...) **Hát** még sajnos nem látom előtétben sem. Tehát még nem látom a szerződést.*

Az ügyintézés szituációjában a cégek számára kellemetlen, ha el kell ismer-  
niük, hogy ők hibáztak. A panaszkezelés menetéhez hozzátartozik, hogy csök-  
kentenni kell az arculatrombolás mértékét, s ezt az enyhítést a fenti példában az  
operátor a *hát*-tal, valamint az utána megjelenő *sajnos* elemmel fejezte ki.

Az ügyintézők a konfliktus kirobbanásakor a diskurzusjelölőket az ellen-  
tét tompítására használták. A call centeres telefonbeszélgetésekben ugyanis az  
operátorok számára előírás, hogy megnyugtassák az elégedetlenkedő betelefo-  
nálókat, de emellett a valóságnak megfelelő információval kell szolgálniuk, ám  
azt is tapintatosan az ügyfelek tudtára kell adniuk, ha azoknak nincs igazuk.  
A diskurzusjelölők ilyen helyzetekben is segítenek, hiszen árnyalják, finomít-  
ják a mondanivalót. Az alábbi részlet egy olyan telefonhívásból származik, ahol  
az ügyfél amiatt reklamált, mert a lakásukban lévő egyik telefon működéséhez  
elosztót kellett felszereltetniük, amit pénzért vállaltak csak a szerelők. Az ope-  
rátor erre finoman az ügyfél tudtára adta, hogy a szerződési feltételek szerint a  
szolgáltatás csak egy telefonra vonatkozik, s ekkor hangzott el az alábbi részlet:

(152) O: *Az, hogy, hogy önöknek két telefon kell, az **ugye** az nem a **úgymond** a mi hibánk.*

Az ügyfél kiszállási díjra vonatkozó reklamációját az ügyintéző úgy háritot-  
ta el, hogy nyilvánvalóvá tette, hogy nem a telefontársaság tehet arról, hogy az  
ügyfélnek két telefonra van szüksége. A *nem a mi hibánk* kijelentésben implicit  
benne van annak sugallása, hogy az ügyfél saját magának köszönheti az extra  
költséget, ám ezt a sugallt jelentést az operátor az *ugye* és az *úgymond* diskur-  
zusjelölőkkel igyekezett finomítani, s az utóbbi elemmel próbált kissé el is ha-  
tárolódni a választott kifejezéstől.

A call centeres telefonbeszélgetések problémamegoldás részébe az ügyinté-  
zők mellékszekvenciaként gyakran valamilyen értékesítési ajánlatot is becsem-  
pészttek, amit igyekeztek mellékes, véletlenül eszükbe jutott információként tá-  
lalni, ahogy azt az alábbi példa *egyébként* diskurzusjelölője is mutatja, pedig a  
témaváltás ilyen esetekben igenis tervezett volt.

(153) O: *Annyit még engedjen meg, hogy tájékoztassam **egyébként** önt arról, hogy a telefon-  
száma, az jogosult lenne egy kedvezményre. (...) Szeretné ezt esetleg kipróbálni?*

Hogy ne tűnjön annyira erőszakosnak az ajánlattétel, az ügyintéző az idé-  
zett példában még az *annyit még engedjen meg* szekvenciamegelőző megnyilat-  
kozással, a többszöri feltételes móddal (*lenne, szeretné*), illetve az *esetleg* szóval  
is tompítja a mondanivalóját, udvarias felajánlásnak tüntetve azt föl.



## 7. Összegzés

### 7.1. Diskurzus a diskurzusjelölőről

A könyv első nagyobb részében, az elméleti fejezetben (2.1.) a diskurzusjelölők körülhatárolásának a nehézségeit mutattam be. Annak ellenére ugyanis, hogy a diskurzusjelölőkkel foglalkozó kutatások egyetértenek abban, hogy ezek az elemek diskurzuszegmenseket kötnek össze és pragmatikai viszonyokat jelölnek, abban már különbség mutatkozik köztük, hogy milyen terminológiával illetik a vizsgált csoportot, és milyen elemeket sorolnak közéjük. A magyar és a nemzetközi szakirodalom terminológiai sokféleségének a felvillantása után a *diskurzusjelölő* terminus használata mellett érveltem, ugyanis ezt tartottam a legsemlegesebb kifejezésnek, amely nem tartalmaz szófajra való utalást, és a vizsgált jelenségek körét sem szabja szűkre, továbbá a funkcionális jellemzőkre koncentrálni. Azonban még a *diskurzusjelölő* terminus kiválasztása sem jelölte ki egyértelműen a vizsgálandó elemeket, ugyanis ezt a szakszót is eltérően használják a kutatók. A megközelítések különbségét négy klasszikus diskurzusjelölő-definíció: Maj-Britt Mosegaard Hansen (1998), Bruce Fraser (1999), Gisela Redeker (2006) és Deborah Schiffrin (1987) meghatározásainak a bemutatásával érzékeltettem. A diskurzuszegmensek közti kapcsolat hangsúlyozása miatt Fraser definícióját vettem át, kiegészítve az attitűdjelöléssel és az elemek fordulókezdő pozíciójától eltérő helyzeteinek a vizsgálatával. A diskurzusjelölők lényegi ismérveinek tartottam, hogy általában nincsenek hatással a megnyilatkozás igazságfeltételeire, nem befolyásolják annak propozicionális tartalmát, azonban emocionális és expresszív funkcióval bírnak, s procedurális jelentésük van. A különféle jelentésfelfogások közül Bell (1998) mag/periféria modelljét tartottam a legalkalmasabbnak a diskurzusjelölők funkcióinak a leírására, mert alkalmazásával az elem valamennyi használati köre megmagyarázható, a magfunkció pedig a diskurzusjelölők legkorábbi adataival hozható kapcsolatba.

A diskurzusjelölők nem csupán szinkrón szempontból érdekesek, hanem a nyelvtörténet szemszögéből is, ezért a könyv következő részében (2.2.) a diskurzusjelölőknek mint nyelvtörténeti adatoknak az értelmezésével kapcsolatos elméleti tudnivalókra tértem ki, érintve az adatproblémát és a grammatikalizáció kérdését. A diskurzusjelölők létrejötté ugyanis a legtöbb szerző szerint grammatikalizációnak tekinthető, amikor is az eredetileg grammatikai vagy lexikális egységek elvesztik korábbi jelentésüket, és textuális, interperszonális funkciókra tesznek szert. A grammatikalizáció során implikatúrák konvencionalizálódnak, s ezek az

implikatúrák beszélői attitűdöket kódolnak. A grammatikalizációs folyamatok tettenérése azonban nem problémamentes. Meg kell birkózni például az adatproblematikával, azaz el kell dönteni, hogy mit tekintünk releváns adatnak, és hogyan értelmezzük azt. A történeti pragmatika elveinek megfelelően a diskurzusjelölők legkorábbi nyomainak a feltérképezéséhez a rendelkezésemre álló írott adatokat fogadtam el legitim forrásként, azonban igyekeztem olyan korpuszokból dolgozni, amelyek írott voltak ellenére is tükrözik a beszéd sajátosságait. Továbbá osztottam azt a vélekedést, miszerint az egyöntetűség elvének megfelelően a nyelvtörténeti folyamatok okainak a megértéséhez érdemes a mai szinkrón nyelvből származó, nyelvhasználati tényezőket is figyelembe venni.

## 7.2. Hát a hát?

A *hát* a grammatikalizáció tipikus ösvényén ment keresztül, mire a mai diskurzusjelölői használata kialakult. Először helyviszonyt ('oda, arra a helyre, ott, azon a helyen'), majd időviszonyt ('akkor') fejezett ki, aztán következtető logikai viszonyt ('tehát') jelölt, végül a diskurzusjelölői funkcióköre alakult ki. Az SzT. adatai is igazolták, hogy a diskurzusra vonatkozó információk jelzésének a lehetőségét a határozószói és a kötőszói használat teremtette meg. A szóhoz tapadó beszélői attitűdök implikatúraként a szó jelentésének a részévé váltak, s így a *hát* nyomatékosítást, beleegyezést és megengedést is képes volt jelölni. A rendelkezésre álló adatok elemzésekor azonban nem mindig lehetett egyértelműen eldönteni, hogy egy példában még a határozószói, illetve a kötőszói jelentése dominál-e a *hát*-nak, vagy pedig már a diskurzusjelölői funkciója az uralkodó, éppen ezért tartottam fontosnak olyan korai szövegben is megnézni a *hát* funkcióit, amely a szöveg létrejöttének a körülményeit és a kontextust is tartalmazza, s az adatolása megbízhatónak tekinthető. Így esett a választásom az 1660-as sárospataki hitvitára. A szótárakból származó információk alapján ugyanis úgy sejtettem, hogy a XVII. századra már kialakulhatott a *hát* diskurzusjelölői szerepe. A hitvita elemzése igazolta a feltevésemet. Bemutattam, hogy a szövegben lévő, kérdésekből adatható *hát* a szakirodalom eddigi állításától eltérően nem latinizmus, hanem olyan kapcsoló elem, amelybe még az eredeti 'akkor' jelentés is behelyettesíthető. Emellett azonban nyomatékosítást is kifejezhet, s ezáltal képes a diskurzusszegmensek közti viszonyt és a beszélő attitűdjét is jelezni, azaz diskurzusjelölő elem. A hitvita elemzése azt is megmutatta, hogy meghatározott arculatmunka kötődött a *hát* használatához: csupán a térítő pápisták használták kérdéseikben ezt a diskurzusjelölőt, amelynek funkciója a kérdés támadó jellegének a felerősítése volt. Mivel a nyelvjárások jobban őrzik a nyelv archaikus jellegzetességeit, ezért a történeti adatokat a tájszótári információkkal és a nyelvjárási gyűjté-

sek példáival is összevettem. A nyomatékosító és retorikus használati kör mellett ezek a források is a *hát* gazdag jelentéshálózatáról adtak számot. Tovább árnyalta még a *hát*-ról eddig kialakult képet napjaink vitaműsorainak és országgyűlési beszédeinek az elemzése. Az adatok alapján megállapítható, hogy mostanra már a *hát* helyhatározói használata teljesen kikopott a nyelvünkéből, az időhatározói funkció elavult, a logikai viszony még használatos, ám legelterjedtebb az elem diskurzusjelölői szerepe. A szó napjainkban használatos általános válaszelölőként, jelezheti a mondanivaló továbbvitelét, önjavító szerepben is állhat, lehet a magyarázkodás eszköze is, illetve nyomatékosíthatja is az állítást és a felszólítást. A beszélői attitűdök közül képes felfokozott érzelmi állapotot is jelölni: felindultságot, méltatlankodást és csodálkozást, erősítheti a kérdés retorikusságát, emiatt pedig udvariassági elemként is funkcionálhat.

### 7.3. Itt az *-e*, hol az *-e*? *Nem-e*?!

Az *-e* kérdő partikula kialakulására vonatkozóan többféle nézet is létezik: indulatszóból, mutató névmásból, kötőszóból és tagadó igetöből is eredeztetik. A szó etimológiájától függetlenül azonban már a legkorábbi adatoknál is a beszélői attitűd kifejeződése érhető tetten. Az *-e* kérdő partikula szerepköreinek a magyarázatát nehezíti, hogy az elem egész történetét végigkíséri a partikulának a mai sztenderd pozíciótól eltérő helyzete. Az elem szórendi helyére vonatkozóan már igen korán nyelvhelyességi szabályokat állítottak fel, ám a normától eltérő alakok okaival és kommunikációs funkcióival a szakirodalomban sokáig nem foglalkoztak. A legkorábbi furcsa szórendű példák a Huszita Bibliából adathatók, s már ezekhez is kommunikációs okok köthetők, illetve a szórend megváltozásával, az aktuális tagolással is kapcsolatba hozhatók az adatok. Az *-e* diskurzusjelölő funkcióinak a teljesebb feltérképezéséhez napjaink nem sztenderd szerkezetei közül a nyelvjárási és a köznyelvi alakokat is vizsgáltam. A nyelvjárási adatok azt mutatták, hogy az archaikusabb nyelvjárásokban a kérdő modális alapérték mellett megmaradt a partikulának a figyelemfelkeltő és kiemelő funkciója. Emiatt az érzelmileg hangsúlyozni kívánt elemhez teszik a beszélők a kérdőszót. A köznyelvi nem sztenderd adatok is változatos képet mutattak: vagy a mondat értelmileg kiemelendő eleméhez kapcsolják a beszélők a kérdőszót, vagy pedig a szorosan összetartozónak érzett szerkezet utolsó tagja után teszik. A kérdőszó vándorlása pragmatikai okokra is visszavezethető: a *nem-e* kezdetű kérdések ugyanis valójában ellentétes értelmű állításoknak feleltethetők meg, s a tagadószó után tett kérdő partikula az állítás erejét gyengíti, azaz ez a szerkezet udvariassági stratégiát is közvetíthet. Emellett ennél és az egyéb

nem sztenderd szórendű variánsoknál is számolni kell még a nyelvi divattal, a nyelvi játékkal és a normától való eltérés szándékával is, különösen a másodlagos írásbeliség szövegeiben. Az *-e* kérdő partikula egy mondaton belüli többszörözése (pl. *nem-e akartad-e volna-e megtenni-e*) pedig egyfelől túlzott nyomatékadásra, másfelől a sztenderdtől való szándékos eltérés igényére vezethető vissza.

#### 7.4. Vajon a vajjon?

A *vajon* diskurzusjelölőt a *vagy* kötőszóval, a *vaj* indulatszóval, a *vall* igével és a létigével is kapcsolatba hozták. A szó eredetének a tisztázatlansága ellenére is kimutatható már a kezdetektől az elem diskurzusjelölői használata: az első adatok ugyanis olyan kiegészítendő kérdésekből származnak, ahol a beszélő attitűdjét jelölte az elem. Nem információkérésre használták a *vajjon*-t a korai adatok tanúsága szerint sem, hanem a beszélőnek a mondanivalóval kapcsolatos kételkedésének a kifejezésére. Jelölhetett bizonytalanságot, töprengést, aggodást, gúnyt és megvetést is, sokszor pedig retorizálta a mondanivalót, azaz ellentétes értelmű állítássá alakította. Az elemnek ez a szerepköre a későbbiekben is megőrződött. Napjaink országgyűlési beszédeit elemezve a *vajon* kérdőszónak kétféle használati körét dokumentáltam. Egyrészt olyan kérdésekben jelent meg, amelyekre tényleges választ vártak a kérdezők, másrészt viszont retorikai kérdésekben szerepelt. A retorikai kérdések mind ellentétes értelmű állításoknak feleltek meg. S bár az állításnak kérdésként történő megfogalmazása udvariassági stratégiának tekinthető, ám a kérdésbeli *vajon* mégis képes jelölni a beszélő attitűdjét és ellentétes álláspontját. A parlamenti beszédek kommunikációs szituációjának a bemutatása is megerősítette, hogy a *vajon* diskurzusjelölő e szövegekben valójában kompetitív stratégiát fejez ki, és manipulációt kódol, amikor nem a kételkedést és a kérdést, hanem az ellentétes értelmet jelöli.

#### 7.5. Szóval a szóval?

A *szóval* diskurzusjelölő a *szó* főnévből határozóraggal jött létre, s az önálló szói jelentést ('élő beszéddel, nem írva') előbb a határozói viszony ('egyszóval, röviden'), majd a következtető, illetve magyarázó logikai viszony kifejezése követte, s ezekkel szinte egy időben elkezdték diskurzusjelölőként is használni a szót. A diskurzusjelölői szerepkör létrejöttét nagyban megkönnyítette, hogy a *szóval* alapja a *szó* főnév volt, amely gyakran fordult elő mondással kapcsolatos szerkezetekben, így magába olvasztotta a különféle beszélői attitűdök kifejezését, s elkezdett többek közt iróniát, ingerültséget, rosszallást és mentegetőzést is jelölni. A *szóval* gazdag



funkciókörét a másodlagos írásbeliség egy szövegtípusának, a Twitternek a bejegyzésein keresztül illusztráltam. A maximum 140/280 karakterből álló tweetekben ugyanis igen gyakoriak voltak a diskurzusjelölők, többek közt a *szóval*, illetve annak rövidült változata, a *szal*. A bejegyzésekben a diskurzusjelölőkkel egyrészt a korábbi tweetekhez való kötést oldották meg a twitterezők, másrészt kapcsolattartásra használták őket, valamint a bejegyzést írók érzelmi állapotáról is információt adtak ezek az elemek, valamint élőszerűsítővé tették a bejegyzéseket. A *szóval/szal* a tweetekben megjelent többek közt az üzenetek felütésekor, lezárásakor, de a mondanivaló továbbvitelére, a lényeges információ bevezetésére is használták a diskurzusjelölőt, valamint következtető logikai viszonyt, illetve iróniát is kódolt.

## 7.6. Megbabonázva – nyelvi babonák bővületében

Az esettanulmányokban bemutatott diskurzusjelölők közül a legtöbb kritika a *hát-tal* való mondatkezdést érte, ezért bemutattam a „*Hát-tal nem kezdünk mondatot!*” nyelvi babona gyökereit, a hiedelem mai státuszát, valamint a nyelvhasználóknak e babonára vonatkozó, az internet különféle szövegtípusaiból származó reflexióit. Az elemzés azt mutatta, hogy a szöveg alkotójának a szándékán és az általa vallott nyelvi ideológián túl a szövegtípusok jellegzetességei is befolyásolják, hogyan jelenítődnek meg a diskurzusjelölők. A gyakori kérdések gyűjteménye és a nyelvészeti tanácsadó oldalak kérdései alapján az látszik, hogy a nyelvhasználók ismerik ugyan a *hát*-ot érintő tiltó szabályt, de magyarázatot várnak a közösségtől, illetve a szakemberektől. A szórakoztató témájú bulvárírásokban ezzel szemben a nyelvi babona említése, illetve cáfolata nem tudományos ismeretterjesztő céllal történik, csupán egy manipulációs eszköz a nagyobb olvasottság elérése érdekében. A fórumhozzászólásokból és a Twitter-bejegyzésekből pedig sokféle attitűd rajzolódott ki: a nyelvi babonával való azonosulás éppúgy megjelent, mint a cáfolat és az elutasítás. A nyelvi babona a fórumhozzászólások nagy részében létező, gyakran hallott és használt példákra hivatkozva már megkérdőjeleződik ugyan, viszont az állandó emlegetés és ismétlés által mégis továbbhagyományozódik. Más esetekben a babona metanyelvi megjegyzésként épül be a közlésekbe, stílusesszékhez és szövegszervező elemmé válik, és nyelvjátékot is létrehoz.

## 7.7. Mi a mérce? Attitűdök és nyelvi ideológiák

A diskurzusjelölőkhöz kötődő attitűdöket és a nyelvhasználók nyelvi ideológiáit háromféle módszerrel vizsgáltam: kérdőívesséssel, fókuszcsoporthozos interjúkkal, valamint iskolai tanórákon való részt vevő megfigyeléssel. A kérdőíves vizsgálat-

tal és a fókuszcsoportokkal képet kaptam a *hát*, a *vajon*, az *-e* és a *szóval* elemek megítéléséről, valamint felderítettem a nyelvhasználóknak az egyes elemekhez társított funkcióit. Kiderült, hogy a nyelvhasználók körében jelen van a vizsgált diskurzusjelölők stigmatizáltsága. Ám a laikus beszélők ennek ellenére felismerik és használják az elemek érzelmkifejező, interakciós és textuális funkcióit. A kérdőív válaszainál az elvégzett statisztikai próbák nem jeleztek szignifikáns kapcsolatot a nemek és az életkor, valamint az egyes diskurzusjelölőknek tulajdonított szerepek közt, vagyis nem voltak tipikusan férfi/női, illetve a fiatalabbakra/idősebbekre jellemző válaszok. Azonban a nyelvhasználóknak a diskurzusjelölőkről való vélekedései mind a kérdőíves vizsgálatnál, mind a fókuszcsoportoknál egybeestek a mag/periféria modell (Bell 1998) állításaival: ugyanis a válaszokból kirajzolódtak az egyes diskurzusjelölők magfunkciói, ám a periférikus használati körök is megjelentek. A fókuszcsoportos vizsgálatok során kiderült, hogy a kétnyelvű környezetben élők sokkal elfogadóbbak a diskurzusjelölők mindenféle használatával szemben. Az is nyilvánvalóvá vált, hogy a nyelvhasználók az iskolából hozzák magukkal a diskurzusjelölők iránti esetleges negatív attitűdöt. Az iskolai tanórák megfigyelése is igazolta ezt, valamint látszott, hogy a tanárok nem a diskurzusjelölők egészét, csupán egy-egy elemet stigmatizálnak, ám a nyelvhasználat megítélésekor kettős mércét alkalmaznak, azaz másként ítélik meg saját maguk és a diákok beszédét, s számos nyelvi ideológiát (pl. mentalizmus, doktizmus, elegantizmus) terjesztenek.

## 7.8. Diskurzusjelölők szövegeken innen

A diskurzusjelölők működését, funkcionális spektrumát és gyakoriságát különféle, beszélt nyelvi szövegtípusokban (iskolai tanórákon, szociolingvisztikai interjúkban, politikai vitaműsorokban, stand-up comedy előadásokban és call centeres beszélgetésekben) is vizsgáltam. E szövegtípusok a szöveg intézményességéből, tervezettségéből és céljából adódóan különböztek egymástól a diskurzusjelölők gyakoriságát és szerepköreit illetően, valamint különbségeket lehetett megfigyelni a beszélői szerepek (tanár vs. diák, terepmunkás vs. adatközlő, műsorvezető vs. vitapartner, operátor vs. ügyfél) diskurzusjelölő-használatuk közt. Az is kiderült, hogy a diskurzusjelölők a magfunkciójuk révén az egyes szövegtípusokra, illetve beszédhelyzetekre jellemző mintázatokat mutatnak. A stand-up comedy szövegtípusának és diskurzusjelölő-használatának a változása pedig azt igazolta, hogy a diskurzusjelölők nem csupán szinkrón, hanem diakrón síkon is a szövegtípusok szemaforjainak tekinthetők.

## Felhasznált irodalom

- Abraham, Werner 1991. The grammaticalization of the German modal particles. In: Elizabeth Closs Traugott – Bernd Heine (szerk.): *Approaches to grammaticalization, vol. 2*. Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins, 331–380.
- Abuczki Ágnes 2014. *A core/periphery approach to the functional spectrum of discourse markers in multimodal context: a corpus-based analysis of mondjuk (~'say'), ugye (~'is that so?') and amúgy (~'otherwise')*. Doktori értekezés. Kézirat. Debrecen, Debreceni Egyetem. [https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/210101/disszertacio\\_abuczki\\_agnes\\_t.pdf?sequence=13&isAllowed=y](https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/210101/disszertacio_abuczki_agnes_t.pdf?sequence=13&isAllowed=y) (utolsó letöltés: 2020. szeptember 28.)
- Adamik Tamás (főszerk.) 2010. *Retorikai lexikon*. Pozsony, Kalligram.
- A. Jászó Anna (főszerk.) 1997. *A magyar nyelv könyve*. Negyedik kiadás. Budapest, Trezor Kiadó.
- Alberti Gábor 2016. Hát a meg meg a hát. In: Kas Bence (szerk.): „Szavad ne feledd!” *Tanulmányok Bánréti Zoltán tiszteletére*. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 17–27.
- Alberti Gábor – Kleiber Judit 2014. ReALIS. Discourse representation with a radically new ontology. In: Ludmila Veselovská – Markéta Janebová (szerk.): *Complex visibles out there: proceedings of the Olomouc Linguistics Colloquium 2014: language use and linguistic structure*. Olomouc, Palacký University, 513–528.
- Alberti Gábor – Szabó Veronika 2015. A tanári kérdések vizsgálata formális diskurzuszemantikai keretben. In: Prax Levente – Hoss Alexandra – Nagy Tamás (szerk.): *Találkozások az anyanyelvi nevelésben 2. Hagyomány és modernitás*. Pécs, Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar/Film-Virage Kulturális Egyesület, 22–29.
- Almási Miklós 2003. Nem-e lehetne-e? *Mozgó Világ* 29/7: 122–124. <http://epa.oszk.hu/01300/01326/00041/14rolrol.html#7> (utolsó letöltés: 2020. szeptember 28.)
- Antalné Szabó Ágnes 2005a. A tanári beszéd kérdéسالakzatai I. *Magyar Nyelvőr* 129/2: 173–185.
- Antalné Szabó Ágnes 2005b. A tanári beszéd kérdéسالakzatai II. *Magyar Nyelvőr* 129/3: 319–337.

- Antalné Szabó Ágnes 2006. *A tanári beszéd empirikus kutatások tükrében*. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- Antalné Szabó Ágnes 2014. A tanári magyarázat pedagógiai, diskurzuselemzési és szaknyelvi kontextusban. In: Veszelszki Ágnes – Lengyel Klára (szerk.): *Tudomány, technolektus, terminológia. A tudományok, szakmák nyelve*. Budapest, Éghajlat Könyvkiadó, 181–191.
- Antibarbarus (= Simonyi Zsigmond) 1916. Németességek. *Magyar Nyelvőr* 45/5–6: 252.
- Arany János 1865. A „vajon” kérdéshez. *Koszorú* 24: 570–572.
- Archer, Dawn – Piotr Jagodziński 2015. Call centre interaction: a case of sanctioned face attack? *Journal of Pragmatics* 76: 46–66.
- Asztalos Anikó 2016. A tanári és a tanulói beszéd vizsgálata. In: Karlovitz János Tibor (szerk.): *Pedagógiai és szakmódszertani tanulmányok*. Komárno, International Research Institute, 57–65. <http://www.irisro.org/pedagogia2016kotet/22AsztalosAniko.pdf> (utolsó letöltés: 2020. szeptember 28.)
- Asztalos Anikó 2020. A diskurzusjelölők vizsgálata a tanulói megnyilatkozásokban. In: Karlovitz János Tibor (szerk.): *Reflexiók néhány magyarországi pedagógia-releváns kontextusra*. Komárno, International Research Institute, 177–188.
- Bakró-Nagy Marianne 2003. *Grammatikalizálódás vagy lexikalizálódás? – lám melyik?* Előadás: MTA Nyelvtudományi Intézet, Diakrón Kör, 2003. április 29.
- Balassa József [1923]. *Helyes magyarság*. Budapest, Genius Könyvkiadó R. T.
- Balázs János 1963. Névmás-tanulmányok. In: Pais Dezső – Benkő Loránd (szerk.): *Szótörténeti és szófajti tanulmányok*. Nyelvtudományi Értekezések 38. Budapest, Akadémiai Kiadó, 48–58.
- Balázs János 1985. *A szöveg*. Budapest, Gondolat.
- Bálint Sándor 1957. *Szegeди szótár I–II*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Bañcerowski Janusz 2005. A köztöszök mint metaszoövegbeli operátorok. *Magyar Nyelvőr* 129/4: 488–495.
- Bañcerowski Janusz 2006. Az *aha*, *igen*, *mi*, valamint a replika végét jelző (expresszív) metaszoövegbeli operátorokról. *Magyar Nyelvőr* 130/4: 481–485.
- Bartha Csilla – Hámori Ágnes 2010. Stílus a szociolingvisztikában, stílus a diskurzusban. Nyelvi variabilitás és társas jelentések konstruálása a szociolingvisztika „harmadik hullámában”. *Magyar Nyelvőr* 134/3: 298–321.

- de Beaugrande, Robert – Wolfgang Dressler 2000. *Bevezetés a szövegnyelvészet-be*. Budapest, Corvina.
- Béchet, Frédéric – Benjamin Maza – Nicolas Bigouroux – Thierry Bazillon – Marc El-Bèze – Renato De Mori – Eric Arbillot 2012. DECODA: a call-centre human-human spoken conversation corpus. *Proceedings of the Eighth International Conference on Language Resources and Evaluation*. Istanbul, European Language Resources Association, 1343–1347.
- Beke Ödön 1915. Finnugor mondattani adalékok. *Nyelvtudományi Közlemények* 44: 1–34.
- Bell, David M. 1998. Cancellative discourse markers: a core/periphery approach. *Pragmatics* 8/4: 515–541.
- Berczi Gergő 2012. *A humor megjelenési formái Kiss Ádám előadásában – kontextualizációs folyamat, nyelvi alakzatok, nyelvi játékok*. Szakdolgozat. Kézirat. Szeged, Szegedi Tudományegyetem.
- Berrár Jolán 1957. *Magyar történeti mondattan*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Bicskei Dezsőné 1985. Modoros beszéd-töltelékek a középiskolában. *Édes Anyanyelvünk* 7/1: 3.
- Blakemore, Diane 2002. *Relevance and linguistic meaning: the semantics and pragmatics of discourse markers*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Boros Tiborné 1965. Zsargon és magatartás. *Magyar Nyelvőr* 89/2: 147–157.
- Chovanec, Jan 2015. Participant roles and embedded interactions in online sports broadcasts. In: Marta Dynel – Jan Chovanec (szerk.): *Participation in public and social media interactions*. Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins, 67–95.
- Clayman, Steven E. 1992. Footing in the achievement of neutrality: the case of news-interview discourse. In: Paul Drew – John Heritage (szerk.): *Talk at work: interaction in institutional settings*. Cambridge, Cambridge University Press, 163–198.
- CzF. = Czuczor Gergely – Fogarasi János 1862–1874. *A magyar nyelv szótára* [I–VI.], [I–V.] Pest, [VI.] Budapest, [I–IV.] Emich Gusztáv, [V–VI.] Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R. Társulata.
- Csűry Bálint 1935. *Szamosháti szótár 1. kötet*. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- Csűry István 2005. *Kis könyv a konnektorokról*. Officina Textologica 13. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- Csűry István 2008. Kapcsolóelemek a dialógus szövege és forgatókönyve között. In: Dobi Edit (szerk.): *A forgatókönyv mint dinamikus szövegszer-*

- vező erő.* Officina Textologica 14. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék, 37–47.
- Dengl János 1937. *Magyar nyelvhelyesség és magyar stílus.* Budapest, Grill Károly Könyvkiadóvállalata.
- Dér Csilla Ilona 2005a. *Grammatikalizációs folyamatok a magyar nyelvben – elméleti kérdések és esettanulmányok.* Doktori értekezés. Kézirat. Budapest, ELTE. <http://doktori.btk.elte.hu/lingv/der/diss.pdf> (utolsó letöltés: 2020. szeptember 28.)
- Dér Csilla Ilona 2005b. Diskurzusszerveződés és grammatikalizáció – néhány magyar diskurzusjelölő kialakulásáról. *Nyelvtudományi Közlemények* 102: 247–264.
- Dér Csilla Ilona 2008a. Diskurzusjelölők az internetes nyelvhasználatban. In: Sárdi Csilla (szerk.): *MANYE XVII. Kommunikáció az információs technológia korszakában.* Pécs/Székesfehérvár, MANYE/Kodolányi János Főiskola, 444–450.
- Dér Csilla Ilona 2008b. *Grammatikalizáció.* Nyelvtudományi Értekezések 158. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Dér Csilla Ilona 2009a. Mik is a diskurzusjelölők? In: Keszler Borbála – Tátrai Szilárd (szerk.): *Diskurzus a grammatikában – grammatika a diskurzusban.* Budapest, Tinta Könyvkiadó, 293–303.
- Dér Csilla Ilona 2009b. Többszavas diskurzusjelölők a magyar nyelvben. In: Gecső Tamás – Sárdi Csilla (szerk.): *A kommunikáció nyelvészeti aspektusai.* Székesfehérvár/Budapest, Kodolányi János Főiskola/Tinta Könyvkiadó, 74–78.
- Dér Csilla Ilona 2010a. Diskurzusjelölők a tudományos nyelvhasználatban. In: Zimányi Árpád (szerk.): *MANYE XIX. A tudomány nyelve – a nyelv tudománya. Alkalmazott nyelvészeti kutatások a magyar nyelv évében.* Székesfehérvár/Eger, MANYE/Eszterházy Károly Főiskola, 382–388.
- Dér Csilla Ilona 2010b. „Töltelékelem” vagy új nyelvi változó? A *hát, úgyhogy, így és ilyen* újabb funkciójáról a spontán beszédben. *Beszédkutatás* 18: 159–170.
- Dér Csilla Ilona 2012. Beszélőváltások során használt diskurzusjelölők a magyar spontán beszédben. *Beszédkutatás* 20: 132–143.
- Dér Csilla Ilona 2014. Milyen funkciójúak a tölteléknek tartott elemek a spontán nyelvhasználatban? In: Ladányi Mária – Vladár Zsuzsa – Hrenek Éva (szerk.): *MANYE XXIII. Nyelv – társadalom – kultúra. Interkulturális*

- és multikulturális perspektívák I. Budapest, MANYE/Tinta Könyvkiadó, 115–121.
- Dér Csilla Ilona 2016. Diskurzusjelölő-társulások a magyar spontán beszédben. In: Gecső Tamás (szerk.): *Ikon, nyelvi jel, szimbólum: nem természetes jelek a kommunikációban*. Budapest, Tinta Könyvkiadó, 21–26.
- Dér Csilla Ilona 2017. A *bát* multifunkcionalitása a beszédműfajok és a diskurzusjelölő-társulások függvényében. *Beszédkutatás* 25: 169–184.
- Dér Csilla Ilona – Markó Alexandra 2007. A magyar diskurzusjelölők szupraszegmentális jelöltsége. In: Gecső Tamás – Sárdi Csilla (szerk.): *Nyelvelmélet – nyelvhasználat*. Székesfehérvár/Budapest, Kodolányi János Főiskola/Tinta Könyvkiadó, 61–67.
- Dér Csilla Ilona – Markó Alexandra 2010. Diskurzusjelölők használata az életkor és a nem függvényében. In: Gecső Tamás – Sárdi Csilla (szerk.): *Új módszerek az alkalmazott nyelvészeti kutatásban*. Székesfehérvár/Budapest, Kodolányi János Főiskola/Tinta Könyvkiadó, 78–83.
- Dér Csilla Ilona – Markó Alexandra 2017. A *bát* funkciói a prozódiai megvalósulás függvényében. *Beszédkutatás* 25: 105–117.
- Diewald, Gabriele 2016. Modal particles in different communicative types. *Constructions and Frames* 7/2: 218–257.
- D. Máta Mária 1991. A határozószók. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana, I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 401–432.
- D. Máta Mária 2000. A módosítószó-történet újragondolása. *Magyar Nyelvjárások* 38: 97–109.
- D. Máta Mária 2003. Szófajttörténet. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet*. Budapest, Osiris Kiadó, 204–233.
- D. Máta Mária 2011. *Magyar szófajttörténet*. [Budapest], Argumentum Kiadó.
- Dobos Csilla 2010. A diskurzusjelölők vizsgálata a tárgyalótermi kommunikációban. In: Gecső Tamás – Sárdi Csilla (szerk.): *Új módszerek az alkalmazott nyelvészeti kutatásban*. Székesfehérvár/Budapest, Kodolányi János Főiskola/Tinta Könyvkiadó, 90–96.
- Domonkosi Ágnes 2006. A nyelvi attitűd típusai és a nyelvhasználat szabályozottsága. In: Klaudy Kinga – Dobos Csilla (szerk.): *MANYE XV. A világ nyelvei és a nyelvek világa. Sokszínűség a gazdaságban, a tudományban és az oktatásban. Vol. 2/2*. Pécs/Miskolc, MANYE/Miskolci Egyetem, 16–20.

- Domonkosi Ágnes 2007. Nyelvi babonák és sztereotípiák: a helyes és a helytelen a népi nyelvészeti szemléletben. In: Domonkosi Ágnes – Lanstyák István – Posgay Ildikó (szerk.): *Műhelytanulmányok a nyelv műveléséről*. Dunaszerdahely/Budapest, Gramma Nyelvi Iroda/Tinta Könyvkiadó, 141–153.
- Dömötör Adrienne 2008a. *Az úgy mond-tól az úgymondig*. Egy diskurzusjelölő elem története az ómagyar kortól napjainkig. *Magyar Nyelvőr* 132/1: 37–52.
- Dömötör Adrienne 2008b. *A hogy úgy mondjam* diskurzusjelölő. *Magyar Nyelv* 104/4: 427–442.
- E. Abaffy Erzsébet 1991. Az igemód- és igeidő-rendszer. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana, I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 104–121.
- É. Kiss Katalin 1992. Az egyszerű mondat szerkezete. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan, 1. Mondattan*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 79–177.
- É. Kiss Katalin 2004. *Anyanyelvünk állapotáról*. Budapest, Osiris Kiadó.
- É. Kiss Katalin 2011. Az ősmagyar SOV-től az ómagyar (T)(Q)(F)VX-ig. In: É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila (szerk.): *Nyelvelmélet és diakronia*. Piliscsaba, PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék/Magyar Nyelvészeti Tanszék, 85–102.
- É. Kiss Katalin 2014. Az ősmagyar SOV szórendtől az ómagyar 'topik-fókusz-V-X\*' szórendig. In: uő (szerk.): *Magyar generatív történeti mondattan*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 14–33.
- ÉKsz.<sup>2</sup> = Pusztai Ferenc (főszerk.) 2003. *Magyar értelmező kéziszótár*. Második, átdolgozott kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Eőry Vilma 2008. Milyen a jó tankönyvszöveg? In: Medve Anna – Szépe György (szerk.): *Anyanyelvi nevelési tanulmányok III*. Budapest, Iskolakultúra, 7–16.
- Erdei Tamás 2020. Diskurzusjelölők korpuszalapú vizsgálata a *de viszont*-tal és a *hát*-tal kapcsolatos nyelvi babonák kapcsán. In: Juhász Valéria – Sulyok Hedvig (főszerk.): *Kommunikáció- és beszédfejlesztés a gyakorlatban*. Szeged, SZTE JGYPK Magyar és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, 103–115.
- Erdős János 1905. Láttá kend-e már az új tanítót? *Magyar Nyelv* 1/9: 431.
- ÉrtSz. = Bárczi Géza – Országh László (főszerk.) 1959–1962. *A magyar nyelv értelmező szótára I–VII*. Budapest, Akadémiai Kiadó.



- ÉrtSz.+ = Eöry Vilma (főszerk.) 2007. *Értelmező szótár+. Értelmezések, példamondatok, szinonimák, ellentétek, szólások, közmondások, etimológiák, nyelvhasználati tanácsok és fogalomköri csoportok*. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- ESz. = Zaicz Gábor (főszerk.) 2006. *Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete*. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- EtSz. = Gombocz Zoltán – Melich János 1914–1944. *Magyar etymologiai szótár I–XVII. füzet*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- EWUng. = Benkő Loránd (főszerk.) 1993–1995. *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–II*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Fábricz Károly 1981. Az *-e* kérdő partikula. *Magyar Nyelvőr* 105/4: 447–451.
- Fábricz Károly 1986. *Partikulák a magyar és az orosz nyelvben*. Kandidátusi értekezés. Kézirat. Szeged. <http://real-d.mtak.hu/25/1/F%3%A1br.pdf> (utolsó letöltés: 2020. október 5.)
- Falus Iván 2003. Az oktatás stratégiai és módszerei. In: uő (szerk.): *Didaktika. Elméleti alapok a tanítás tanuláshoz*. Hatodik, átdolgozott kiadás. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 243–296.
- Farkas Vilmos 1964. A „vajon” írásmódja. In: Ferenczy Géza – Ruzsiczky Éva (szerk.): *Nyelvművelő levelek az Akadémia Nyelvtudományi Intézetének levelesládájából*. Budapest, Gondolat, 279–280.
- Ferenczy Géza 1958. Arany János, nyelvünk bűvára és művelője II. *Magyar Nyelvőr* 82/1: 1–14.
- Ferenczy Géza 1964. Az *-e* kérdőszócska és az *is* szórendi helye. In: Ferenczy Géza – Ruzsiczky Éva (szerk.): *Nyelvművelő levelek az Akadémia Nyelvtudományi Intézetének levelesládájából*. Budapest, Gondolat, 245–247.
- Ferenczy Géza 1980. Az *-e* kérdőszócska helyes használata. In: Elekfi László (szerk.): *Magyarán (Válogatott cikkek, tanulmányok, előadások)*. Budapest, Tankönyvkiadó, 169–172.
- Fetzer, Anita 2006. “Minister, we will see how the public judges you.”: media references in political interviews. *Journal of Pragmatics* 38/2: 180–195.
- Ficzere Bogáta 2005. *A magyar koherenciajelölők rendszerezése kognitív primitívumok alapján*. Szakdolgozat. Kézirat. Szeged, Szegedi Tudományegyetem.
- Fischer Ignác 1877. Az „és” kötőszó III. *Magyar Nyelvőr* 6/8: 341–349.
- Fischer, Kerstin 2006. Towards an understanding of the spectrum of approaches to discourse particles: introduction to the volume. In: uő (szerk.): *Approaches to discourse particles*. Oxford, Elsevier, 1–20.

- Fitzmaurice, Susan M. – Irma Taavitsainen 2007. Historical pragmatics: What is it and how to do it. In: Susan M. Fitzmaurice – Irma Taavitsainen (szerk.): *Methods in historical pragmatics (Topics in English Linguistics 52)*. Berlin/New York, Mouton de Gruyter, 11–36.
- Foolen, Ad 1996. Pragmatic particles. In: Jef Verschueren – Jan-Ola Östman – Jan Blommaert – Chris Bulcaen (szerk.): *Handbook of pragmatics*. Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins, 1–24.
- Forgács Tamás 1993–1994. Zárt korpuszok és pótkompetencia. *Néprajz és Nyelvtudomány* 35: 17–23.
- Fraser, Bruce 1998. Contrastive discourse markers in English. In: Andreas H. Jucker – Yael Ziv (szerk.): *Discourse markers: descriptions and theory*. Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins Publishing Company, 301–326.
- Fraser, Bruce 1999. What are discourse markers? *Journal of Pragmatics* 31/7: 931–952.
- Fraser, Bruce 2013. Combinations of contrastive discourse markers in English. *International Review of Pragmatics* 5/2: 318–340.
- Fries, Udo 1998. Dialogue in instructional texts. In: Raimund Borgmeier – Herbert Grabes – Andreas H. Jucker (szerk.): *Proceedings of the conference of the German Association of University Teachers of English* 19. Trier, Wissenschaftlicher Verlag Trier, 85–96.
- Fung, Loretta – Roland Carter 2007. Discourse markers and spoken English: native and learner use in pedagogic settings. *Applied Linguistics* 28/3: 410–439.
- Furkó Bálint Péter 2007. The pragmatic marker – discourse marker dichotomy reconsidered – the case of *well* and *of course*. Debrecen, Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadó.
- Furkó Bálint Péter 2011. Diskurzuszjelölők és szövegösszefüggés: a kohézió vagy a koherencia eszközei? Az implikáció mint a szövegösszefüggés eszköze. *Officina Textologica* 16: 37–55.
- Furkó Bálint Péter 2012. A diskurzuszjelölők funkcionális spektruma angol nyelvű foratókönyvekben. Az angol *of course* és a magyar *persze* kontrasztív elemzése. *Officina Textologica* 17: 139–151.
- Furkó Bálint Péter 2019. *Diskurzuszjelölők és egyéb diskurzuszpragmatikai eszközök foratókönyvek, tankönyvek és irodalmi szövegek párbeszédeiben*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.

- Furkó Bálint Péter 2020. *Discourse markers and beyond: descriptive and critical perspectives on discourse-pragmatic devices across genres and languages*. Cham, Palgrave Macmillan.
- Gágyor József 2003. *Tallósi szótár I. kötet, A-tól K-ig*. Pozsony, Madách/Posonium.
- Gallasy Magdolna 2003. Az egyszerű mondat. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet*. Budapest, Osiris Kiadó, 251–260, 483–500.
- Garadnai Erika 2011. Hitvita, avagy ki is a csalárd lélek? Gúnynév és szerzői szerepjáték a felső-magyarországi hitvitában. *Iskolakultúra* 21/8–9: 34–41.
- Gärtner, Hans-Martin – Gyuris Beáta 2007. Interpreting *vajon*. Előadás: ICSH8, New York, 2007. május 24–26. <http://ny01.nytud.hu/~gyuris/vajon-pres6-final.pdf> (utolsó letöltés: 2020. szeptember 28.)
- Godard, Danièle 1977. Same setting, different norms: phone call beginnings in France and the United States. *Language in Society* 6/2: 209–219.
- Goffman, Erving 1967/1995. A homlokzatról. In: Siklaki István (szerk.): 1995: *A szóbeli befolyásolás alapjai II*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 3–30. [Az eredeti mű: On face-work. In: Erving Goffman 1967: *Interaction ritual: essays on face-to-face behavior*. Harmondsworth, Penguin, 5–45.]
- Gombocz Zoltán 1931. Nyelvhelyesség és nyelvtudomány. *Magyar Nyelv* 27/1–2: 1–11.
- Gósy Mária – Horváth Viktória 2009. Hogyan tükrözi a kiejtés a nyelvi funkció változását? In: Keszler Borbála – Tátrai Szilárd (szerk.): *Diskurzus a grammatikában – grammatika a diskurzusban*. Budapest, Tinta Könyvkiadó, 37–45.
- Götz Andrea 2017. Translating doubt: the case of the Hungarian discourse marker *vajon*. In: Wachowski Wojciech – Zoltán Kövecses – Michał Borodo (szerk.): *Zooming in: micro-scale perspectives on cognition, translation and cross-cultural communication*. Oxford, Peter Lang, 125–146.
- Götz Andrea 2019. Diskurzusjelölők és kötőelemek gyakorisága írott és beszélt, mediált és nem mediált diskurzusokban. In: Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd (szerk.): *Kontextualizáció és metapragmatikai tudatosság*. Budapest, ELTE Eötvös József Collegium, 291–313.

- Greenbaum, Andrea 1999. Stand-up comedy as rhetorical argument: an investigation of comic culture. *Humor: International Journal of Humor Research* 12/1: 33–46.
- Griffin, Em 2000/2001. *Bevezetés a kommunikációelméletbe*. Budapest, Harmat Kiadó.
- Griffin, Peg – Hugh Mehan 1981. Sense and ritual in classroom discourse. In: Florian Coulmas (szerk.): *Conversational routine: explorations in standardized communication situations and prepatterned speech*. The Hague, De Gruyter Mouton, 187–213.
- Gülich, Elisabeth – Wolfgang Raible 1977. *Linguistische Textmodelle: Grundlagen und Möglichkeiten*. München, W. Fink.
- Gyuris Beáta 2008. A diskurzus-partikulák formális vizsgálata felé. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan, 4. A szótár szerkezete*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 639–682.
- Gyuris Beáta 2013. Megjegyzések a pragmatika tárgyáról és hasznáról. *Magyar Nyelv* 109/2: 162–170.
- Haader Lea 2004. Változások a történeti szintaxisban – pragmatikai háttérrel. *Magyar Nyelvőr* 128/4: 464–469.
- Haader Lea 2008. Az alárendelő mondatok változási irányairól. In: Haader Lea – Horváth László (szerk.): *Tanulmányok a középmagyar kor mondattana köréből*. Budapest, Tinta Könyvkiadó, 77–87.
- Haader Lea 2009. Beszélt nyelvi jelenségek megismerésének lehetőségei régebbi nyelvtörténeti korokban. In: Keszler Borbála – Tátrai Szilárd (szerk.): *Diskurzus a grammatikában – grammatika a diskurzusban*. Budapest, Tinta Könyvkiadó, 160–167.
- Hadrovics László 1992. *Magyar történeti jelentéstan. Rendszeres gyakorlati szókincsvizsgálat*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Halász Gyula 1991. Egy marék hiba. In: uő: *Tudd, hogy mit beszélsz!* Budapest, Móra Könyvkiadó, 68–72.
- Halliday, Michael Alexander Kirkwood – Ruqaiya Hasan 1976. *Cohesion in English*. London, Longman.
- Hámori Ágnes 2006. A társalgási műfajokról. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Szöveg és típus. Szövegtipológiai tanulmányok*. Budapest, Tinta Könyvkiadó, 157–181.
- Hansen, Maj-Britt Mosegaard 1998. *The function of discourse particles: a study with special reference to spoken standard French*. Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins Publishing Company.

- Hegedűs Attila 2001. A nyelvjárási mondattani jelenségek. In: Kiss Jenő (szerk.): *Magyar dialektológia*. Budapest, Osiris Kiadó. 362–374.
- Heltai János 2005. A 16–17. századi magyarországi hitviták adattárának tervezete. In: Heltai János – Tasi Réka (szerk.): „*Tenger az igaz hitről való egyenetlenségek vitatásának eláradott özöne...*”. *Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitáinkról*. Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, 251–299.
- Herbszt Mária 2010. *Tanári beszédmagatartás*. Szeged, Szegedi Egyetemi Kiadó Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó.
- Heritage, John 2002. The limits of questioning: negative interrogatives and hostile question content. *Journal of Pragmatics* 34/10–11: 1427–1446.
- H. Molnár Ilona 1961. A beszéd-töltelekekről – más szempontból. *Magyar Nyelvőr* 85/1: 51–55.
- H. Molnár Ilona 1964. Hát igen. In: Ferenczy Géza – Ruzsiczky Éva (szerk.): *Nyelművelő levelek az Akadémia Nyelvtudományi Intézetének levelesládájából*. Budapest, Gondolat, 198–199.
- Honeycutt, Courtenay – Susan C. Herring 2009. Beyond microblogging: conversation and collaboration via Twitter. *Proceedings of the 42<sup>nd</sup> Hawaii International Conference on System Sciences*. Los Alamitos, IEEE Press, 1–10. <http://ella.slis.indiana.edu/~herring/honeycutt.herring.2009.pdf> (utolsó letöltés: 2020. szeptember 28.)
- Hopper, Robert 1992. *Telephone conversation*. Bloomington, Indiana University Press.
- Hopper, Paul J. – Elizabeth Closs Traugott 2003. *Grammaticalization (Cambridge Textbooks in Linguistics)*. Second edition. Cambridge, Cambridge University Press.
- Horger Antal 1934. *A magyar nyelvjárások*. Budapest, Kókai Lajos.
- Horváth János 1952. Néhány XVI. századi irónk nyelvéről. *Magyar Nyelv* 48/1–4: 3–10.
- Huszár Ágnes 2009. *Bevezetés a gendernyelvészetbe. Miben különbözik és miben egyezik a férfiak és a nők nyelvhasználata és kommunikációja?* Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- Implom József 1960. Beszéd-töltelekek. *Magyar Nyelvőr* 84/3: 301–306.
- Imre Samu 1958. *A Szabács viadala*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Imre Sándor 1873. *A magyar nyelvújítás óta divatba jött idegen és hibás szólások bírálata, tekintettel az újítás helyes módjaira*. Budapest, Eggenberger.
- Jakobson, Roman 1960. Linguistics and poetics. In: Thomas A. Sebeok (szerk.): *Style in language*. Cambridge, M.I.T. Press, 350–377.

- Java, Akshay – Tim Finin – Xiaodan Song – Belle Tseng 2006. Why we Twitter: understanding microblogging usage and communities. *Proceedings of the 9<sup>th</sup> WebKDD and 1<sup>st</sup> SNA-KDD workshop on Web mining and social network analysis*. New York, Association for Computing Machinery, 56–65. [http://ebiquity.umbc.edu/\\_file\\_directory\\_/papers/369.pdf](http://ebiquity.umbc.edu/_file_directory_/papers/369.pdf) (utolsó letöltés: 2020. szeptember 28.)
- J. Soltész Katalin – Szabó Dénes – Wacha Imre (szerk.) 1987. *Petőfi-szótár. Petőfi Sándor életművének szókészlete, IV*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Jucker, Andreas H. 1993. The discourse marker *well*: a relevance-theoretical account. *Journal of Pragmatics* 19/5: 435–452.
- Jucker, Andreas H. 1994. The feasibility of historical pragmatics. *Journal of Pragmatics* 22/5: 533–536.
- Jucker, Andreas H. 2006. *Introduction to Old and Middle English Part I: Historical pragmatics*. Előadás: <http://es-jucker.uzh.ch/> (utolsó letöltés: 2010. augusztus 6.)
- Jucker, Andreas H. 2008. Historical pragmatics. *Language and Linguistics Compass* 2/5: 894–906.
- Jucker, Andreas H. – Yael Ziv 1998. Discourse markers: Introduction. In: Andreas H. Jucker – Yael Ziv (szerk.): *Discourse markers: descriptions and theory*. Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins Publishing Company, 1–12.
- Juhász Dezső 1987. A módosítószók kései ómagyar szófajttörténetéhez. *Magyar Nyelv* 83/4: 454–461.
- Juhász Dezső 1991. A módosítószók. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana, I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 501–513.
- Juhász Dezső 1992. A kötőszók. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana, II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 772–814.
- Kalina, Ján L. 1968. *A kabaré világa*. Budapest, Gondolat.
- Kálmán Béla 1958. Opponensi vélemény. In: Imre Samu: *A Szabács viadala*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 309–313.
- Kálmán C. György 1991. A beszédaktus-elmélet szövegfelfogása. *Literatura* 17/2: 140–147.
- Kálmán László (szerk.) 2001. *Magyar leíró nyelvtan. Mondattan I*. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- Kálnási Árpád 2005. *Debreceni cívis szótár*. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézet.

- Károly Sándor 1980. Szavak, szerkezetek morfológiai tagoltságának változásai és a jelentés. (Szintetikus és analitikus irányú változások a magyar nyelvben). In: Rácz Endre – Szathmári István (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv szókészlettana és jelentéstana köréből*. Budapest, Tankönyvkiadó, 121–156.
- Kassai Ilona 1993. Nyelvi norma és nyelvhasználat viszonyáról az *-e* kérdőszó mondatbeli helye(i) kapcsán. *Hungarológia* 3: 93–102.
- Kassai Ilona 1994a. Az *-e* kérdőszó vándorlásai. In: Kemény Gábor – Kardos Tamás (szerk.): *A magyar nyelvi norma érvényesülése napjaink nyelvhasználatában*. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 125–130.
- Kassai Ilona 1994b. Nyelvi norma és nyelvhasználat viszonyáról az *-e* kérdőszó mondatbeli helye(i) kapcsán. *Magyar Nyelv* 90/1: 42–48.
- Kassai József 1817. *Magyar nyelv-tanító könyv, melyly a' magyar beszédnek, és írásnak szabásait meg-ítélve, gántsolva, és meg-választva adja-elé*. Sárospatak, Nádaskay András.
- Kelemen Béla 1918. *Jó magyarság. Tanácsadó a magyar nyelvtan és helyesírás kétséges eseteiben*. Harmadik kiadás. Budapest, Athenaeum.
- Kenesei István 1992. Az alárendelt mondatok szerkezete. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan, 1. Mondattan*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 529–713.
- Kenesei István 2000. Szavak, szófajok, toldalékok. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan, 3. Morfológia*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 75–136.
- Kenesei István 2005. A nyelvelmélettől a nyelvművelésig. A nyelvészet egységéről és változatosságáról. *Magyar Nyelvőr* 129/1: 1–12.
- Kertes Patrícia 2011. A diskurzusjelölők funkciója érvelő érettségi szövegekben. *Magyar Nyelvőr* 135/2: 148–160.
- Keszler Borbála 1995. A mai magyar nyelv szófaji rendszerezésének problémái. *Magyar Nyelvőr* 119/3: 293–308.
- Keszler Borbála 1998. Bevezető szók és kifejezések. In: Zoltán András (szerk.): *Nyelv, stílus, irodalom. Köszöntő könyv Péter Mihály 70. születésnapjára*. Budapest, ELTE BTK Keleti Szláv és Balti Filológiai Tanszék, 296–298.
- Keszler Borbála (szerk.) 2000. *Magyar grammatika*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Kiefer Ferenc 1988. Modal particles as discourse markers in questions. *Acta Linguistica Hungarica* 38: 107–125.

- Kiss Géza – Keresztes Kálmán 1952. *Ormánysági szótár. Kiss Géza szótári hagyatékából*. Szerkesztette Keresztes Kálmán. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Kiss Jenő 2003. Általános kérdések. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet*. Budapest, Osiris Kiadó, 11–68.
- Klemm Antal 1919. Hát, tehát, tehát. *Magyar Nyelv* 15/3–6: 77–80.
- Klemm Antal 1923. A lélektani magyarázatnak a mondatban való szerepe. *Magyar Nyelv* 19/7–8: 111–117.
- Klemm Antal 1926. A „vagy” kötőszó és határozószó eredete. *Magyar Nyelv* 22/3–4: 117–125.
- Klemm Antal 1928–1942. *Magyar történeti mondattan*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- Knott, Alistair 1996. *A data-driven methodology for motivating a set of coherence relations*. Doktori értekezés. Kézirat. Edinburgh. University of Edinburgh. <http://www.cs.otago.ac.nz/staffpriv/alik/chapters.html> (utolsó letöltés: 2020. október 13.)
- Knott, Alistair – Ted Sanders 1998. The classification of coherence relations and their linguistic markers: an exploration of two languages. *Journal of Pragmatics* 30/2: 135–175.
- Kocsány Piroska 2001. A retorikai kérdések egy lehetséges tipológiája. In: Szathmári István (sorozatszerk.): *A retorikai kérdés a nyelvhasználatban. (Az alakzatok világa 2.)* Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 7–19.
- Kocsány Piroska 2006. A szövegtipológia eredményei és/vagy eredménytelenségei. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Szöveg és típus. Szövegtipológiai tanulmányok*. Budapest, Tinta Könyvkiadó, 17–26.
- Kodály Zoltán 1955. Szóval: kultúr? *Magyar Nyelvőr* 79/3: 281–284.
- Kondacs Flóra 2016. A hát diskurzusjelölőről az óvodások diskurzusaiban. In: Váradi Tamás (szerk.): *Alknyelvdok10. Doktoranduszok tanulmányai az alkalmazott nyelvészet köréből 2016*. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 45–58.
- Kontra Miklós 2003. *Nem-e jön?* Az (e) változó. In: uő (szerk.): *Nyelv és társadalom a rendszerváltás kori Magyarországon*. Budapest, Osiris Kiadó, 155–157.
- Kontra Miklós – Németh Miklós – Sinkovics Balázs 2016. *Szeged nyelve a 21. század elején*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Kósa Csilla Erika 2014. „Vannak olyan tanárok is, akik azt mondják, hogy nem lehet, és mégis ők is használják”. In: Havas Ferenc – Horváth Katalin



- Kugler Nóra – Vladár Zsuzsa (szerk.): *Nyelvben a világ. Tanulmányok Ladányi Mária tiszteletére*. Budapest, Tinta Könyvkiadó, 408–413.
- Kosztolányi Dezső (szerk.) [1932] *A Pesti Hírlap nyelvőre*. Budapest, Légrády Testvérek.
- Kosztolányi Zoltán 1899. A felelés módjairól a népnyelvben. *Magyar Nyelvőr* 28/12: 541–547.
- Kövesdi Miklós Gábor 2012. The first hundred years of Hungarian stand-up comedy. In: Anna T. Litovkina – Judith Sollosy – Péter Medgyes – Dorota Brzozowska (szerk.): *Hungarian humour. Humour and Culture* 3. Kraków, Tertium, 91–104.
- Krékits József 2006. *Felszólító performatív beszédaktusok. A „beavatkozás” igéi*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Krómer Anna 2011. Diskurzusjelölők gyerekcipőben – diskurzusjelölők használatának vizsgálata óvodás korcsoportnál. In: Boda István Károly – Mónos Katalin (szerk.): *MANYE XX. Az alkalmazott nyelvészet ma: innováció, technológia, tradíció*. Budapest/Debrecen, MANYE/Debreceni Egyetem, 212–217.
- Kugler Nóra 2000a. A partikula. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 275–281.
- Kugler Nóra 2000b. A mondatzó. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 292–304.
- Kugler Nóra 2008. A *talán* és az *esetleg* módosítószók funkciói írott és beszélt szövegekben. In: Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Szöveg, szövegtípus, nyelvtan*. Budapest, Tinta Könyvkiadó, 202–211.
- Kulcsár Árpád 1999. A sárospataki hitvita (1660. szeptember 30. – október 1.). In: Fazekas Csaba (szerk.): *Fiatal egyháztörténetírók írásai*. Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Újkori Magyar Történelmi Tanszék, 21–46. <http://mek.oszk.hu/02000/02082/html/kulcsar.htm> (utolsó letöltés: 2020. szeptember 28.)
- Kuna Ágnes 2017. Történelmi szövegtipológia. In: Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.): *A nyelvtörténelmi kutatások újabb eredményei IX*. Szeged, SZTE Magyar Nyelvészeti Tanszék, 223–237.
- Kuna Ágnes 2019. *Nyelv, meggyőzés, gyógyítás. A meggyőzés nyelvi mintázatai a 16–17. századi orvosi receptben*. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- Kuna Ágnes – Simon Gábor 2017. Műfaj, szövegtípus, szövegfajta. Nézőpontok, kategóriák, modellek a szövegnyelvészeti kutatásban. (Bevezetés). *Magyar Nyelv* 113/3: 257–275.

- Labov, William 1972. *Sociolinguistic patterns*. Philadelphia, University of Pennsylvania Press.
- Labov, William 1994. *Principles of linguistic change: internal factors*. London, Blackwell.
- Ladányi Péter 1961. Még egyszer a beszéd-töltelékekről. *Magyar Nyelvőr* 85/3: 299–302.
- Lanstyák István 2005. A nyelvi tévhitekről – röviden. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 7/4: 55–66.
- Lanstyák István 2009. *A magyar beszélt nyelv sajátosságai. Charakteristiky mad'arského hovoreného jazyka*. Pozsony/Bratislava, STIMUL.
- Lanstyák István 2011. A nyelvi ideológiák néhány általános kérdéséről. In: Misad Katalin – Csehy Zoltán (szerk.): *Nova Posoniensia*. Pozsony, Szenczi Molnár Albert Egyesület/Kalligram Kiadó, 13–57.
- Lehr Albert 1907. Arany-magyarázatok XX. Ha könyvez vért is. *Magyar Nyelv* 3/9: 414–423.
- Lenk, Uta 1998. Discourse markers and global coherence in conversation. *Journal of Pragmatics* 30/2: 245–257.
- Lőrincze Lajos 1964. Társadalmi nyelvőrségen. In: Ferenczy Géza – Ruzsiczky Éva (szerk.): *Nyelvművelő levelek az Akadémia Nyelvtudományi Intézetének levelesládájából*. Budapest, Gondolat, IV–VI.
- Lőrincze Lajos 1980. Kinek a „nyelvszokása”? *Édes Anyanyelvünk* 2/4: 3.
- Lux, Friedemann 1981. *Text, Situation, Textsorte: Probleme der Textsortenanalyse, dargestellt am Beispiel der britischen Registerlinguistik: mit einem Ausblick auf eine adäquate Textsortentheorie*. Tübingen, Gunter Narr Verlag.
- Maitz Péter 2000. A nyelvtörténetírás elvi kívánalmairól a német nyelv magyarországi története kapcsán. *Magyar Nyelvőr* 124/4: 501–513.
- Maitz Péter – Molnár Anna 2001. Nyelvtörténetírás és történeti szövegnyelvézet. A szöveg helye és a szövegkutatás feladatai a történeti nyelvészetben. In: Csatár Péter – Maitz Péter – Tronka Krisztián (szerk.): *A nyelvtantól a szövegtanig. Tanulmányok Kocsány Piroska tiszteletére*. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 322–336.
- Markó Alexandra – Dér Csilla Ilona 2009. How to distinguish? A corpus-based study of Hungarian discourse markers. In: Lengyel Zsolt – Navracsics Judit (szerk.): *Tanulmányok a mentális lexikonról. Nyelvsajátítás – beszédprodukción – beszédpercepción*. Budapest, Tinta Könyvkiadó, 393–408.
- Markó Alexandra – Dér Csilla Ilona 2011. Diskurzusjelölők használatának életkori sajátosságai. In: Navracsics Judit – Lengyel Zsolt (szerk.): *Lexikai*

- folyamatok egy- és kétnyelvű közegben. Pszicholingvisztikai tanulmányok II.* Budapest, Tinta Könyvkiadó, 49–61.
- Markó Imre Lehel 1981. *Kiskanizsai szótár.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Martinkó András 1956. Hajdan. *Magyar Nyelv* 52/4: 474–475.
- Maschler, Yael – Gonen Dori-Haconen 2018. Constructing a genre: Hebrew (*'ani*) *lo yodé'a/lo yodá'at* '(I) don't know' on Israeli political radio phone-ins. *Text&Talk* 38/5: 575–604.
- Mészöly Gedeon 1916. *Bécsi codex.* (Betűhű átírat és latin megfelelő). Új nyelvemléktár 1. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- Mészöly Gedeon 1939. A HB. *vol* szavának magyarázata. *Magyar Nyelv* 35/5–6: 150–159.
- Mintz, Lawrence E. 1985. Standup comedy as social and cultural mediation. *American Quarterly* 37/1: 71–80.
- Molnár Cecília Sarolta 2016. Ugye melyik szabály alól ne találunk kivételt? Az *ugye* partikula előfordulása kiegészítendő kérdésekben. *Jelentés és Nyelvhasználat* 3: 151–167.
- MSzkt. = Kiss Gábor (főszerk.) 1998. *Magyar szókincstár. Rokon értelmű szavak, szólások és ellentétek szótára.* Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- MTsz. = Szinnyei József 2003. *Magyar tájszótár.* Budapest, Nap Kiadó. (Hasonmás kiadás, a mű eredetije: 1893–1901. *Magyar tájszótár 1–2.* Budapest, Hornyánszky Viktor.)
- Muntigl, Peter – William Turnbull 1998. Conversational structure and face-work in arguing. *Journal of Pragmatics* 29/3: 225–256.
- Nádasdy Ádám 2004. Mignont-e eszel? *Magyar Narancs* 2004. október 7. [http://seas3.elte.hu/delg/publications/modern\\_talking/64.html](http://seas3.elte.hu/delg/publications/modern_talking/64.html) (utolsó letöltés: 2020. szeptember 28.)
- Nagy Anna 2015. Az angol diskurzusjelölők szerepe a stand-up comedyben. In: Váradi Tamás (szerk.): *Alknyelvdok9. Doktoranduszok tanulmányai az alkalmazott nyelvészet köréből 2015.* Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 30–41.
- Nagy Anna 2016. A diskurzusjelölők szerepe humoros szövegekben. In: Gécség Zsuzsanna (szerk.): *LingDok 15. Nyelvészdoktoranduszok dolgozatai.* Szeged, Szegedi Tudományegyetem Nyelvtudományi Doktori Iskola, 117–132.
- Nagy C. Katalin 2015. *Adatok és érvelés a történeti pragmatikában.* Budapest, Loisir Kiadó.

- Nagy Kálmán 1980. *Kis magyar nyelvtankönyv különös tekintettel a nyelvvel-lyesség mindennapi kérdéseire*. Második kiadás. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó.
- Nagy Katalin 2007. Mit nyújthat a nyelvtörténet és a nyelvhasználat vizsgálata egymás számára. In: Geccs Tamás – Sárdi Csilla (szerk.): *Nyelvelmélet – nyelvhasználat*. Székesfehérvár/Budapest, Kodolányi János Főiskola/Tinta Könyvkiadó, 161–170.
- Nemesi Attila László 1997. Miként viselkedünk a szavakkal? Benyomáskeltés és nyelvhasználat. *Magyar Nyelvőr* 121/4: 490–496.
- Nemesi Attila László 2000. Benyomáskeltési stratégiák a társalgásban. *Magyar Nyelv* 96/4: 418–436.
- Nemesi Attila László 2004. Udvariasság és racionalitás a nyelvhasználatban. In: Ivaskó Livia (szerk.): *A kommunikáció útjai*. Budapest, Gondolat Kiadó/MTA–ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport, 157–179.
- Nemesi Attila László 2009. *Az alakzatok kérdése a pragmatikában*. Budapest, Loisir Kiadó.
- Nemesi Attila László 2010. kétkedés, költői kérdés, tanakodás (szócikkek). In: Adamik Tamás (főszerk.): *Retorikai lexikon*. Pozsony, Kalligram, 612–614, 637–638, 1185–1187.
- Nemesi Attila László 2013. „A nagy vörös óriás föl fog robbanni”: az implikatúrák mint a politikai humor kellékei Hofi Géza szilveszteri műsoraiban. In: Vargha Katalin – T. Litovkina Anna – Barta Zsuzsanna (szerk.): *Sokszínű humor*. Budapest, Tinta Könyvkiadó/ELTE Bölcsészettudományi Kar/Magyar Szemiotikai Társaság, 35–49.
- Nemesi Attila László 2014. A *vajon* és az *-e* kérdőszók pragmatikájáról. In: Dobi Edit – Domonkosi Ágnes – Pethő József (szerk.): *Stílusról, nyelvről – sokszínűen. Szikszainé Nagy Irma 70. születésnapjára*. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézet, 239–251.
- Németh T. Enikő 1996. Az *és* kötőszó pragmatikai funkciójáról. In: Mészáros Edit (szerk.): *Ünnepi könyv Mikola Tibor tiszteletére*. Szeged, JATE Finnugor Tanszék, 249–253.
- Németh T. Enikő 1998. A *hát, így, tehát, mert* kötőszók pragmatikai funkciójának vizsgálata. *Magyar Nyelv* 94/3: 324–331.
- Németh Zsuzsanna 2020. A nemlexikális *őö* hang interakciós szerepének elemzése magyar nyelvű társalgásokban. *Jelentés és Nyelvhasználat* 7/1: 23–50.

- NyKk. = Grétsy László – Kovalovszky Miklós (főszerk.) 1983–1985. *Nyelvművelő kézikönyv I–II*. Második, változatlan kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- NymKsz. = Grétsy László – Kemény Gábor (szerk.) 1996. *Nyelvművelő kézikönyvtár*. Budapest, Auktor Könyvkiadó.
- NySz. = Szarvas Gábor – Simonyi Zsigmond 1890–1893. *Magyar nyelvtörténeti szótár I–III*. Budapest, Hornyánszky Viktor.
- Pais Ella Regina 2013. *Alapvetések a Z generáció tudománykommunikációjához*. Pécs, TÁMOP-4.2.3-12/1/KONV-2012-0016. Tudománykommunikáció a Z generációnak, 1–19. <http://www.zgeneracio.hu/getDocument/1391> (utolsó letöltés: 2020. október 16.)
- Palágyi László 2018. A „muslincaglóriáról” kognitív keretben – humoros össze tételek Bödöcs Tibor előadásaiban. In: Nemesi Attila László – T. Litovkina Anna – Barta Zsuzsanna – Barta Péter: *Humorstílusok és -stratégiák*. Budapest, Tinta Könyvkiadó, 122–136.
- Pallotta, Vincenzo – Rodolfo Delmonte 2013. Interaction mining: the new frontier of customer interaction analytics. In: Cristian Lai – Giovanni Semeraro – Eloisa Vargiu (szerk.): *New challenges in distributed information filtering and retrieval*. Berlin/Heidelberg, Springer-Verlag, 91–111.
- Penavin Olga 1968. *Szlavóniai (kórógyi) szótár 1*. [NoviSad], Forum Könyvkiadó.
- Péteri Attila 2001. Az árnyaló partikulák elhatárolásának problémája a magyar nyelvben. *Magyar Nyelvőr* 125/1: 94–102.
- Péteri Attila 2002. *Abtönungspartikeln im deutsch-ungarischen Sprachvergleich*. Budapest, ELTE Bölcsészettudományi Kar Doktori Tanácsa.
- Pléh Csaba 1998. *A mondatmegértés a magyar nyelvben. Pszicholingvisztikai kísérletek és modellek*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Polanyi, Livia 2001. The linguistic structure of discourse. In: Deborah Schiffrin – Deborah Tannen – Heidi E. Hamilton (szerk.): *The handbook of discourse analysis*. Oxford, Blackwell, 265–281.
- Pólya Katalin 1995. A mondat fajai modalitásuk szerint. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana, II/2. A kései ómagyar kor. Mondattan. Szöveggrammatika*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 19–39.
- Pólya Katalin 2006. Észrevételek a *vajon* történetéhez. In: Büky László – Forgács Tamás (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IV*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, 125–131.

- Rácz Endre (szerk.) 1985. *A mai magyar nyelv*. Hatodik kiadás. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Redeker, Gisela 2006. Discourse markers as attentional cues at discourse transitions. In: Kerstin Fischer (szerk.): *Approaches to discourse particles*. Amsterdam, Elsevier, 339–358.
- RMK 1 = *Régi magyar kódexek 1. Könyvecse az szent apostoloknak méltóságokról*. 1521, A bevezetést és a jegyzeteket írta Pusztai István 1985. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- Romaine, Suzanne 1982. *Socio-historical linguistics: its status and methodology*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Rubinyi Mózses 1901. Adalékok a moldvai csángók nyelvjárásához. *Magyar Nyelvőr* 30: 109–116.
- Sági István 1920. Régi bajok – régi hibák. *Magyar Nyelv* 16/7–10: 127–128.
- Sárosi Zsófia 2003. Történeti szociopragmatika – magyar nyelvtörténet más megközelítésben. *Magyar Nyelv* 99/4: 434–448.
- Scheuring Flóra 2011. Egy tanárikérdés-típus diskurzusgrammatikai vizsgálata. *Anyanyelv-pedagógia* 4/4. <http://www.anyanyelv-pedagogia.hu/cikkek.php?id=345> (utolsó letöltés: 2020. szeptember 28.)
- Schiffirin, Deborah 1987. *Discourse markers*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Schirm Anita 2004. Napjaink nyelvi változásai. Új nyelvi jelenségek a magyarban. In: Balázs Géza – Grétsy László (szerk.): *Új jelenségek a magyar nyelvben. Válogatás a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma anyanyelvi pályázataiból*. Budapest, Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma/Tinta Könyvkiadó, 147–167.
- Schirm Anita 2006. Az *-e* kérdő partikula nyomában. In: Gárgyán Gabriella – Sinkovics Balázs (szerk.): *LingDok 5. Nyelvész-doktoranduszok dolgozatai*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Nyelvtudományi Doktori Iskola, 131–153.
- Schirm Anita 2007. A komplex kérdés mint nyelvhasználati stratégia. In: Sinkovics Balázs (szerk.): *LingDok 6. Nyelvész-doktoranduszok dolgozatai*. Szeged, JATE Press, 131–154.
- Schirm Anita 2007–2008. A *hát* diskurzusjelölő története. *Nyelvtudomány* III–IV: 185–201.
- Schirm Anita 2008a. A sárospataki hitvita diskurzusjelölőiről. In: Büky László – Forgács Tamás – Sinkovics Balázs (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei V*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, 185–192.

- Schirm Anita 2008b. A *hát* diskurzusjelölő partikula használata. In: Balázs Géza – H. Varga Gyula (szerk.): *Az abdukció. Az abdukció logikája, szemiotikája*. Budapest/Eger, Magyar Szemiotikai Társaság/Líceum Kiadó, 180–187.
- Schirm Anita 2008c. A *hát* diskurzusjelölő partikulához kötődő nyelvhasználati stratégia. In: Geecső Tamás – Sárdi Csilla (szerk.): *Jel és jelentés*. Székesfehérvár/Budapest, Kodolányi János Főiskola/Tinta Könyvkiadó, 289–296.
- Schirm Anita 2009a. Partikula és/vagy diskurzusjelölő? In: Keszler Borbála – Tátrai Szilárd (szerk.): *Diskurzus a grammatikában – grammatika a diskurzusban*. Budapest, Tinta Könyvkiadó, 304–311.
- Schirm Anita 2009b. A diskurzusjelölők a parlamenti beszédekben. In: Kukorelli Katalin (szerk.): *Hatékony nyelvi, idegen nyelvi és szakmai kommunikáció interkulturális környezetben*. Dunaújváros, Dunaújvárosi Főiskola, 168–175.
- Schirm Anita 2009c. A diskurzusjelölővé válás folyamatáról. In: Nádor Orsolya (szerk.): *MANYE XVIII. A magyar mint európai és világnyelv. Vol. 5/2*. Budapest, MANYE/Balassi Intézet, 895–901.
- Schirm Anita 2010a. A parlamenti beszédek a diskurzuselemzés szemszögéből – esettanulmány a *vajon* diskurzusjelölőről. In: Geecső Tamás – Sárdi Csilla (szerk.): *Új módszerek az alkalmazott nyelvészeti kutatásban*. Székesfehérvár/Budapest, Kodolányi János Főiskola/Tinta Könyvkiadó, 250–254.
- Schirm Anita 2010b. Mit jelölnek a diskurzusjelölők? In: Kukorelli Katalin (szerk.): *A tartalom és forma harmóniájának kommunikációja*. Dunaújváros, Dunaújvárosi Főiskola, 81–88.
- Schirm Anita 2011a. A diskurzusjelölők funkciói a nyelvhasználók szerint. In: Boda István Károly – Mónos Katalin (szerk.): *MANYE XX. Az alkalmazott nyelvészet ma: innováció, technológia, tradíció*. Budapest/Debrecen, MANYE/Debreceni Egyetem, 218–223.
- Schirm Anita 2011b. Adalékok a *vajon* diskurzusjelölő történetéhez. In: Bakró-Nagy Marianne – Forgács Tamás (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VI*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, 199–210.
- Schirm Anita 2011c. A diskurzusjelölők a nyelvtudományban és az oktatásban. In: Hegedűs Orsolya – Pšenáková Ildikó (szerk.): *Tudomány az oktatásért – oktatás a tudományért I*. Nyitra, Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara, 73–78.

- Schirm Anita 2011d. *A diskurzusjelölők funkciói: a hát, az -e és a vajon elemek története és jelenkori szinkrón státusa alapján*. Doktori értekezés. Kézirat. Szeged, Szegedi Tudományegyetem. [http://doktori.bibl.u-szeged.hu/id/eprint/759/1/schirm\\_anita\\_doktori\\_disszertacio.pdf](http://doktori.bibl.u-szeged.hu/id/eprint/759/1/schirm_anita_doktori_disszertacio.pdf) (utolsó letöltés: 2020. szeptember 28.)
- Schirm Anita 2011e. A diskurzusjelölők funkciói a számok tükrében. *Alkalmazott Nyelvészeti Közlemények* 6/1: 185–197.
- Schirm Anita 2012a. A retorikai kérdések diskurzusjelölőiről. In: Szikszainé Nagy Irma (szerk.): *A stilisztikai-retorikai alakzatok szöveg- és stílusstruktúráját meghatározó szerepe*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 124–133.
- Schirm Anita 2012b. A hát diskurzusjelölő a televíziós vitaműsorokban. *Beszéd-kutatás* 20: 144–153.
- Schirm Anita 2012c. A Twitter szövegei a diskurzuselemzés szemszögéből. In: Balázs Géza – Veszelszki Ágnes (szerk.): *Nyelv és kultúra – kulturális nyelvészet*. Budapest, Inter Kultúra-, Nyelv- és Médiakutató Központ Kht./Magyar Szemiotikai Társaság/PRAE.HU Kft./Palimpszeszt Kulturális Alapítvány, 245–250.
- Schirm Anita 2012d. A diskurzusjelölők emocionális és expresszív funkcióiról. In: Geccsó Tamás – Sárdi Csilla (szerk.): *Nyelvi funkciók – stílus és kapcsolatok*. Székesfehérvár/Budapest, Kodolányi János Főiskola/Tinta Könyvkiadó, 220–226.
- Schirm Anita 2013a. Adalékok a szóval diskurzusjelölő történetéhez. In: Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VII*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, 141–150.
- Schirm Anita 2013b. A szóval diskurzusjelölő funkcióiról – A szótárak adatai és a nyelvhasználók vélekedései alapján. *Alkalmazott Nyelvészeti Közlemények* 8/1: 59–74.
- Schirm Anita 2013c. Discourse markers in talk shows: the examples of Hungarian *hát*. In: Galya Hristozova – Veselina Vateva – Mariana Lazarova – Mariya Aleksieva – Milen Filipov (szerk.): *Етнопсихолингвистични и социолингвистични аспекти на езика на медиите в България*. Бургас, 124–133.
- Schirm Anita 2013d. Fókusz(csoport)ban a diskurzusjelölők. In: Kontra Miklós – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.): *Elmélet és empiria a szociolingvisztikában*. Budapest, Gondolat Kiadó, 324–336.



- Schirm Anita 2013e. A diskurzusjelölők a tanári magyarázatokban. In: Szöllősy Éva – Prax Levente – Hoss Alexandra (szerk.): *Találkozások az anyanyelvi nevelésben*. Pécs, Pécsi Tudományegyetem Nyelvtudományi Doktori Iskola, 259–268.
- Schirm Anita 2014a. Diskurzusjelölők az osztálytermi kommunikációban. In: Veszelszki Ágnes – Lengyel Klára (szerk.): *Tudomány, technolektus, terminológia. A tudományok, szakmák nyelve*. Budapest, Éghajlat Könyvkiadó, 193–202.
- Schirm Anita 2014b. A diskurzusjelölők stilisztikai és pragmatikai megközelítése. In: Dobi Edit – Domonkosi Ágnes – Pethő József (szerk.): *Stílusról, nyelvről – sokszínűen. Szikszainé Nagy Irma 70. születésnapjára*. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézet, 294–307.
- Schirm Anita 2015a. A diskurzusjelölők az osztálytermi kommunikáció szövegtípusaiban. In: Baditzné Pálvölgyi Kata – Szabó Éva – Szentgyörgyi Rudolf (szerk.): *Tanóratervezés és tanórákatatás. A magyar nyelv és irodalom, az idegen nyelvek és a művészetek műveltségi területen*. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem, 49–66.
- Schirm Anita 2015b. Discourse markers in classroom communication. In: Dorota Brzozowska – Władysław Chłopicki (szerk.): *Culture's software: communication styles*. Cambridge Scholars Publishing, 207–226.
- Schirm Anita 2016a. A diskurzusjelölők megközelítése a nyelvtankönyvekben. *Acta Academiae Agriensis Nova Series. Sectio Linguistica Hungarica* 43: 108–121.
- Schirm Anita 2016b. Az alakzatok mint a nyelvi humor eszközei a stand-up comedyben. In: Boda-Ujlaky Judit – Barta Zsuzsanna – T. Litovkina Anna – Barta Péter (szerk.): *A humor nagyítón keresztül*. Budapest, Tinta Könyvkiadó/Selye János Egyetem/ELTE Bölcsészettudományi Kar, 33–41.
- Schirm Anita 2016c. A diskurzusjelölőkhöz kötődő attitűdök vizsgálata az osztálytermi kommunikáció kontextusában. In: Kozmács István – Vančo Ildikó (szerk.): *Sztenderd – nem sztenderd. Variációk egy nyelv változataira*. Lakitelek, Antológia Kiadó, 77–84.
- Schirm Anita 2017a. A diskurzusjelölők vizsgálata a Szögedi Szociolingvisztikai Interjúban. *Magyar Nyelvjárások* 55: 5–23.
- Schirm Anita 2017b. A diskurzusjelölők és a szövegtípusok viszonyáról. *Magyar Nyelv* 113/3: 330–341.

- Schirm Anita 2018. Diskurzusjelölő-társulások a Szögedi Szociolingvisztikai Interjúban. *Alkalmazott Nyelvtudomány* 18/1: 1–16.
- Schirm Anita 2019a. Egy szövegtípus története a diskurzusjelölők tükrében. A stand-up comedy múltja és jelene. In: Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei*. X. Szeged, SZTE BTK Magyar Nyelvészeti Tanszék, 285–298.
- Schirm Anita 2019b. A diskurzusjelölő-használat életkori sajátosságai a nyelvi interjú szövegtípusában. *Beszédkutatás* 27: 187–205.
- Schirm Anita 2019c. „Hát-tal, és-sel, kötésszóval nem kezdünk mondatot!” Vagy hát mégis? A diskurzusjelölőkhöz kötődő nyelvi babonák az internetes szövegtípusokban. *Jel-Kép* 2019/2: 92–100.
- Schirm Anita 2019d. A diskurzusjelölők funkciói a szövegtípusok tükrében. In: Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd (szerk.): *Kontextualizáció és metapragmatikai tudatosság*. Budapest, ELTE Eötvös József Collegium, 265–290.
- Schirm Anita 2020. A diskurzusjelölők a telefonos ügyfélszolgálati beszélgetésekben. *Beszédtudomány – Speech Science* 1: 237–258.
- Schirm Anita – Szabó Veronika – Gocsál Ákos 2017. *A hát diskurzusjelölő prozódiai sajátosságai a SZÖSZI interjújában*. Előadás: Újdonságok a szemantikai és pragmatikai kutatásokban, Szeged, 2017. április 28.
- Schirm Anita – Kocsor András – Kovács Kornél – Tormáné Szél Laura 2020. Telefonos ügyfélszolgálati beszélgetések a diskurzuselemzés szemszögéből. *Hungarológiai Közlemények* 21/3: 48–63.
- Schwarz, Jeannine 2010. *Linguistic aspects of verbal humor in stand-up comedy*. Doktori értekezés. Kézirat. Saarlouis, Universität des Saarlandes. [https://publikationen.sulb.uni-saarland.de/bitstream/20.500.11880/23601/1/Linguistic\\_Aspects\\_of\\_Verbal\\_Humor\\_Verlagsversion.pdf](https://publikationen.sulb.uni-saarland.de/bitstream/20.500.11880/23601/1/Linguistic_Aspects_of_Verbal_Humor_Verlagsversion.pdf) (utolsó letöltés: 2020. szeptember 28.)
- Siepmann, Dirk 2005. *Discourse markers across languages: a contrastive study of second-level discourse markers in native and non-native text with implications for general and pedagogic lexicography*. Abingdon/New York, Routledge.
- Síklaki István (szerk.) 1995. *A szóbeli befolyásolás alapjai II*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Síklaki István 2006. *Vélemények mélyén. A fókuszcsoport módszer, a kvalitatív közvélemény-kutatás alapkészere*. Budapest, Kossuth Kiadó.
- Simigné Fenyő Sarolta 2006. Metainformációs kutatások. *Publicationes Universitatis Miskolciensis. Sectio Philosophica* 11/2: 49–53.

- Simoncsics Péter 2003. Egy uráli párhuzamosság: a nyenyec költői dikció *ngey* (*ngæy*) töltőeleme és a magyar *-É* szintaktomorféma. *Nyelvtudományi Közlemények* 100: 238–244.
- Simonyi Zsigmond 1879. *Antibarbarus. Az idegenszerű és egyéb hibás szavaknak és szerkezeteknek betürendes jegyzéke a megfelelő helyesek kitételével, egy-szersmind a magyar nyelv főbb nehézségeinek magyarázata. Gyakorlati kézikönyv mindazok számára, kik magyarul irnak és tanítanak.* Budapest, Eggenberger-féle Könyvkereskedés.
- Simonyi Zsigmond 1881. *A magyar kötőszók, egyuttal az összetett mondat elmélete. A mellérendelő kötőszók.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- Simonyi Zsigmond 1882. *A magyar kötőszók, egyuttal az összetett mondat elmélete. Második kötet. Az alárendelő kötőszók első fele. A hogy és -e kötőszók.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- Simonyi Zsigmond 1903. Helyes mondatszerkesztés. *Magyar Nyelvőr* 32/5: 241–251.
- Simonyi Zsigmond 1914. *Helyes magyarság. A magyaros stílus kézikönyve.* Harmadik, javított kiadás. Budapest, Singer és Wolfner.
- Simonyi Zsigmond 1916. Arany János és a helyesírás. *Magyar Nyelvőr* 45/1: 1–6.
- Skutta Franciska 2008. Kommunikációs modell és szövegtípus. In: Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Szöveg, szövegtípus, nyelvtan.* Budapest, Tinta Könyvkiadó, 101–109.
- Soares da Silva, Augusto 2006. The polysemy of discourse markers: the case of *pronto* in Portuguese. *Journal of Pragmatics* 38/12: 2188–2205.
- Spóring Ildikó 2003. *A tartalmi önjavítás pragmatikai jelölői a magyarban.* Szakdolgozat. Kézirat. Szeged, Szegedi Tudományegyetem.
- Stukker, Ninke – Wilbert Spooren – Gerard Steen (szerk.) 2016. *Genre in language, discourse and cognition.* Berlin/New York, De Gruyter Mouton.
- Szabó T. Attila 1969. Egyik legönállótlanabb szavunk nyomában. *Magyar Nyelvőr* 93/2: 190–214.
- Szabó Tamás Péter 2008. „Idegesít, mert borzalmasan hangzik”. Gimnazisták a nem önzérelt nyelvi hibajavításról. In: Gherdán Tamás – Schultz Judit (szerk.): *Félúton 2. Az ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola-jának konferenciája.* Budapest, ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola, 100–109, <https://edit.elte.hu/xmlui/bitstream/handle/10831/20628/szabo.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (utolsó letöltés: 2020. szeptember 30.)

- Szabó Tamás Péter 2012. „*Kirakunk táblákat, hogy csúnyán beszélni tilos*”. *A javítás mint gyakorlat és mint téma diákok és tanáraik metanyelvében*. Duna-szerdahely, Gramma, <http://mek.oszk.hu/10900/10947/10947.pdf> (utolsó letöltés: 2020. szeptember 30.)
- Szarvas Gábor 1883. Kérdések és feleletek. *Magyar Nyelvőr* 12/10: 468–469.
- Szarvas Katalin 2004. *Ellentétes kötőszók pragmatikai jelölő szerepben a magyarban*. Szakdolgozat. Kézirat. Szeged, Szegedi Tudományegyetem.
- Szász Károly 1905. A kérdő *é* kérdéséhez. *Magyar Nyelv* 1/10: 459–460.
- Szathmári István 1968. *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Szatzker Szilvia 2007. Grammatikalizációs elméletek. A német *werden* és a magyar *lesz* ige korpusz alapú szemantikai vizsgálata. In: Gecső Tamás – Sárdi Csilla (szerk.): *Nyelvelmélet – nyelvhasználat*. Székesfehérvár/Budapest, Kodolányi János Főiskola/Tinta Könyvkiadó, 304–314.
- Szepesy Gyula 1986. *Nyelvi babonák*. Budapest, Gondolat.
- Szeteli Anna – Gocsál Ákos – Alberti Gábor 2019. Szemafor *hát! Jelentés és nyelvhasználat* 6: 33–63.
- Sz. Hegedűs Rita 2002. *A BUSZI elemzése a diskurzusjelölők szempontjából*. Előadás: XII. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus, Nyelvek és kultúrák találkozása, Szeged, 2002. március 28.
- Szikszaíne Nagy Irma 1999. *Leíró magyar szövegtan*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Szikszaíne Nagy Irma 2003. A retorikai kérdések kérdő névmásai és partikulája. *Magyar Nyelv* 99/3: 300–310.
- Szikszaíne Nagy Irma 2008. *A kérdésalakzatok retorikája és stilisztikája*. Debrecen, Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadó.
- Szili Katalin 2007. Az udvariasság pragmatikája. *Magyar Nyelvőr* 131/1: 1–17.
- SzófSz. = Bárczi Géza 1941. *Magyar szófajti szótár*. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
- SzT. = Szabó T. Attila (később: Vámszer Márta, Kósa Ferenc, Fazakas Emese) (főszerk.) 1975–2014. *Erdélyi magyar szótörténeti tár I–XIV*. Bukarest/Budapest/Kolozsvár, Kriterion Könyvkiadó/Akadémiai Kiadó/Erdélyi Múzeum-Egyesület.
- Szvorényi József 1846. *Magyar ékes szókötés*. Buda, Magyar Tudós Társaság.
- Tátrai Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.) 2008. *Szöveg, szövegtípus, nyelvtan*. Budapest, Tinta Könyvkiadó.

- Temesi Mihály 1961. A módosító szók. In: Tompa József (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan. 1. kötet. Bevezetés – Hangtan – Szótan.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 260–262.
- TESz. = Benkő Loránd (főszerk.) 1967–1984. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–4.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.) 2006. *Szöveg és típus. Szövegtipológiai tanulmányok.* Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- Toldy Ferenc 1866. *Corpus grammaticorum linguae Hungaricae veterum. A régi magyar nyelvészek Erdősitől Tsétsüig.* Pest, Eggenberger.
- Tolnai Varga Piroska 2018. Diskurzusszervező elemek a diákesszékben. *Anyanyelv-pedagógia* 11/1: 28–39, <http://www.anyanyelv-pedagogia.hu/cikkek.php?id=718> (utolsó letöltés: 2020. szeptember 28.)
- Tompa József (szerk.) 1961–1962. *A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan 1–2.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Tompa József 1962. A kötőszó mint egyszavas mondat és mint főnév. *Magyar Nyelvőr* 86/3: 265–282.
- Tótfalusi István 1997. *Magyar nyelvhelyességi kéziszojtár A-tól Z-ig.* Budapest, Merényi Könyvkiadó.
- Tóth Imre 1987. *Ipoly menti palóc tájszojtár. Bernecebaráti és vidéke tájnyelve az 1930–1940-es évek fordulóján.* Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- Tóth Zsombor 2005. Hitvita és marginália. Megjegyzések a „(hit)vita antropológiájához”. (Esettanulmány). In: Heltai János – Tasi Réka (szerk.): *„Tenger az igaz hitrül való egyenetlenségek vitatásának eláradott özöne...”. Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitáinkról.* Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, 175–197.
- Traugott, Elizabeth Closs 1995. *The role of the development of discourse markers in a theory of grammaticalization.* A XII. International Conference on Historical Linguistics konferencián bemutatott előadás írott változata. Kézirat. <https://web.stanford.edu/~traugott/papers/discourse.pdf> (utolsó letöltés: 2020. október 5.)
- Traugott, Elizabeth Closs 1999. *From subjectification to intersubjectification.* A XIV. International Conference on Historical Linguistics konferencián bemutatott előadás írott változata. Kézirat. <http://www.stanford.edu/traugott/papers/subject2intersubject.pdf> (utolsó letöltés: 2005. március 10.)
- ÚESz. = *Új magyar etimológiai szótár.* MTA Nyelvtudományi Intézet, <http://uesz.nytud.hu/> (utolsó letöltés: 2020. november 2.)

- ÚMTsz. = B. Lőrinczy Éva (főszerk.) 1979–2010. *Új magyar tájszótár 1–5*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Vargáné Kiss Katalin 2012. Diskurzusjelölők szerepe különböző műfajú pénzügyi szakszövegekben. In: Silye Magdolna (sorozatszerk.): *Porta Lingua – 2012. Szaknyelv kutatási irányzatok és alkalmazások*. Debrecen, Szaknyelvoktatók és -Kutatók Országos Egyesülete, 161–171.
- Vargha András 2015. *Matematikai statisztika pszichológiai, nyelvészeti és biológiai alkalmazásokkal*. Második átdolgozott kiadás. Budapest, Pólya Kiadó.
- Verdonik, Darinka – Andrej Žgank – Agnes Pisanski Peterlin 2008. The impact of context on discourse marker use in two conversational genres. *Discourse Studies* 10/6: 759–775.
- Velcsov Mártonné 1985. A szófajok. In: Rác Endre (szerk.): *A mai magyar nyelv*. Budapest, Tankönyvkiadó, 9–83.
- Vicsek Lilla 2006. *Fókuszcsoport. Elméleti megfontolások és gyakorlati alkalmazás*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Vicsi Klára – Sztahó Dávid 2009. Ügyfél érzelmi állapotának detektálása telefonos ügyfélszolgálati dialógusban. In: Tanács Attila – Szauter Dóra – Vincze Veronika (szerk.): *VI. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Informatikai Tanszékcsoport, 217–225.
- Viszota Gyula 1911. Vörösmarty és az Akadémia nyelvtani munkássága. *Magyar Nyelv* 7/10: 433–441.
- V. Raisz Rózsa 2002. Beszélt nyelvi elemek a tanári megnyilatkozásokban. In: Balázs Géza – A. Jászó Anna – Koltói Ádám (szerk.): *Éltető anyanyelvünk. Írások Grétsy László 70. születésnapjára*. Budapest, Tinta Könyvkiadó, 410–414.
- Wacha Imre 2016. *Kvaterkázás. Anekdóták a XX. század második felének nyelvészeiről, nyelveművelőiről*. Budapest, Anyanyelvápolók Szövetsége.
- W. Bíró Ágnes – Grétsy László – Kemény Gábor 1978. *Hivatalos nyelvünk kézikönyve*. Második, átdolgozott kiadás. Budapest, Pénzügyminisztérium Államigazgatási Szervezési Intézet.
- Zhao, Hongwei 2014. The textual function of discourse markers under the framework of relevance theory. *Theory and Practice in Language Studies* 4/10: 2105–2113.
- Zimányi Árpád 2008. A politikai-közéleti nyelv érzelmi színezete. In: uő (szerk.): *Acta Academiae Paedagogicae Agriensis Nova Series. Sectio*

- Linguistica Hungarica* 35. *Az agresszió kutatásról interdiszciplináris keretben.* Eger, EKF Líceum Kiadó, 114–122.
- Zlinszky Aladár 1926. Magyarán. (Megjegyzések Bársony István cikkeire). *Magyar Nyelv* 22/7–8: 285–293.
- Zolnai Gyula 1893. Mondattani búvárlatok III.–V. *Nyelvtudományi Közlemények* 23: 145–177.
- Zsádon Béla 2007. *Csoda szar.* <http://index.hu/kultur/korrektor/csodaszar/> (utolsó letöltés: 2020. szeptember 28.)
- Yang, Shanru 2011. Investigating discourse markers in pedagogical settings: a literature review. *Arecls* 8: 95–108.
- Yuniar, Dientha 2013. *Ya* as discourse marker: indonesian stand-up comedy strategy in producing laughter. *International Journal of Applied Linguistics & English Literature* 2/6: 103–110.





# Függelék

## I. A felhasznált kérdőív

Nem: .....

Életkor: .....

Lakóhely: .....

Foglalkozás: .....

Kedves Megkérdezett!

Ha kitöltöd ezt a rövid kis kérdőívet, segítséget nyújtasz nekem egy nyelvészeti terepmunka elkészítéséhez, ugyanis az adatközlőm leszel. Fontos, hogy tudd, a vizsgálat semmilyen képességet vagy előzőleg megszerzett tudást nem mér, a kérdésekre nincs jó vagy rossz válasz, ugyanis a Te őszinte véleményedre vagyok kíváncsi. Köszönöm a segítséget és az együttműködést!

**I.) Hasonlítsd össze az alábbi mondatpárokat, és fogalmazd meg, mit fejez ki a mondatpárok közül a másodikban a félkövérrel szedett elem.**

1.a.) Siessünk!

1.b.) Siessünk **hát!**

2.a.) Megírtad a leckéd?

2.b.) **Ugye** megírtad a leckéd?

3.a.) Nem akarsz megtenni?

3.b.) Nem akarsz-**e** megtenni?

4.a.) Ha jól gondolom, nem akarsz vezetni.

4.b.) **Szóval**, ha jól gondolom, nem akarsz vezetni.

5.a.) Én meg hazaértem.

5.b.) **Hát** én meg hazaértem.

6.a.) János intelligens?

6.b.) János **vajon** intelligens?

7.a.) Eljössz?

7.b.) **Hát** eljössz?

8.a.) Péter okos.

8.b.) Péter **ugye** okos.

9.a.) Hol van az alapító okirat tartalma?

9.b.) **Hát** hol van az alapító okirat tartalma?

10.a.) Ez a fiú szavahihető, dolgoz, becsületes, rendes ember.

10.b.) Ez a fiú szavahihető, dolgoz, becsületes, **szóval** rendes ember.

11.a.) Van-e más választásunk?

11.b.) **Vajon** van-e más választásunk?

12.a.) Bementünk a terembe, én nem is akartam, de ő nagyon hívott.

12.b.) Bementünk a terembe, **szóval** én nem is akartam, de ő nagyon hívott.

13.a.) Péter kapott új autót.

13.b.) Péter kapott **ugye** új autót.

14.a.) Ami azt illeti, nincs kedvem moziba menni.

14.b.) **Hát**, ami azt illeti, nincs kedvem moziba menni.

15.a.) János vajon eljön?

15.b.) János vajon eljön-**e**?

**II.) Te magad mikor és mire használod az alábbi elemeket a beszédben és/vagy az írásban? Próbáld meg megadni az egyes elemek szerepét, a tipikus használati körüket, és írd szövegkörnyezettel együtt egy jellegzetes példát is.**

a.) hát:

b.) vajon:

c.) -e:

d.) szóval:

e.) ugye:

f.) persze:

**III.) A II.) feladatban felsorolt elemek közül van-e valamelyik, amelyiknek a használatával kapcsolatban bizonytalan vagy, vagy amelyiknek a használata miatt már ért kellemetlenség?**

.....  
.....  
.....  
.....  
.....  
.....  
.....  
.....  
.....  
.....  
.....  
.....  
.....  
.....  
.....  
.....  
.....  
.....  
.....

**II. A kérdőíves vizsgálat résztvevőinek adatai**

<b>SORSZÁM</b>	<b>NEM</b>	<b>ÉLETKOR</b>	<b>LAKÓHELY</b>	<b>FOGLALKOZÁS</b>
1	nő	33	Szeged	egyetemi adjunktus
2	nő	23	Szeged	tanuló
3	nő	22	Cegléd	tanuló
4	nő	22	Baja	tanuló
5	férfi	23	Hódmezővásárhely	hallgató
6	nő	22	Szeremle	tanuló
7	férfi	22	Vörs	hallgató
8	nő	24	Gyula	hallgató
9	férfi	22	Tata	tanuló
10	férfi	22	Szeged	tanuló
11	férfi	24	Szeged	egyetemi hallgató
12	nő	22	Békés	hallgató
13	férfi	33	Szeged	egyetemi oktató
14	nő	63	Sarkad	nyugdíjas
15	nő	22	Szeged	hallgató
16	nő	22	Szeged/Csongrád	tanuló
17	férfi	21	Szeged	tanuló
18	férfi	29	Forráskút	főiskolai oktató
19	nő	23	Budapest	hallgató
20	nő	22	Szeged	tanuló
21	nő	21	Bonyhád	hallgató
22	nő	22	Szentes	hallgató
23	nő	22	Makó	tanuló
24	nő	22	Szeged	hallgató
25	férfi	20	Szabadszállás	tanuló
26	nő	21	Jászládány	hallgató
27	nő	46	Sárospatak	gazdasági előadó
28	nő	27	Taktaharkány	könyvtáros
29	nő	49	Budapest	titkárnő
30	nő	30	község	gyes
31	nő	32	Budapest	vegyésztechnikus/ laboráns
32	nő	37	Sopron	munkanélküli
33	nő	26	Kecskemét	könyvtáros + joghall- gató
34	nő	36	Sándorfalva	gondnok (jelenleg gyes)
35	nő	31	Miskolc	ügyfélszolgálatos
36	férfi	15	Farkaslyuk	tanuló

SORSZÁM	NEM	ÉLETKOR	LAKÓHELY	FOGLALKOZÁS
37	nő	15	Arló	tanuló
38	nő	14	Ózd	tanuló
39	férfi	14	Ózd	tanuló
40	nő	15	Ózd	tanuló
41	férfi	13	Ózd	tanuló
42	férfi	15	Ózd	tanuló
43	nő	13	Ózd	tanuló
44	férfi	14	Somsály	tanuló
45	nő	14	Farkaslyuk	tanuló
46	férfi	13	Ózd	tanuló
47	nő	13	Ózd	tanuló
48	nő	14	Ózd	tanuló
49	nő	14	Ózd	tanuló
50	férfi	14	Ózd	tanuló
51	férfi	14	Ózd	diák
52	nő	15	Ózd	tanuló
53	nő	14	Szilvásvár	tanuló
54	nő	14	Farkaslyuk	tanuló
55	nő	15	Ózd	tanuló
56	férfi	14	Ózd	tanuló, diák
57	férfi	13	Ózd	tanuló
58	nő	14	Ózd	tanuló
59	férfi	14	Ózd	tanuló
60	nő	15	Arló	tanuló
61	férfi	15	Ózd	tanuló
62	nő	13	Királd	tanuló
63	nő	14	Ózd	tanuló
64	férfi	13	Ózd	tanuló/diák
65	férfi	14	Ózd	diák
66	nő	14	Ózd	tanuló
67	férfi	14	Farkaslyuk	tanuló
68	férfi	15	magándolog	0
69	férfi	14	Ózd	munkanélküli
70	nő	13	Ózd	tanuló
71	férfi	25	Budapest	történész
72	férfi	33	Szeged	egyetemi oktató
73	férfi	31	Szeged	bádogos
74	nő	50	Ózd	számlázási előadó

SORSZÁM	NEM	ÉLETKOR	LAKÓHELY	FOGLALKOZÁS
75	férfi	37	Budapest	elektronikus szerkesztő CAD Engineer/
76	férfi	28	Írország/Dublin	Technician, egyetemi hallgató
77	nő	16	Budapest	tanuló
78	nő	19	Budapest	tanuló
79	nő	21	Kecskemét	tanuló
80	nő	21	Szeged	tanuló
81	nő	20	Bugac	egyetemi hallgató
82	nő	41	Budapest	tanár
83	férfi	37	Brüsszel	köztisztviselő
84	nő	58	Budapest	pénzügyi szakreferens
85	nő	32	Szeged	kineziológus
86	nő	60	Budapest	nyugdíjas (közgazdász)
87	nő	25	Apc	tanuló
88	nő	58	Érd	r.nyugdíjas

### III. A kutatás forrásanyagának összetétele

#### Internetes keresők, adatbázisok, korpuszként felhasznált oldalak

Google – <https://www.google.com/>

Magyar Nemzeti Szövegtár – <http://mnsz.nytud.hu/>

Magyar Történeti Korpusz – <http://www.nytud.hu/hhc/>

Országgyűlési Napló 1990–2019 – <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/OGYNaplo-orszaggyulesi-naplo-1990-2019-4/>

Parlamenti Napló 1990–2004 – Arcanum DVD könyvtár V., Budapest, Arcanum.

Twitter – <https://twitter.com/>

#### A stand-up comedy korpusz összetétele

Benedek Tibor: Bájgli, <https://www.youtube.com/watch?v=hWt5vBRfIbs>  
(utolsó letöltés: 2020. október 1.)

Darvas Szilárd: Szilveszteri konferansz, <https://www.youtube.com/watch?v=K-J2t1xXiNbg> (utolsó letöltés: 2020. október 1.)

Dumaszínház Kabaré: Oktatás 1. és 2. rész, <https://www.youtube.com/watch?v=KrThcYOaA3U>, [https://www.youtube.com/watch?v=UHurt9\\_3skQ](https://www.youtube.com/watch?v=UHurt9_3skQ) (utolsó letöltés: 2020. október 1.)

Hofi Géza: Az élelem bére, <https://www.youtube.com/watch?v=JQ2VlunSqjA>  
(utolsó letöltés: 2020. október 1.)

- Hofi Géza: Lenin-szobor, <https://www.youtube.com/watch?v=W5MbAx3fK6M> (utolsó letöltés: 2020. október 1.)
- Hofi Géza: Gondolatok a magyar fociról, <https://www.youtube.com/watch?v=c-qtDR9BwUw&t=8s> (utolsó letöltés: 2020. október 1.)
- Hofi Géza: Kabaré 1993, <https://www.youtube.com/watch?v=tuDZuLjRii8> (utolsó letöltés: 2020. október 1.)
- Hofi Géza: Pusszantás mindenkinek, <https://www.youtube.com/watch?v=WQd14A6qw6w&t=17s> (utolsó letöltés: 2020. október 1.)
- Kellér Dezső konferansza, [https://www.youtube.com/watch?v=ZqEv7hq\\_ICw](https://www.youtube.com/watch?v=ZqEv7hq_ICw) (utolsó letöltés: 2020. október 1.)
- Kellér Dezső: Hol szorít a footballcipő, <https://www.youtube.com/watch?v=z1wIFVzb5FU> (utolsó letöltés: 2020. október 1.)
- Kellér Dezső fellépése, <https://www.youtube.com/watch?v=YV6T8UAy4I8> (utolsó letöltés: 2018. december 19.)
- Showder Klub részei, Forrás: Berczi Gergő szakdolgozatának (2012) DVD-melléklete
- Vadnay László konferansza, <https://www.youtube.com/watch?v=cKeP8sFRYHk> (utolsó letöltés: 2020. október 1.)





# Név- és tárgymutató

## A, Á

- Abraham, Werner 34  
Abuczki Ágnes 23, 173, 174, 185  
Adamik Tamás 51  
A. Jászó Anna 16  
Alberti Gábor 33, 57, 174, 179, 230  
Almási Miklós 81  
Antalné Szabó Ágnes 168, 172, 173, 178, 182, 183  
Antibarbarus 112  
Arany János 65, 88  
Aranyosi Péter 215, 220  
Archer, Dawn 225  
arculat 44, 79, 95  
arculatfenyegető aktus 44, 95, 208, 234; *l. még* arculatrombolás  
arculatmunka 44, 78, 208, 238  
arculatovás 54, 120, 208, 234  
arculatrombolás 44, 47, 53, 54, 58, 78, 95, 208, 213, 235; *l. még* arculatfenyegető aktus  
Ardai Tamás 215  
Asztalos Anikó 168, 172, 180  
attitűdjelölés 18–21, 26, 49, 91, 92, 180, 189, 191, 193, 200, 207, 218, 237; *l. még* beszélői attitűd  
azonosság elve 30
- ## B
- Baczoni Baló Menyhért 40  
Bácsi Miklós 40  
Bakró-Nagy Marianne 11, 28  
Balassa József 63  
Balázs János 35, 164  
Bálint Sándor 47, 48  
Bańczerowski Janusz 18, 182  
Bárczi Géza 35, 100  
Bartha Csilla 187  
Báthori Zsófia 40, 41  
de Beaugrande, Robert 163  
Béchet, Frédéric 225  
befolyásolás 51, 93, 211  
Békeffy László 215  
Beke Ödön 86, 88, 90  
Beliczai Balázs 215, 223  
Bell, David M. 23, 24, 29, 124, 152, 154, 237, 242  
Benedek Tibor 215  
benyomáskeltés 84, 110  
Berczi Gergő 279  
Berrár Jolán 37  
Bessenyei György 45, 46  
beszédaktus 21, 51, 140, 160, 166, 167, 172, 173, 176, 177, 181, 183, 187, 225, 226, 234  
beszédaktus-elmélet 163  
beszédtöltelék 12, 14, 33, 37, 53, 98–102, 109–113, 115, 149, 161; *l. még* töltelékszó  
beszélői attitűd 25, 28, 29, 34, 39, 42, 43, 45, 46, 49, 51, 53, 54, 56, 58, 87, 90, 91, 95–97, 99, 100, 102, 107, 123, 146, 171, 175, 177, 178, 181, 184, 185, 193, 195, 197, 200, 207, 211, 216–218, 220, 224, 227, 238–240; *l. még* attitűdjelölés  
beszélőváltás 98, 103, 168, 195, 196, 223, 226

Bicskei Dezsőné 113  
 Blakemore, Diane 18  
 Boros Tiborné 101  
 Buzinkai Mihály 40

**C**

Carter, Roland 168  
 Chovanec, Jan 95, 207  
 Clayman, Steven E. 208, 210  
 Czuczor Gergely 86, 96

**Cs**

Csúry Bálint 47, 48, 70  
 Csúry István 18, 102

**D**

Darvas Szilárd 215, 217  
 dekategorizáció 29, 34  
 Delmonte, Rodolfo 225  
 Dengl János 63, 69  
 Dér Csilla Ilona 11, 15–25, 28, 30,  
 33, 39, 46, 54, 57, 103, 111, 166,  
 196, 197, 216, 229  
 Diewald, Gabriele 165  
 diskurzusrányítás 16, 102, 128–  
 135, 145, 146, 148–150, 207, 213  
 diskurzusszegmens 15, 16, 19, 20,  
 23–26, 36, 43, 45, 53, 108, 175,  
 205, 237, 238  
 D. Máta Mária 36, 58–60, 87, 88  
 Dobos Csilla 18, 166  
 Domonkosi Ágnes 113, 114, 117,  
 120, 123  
 Dori-Haconen, Gonen 165  
 Döme Károly 46  
 Dömötör Adrienne 11, 21  
 Dressler, Wolfgang 163

**E, É**

E. Abaffy Erzsébet 88  
 egyöntetűség elve 29, 30, 238  
 É. Kiss Katalin 63–65, 68, 79  
 Elek István 208  
 Eőry Vilma 177  
 Eötvös József 98  
 Erdei Tamás 121  
 Erdélyi János 98  
 Erdős János 63, 69  
 evidencialitás 33, 54, 55, 57, 136,  
 158, 172, 174, 175, 177, 178, 180,  
 184–186, 189, 190, 193, 196, 203,  
 204, 211, 213, 218, 220, 222, 229,  
 230

**F**

Fábricz Károly 22  
 Fábry Sándor 215  
 Falus Iván 172, 173  
 Farkas Vilmos 88  
 fatikus funkció 108, 109, 177–180,  
 182, 218, 220, 223, 224  
 Ferenczy Géza 59, 63, 64, 75, 88,  
 91, 92  
 Fetzner, Anita 95, 207  
 Ficzere Bogáta 24  
 Fischer Ignác 47  
 Fischer, Kerstin 18  
 Fitzmaurice, Susan 27  
 Fogarasi János 86, 96  
 fókuszcsoport 11, 12, 14, 123, 153–  
 158, 160, 241, 242  
 fonológiai redukció 22, 26, 29, 34,  
 48, 99  
 Foolen, Ad 18, 22  
 forduló 19, 20, 26, 57, 93, 167, 182,  
 186, 187, 191, 208, 225–232, 237

Forgács Tamás 29, 38  
 forgatókönyv 93, 164, 208, 214,  
 225, 226  
 Fraser, Bruce 17–23, 237  
 Fries, Udo 27  
 Fung, Loretta 168  
 Furkó Bálint Péter 17–20, 23, 28,  
 164, 166

**G**

Gágyor József 48  
 Gallasy Magdolna 67, 68, 81  
 Garadnai Erika 43  
 Gárdonyi Géza 46  
 Gärtner, Hans-Martin 87  
 Geleji Katona István 60, 62  
 Gocsál Ákos 33, 57, 187  
 Godard, Danièle 225  
 Goffman, Erving 44  
 Gombocz Zoltán 69  
 Gósy Mária 111  
 Götz Andrea 166, 181  
 grammatikalizáció 12, 14, 28–30,  
 34, 44, 48, 56, 58, 96, 99, 108,  
 165, 237, 238  
 Greenbaum, Andrea 214  
 Grétsy László 101  
 Griffin, Em 44  
 Griffin, Peg 167  
 Güllich, Elisabeth 165

**Gy**

Győry Vilmos 46  
 Gyulai Pál 102  
 Gyuris Beáta 18, 22, 87, 91, 92

**H**

Haader Lea 13, 30, 87  
 Hadrovics László 111  
 Halász Gyula 63  
 Halliday, Michael Alexander  
 Kirkwood 164  
 Hámori Ágnes 187, 225  
 Hansen, Maj-Britt Mosegaard 18,  
 237  
 Hasan, Ruqaiya 164  
 hatókör 18, 26, 68, 129  
 Hegedűs Attila 70  
 Heltai János 40  
 Herbszt Mária 167, 168  
 Herczeg Ferenc 46  
 Heritage, John 78  
 Herring, Susan C. 103, 105  
 H. Molnár Ilona 110, 113  
 Hofi Géza 215, 218, 219  
 Honeycutt, Courtenay 103, 105  
 Hopper, Paul J. 28  
 Hopper, Robert 228  
 Horger Antal 69  
 Horváth János 39  
 Horváth Viktória 111  
 Huszár Ágnes 127

**I, Í**

igazságfeltételek 19, 20, 237  
 implikátúra 12, 28–30, 96, 218, 237,  
 238  
 Implom József 101, 110, 112  
 Imre Samu 36  
 Imre Sándor 62  
 interakciós funkció 21, 124, 151,  
 152, 154, 158, 187, 242  
 interperszonális funkció 28, 33,  
 160, 166, 168, 173, 237

íronia 21, 102, 105, 107, 108, 110,  
115, 119, 120, 142, 144, 145, 178,  
219, 231, 240, 241  
írott beszélt nyelv 76, 84, 119

## J

Jagodziński, Piotr 225  
Jakobson, Roman 163  
Java, Akshay 105  
jelentésmaximalizmus 23  
jelentésminimalizmus 23  
Jókai Mór 65  
J. Soltész Katalin 100  
Jucker, Andreas H. 21, 22, 26, 27,  
30, 47  
Juhász Dezső 37, 43, 58–60, 87

## K

Kalina, Ján L. 215, 216  
Kálmán Béla 35  
Kálmán C. György 163  
Kálmán László 85, 91  
Kálnási Árpád 100  
Karinthy Frigyes 98  
Károly Sándor 59  
Kassai Ilona 61, 68, 71–73, 77, 81  
Kassai József 86  
Kelemen Béla 63, 69  
Kellér Dezső 215  
Kemény Gábor 101  
Kenesei István 59, 63, 64, 68, 72, 79  
Kerényi Imre 52, 208  
Keresztes Kálmán 48, 69  
Kertes Patrícia 166, 168  
Keszler Borbála 16, 18, 22  
Kiefer Ferenc 18, 22, 33, 50, 51,  
128, 211

Kiss Ádám 215, 220  
Kiss Géza 48, 69  
Kiss Jenő 30  
Kleiber Judit 230  
Klemm Antal 29, 33–37, 59, 86, 89  
Knott, Alistair 18, 24  
Kocsány Piroska 47, 78, 163  
Kocsi Ilona 52, 208  
Kocsor András 225, 226  
Kodály Zoltán 100, 102  
kognitív funkció 168  
kognitív primitívum 24  
koherencia 16, 18, 19, 21, 24–27,  
101, 107, 108, 166  
konceptuális jelentés 22, 23  
Kondacs Flóra 25  
konnektivitás 18, 164  
kontextusfüggőség 11, 18, 19, 21,  
23, 26, 105, 139, 165  
Kontra Miklós 71, 187, 188, 200  
Kónyi János 45  
Kormos Anett 215  
Kósa Csilla Erika 128  
Kosztolányi Dezső 63  
Kosztolányi Zoltán 47  
Kovács András Péter 215, 221, 222,  
224  
Kovács Kornél 225, 226  
Kőhalmi Zoltán 215  
költői kérdés 51, 133, 142, 143; *l.*  
*még* retorikai kérdés, szónoki kér-  
dés  
Körmendi Balázs 40, 41  
Kövesdi Miklós Gábor 215  
kreativitás 76, 82–84, 117, 119  
Krékits József 53  
Krizsó Szilvia 209

Krómer Anna 25  
 Kugler Nóra 16, 18, 22, 91, 166  
 Kulcsár Árpád 13, 40, 41  
 Kuna Ágnes 30, 163, 164

**L**

Labov, William 27, 29  
 Ladányi Péter 16, 56, 102, 110, 112  
 Lanstyák István 99, 102, 113, 118,  
 160  
 Lehr Albert 63, 69  
 Lenk, Uta 24  
 Liszkai Péter 40  
 Litkai Gergely 215  
 Lőrincze Lajos 63, 69, 112, 113  
 Lux, Friedemann 164

**M**

Madách Imre 65  
 magfunkció 23–26, 135, 136, 142–  
 144, 150, 167, 173, 186, 234, 237,  
 242  
 mag/periféria modell 23, 29, 124,  
 152, 154, 237, 242  
 Maitz Péter 30, 31  
 manipuláció 95, 96, 120, 142, 213,  
 240, 241  
 Markó Alexandra 16, 17, 20, 22, 25,  
 33, 57, 216  
 Markó Imre Lehel 70  
 Martinkó András 35  
 Maschler, Yael 165  
 másodlagos írásbeliség 24, 26, 61,  
 64, 69, 79, 80, 83, 84, 99, 103,  
 240, 241  
 megakadásjelenség 53, 56, 103, 111,  
 115, 161, 189, 193, 217, 218

megbélyegzés 12, 14, 76, 101, 109,  
 112, 128, 130, 133, 135, 137,  
 138, 151, 155, 157–160; *l. még*  
 stigmatizáció  
 Mehan, Hugh 167  
 Méliusz Juhász Péter 39  
 Mészöly Gedeon 35, 66  
 metapragmatikai tudatosság 52,  
 114, 119, 168  
 Mikes Mihály 40  
 Milley István 40  
 Mintz, Lawrence E. 214  
 Misztótfalusi Kis Miklós 97  
 Molnár Anna 30, 31  
 Molnár Cecília Sarolta 66, 186  
 Molnár János 97  
 mondattani tapadás 37, 86, 89  
 multifunkcionalitás 11, 15, 18, 21,  
 23, 26, 33, 56, 57, 108, 175, 196,  
 216, 221  
 Muntigl, Peter 208  
 műveleti jelentés 11, 23

**N**

Nádasdy Ádám 73, 77, 78  
 Nádasdy Ferenc 40  
 Nagy Anna 166, 214, 215, 224  
 Nagy C. Katalin 28, 30  
 Nagy Kálmán 65, 70  
 narratíva 188, 190, 191, 194–197,  
 201, 203, 205, 207, 214, 229  
 negatív kérdés 47, 78, 84  
 Nemesi Attila László 44, 51, 110,  
 181, 218  
 Németh Miklós 187, 188, 200  
 Németh T. Enikő 18, 24, 33, 128  
 Németh Zsuzsanna 228

nem-propozicionális tartalom 18, 26  
 nem sztenderd változat 61–66, 68–84, 109, 138, 155, 157, 239, 240

## Ny

nyelvhelyességi szabály 61, 120, 239  
 nyelvi babona 11, 12, 102, 108, 109, 112–121, 151, 153, 154, 159–161, 241  
 nyelvi damnificizmus 161  
 nyelvi defektivizmus 161  
 nyelvi divat 84, 110, 111, 240  
 nyelvi doktrizmus 113, 117, 161, 242  
 nyelvi eleganzizmus 113, 117, 161, 242  
 nyelvi ideológia 113, 117, 120, 123, 159–162, 168, 241, 242  
 nyelvi játék 76, 82–84, 119, 120, 219, 240  
 nyelvi mentalizmus 113, 117, 161, 242  
 nyelvi necesszizmus 160  
 nyelvi norma 26, 64, 80, 81, 160, 168, 188, 239, 240  
 nyelvi perfekcionizmus 161  
 nyelvi standardizmus 160  
 nyelvjáték 80, 83, 117, 120, 138, 241  
 nyelvművelés 12, 59, 62–66, 69, 71, 75, 80, 100, 101, 109, 110, 112–114, 118, 128, 156

## O, Ó

Országgh László 100

## P

Pais Ella Regina 114  
 Palágyi László 214  
 Pallotta, Vincenzo 225  
 Pázmány Péter 96, 97  
 Penavin Olga 48  
 Pereszlényi Pál 60, 61  
 periférikus használat 24, 26, 136, 150, 152, 242  
 Péteri Attila 16, 18, 22, 222  
 Pléh Csaba 68  
 Polanyi, Livia 17  
 Pólya Katalin 66, 87–90  
 pótkompetencia 29, 38  
 pragmatikai erősödés 29, 34, 99  
 pragmatikai jelölő 17, 19, 33  
 procedurális jelentés 18, 22, 23, 26, 177, 237  
 propozicionális tartalom 16, 19, 20, 23, 25, 28, 47, 51, 124, 152, 237

## R

Rácz Endre 16  
 Raible, Wolfgang 165  
 Rákóczi Ferenc 40  
 Ráskai Lea 90  
 Redeker, Gisela 18, 19, 237  
 referenciális funkció 168  
 retorikai kérdés 33, 51–54, 58, 89, 90, 94, 96, 139, 211, 240; *l. még* költői kérdés, szónoki kérdés  
 Romaine, Suzanne 30  
 rosszadat-probléma 27  
 Rubinyi Mózes 36

**S**

Sáfár Zoltán 215  
 Sági István 63, 66  
 Sanders, Ted 24  
 Sárosi Zsófia 30  
 Scheuring Flóra 181  
 Schiffrin, Deborah 18–21, 237  
 Schirm Anita 12, 16, 18, 23, 27, 33,  
 34, 40, 42–45, 51, 76, 78, 93, 107,  
 114, 123, 128, 138, 161, 166, 169,  
 172, 175, 187–189, 193, 197, 198,  
 203, 207, 208, 212–216, 224–226  
 Schwarz, Jeannine 214  
 Siepmann, Dirk 24  
 Síklaki István 44, 154  
 Simigné Fenyő Sarolta 168  
 Simoncsics Péter 60  
 Simon Gábor 163, 164  
 Simonyi Zsigmond 29, 36, 59, 60,  
 62, 63, 68–70, 80, 85, 88, 112  
 Sinkovics Balázs 187, 188, 200  
 Skutta Franciska 163  
 Soares da Silva, Augusto 23  
 Spóring Ildikó 20  
 stigmatizáció 26, 83, 100, 102, 109,  
 112, 115, 119, 121, 124, 126–128,  
 130, 132–135, 137, 138, 150–154,  
 158–160, 209, 242; *l. még* megbé-  
 lyezés  
 Stukker, Ninke 164  
 sugallt jelentés 47, 218, 219, 235  
 Sylvester János 60, 61

**Sz**

Szabó Dénes 100  
 Szabó Pál 103  
 Szabó Tamás Péter 78, 109, 128  
 Szabó T. Attila 65, 69  
 Szabó Veronika 174, 179, 187  
 Szarvas Gábor 62  
 Szarvas Katalin 20  
 Szász Károly 63, 65  
 Szathmári Baka Péter 40  
 Szathmári István 60, 61  
 Szatzker Szilvia 34  
 Szegfi Mór 46  
 Szenczi Molnár Albert 60, 61  
 Szepes Gyula 113  
 Szepsi W. András 40  
 Szeteli Anna 33, 57  
 Sz. Hegedűs Rita 187  
 Szikszainé Nagy Irma 51, 92, 163–  
 165, 181  
 Szili Katalin 44  
 Szinnyei József 48  
 szleng 77, 81, 150  
 szóátadás 16, 93, 94, 98, 103, 181,  
 187, 218, 225  
 szóátvétel 16, 103, 111, 131, 152,  
 192, 213, 226  
 szomszédsgái pár 105, 182, 188,  
 212, 226, 229  
 szónoki kérdés 51–54, 90, 95, 212; *l.*  
*még* költői kérdés, retorikai kérdés  
 Sztahó Dávid 225  
 szubjektifikáció 29, 99  
 szuperstruktúra 164  
 Szupkai Viktor 215  
 Szvorényi József 112

**T**

- Taavitsainen, Irma 27  
 Tátrai Szilárd 52, 164  
 témaváltás 57, 101, 150, 167, 168,  
 176, 178, 190, 191, 202, 203, 206,  
 208, 213, 216, 218, 220, 223,  
 Temesi Mihály 91  
 textuális funkció 16, 21, 26, 28, 54,  
 124, 125, 152, 154, 158, 173, 224,  
 237, 242  
 Tolcsvai Nagy Gábor 164  
 Toldy Ferenc 60, 61  
 Toldy István 98  
 Tolnai Varga Piroska 166, 168  
 Tompa József 61, 64, 98  
 Tormáné Szél Laura 225, 226  
 Tótfalusi István 63, 64, 69  
 Tóth Imre 48  
 Tóth Zsombor 27  
 töltelékszó 33, 34, 36–38, 48, 50,  
 100–102, 110, 111, 113–116, 133,  
 134, 136, 148–150, 155, 156, 158,  
 161; *l. még* beszéd-töltelék  
 történeti pragmatika 26, 27, 30, 238  
 Traugott, Elizabeth Closs 12, 28,  
 29  
 Tsétsi János 61  
 Turnbull, William 208

**U, Ú**

- udvariasság 44, 54, 78, 95, 127, 130,  
 131, 133–136, 138, 140, 141, 143,  
 144, 151, 175, 234, 235, 239, 240

**V**

- Vadnay László 215  
 Vajda János 65, 66  
 Varga Ferenc József 216

- Vargáné Kiss Katalin 166  
 Vargha András 126, 127  
 Velcsov Mártonné 16  
 Verdonik, Darinka 165  
 Vicsek Lilla 153, 154  
 Vicsi Klára 225  
 Viszota Gyula 63  
 V. Raisz Rózsa 166, 168

**W**

- W. Bíró Ágnes 101  
 Wacha Imre 100, 113

**Y**

- Yang, Shanru 168  
 Yuniar, Dientha 215

**Z**

- Zhao, Hongwei 24  
 Zimányi Árpád 93, 95  
 Ziv, Yael 22  
 Zlinszky Aladár 97  
 Zolnai Gyula 85, 87  
 Zrínyi Miklós 65, 66

**Zs**

- Zsardon Béla 63, 75